

Sándor Klára

Határtalan nyelv

Sándor Klára
Határtalan nyelv

2014

Határtalan nyelv

Sándor Klára

© Sándor Klára, 2014.

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Lektor: Csernicskó István

ISBN 978-963-9863-37-8

Felelős kiadó: a SZAK Kiadó Kft. ügyvezetője

Felelős szerkesztő: Kis Ádám

Borítóterv: Nemes Zoltán

Terjedelem 30,5 (A5) ív.

Készült az OOK Press Nyomdában (Veszprém)

Felelős vezető: Szathmáry Attila

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit a kiadó engedélye nélkül tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel elektronikus úton vagy más módon közölni.

SZAK Kiadó Kft. ■ Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja ■ 2060 Bicske, Diófa u. 3. ■
Tel.: 36-22-565-310 ■ Fax: 36-22-565-311 ■ mail: info@szak.hu ■
www.facebook.com/szakkiado ■ www.szak.hu ■ Kiadóvezető: Kis Ádám, e-mail: adam.kis@szak.hu ■ Főszerkesztő: Kis Balázs, e-mail: balazs.kis@szak.hu

Tartalom

Bevezetés	12
1. fejezet: Kuruzslók, sámánok, nyelvészkedők – és nyelvészek ..	16
Mire jó a nyelvészet?	16
A homogenitás dogmája	18
A heterogenitás tisztelete	21
Leírás – nem előírás	25
Nyelvművelő Akadémia?.....	29
Tudomány – nem illetan	33
Nyelvi mítoszok és népi nyelvészek.....	35
2. fejezet: Határtalan nyelv	41
Egyáltalán: mi a nyelv?	43
Tanuljunk meg felejteni	47
A nyelvjárások	50
Édes anyanyelv és édesanya-nyelv	57
3. fejezet: Start a negyedikről	66
Hol a cipőosztály?	67
Mi az a kvantitatív szociolingvisztika?	71
Nemlétező szociolektusok és létező változók	72
4. fejezet: Az ember maga a stílus.....	79
Hogy kell udvariasnak lenni?	81
A karónyeléstől a rongylábságig	86
Mondhatta volna szebben, kis lovag?	88

6	Tartalom:	
	Minek nevezzetek – vagy nevezzem?.....	91
	Tartományok és szóhullák.....	94
	5. fejezet: Kettő az egyben	97
	Újkori görög tragédia	98
	Mi az a diglosszia?	103
	Ami nem diglosszia	107
	6. fejezet: A változatosság laboratóriuma.....	112
	Ki kétnyelvű?.....	115
	Interferencia? Kölcsönzés?.....	118
	Szavakon túl, nyelvcserén innen.....	126
	7. fejezet: Nyelvészeti hungarikumok nyugatról és keletről.....	134
	Mi a nyelvcsere?	135
	Nyelvcsere a nyugati végeken	138
	Nyelvcsere a keleti végeken.....	143
	Az anyanyelv nyomai a nyelvcsere után.....	155
	8. fejezet: Egzotikum rulez	159
	Jamaicai beszéd	161
	Lingua franca nyelvek	163
	Pidzsin nyelvek – és pidzsinnek nevezett kreolok	165
	A bioprogram-hipotézis	170
	Pidzsin–kreol-életciklus, posztkreol kontinuum	174
	A kreol nem pidzsin – és nem is volt az	178
	9. fejezet: Ahány ember, annyi nyelv	181
	Idiolektus idiolektus hátán.....	181
	Kiküszöbölhetetlen változatosság	184

Miért jó a hálózatos működés?	186
A hálózatos elme hálózatos nyelve	189
Prototípus és családi hasonlóság	194
Hogyan értjük meg egymást?	198
10. fejezet: Szólok, s ez megmondja, ki vagyok	201
Kányádi és a suksükölés	201
Mitől nem privát a nyelv?	203
Nyelv és identitásjelzés	206
Sztereotípa, marker, indikátor.....	211
Nyílt és rejtett presztízs	212
Mindennapi kötelekeink	215
Menők, balhésok és ügyintézők.....	219
Kódváltás, kódváltogatás.....	222
Újra az identitás	226
11. fejezet: Természeténél fogva folyamatos átalakulás.....	230
MV és a nyelvészeti világhír.....	231
A világítótorony diftongusai	232
A saussure-iánus zátony.....	234
Kettős beágyazottság és aktuáció.....	237
Evolúciós nyelvészetek.....	238
Látszólagos és valóságos idő.....	245
S-vonal, fölismeret és rejtett változás	248
„Természetes” változások.....	251
Miért nem egyformák a nyelvek?	255
Egyszerűsödés, komplikálódás, koinéizáció	258
Folyamatos átalakulás	262

12. fejezet: Tüzek és vizek	265
Nyelv és gondolkodás	266
Ikonikus, indexikus, szimbolikus.....	270
Jelentések és viszonyok.....	272
A nagy triász	273
Nyelvi relativizmus	275
Hány színű a szivárvány?	277
Kevés az eszkimó, sok a hónév	280
Nekem jobbra, neked keletre	283
A magyar észjárás.....	287
Metaforák mindenfelé	296
Íme az ember.....	299
Fog-almaink.....	301
13. fejezet: A nyelv ereje.....	304
Politikai csúrcsavar	305
Semmi nincs szó szerint.....	308
Ami a sorok között van	310
Miről beszélünk?	314
Mindent napi sémáink	320
Bekeretezve.....	323
Nyelv és hatalom.....	326
Lehet-e a nyelv szexista?	329
Pízsiség: egyenlőségteremtés vagy tabugyártás?	339
14. fejezet: Nyelvmélnökösködés, nyelvjogászkodás	344
Nyelvmélnökség	345
Akadémiai nyelvészkedés	350
Politikus nyelvészkedés.....	352
Minek nevezzetek?	356
Nyelvpolitizálás	360

Nyelvművelés – nyelvtervezés?	366
Nyelvi (emberi) jogok	368
A norvég csoda	374
Nyelvpiaci árfolyamok	378
Veszélyben van-e a magyar nyelv?	385
15. fejezet: Intézményes nyelvirtás	388
Mi az a nyelv művelés?	389
Mi a „nyelv helyességi hiba”?	392
A diszkriminálógépezet	398
Hányan tudnak magyarul?	407
Miért kell javítani?	409
Terepruhában	412
A politika szolgálólánya	413
Stockholm-szindróma	417
A nyelvjárások tömeggyilkosa	419
Az előíró szemlélet beágyazottsága	422
És mégis van remény...	430
Fogalomtár	433
Ki kicsoda? Mi micsoda?	448
Fölhasznált alapirodalom	471

Lilinek
hogy később se felejtse el:
a nyelvi világ tényleg olyan színes kaleidoszkóp,
amilyenek most megéli

.

Bevezetés

1991-ben, a szegedi Hungarológiai Kongresszuson tudtam meg, hogy amivel én mindig foglalkozni akartam, azt úgy hívják, hogy *szociolingvisztika*. Nem valamelyik előadásból tudtam meg – Kelet-Európában élünk, Hrabal és Menzel világában –, hanem az orosz laktanya ütött-kopott udvarán. A kongresszus megnyitóját ugyanis az egyetem által frissen beszerzett egykori szovjet komplexum egyik düledező betonblokkjában tartották, és a fullasztó hőség meg az unalmas beszédek elől jópáran kimenekültünk, és beszélgetésekbe kezdtünk. Akkor tettem szert erre az egész életemet meghatározó információra.

Hozzájuthattam volna két-három évvel korábban is, még egyetemistaként, már csak azért is, mert nyelvtörténésznek készülve elég sokat morfondíroztam azon, hogy a nyelvtörténeti folyamatokat jobban értenénk, ha többet foglalkoznánk a szemünk előtt zajló nyelvi változásokkal. Kérdezgettem, nem tudnak-e nekem ilyesmivel foglalkozó szakirodalmat adni – de nem tudtak. Arra végképp nem gyanakodhattam, hogy amit keresek, az a szociolingvisztika, mert ezen a címen akkoriban nekünk a leghagyományosabb nyelvjárásukat tanították. Nem is nagyon szeretem a *szociolingvisztika* kifejezést azóta se, le is cseréltem *társasnyelvészetre*, amint lehetett.

A megvilágosító laktanyaudvari jelenet után (kertnek túlzás lenne nevezni) azonnal „vettem és olvastam”, amit csak lehetett, és sokat lehetett, mert a társasnyelvészet akkor már negyedszázadnyi szakirodalmat alkotott. És ez az elmerülés olyan intellektuális gyönyör volt, mint a jó szépirodalom, mert a nyelv világának számomra legrejtélyesebb titkáról szólt, arról, hogy miért és hogyan változik a nyelv

(ez visz tovább oda is, hogyan alakult ki egyáltalán). Minél több társasnyelvészetet olvastam, annál biztosabb lettem benne, hogy ez a legvarázslatosabb nyelvészet – ez továbbra is így van.

Az emberi gondolkodás és viselkedés alapvető egyezései és kulturális sokfélesége bontakozik ki előttünk, nyelvek és kultúrák születését, egymásra hatását, átalakulását, eltűnését látjuk. Együtt van benne a teljes kavalkád a neuronoktól az elme működésén át a kultúráig és a nagy társadalmi folyamatokig, és mindez állandó mozgásban – már-már olyan, mint egy kisgyereknek az a bizonyos Izé életem első moziban látott filmjében, a *Habó, a tenger!*-ben: az Izé forog, színes, csillog, tükröz, és benne van „a Nap, a Hold, a csillagok, a Tavasz, a Nyár, a Tél, az Ősz és az Őz..., és Rend van benne, rend”. A valódi nyelv kaotikusnak tűnő valódi világában is minden benne van, ami az ember világában benne van, és rend is van benne, csak szerencsére izgalmasan bonyolult rend. Vagy inkább rendek.

Ezeknek a nyelvben megmutatkozó rendeknek a megértése a társasnyelvészet célja. Hogy a nyelv, az emberi viselkedés alapvető – bár nem elsődleges – megnyilvánulási formája mit mond el nekünk az emberről: gondolkodásáról, kultúráiról, társadalmairól. Ha ezt megértjük, akkor érthetjük meg azt is, miért és hogyan változik a nyelv, és ha aztán megfigyeljük, éppen miért, és éppen hogyan változik nyelv, abból föltárhathatjuk, merre tart éppen a gondolkodás, a kultúra, a társadalom.

Ez a könyv elsősorban a társasnyelvészet szemléletét akarja bemutatni: nem az a célja, hogy helyettesítse a társasnyelvészet szakirodalmának olvasását, hanem hogy kedvet csináljon hozzá. Tizenöt fejezete van, hogy igazodjon a szemeszterek hosszához, és úgy épül föl, hogy az egyetemisták jól hasznosíthassák – de nem akar jól jegyzetelhető tankönyv lenni, sem lexikális ismereteket listázó telefonkönyv, nem ad katonásan hierarchizált taxonómiadobozokat sem, mert nem akarja megfosztani az olvasót a gondolkodás élményétől. Azt szeretné megmutatni, hogy a nyelv a legérdekesebb dolog a világon, és hogy

a nyelvészet, minden iskolai rutin ellenére, nem azonos a szaggatott meg hullámos aláhúzgálással, és nem is föltétlenül gyomorgörckeltő mumus vagy dögunalmas kásahegy-lapátolás.

De nemcsak egyetemistáknak készült ez a könyv, hanem mindazoknak, akik nyitottak annak a rejtett világnak a fölfedezésére, amely csak a nyelvből tárul föl, és akik szeretnék megismerni az általuk is naponta használt, nélkülözhetetlen, és rendkívül kifinomult jelzőrendszer legérdekesebb tulajdonságait – ezekről az iskolában keveset vagy egyáltalán nem tanulunk. Idősebbeknek és fiatalabbaknak szól, felnőtteknek, egyetemistáknak és középiskolásoknak egyaránt, és nem kell hozzá semmilyen nyelvészeti előképzettség.

Azt, hogy a *szociolingvisztika* valami egészen mást jelent, mint amit nekünk állítottak róla, Kontra Miklóstól hallottam, mikor a néhai szovjet uralom „leendő magyar Cambridge”-nek álmodott betontörmelékein ücsörögve beszélgettünk. Lényegében attól a pillanattól kezdve segítette, szakirodalommal, tanácsokkal, beszélgetésekkel, vitákkal, közös kutatásokkal, hogy megismerhessem ezt a lenyűgöző világot. Nélküle egészen biztosan nem született volna meg ez a könyv – mindenekelőtt neki kell köszönetet mondanom érte.

Megtisztelő volt, hogy a társasnyelvészet kiválóságai, Dennis Preston és Jack Chambers már pályám elején biztattak, s külön köszönettel tartozom Peter Trudgillnak támogatásán kívül barátságáért is.

S minthogy a nyelv vibrálóan sokszínű, és sok határterülettel kell legalább nagyvonalakban megismerkedni, hogy megértsük a kapcsolatait, számos kiváló tudóst ismerhettem meg a társasnyelvészet révén. Köszönettel tartozom Kampis Györgynek, Nyíri Kristófnak, Pléh Csabának és Bezeckzy Gábornak az inspiráló beszélgetésekért, s mindazért, amit a közös munkában tanultam tőlük.

Csernicskó István a sok közös élmény, szakmai beszélgetés és jó barátság után most lektornak is a legjobbnak bizonyult – köszönöm

gondos és villámgyors munkáját, javaslatait. Köszönöm Nemes Zoltánnak, hogy a borító olyan, amilyennek szeretttük volna, Kis Ádámnak is kiadói bizalmát, szerkesztői munkáját, és türelmét, amely majdnem olyan határtalan, mint a nyelv...

Az olvasás megkönnyítése kedvéért készítettünk egy minilexikont, ebben azokról a személyekről olvashatunk, illetve azokat a kifejezéseket értelmezzük röviden, akiket/amelyeket nem föltétlenül ismer minden olvasó – biztosan lesznek, akik számára talán némelyik név, fogalom esetében meglepő, hogy magyarázatot igényel, de a legifjabbak közül nem mindenki tudja, ki volt például Gorcsev Iván. A bemutatott neveket és fogalmakat a főszövegben kiskapitális szedés jelzi (ez a fogalmi metaforák megszokott jelzése is, ezért voltunk kénytelenek az utóbbiakat másképp, idézőjelekkel jelölni). A társasnyelvészet alapfogalmait félkövérrel szedtük, ezek kifejtése egy-egy fejezetben olvasható, de a könyv végén ábécérendbe szerkesztett fogalomtárban is megtalálhatók, hogy más fejezeteket olvasva is könnyen ki lehessen keresni őket, ha szükséges. Akinek kedve van, tesztelheti magát, hogyan sikerül megoldania egyszerűbb társasnyelvészeti feladatokat – ezeket a www.szak.hu/hatartalan_nyelv oldalról lehet letölteni. A hivatkozás az alábbi QR-kódról beolvasható)

1. fejezet

Kuruzslók, sámánok, nyelvészkedők – és nyelvészek

...amelyben arról lesz szó, mi közös az újgrammatikusok, a strukturalisták és a generatív nyelvészek nyelvszemléletében, és hogy miben tér el tőlük a társasnyelvészet szemlélete; szó esik arról is, miért nem tekinti viszont egyik nyelv-tudományi irányzat sem tudományosnak a nyelvi előírások gyártását.

A Michigan Államban, Detroit közelében fekvő Ann Arbor elsősorban egyeteméről, a University of Michiganról híres: számos későbbi Nobel-díjas járt oda, kiemelkedő kutatók, tudósok, művészek, szenátusi és kongresszusi képviselők, újságírók tömege. Különösen erős az intézmény őrktatásban, nem véletlen, hogy az 1971-ben negyedikként Holdra szálló Apolló 15 teljes legénysége kötődött az egyetemhez. A nyelvészek számára azonban mást is idéz ez a városnév, s annak az eseménynek legalább olyan jelentősége van, mint a Holdra lépésnek.

Mire jó a nyelvészet?

1977-ben a Martin Luther King Általános Iskola szülői közössége pert indított az iskolaszék ellen azzal, hogy az iskola nem veszi figyelembe gyerekeik szociokulturális és nyelvi háttérét, ezért a gyerekek súlyos hátrányba kerültek, merthogy otthon használt nyelvük jelentősen különbözött az iskola által követelt nyelvtől. A perben a nyelvészek szakértői véleménye döntött: eszerint az **afroamerikai angol** (korábbi nevén fekete angol) hangtanában és nyelvtanában is olyannyira eltér az iskolában használt sztenderd nyelvváltozattól, hogy a különbségek akadályozták a gyerekek tanulását. A szülők

megnyerték a pert, az iskolát pedig arra kötelezték, hogy dolgozzon ki nevelési programot, amely a gyerekek otthoni nyelvvaltozatará alapozva segíti őket, hogy elsajátítsák az iskolában használt angolt.

Az Ann Arbor-i példát követve sajnos csak pár hasonló, egyébként szintén sikeres per indult, a végeredmény tehát nagy lépés volt a helyieknek, kis lépés a világ többi iskolájának. Az Ann Arbor-i per mégis áttörést hozott a nyelvvaltozatok megítélésében, hiszen korábban föl sem merült, hogy az iskola ne követelhetné meg, minden magyarázkodás nélkül, a „helyesnek” tartott nyelvvaltozatot. WILLIAM LABOV, a 20. századi nyelvtudomány iskolateremtő alakja e per kapcsán fogalmazta meg a nyelvészek társadalmi szerepvállalásával kapcsolatos véleményét – tanulmánya ezért kapta a *Tárgyszerűség és elkötelezettség* címet.

Labov szerint a nyelvészek kétféleképpen válaszolnak arra a kérdésre, hogy mivel foglalkozik, illetve mire jó a nyelvészet. Az egyik válasz szerint a nyelvészet olyan alapkutatás, amely ugyan az emberi gondolkodást fürkészi, azonban mégis közvetlen köze azokhoz a problémákhoz, amelyek az embereket többnyire nyugtalanítani szokták. Az elefántcsonttorony nyugalmába vonuló nyelvészek kétségtelenül megkönnyítik saját életüket, hiszen nem kell kilátástalan vitákba bocsátkozniuk azokkal, akik nem veszik figyelembe, hogy a nyelvészek, a laikusoktól eltérően, nem a hasukra ütve hoznak ítéleteket egy-egy nyelvi jelenségről, hanem rendszerezett ismereteik vannak, s ezek ugyanolyan igazolt, ellenőrzött adatokra és elemzésekre alapulnak, mint bármely tudományterületen.

A másik válasz szerint viszont a nyelvészet az ember biológiai és társadalmi története során kialakult hétköznapi nyelvet vizsgálja, s jónéhány társadalmi gond orvoslásában segíthet: például abban, hogyan kerülhető el az oktatási kudarcok, hogyan lehet elérni, hogy a jog szóba álljon a nyilvánossággal, hogyan oldható föl a kétnyelvű oktatás körüli ellentétek, és így tovább.

A két megközelítésmód között alapvető nyelvfilozófiai különbségek vannak, ebből természetesen az is következik, hogy képviselőik más elméletekkel és módszertannal kutatnak. Sőt: még abban sem egyezik a véleményük, egyáltalán mit neveznek *nyelv*-nek.

Az első megközelítésnek nehéz közös nevet találni, mert a hozzá tartozó iskolák már azt is szentségtörésnek érezhetik, hogy valaki ugyanabba a csoportba sorolja őket. Az ide tartozó három erőteljes nyelvészeti irányzat ugyanis egytől egyig önmagát tekintette a nyelv tudományos vizsgálata megalapozójának.

A homogenitás dogmája

A három irányzat közül időben az első az *újgrammatikus iskola* volt. Ez az irányzat a 19. század természettudományos eredményeinek, az iparban, termelésben, közlekedésben, hétköznapi életben jól alkalmazható új ismereteknek a bővületében élt, s a nyelvészetben is kora természettudományának világát akarta vizsgálni. A német földön kibontakozó újgrammatikus tanok szerint a hangváltozások mechanikus törvények szerint játszódnak le: kivételek nincsenek, a hangváltozások minden szóban, a nyelvközösség minden egyes tagjának nyelvében bekövetkeznek. Ezt az alaptézist az újgrammatikus iskola nem minden tagja képviselte egyformán kérelhetetlenül, az viszont valamennyiükre jellemző volt, hogy az „igazi” nyelvtudománynak a nyelv történetének, előéletének, változásainak kutatását tartották.

Érthető, hogy ellencsapásként olyan iskola jelent meg a 20. század elején, amelyik az elődökkel szembefordulva a történeti leírást kevesebbre tartotta, mint a jelenkori állapot vizsgálatát: a *strukturalista nyelvészet*.

Megalapítójának többnyire FERDINAND DE SAUSSURE svájci nyelvészt tartják, de az irányzatnak sok más jeles – őszintén szólva Saussure-nél jelesebb – képviselőjét tartja számon a nyelvtudomány

története. Saussure szerint a nyelvészet elsődleges feladata, hogy a nyelvi rendszert, azaz a nyelvi jelek egymáshoz való viszonyát tanulmányozza, s szerinte ezt leginkább úgy lehet, ha a nyelvet mint „tisztá”, elvont jelrendszert (*langue*) megkülönböztetjük esetlegességeket is hordozó megvalósulásától, a beszédtől (*parole*). A nyelv lelkét, ezt a bizonyos elvont rendszert történeti, azaz *diakrón* nézőpontból nemigen ismerhetjük meg, mert úgy csak egy-egy elem történetét tárhatjuk föl, a rendszerösszefüggéseket nem. Ezért a nyelv leírásának legalkalmasabb módja a *szinkrón* nézőpont, amikor egy elképzelt megállított pillanatban tárjuk föl az éppen használt jelek egymáshoz való viszonyát. A strukturalista nyelvészet nagy alakjainak – például ANTOINE MEILLET, LEONARD BLOOMFIELD, ROMAN JAKOBSON – véleménye sok vonatkozásban jelentősen eltért a Saussure-i elvektől, de valamennyien a nyelv rendszerszerűségét hangsúlyozták, elsősorban erre voltak kíváncsiak. A strukturalizmus jelelméleti (*szemiotikai*) alapozása és rendszerszemlélete miatt igen nagy hatású iskolává vált a nyelvészetten kívül az antropológiában és az irodalomelméletben is.

Éppen az amerikai bloomfieldiánus strukturalizmussal szemben határozta viszont meg önmagát a 20. század legerőteljesebb nyelvészeti irányzata, a *generatív nyelvészet*. Alapítója és guruja, NOAM CHOMSKY Bloomfield erős BEHAVIORISTA kötődését támadta, mondván, hogy a gyerekek láthatóan nem úgy tanulnak meg beszélni, hogy csak a környezetüktől már hallott mondatokat ismétlik, hiszen bőven alkotnak másoktól soha nem hallott mondatokat is. Chomsky szerint, ha le akarjuk írni a nyelvet, semmi értelme óriási mondatkorpuszokat vizsgálni, mint a strukturalisták tették, mert a nyelv mondatai véges számú elemből – szavakból és nyelvtani szabályokból – generálódnak az elménkben úgy, hogy lényegében korlátlan számban tudunk értelmes mondatokat létrehozni és megérteni. Mindez formális szabályok segítségével történik, ezek írják elő, hogyan lehet a fejünkben lévő fogalmak és szabályok készletéből jelentésükben értelmes, nyelvtanukban helyes mondatokat létrehozni. Ezek a fogalmak és

szabályok Chomsky szerint már születésünkkor a fejünkben vannak (ez az **innátizmus** alaptétele), a valamennyi emberi nyelv alapjául szolgáló *univerzális nyelvtan* tartalmazza őket. Ebből elvileg az következne persze, hogy a világ összes nyelvének egyformának kellene lennie, a teória hívei szerint azért nem így van, mert a gyerekek megtanulják úgy átalakítani az univerzális nyelvtan segítségével létrehozható megnyilatkozásokat, hogy azok illeszkedjenek környezetük sajátos nyelvéhez.

Chomsky szerint a nyelv elsajátítása után tehát egy nyelv beszélői képesek elméjükben létrehozni és megérteni a nyelvben nyelvtani értelemben helyesnek (*grammatikusnak*) számító összes mondatot, és fölismerik az ezektől eltérő, *agrammatikus* mondatokat. Néha persze tévesztenek – ezzel magyarázható, hogy nem csupa tökéletes mondatot hallunk magunk körül –, de ezekkel a „tévedésekkel” a nyelvésznek nem kell foglalkoznia, ezek a nyelv használatában, a *performancia* közben előforduló, lényegtelen eltérések. A fontos az, hogy a nyelvtanilag jó mondatok létrehozásának alapjául szolgáló *nyelvi kompetencia* mit tartalmaz. Ezt pedig úgy lehet Chomsky szerint megismerni, ha a nyelvész nem az esetlegességeket tartalmazó valódi nyelvhasználatból indul ki, hanem saját nyelvi intuícióiból. Már csak azért is megteheti ezt, mert az ő szabálykészlete elvileg azonos minden más beszélő szabálykészletével. Vagyis a nyelvészetnek, legalábbis Chomsky szerint, azzal kell foglalkoznia, amit egy *ideális* (elképzelt, a kontextustól, saját pszichés állapotától mentesen beszélni képes) *beszélő* mond, és ahogyan ezt a hozzá hasonlóan robotszerű *ideális beszélő* érti – az előzőekből következik, hogy közöttük soha nem lehetnének a legapróbb félreértések sem.

E három irányzat képviselői nem különösebben kedvelik a másik két irányzatot, mégis alapvetően megegyeznek abban, hogy a nyelvet *homogén, zárt rendszernek* tekintik. A nyelv nyilvánvaló, laikusok számára is tökéletesen fölismerhető változatosságát – például hogy másképpen beszélnek a nyelvterület különböző részein, hogy másképpen

beszélünk különböző beszédhelyzetekben – vagy elhanyagolható, mellékes körülménynek tartják, vagy úgy magyarázzák (a strukturalisták közül többen is), hogy lényegében több homogén kódrendszer él egymás mellett, ebből adódnak az eltérő megoldási lehetőségek. A változással viszont végképp nem tud mit kezdeni egyik irányzat sem, hiszen egy homogén, zárt rendszer mitől változna?

A strukturalista és a generatív nyelvészet tehát figyelmen kívül hagyja a hétköznapi nyelvhasználat „esetlegességeit”, a beszélő aktuális pszichés állapotát, a kontextus hatását, mert ezeket nem tartja lényegesnek az „igazi nyelv” megismeréséhez. A valódi nyelvhasználat helyett valamiféle idealizált, homogén jelrendszert ír le, éppen ezért ebből a nyelvészeti tevékenységből nem következik az sem, hogy a nyelvész – szakismereteit hasznosítva – társadalmi kérdésekbe szóljon bele. Ha megteszi, azt nem nyelvészként, hanem nyelvészeti munkája mellett teszi – Chomsky például híres politikai állásfoglalásairól.

A heterogenitás tisztelete

Egy másfajta nyelvszemlélet képviselői viszont nagyon is kíváncsiak a nyelvi rendszerhez kapcsolódó körülményekre, és nem „esetlegességnek”, hanem a nyelvtől elválaszthatatlan, szabályokkal leírható, fontos jegyeknek tekintik őket, amelyek **rendezett változatosságot** mutatnak. Másképpen fogalmazva: a nyelvet annak **társas** – kulturális és társadalmi – **beágyazottságában** vizsgálják, a társas jelentést a nyelvléírás elhagyhatatlan részének tekintik. Társas jelentése minden nyelvi egységnek van: minden választásunk hordoz információt arról, hogy aki beszél, az kicsoda, honnan jön, kivel azonosul, hogyan viszonyul azokhoz, akikkel beszél. Nem tudunk úgy megszólalni, hogy a társas jelentés ne legyen ott a beszédünkben, így aztán a nyelv működésének, nyelvtanának, történetének leírásában is meg kell jelennie, nem csak akkor, amikor a nyelvhasználat és a társadalmi rétegződés kapcsolatát vizsgáljuk.

A **társasnyelvészet** tehát valójában nem egyetlen nyelvészeti ág neve, hanem egy nyelvszemléleté, amellyel bármelyik nyelvészeti téma kutatható: alkalmazható a nyelvtörténeti és a pszicholingvisztikai vizsgálatokban, de akár a nyelvek hangtani és grammatikai szerkezetének kutatásában is. Vannak viszont olyan nyelvészeti területek, amelyeket lényegében csak társas szemlélettel lehet – vagy legalábbis csak úgy érdemes – művelni. Ilyen például az **antropológiai nyelvészet**, a **dialektológia**, a **társalgáselemzés**, a **nyelvszociológia**, a nyelvérintkezések, illetve a jelentés kialakulásának a tanulmányozása. Sok minden tartozik ide: hogyan fejezi ki a nyelv az emberek közötti viszonyokat, a hierarchiát, az identitást, hogyan nyilvánul meg a nyelvben a hatalom a hétköznapiakban, az iskolában, a jogi színtereken, hogyan működnek a nyelvbe kódolva a társadalmi diszkrimináció rejtett formái; mit mond el a kultúráról, hogy mit tart egy közösség természetesnek vagy természetellenesnek, s ez hogyan nyilvánul meg a nyelvben; hogyan változik a nyelv.

Ez a szemlélet nem egyszerűen sokszínűnek, heterogénnek látja a nyelvet, ennél többről van szó. Azt az imént bemutatott, alapvetően homogén nyelvet föltételező nyelvszemlélet sem tagadja, hogy egy-egy nyelv sokféle változatban – például eltérő nyelvjárásokban – létezik. A különbség az, hogy a másik nyelvszemlélet akár bevallottan, akár rejtetten mégis abból indul ki, hogy a nyelv, amit leír, homogén, azaz a változatosság nem a leírt kódrendszereken belül van, hanem több kódrendszer – például nyelvjárás – él egymás mellett. A társasnyelvészet viszont a nyelvet heterogén rendszerként is képes leírni, és a sokszínűség okának nem azt tartja, hogy egy-egy nyelvben homogén rendszerek élnek egymás mellett, hanem azt, hogy egy-egy nyelvváltozat önmagában is heterogén, azaz a nyelvben tapasztalt **változatosság inherens**. Másképpen fogalmazva: nincs olyan nyelvváltozat, amelyben minden egyes funkciót csak egyetlen nyelvi elem látna el. Minden változatban, legyen az egy

egész nyelv vagy egyetlen ember egyetlen, meghatározott körülmények között beszélt nyelvváltozata, biztosan fogunk olyan nyelvi funkciót találni, amelyet többféle módon is kifejezhetünk. Ha nem így volna, a nyelv egyébként nem is volna képes változni. (Mindez talán most kissé töménynek tűnik első olvasásra, de a további fejezetek lényegében ezekről a kérdésekről szólnak majd.)

Mielőtt továbblépünk, fontos egy rövid megjegyzést tennünk a társasnyelvészettel szinonimaként használt *szociolingvisztika* kifejezésről. Amikor a magyar nyelvészeti irodalomban „szociolingvisztikáról” olvasunk, legyünk óvatosak, mert egészen más lehet ennek a szónak a jelentése, mint ebben a könyvben. A társasnyelvészet szemlélete helyett ugyanis sokszor szimplán kutatási területként értelmezik, vagy a hagyományos nyelvjárástan valamiféle modern megnevezésének, vagy a nyelvjáráskutatás valamiféle kiegészítésének, amely nem a nyelv földrajzi, hanem társadalmi változatainak, azaz a **szociolektusoknak** a föltérképezésével foglalkozik – és ebből kiindulva olykor „társadalmi nyelvészetnek” nevezik. Ez azonban csúnya félreértés. Egyik oka az lehet, hogy az angol *social (socio-)* szónak a magyarban két megfelelője van: jelenti azt is, hogy ’társas’ (emberek közötti, közösségi), s azt is, hogy ’társadalmi’. A *szociolingvisztika* nevében egyértelműen ’társas’ jelentésben szerepel, hiszen a szociolingvisztika, mint láttuk, valójában nem egy nyelvészeti terület neve, hanem egy nyelvészleleté. (Ráadásul még az is ki fog derülni, hogy szociolektusok még annyira sincsenek, mint nyelvjárások, pedig már azok körülhatárolásával is lesz elég bajunk.)

Van a társasnyelvészetnek egy igen fontos elméleti és módszertani követelménye. Az e szemlélettel dolgozó nyelvészek a másik szemlélettől eltérően kutatásaikban nem saját nyelvérzékükre, intuíciójukra építenek, nem is írott mondatokra, hanem anyanyelvi beszélőktől gyűjtött, valóságos adatokra. Olyan adatokra, amelyek a leginkább mutatják, milyen nyelvet, változatot és hogyan beszélnek az emberek akkor, amikor természetesen használják a nyelvet.

Ezt nem olyan egyszerű megfigyelni, mint hinnénk, mert a legtöbben azonnal megváltoztatják természetes nyelvi viselkedésüket, ha észreveszik, hogy épp azt figyeli valaki, hogyan beszélnek – márpedig egy magnóval és mikrofonnal bóklászó nyelvész eléggé föl-tűnő. Hiába vannak ma már sokkal modernebb, és „titkos” felvételek készítésére is kiválóan alkalmas, lényegében láthatatlan technikai eszközök, a titkos felvételek készítésére alkalmas szerkentyűk nem könnyítik meg a dolgunkat, mert kémfelvételek nem jöhetnek számításba. A nyelvészek régimódi népek, tisztelik az etikai korlátokat.

Vagyis: a kipécézett beszélő mindig tudja – mert hiszen a nyelvész engedélyt kért rá –, hogy nyelvi viselkedését éppen figyelik, de a nyelvészek meg arra kíváncsiak, hogyan beszélnek az emberek akkor, amikor nem figyelik őket – ezt hívják **megfigyelői paradoxon-nak**. Így aztán a társasnyelvészek mindenféle rafinált eljárásokat kényszerülnek kitalálni, ha az emberek természetes nyelvhasználatára kíváncsiak. Lehet, hogy ez lehetetlen küldetésnek tűnik, de látni fogjuk, hogy mégsem az, sőt, aki próbálta már, tudja, hogy a kutatás megtervezésének kimondottan élvezetes része ezeknek a módszertani fogásoknak a kiötlése.

Abból az értelmezésből, hogy a nyelv társas jelentése alapvetően fontos, elhagyhatatlan része a nyelv leírásának, s abból a módszertani követelményből, hogy a leírásnak a vizsgált közösség tagjaitól gyűjtött adatokra kell épülnie, egyenesen következik a nyelvészek társadalmi szerepvállalása. Ez azért természetes, mert a nyelvészek közről látják a nyelvben tükröződő, illetve a nyelvhasználatból adódó konfliktusokat, s kötelességüknek tartják, hogy tudásukat fölhasználják annak a közösségnek a javára, amelytől adataikat nyerték, azaz védjék érdekeiket, s megoldásokat javasoljanak a nyelvből kibontható ütközésekre, bajokra.

Leírás – nem előírás

A két szemlélet tehát egészen más módon közelíti meg a nyelvet, különbözőképpen gondolkodnak a nyelvészet feladatairól, sőt még a nyelv fogalmát is eltérően értelmezik. Van viszont valami, amiben egyetértenek: hogy a nyelv tudományos vizsgálata csak *deskriptív* (azaz leíró) természetű lehet, *preskriptív* (azaz előíró) nem. Ezzel kezdődnek a „bevezetés a nyelvtudományba” jellegű alaptankönyvek: hogy a nyelvész feladata az, hogy leírja a nyelvet, nem pedig az, hogy előírja az embereknek, hogyan kell beszélniük. Más szavakkal: a nyelvészet azzal foglalkozik, hogy *milyen* a nyelv, s nem azzal, hogy egyesek szerint milyennek *kellene lennie*.

Nem újkeletű ez a követelmény.

Joseph Priestly angol lelkész valódi polihisztor volt: a gázokat, az elektromosságot, illetve az optikai jelenségeket vizsgáló kísérletei és írásai mellett teológiával, természetfilozófiával, neveléstudással és politikaelmélettel is foglalkozott, s mindezt letisztultan egységes szellemben tette. Nem véletlen hát, hogy a rendkívül következetes világképet fölépítő Priestly a történelemtől is azt vallotta, hogy lényegében természeti törvények irányítják, a dogmák elvetése iránt való szenvedélye pedig megnyilvánult abban, hogy a klasszikus nyelvek helyett a modern nyelvek tanítását, az ókor történelme helyett pedig a modern történelem alapos megismerését tartotta fontosabbnak. Már 1761-ben ugyanebben a szellemben írta később igen népszerűvé vált, széles körben használt angol nyelvtanát: egyrészt igyekezett megszabadítani az angol nyelvleírást a latin grammatikai kategóriák béklyóitól, másrészt viszont – teljes összhangban ténytisztetével – a beszélt angol nyelvre, s nem valamiféle nyelvvideálra alapult.

Priestly tétele szerint „helyes” az, ahogyan a nyelvet az emberek szokásaiknak megfelelően beszélik, azaz a „nyelvhelyességet” nem lehet valamiféle logikai vagy jogi alapon értelmezni. Ez az elv azóta

is a modern nyelvészeti megközelítés kiindulópontja – olyan fordulatot jelentett a nyelvleírásban, mint amikor a természettudósok már nem azért végezték kísérleteiket, hogy megtalálják a bölcsek követ, hanem azért, mert a természetet akarták minél alaposabban megismerni. A korábban a nyelvtanok alapjául szolgáló előíró szemlélet ugyanúgy a tudományon kívülre került, mint a bölcsek követének keresése: nem más, mint ezotéria, a műkedvelők hobbija.

A 19. századi nyelvészet ennek az alapozásnak megfelelően építkezett tovább: a nyelvet természeti jelenségnek tekintették, mely saját, belső törvényszerűségei szerint él és változik, s ezért minden külső beavatkozás csak akadályozhatja az önszabályzó folyamatok érvényesülését. Magyarán: a beavatkozás károkat okoz, a nyelv természetes alakulását gátolja. Ez a nézet jellemezte a század nagyobbik részében uralkodó HUMBOLDTIÁNUS nyelvszemléletet, majd az ezt váltó, sokkal szigorúbb, a történetiséget rigorózusan hangsúlyozó újgrammatikus iskolát is.

Láttuk, az újgrammatikus tanokat a következő nagy irányzat, a strukturalizmus képviselői élesen bírálták, de abban egyetértettek elődeikkel, hogy a nyelv érvényes tanulmányozása csak leíró lehet, előíró nem, a nyelvész feladatának tehát szintén a nyelv leírását, s nem megregulázását tartották. Az amerikai leíró iskola alapítója, a strukturalista nyelvészet egyik óriása, Leonard Bloomfield híres, 1933-ban írt könyvében (*Language*) fejtette ki, hogy a nyelvészetnek semmi köze a nyelvhelyesség kérdéseéhez. A nyelvésznek pontosan ugyanúgy le kell írnia a „rossznak”, vagy „hibásnak” bélyegzett nyelvi formákat, mint azokat, amelyeket „helyesnek” minősítenek, mert e minősítéseknek semmi közük a nyelvhez. Bloomfield nem vitatta, hogy érdemes elemezni, egyes elemek miért éppen azt a minősítést kapják, amelyet rájuk aggatnak, de úgy vélte, ez ráér, ha a nyelvi rendszert már jól ismerjük – ezzel együtt nagyon pontos megfigyeléseket tett a nyelvi elemek címkézésének elitista természetéről és társadalmi káráról.

Priestly alaptézisét és Bloomfield idézett nézeteit a strukturalizmust alapjaiban támadó generatív iskola sem kérdőjelezi meg. STEVEN PINKER például, a nyelvvelünk született mivolta mellett érvelő könyvében (*A nyelvi ösztön*), hosszú fejezetet szentelt annak, hogy leleplezze a „nyelvi tudorok” véleményeinek nyelvészeti megalapozatlanságát. Pinker (1993, 370) összegzése a következő: „Maven, shmaven! Szakértők, ugyan! Jobban illene rájuk a kibic vagy a minden lében kanál kifejezés. Mert a tények a következők. Az ítések előíró szabályainak a legtöbb esetben nincs semmi értelme. A néphagyomány kis darabjai ezek, eredetük több évszázadra a messzi múltban keletkezett rögeszmékre vezethető vissza, ám mind a mai napig tovább élnek. Amióta csak léteznek ezek a szabályok, a beszélők mindig is megsértették őket, évszázadokon keresztül táptalajt adva a panaszkodásnak a nyelv fenyegető hanyatlásáról.”

Pinker elsősorban a leghíresebbé vált amerikai nyelvvelő, WILLIAM SAFIRE ellen lőtte ki vitriolos nyilait, Safire nevezte magát *maven*-nek – a jiddis eredetű szó olyan „értő”, „beavatott” személyt jelöl, aki igen nagy befolyással van közösségére, egyfajta trendalakító (magyarra „nyelvi ítésként” fordították). Safire a *New York Times* politikai újságírója volt, 1979 és 2009 között a lap magazinjában rendszeresen értekezett stilsztikáról, új és régebbi szavak eredetéről, „helytelen” használatáról, sokszor hírességeket, színészeket, politikusokat pécéztet ki, hogy elmondhassa, mit talál jónak, de sokkal inkább rossznak kortársai nyelvhasználatában.

DWIGHT BOLINGER, a szemiotika, azaz jelelmélet egyik legelismertebb kutatója, a Harvard, illetve a Stanford professzora 1980-ban kiadott könyvének címében a nyelvet csőre töltött fegyvernek nevezi – nem véletlenül, hiszen a kötetben olyan kérdéseket tárgyal, amelyek a teljes társadalmat érintik, s bizony súlyos feszültséget okoznak: a nyelv és a hatalom viszonyával foglalkozik. Bolinger saját összegzése szerint a könyv arról szól, hogyan

hat a nyelv az életünkre: hogy milyen nyelvváltozatot tanítson az iskola, mi legyen a hivatalos nyelv a többnyelvű országokban, hogyan hat a tévé a gyerekekre, ki hogyan húz hasznát abból, ha az információ terjed, vagy éppen ha megakad, érthetővé teszik-e a kormányok a törvényeket, hogyan manipulálnak minket a reklámok, hogyan használják a nyelvet a diszkrimináció eszközéül.

Bolinger arra figyelmezteti kollégáit, hogy a hétköznapi embereket igencsak foglalkoztatják a nyelvhasználat bizonyos vonatkozásai – rengetegen vágynak például egy hasznos kis illemkönyvre, mely listázza a legfőbb gondokat, tanácsot ad, mit használjunk, s főként mit ne, ha azt szeretnénk, hogy beszédünket mások „műveltnek” értékeljék, s így megkaparinthassunk olyan állásokat, amelyek megszerzéséhez előfeltétel az ilyesmi. A nyelvészek azonban a 20. században keveset foglalkoztak a hétköznapi embereket közelről érintő, nyelvvel kapcsolatos problémákkal, a bizonytalankodók ezért jobb híján azokhoz fordulnak tanácsért, akik nagyon is képesek a jólétesültet játszani, mert munkájuk a nyelvhez kapcsolódik: szerkesztők, újságírók, olvasószerkesztők (ők Pinker nyelvtudorai). Bolinger kuruzslóknak, vajákosoknak, sámánoknak nevezi azokat, akik a nyelvhasználat óreinek tüntetik föl magukat, s megjegyzéseket tesznek a nyelv helytelen használatáról vagy a nyelv romlásáról, pontosabban azokról a nyelvi jelenségekről, amelyeket helytelennek vagy romlásnak vélnék: „mintha egy afrikai faluban élnénk – írja –, de ALBERT SCHWEITZER még nem jött el”. Ellenben „tele az erdő bábákkal, javasasszonyokkal, méregtelenítőkkal, csontkovácsokkal, mindentudó varázsdoktorokkal, némelyek mérhetetlenül tudatlanok, némelyek nagy gyakorlati rutinnal rendelkeznek, de egyetlen csoportba vonhatók össze, és sámánnak nevezhetjük őket.”

Nyelvművelő Akadémia?

Az idézett szerzők mind angolszászok, s a magyar olvasónak olyan lehet ezt olvasni, mintha egy ismeretlen bolygóról szóló, ufonauta által írt beszámolót tartana a kezében. Hiszen mást sem hallottunk kiskorunk óta, mint a föntiek ellenkezőjét: hogy a helyes nyelvhasználat alapelvei a nyelvtudósok megállapításaira épülnek. A nyelvművelés tekintélyét az iskola alapozza meg, azzal is, hogy a tanárok egy bizonyos nyelvhasználatot „jó”-nak, „helyes”-nek, „szép”-nek ítélik, másokat „rossz”-nak, „helytelen”-nek, „csúnya”-nak; s azzal is, hogy a „nyelvtani versenyek” tárgya általában, illeszkedve a tananyaghoz, ismét nem a nyelvészeti ismeretek összemérése, hanem a „helyes kiejtés”, a „helyes nyelvhasználat” és a „helyes hangsúlyozás”. Az iskolából kikerülve sem kezdetünk gyanakodni a nyelvművelés és a nyelvészet azonosságát illetően, hiszen a közszolgálati csatornák egykori és mai adásaiban nyelvészeti ismeretterjesztésre elvértve akadhatunk, nyelvtudományként eladott előíró szemléletű nyelvművelésre annál inkább. Sőt: ha belehallgatunk egy-két nyelvészeti konferencia előadásaiba, belelapozunk a magyar szakosok tankönyveibe, átfutjuk kurzusaik címét, azt látjuk, hogy a magyar nyelvtudományban egyáltalán nem olyan magától értetődő a leíró és az előíró szemlélet szétválasztása, mint a nemzetközi nyelvtudományban. Talán még hozzánk sem érkezett meg Albert Schweitzer?

De, csak sajnós a kuruzslók az általa épített kórházakba is betelepültek. Az első hivatásos magyar nyelvművelő, SZARVAS GÁBOR nem nyelvész volt, hanem lelkes amatőr, igaz, nézeteit HUNFALVY PÁL metszőn élére vasalt nyelvszemléletére építette.

A nyelvművelés azonban valójában az 1940-es évek végén nyert polgárjogot a magyar tudományos életben, amikor a „társadalmi feladatok vállalása” az élet minden területén kíváncsimmá vált: a nyelvművelő munkát kezdték a nyelvészek „társadalmi feladatának”, a nyelvművelést pedig a társadalom szempontjából „hasznos” nyelv-

vészetnek hirdetni. Korábban is voltak ugyan nyelvészek, akik tudományos munkájuk mellett (s nem fő tevékenységként) olykor nyelv-művelő cikkeket is írtak, de korántsem minden nyelvész tekintette ezt feladatának. Ellenkezőleg. HORGER ANTAL, akivel József Attila ugyan alaposan elbánt, de ettől még elsőrendű nyelvész volt, 1926-ban a következőképpen fogalmazta ezt meg (1926, 6): „Némelyek szerint a *nyelv-művelés* is feladata volna a nyelvtudománynak, vagyis az, hogy *bírálja* a nyelveket és igyekezzék egyes, a nyelvtörténet folyamán kifejlődött sajátosságait a nyelvhelyesség, a szépség, a célszerűség, vagy a logika szempontjai szerint *megjavítani*. ... Ezt a feladatot azonban a nyelvészek túlnyomó nagy többsége nem tartja a nyelvtudomány körébe tartozónak, s ezért határozottan elutasítja magától.”

Szimbolikus jelentősége volt annak is, hogy a 20. század valószínűleg legnagyobb magyar nyelvészegyénisége, korának legmodernebb nyelvelméletét és a magyar nyelv történetét egyaránt kiválóan ismerő GOMBOCZ ZOLTÁN a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökeként, 1931. január 27-én, a Társaság éves közgyűlésén mondta el híres előadását, melyben pontokba szedve semmisítette meg a nyelv-művelő alapelveket. Gombocz (1931, 1) szerint a nemnyelvész nagyközönség „minden nyelvi jelenséget értékel és nem a nyelv történeti fejlődésébe igyekszik beleállítani. Ezzel szemben a nyelvészek érdeklődése a nyelvhelyességi kérdésekkel szemben igen csekély. A legtöbb nyelvész, ha nyelvhelyességi kérdésekben döntő bírónak felhívják, ha őszinte merne lenni, azt felelné: ‘én a nyelv történeti fejlődését vizsgálom, törvényeket állapítok meg benne, de bírāja nem akarok lenni’; vagy: ‘magam is szeretném tudni, hogy mi a nyelvhelyesség’.”

Az 1950-es évek KOMMUNISTA SZOMBATOS nyelvészkedésének világában Horger és Gombocz véleményét szokás volt azzal lesöpörni, hogy na persze, a polgári nyelvtudomány képviselői nem voltak hajlandók a köz érdekében munkálkodni. Ez természetesen szintisztán politikai érvelés, amellyel a „polgári reakció” maradványait is föl akarták számolni, szerencsétlenségükre mind Horger, mind

Gombocz egyértelművé tette, hogy nem a láblógató lustaság, hanem kifejezetten a nyelvről megszerzett ismereteik gátolják őket abban, hogy lelkes nyelvművelőkké váljanak. Horger (1926, 94–95) szavaival: „Mióta felismertük, hogy a nyelv az emberiségnek psychophysikai működése, amely az emberiség örökké változó testi és lelki állapotával együtt változik, azóta tudjuk, hogy a népnyelv sem más, mint e változásnak egyik, mégpedig nagyon is természetes eredménye. Ha romlott nyelvről egyáltalán beszélhetünk, inkább a köznyelvet és még inkább az irodalmi nyelvet lehetne annak nevezni, mert ez sok tekintetben mesterséges fejlesztésnek az eredménye. A legnagyobb tévedés tehát azt mondani, hogy ezen vagy azon a vidéken ’hibásan’ beszélnek az emberek.” Bármennyire szeretjük is József Attilát, Horger e gondolata a 21. század nyelvtudományában is alaptézis.

Gombocz (1931) pedig így fogalmazott: „[a közvélekedés szerint a] nyelv fejlődéstörvényeit a nyelvész ismeri legjobban, tehát a nyelvész a nyelvhelyesség hivatott őre. Ezt a szerepet a nyelvész, illetékeltensége teljes tudatában, tisztelettel elhárítja magától. A nyelvtörvények nem apriori, hanem tapasztalati törvények: a nyelvtörténet tényeiből vonjuk el őket. Hogyan lehetne az ilyen tapasztalati törvényt a nyelvi tények megítélésében normaképpen alkalmazni? És másodszor a nyelvtudomány tapasztalati törvényei nem végérvényesek; a tudomány fejlődésével változnak. Ami a mai ismereteink mellett helytelennek látszik, lehet, hogy holnap helyesnek bizonyul, és megfordítva.” Végkövetkeztetése pedig: „A nyelvhelyesség a szociális nyelv, vagy ha tetszik, a nyelvészológia problémája. Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll. [...] nincs egyetemes érvényű nyelvhelyességi norma; a nyelvhelyesség is a tér és idő függvénye.” Ez is megfelel annak, amit a 21. század elején a nyelvészet tud a nyelvről.

Ha ragaszkodnánk az előíró szemlélet tudományos pedigéréjének igazolásához, utolsó mentsvárunk az Akadémia maradna: úgy tanultuk, elődjét, a MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG-ot 1825-ben a magyar

nyelv védelmében és művelésére alapították. Ez igaz: csakhogy a magyar nyelvet védeni a némettel és latinnal szemben kellett, nem más magyar nyelvváltozatokkal szemben. A „művelés” pedig ebben a szel­lemben nem azt szorgalmazta, hogy egyetlen kiemelt magyar nyelv­változat rátelepedjen az összes többire, hanem azt, hogy a magyar nyelv minél több helyzetben, területen, stílusban használható legyen.

A korszak legérettebb nyelvteoretikusa, TELEKI JÓZSEF, az Aka­adémia első elnöke (1830-tól 1855-ig), korának legkorszerűbb nyelv­elméletét hozta haza Göttingenből, a Georg August Egyetemről, mely a humboldtiánus nyelvfilozófia központja volt. Teleki és a Ma­gyar Tudós Társaság többi tagjának nyelvszemlélete szerint a nyelv nem pusztán a gondolatok kifejezését szolgáló eszköz, hanem a nyelvet használó közösséghez szervesen kapcsolódó közeg, amely­ben a közösség tagjai léteznek, éppen ezért értelmezhetetlen és ér­telmetlen tökéletes, eszményi nyelvről beszélni. Alapelvük már ismerős Priestlytől: a nyelv szabályait megismerni és nem megalkotni kell, a nyelvet minden anyanyelvi beszélő egyformán jól tudja, s a nyelvi változások a közösségtől függenek.

Ezekből az alapelvekből egyenesen következik, hogy eszük ágában sem volt „nyesegetni”, „helyes mederbe terelni”, „küzdeni a hibák el­len”. Teleki kifejezetten berzenkedett a francia típusú, előíró szemlé­lettel nyelvrendszabályozó testületek ellen: „[...] az illy veszedelmes egygyezetek [...] mellyek diktátoros hatalmok által a’ nyelv­művelés arany szabadságát merészen elfojtván egész nemzeteket és több szá­zadokat tsúfos békóba tudtak vetni, az én szemeim előtt is a’ legna­gyobb szörnyetegek, a’ sötét századoknak legiszonyúbb szüleményei” (idézi Békés 1997, 127). A Francia Akadémia kapcsán írt figyelmeztetés Teleki ma is modern nyelv­szemléletéből fakadt (1988, 325): „Va­lamint képtelenség a tökéletesebb alkotású idegen nyelvnek honi nyelvünk helyett való elfogadását óhajtani, éppen olly megfoghatatlan bal­gaság volna eszünkben egy tökéletes nyelv­béli ideált felállítani és nyelvünknek ahhoz való alkalmazását erőltetni.”

A napnál is világosabb, hogy Teleki *nyelvművelés* fogalma szöges ellentéte a mainak: „a nyelv művelés arany szabadsága” nemigen jelenthet mást, mint amit ma „szabad, alkotó nyelvhasználatnak” mondanánk. Egyszerűen nem tartható hát, hogy az Akadémia kezdetől fogva a mai értelemben vett nyelv művelés bevehetetlen bástyája lett volna.

A 18. századtól tehát a nemzetközi nyelvtudományban alapismert, s a magyarban is az volt az 1950-es évekig, hogy nyelvészek és nyelv művelők lényegében csak annyiban foglalkoznak azonos tárggyal, mint az asztronómus és az asztrológus.

Tudomány – nem illemtan

Foglaljuk össze: mi tehát a bajuk a nyelvészeknek a nyelv műveléssel? Az alapvető baj az előíró szemlélettel van: ha a világot akarjuk megismerni, akkor szükségképpen a leíró szemléletet kell választanunk. Gondoljunk arra, mennyire tartanánk tudósnak azt a fizikust, aki nem leírni akarná, hogy az inga hogyan mozog, vagy hogy egy leeső tárgy hogyan gyorsul, hanem előírni, hogy ezt hogyan tegye. Milyen vicces lenne, ha úgy találná, hogy a szivárvány színei szebbek lennének más sorrendben, s ezért szorgalmazná, hogy lássuk a színeket inkább a szerinte esztétikailag kedvezőbb módon. Mit gondolnánk arról az etológusról, aki nem megfigyelni és leírni akarná az állatok viselkedését, hanem rávenni őket, hogy úgy viselkedjenek, ahogyan szerinte egy tigrisnek, egy sasnak vagy egy zsiráfnak viselkednie illik. Ha már lettek volna akkoriban előíró szemléletű biológusok, a zsiráfot féltették volna a túlzott nyakhossz veszélyeitől, esztétikai alapon bírálták volna az elefánt ormányát, megrótták volna a fókát, hogy lábai alkalmatlanokká váltak eredeti funkciójuk betöltésére.

Persze az előíró szemléletben hívők nem ezeket a példákat szokták említeni, hanem a kertész, az orvos, a folyószabályozó munkájához hasonlítják a nyelvet megrendszabályozni kívánó tevékenységet.

Abban igazuk van, hogy a nyelvi folyamatok bizonyos mértékben befolyásolhatók, mint ahogyan csökkenthető a súrlódás, nemesíthető a fajok – de csak akkor, ha a befolyásolni kívánók megfelelő ismeretekkel rendelkeznek a befolyásolni kívánt dolog természetéről. Aki a nyelvi folyamatokat szeretné befolyásolni, annak a nyelv rendszeréről, működéséről és változásának természetéről kell alapos ismeretekkel rendelkeznie. Csakhogy ezt kizárólag leíró szemlélettel lehet megszerezni – ellenkező esetben magát a megfigyelést teszik tönkre, következésképpen sikertelen lesz a befolyásoló próbálkozás is. Az a fizikus, aki szeretné, hogy az érdes felület súrlódása ne legyen nagyobb, mint a simáé, s ezért azonosnak tekinti a kettőt; a genetikus, aki úgy véli, hogy azonosított egy gént, mert már nagyon régen szeretné azonosítani; az orvos, aki azt javasolja a betegnek, hogy ne legyen beteg – nemigen fog sikeres tevékenységet végezni. Az utóbbinál maradván: ha hiányoznak a gyógyításhoz az ismeretei, de úgy tünteti föl magát, mintha rendelkezne velük – akkor kuruzslónak hívják. A nyelvművelő javaslatok túlnyomó többsége pedig arról árulkodik, hogy megfogalmazzák a nyelv legalapvetőbb tulajdonságait sem ismerik.

Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a nyelvészek elutasítanak akár a nyelvről szóló ismeretek terjesztését, akár, ha kell, a nyelvhasználat befolyásolását. Sőt, olykor a nyelvészek is kifejezetten üdvösnek találják, ha a megváltozó nyelvhasználat hozzájárulna a társadalmi konfliktusok erejének és számának csökkenéséhez. Hiszen ők tudják a legjobban, milyen társadalmi hatása van a gyűlöletbeszédnek, a szexista, rasszista kifejezéseknek, megnyilvánulásoknak, hogyan működik a manipuláció, a nyelvi diszkrimináció, hogyan fokozza a nyelv az emberek kiszolgáltatottságát a hivatalokkal, a joggal, az egészségügyi ellátórendszerrel szemben. Ezekben az esetekben a nyelvészek által tett javaslatok valóban előírónak tűnhetnek. Mégis: alapvetően különböznek a megszokott értelemben vett nyelvművelés tanácsaitól.

Először is: a tanácsok megfogalmazását a nyelvészeti alapismeretek elsajátítása, majd alapos, leíró szemlélettel készült vizsgálatok előzik meg – szemben a nyelvtudorok okoskodásával, amelyet nem véletlenül szoktak diagnózis nélküli terápiának nevezni. Másodsor: a nyelvészek tanácsai a nyelvhasználó közösség érdekében születnek, javaslataiknak nem a nyelv tökéletesítése a céljuk. Hiszen a nyelvészek pontosan tudják, hogy nincsenek jó és rossz, silány és gazdag, logikus és illogikus, szép és csúnya nyelvek és nyelvváltozatok, mindegyik tökéletes a maga nemében, és képes ellátni azt a feladatot, amire használói alkalmazzák, s azt is tudják, hogy ezek az ítéletek egyrészt erősen szubjektívek, másrészt végtelenül leegyszerűsítik a világot, nem veszik figyelembe a nyelv komplexitását. Harmadszor pedig: a nyelvészek javaslatainak célja mindig a társadalmi feszültségek csökkentése, a nyelvbe kódoltan továbbörökített igazságtalanság megszüntetése – márpedig a nyelvészociológiai elemzések éppen azt mutatják, hogy a nyelvművelés sokkal inkább növeli a bajt, mintsem csökkenti.

Nyelvi mítoszok és népi nyelvészek

Az előíró szemlélet alapja tehát az a föltételezés, hogy van helyes és helytelen nyelvhasználat, hogy egyes nyelvi formák, nyelvváltozatok jobbak, mint mások, sőt, sokan vannak, akik szerint a nyelvek sem egyenértékűek, vannak gazdagabb, kifejezőbb nyelvek, és vannak szegényesebbek. Ennek alátámasztására azt a megmosolyogtatóan naív érvet szokták fölhozni, hogy ők maguk anyanyelvükön mennyivel több szinonimát ismernek egy-egy fogalom jelölésére, mint más nyelven, mennyivel több stilisztikai finomságot tudnak kifejezni – csakhogy ilyesmit leginkább egynyelvű, vagy anyanyelvükön kívül más nyelvet csak korlátozottan ismerő emberek szoktak mondani.

A „jó nyelvek – rossz nyelvek” létezése az egyik legelterjedtebb nyelvi mítosz. Nyelvi hiedelmekből rengeteg van, például: angolul

könnyű megtanulni, mert nincs nyelvtana, pláne az amerikaiak, az már nem is rendes angol. A francia igazi bohém nyelv, az olasz meg a legszebb, mert dallamos, és bár a német igen csúnya, kemény, legalább logikus. Arabul lehetetlen megtanulni, kínaiul is, bár a magyar is nagyon nehéz a külföldieknek. Jó annak, akinek jó a nyelvérzéke, fél év alatt folyékonyan megtanul egy nyelvet, minden nehézség nélkül, csak úgy ráragad. A gyereket érdemes már óvodában beíratni valami idegen nyelvi foglalkozásra, mert minél előbb, annál jobb, igaz, veszélyes kicsit, mert a kétnyelvű gyerekek egyik nyelvüket se tudják rendesen, és ez még gondolkodási zavart is okozhat.

Az idegenek is elismerik, hogy a magyar a legkifejezőbb nyelv, például a legjobban ezen lehet káromkodni. És azért megbocsáthatatlan az idegen szavak használata, mert a magyar magányos, elszigetelt nyelv, nehezebben fogad be idegen elemeket. A magyarok e társtalanság, a magyar nyelv különlegessége miatt tanulnak nehezen nyelvet. A mai magyar természetesen sokkal fejlettebb, mint az ezer évvel korábbi, hiszen mennyivel több mindent tudunk ma megnevezni, de mégis, a mi magyarunk már elég romlott Aranyéhoz képest, Erdélyben viszont még tiszta, ott beszélnek a legszebben magyarul, a palócok meg a legcsúnyábban, azt alig érteni. Azért kell helyesen beszélni, mert mindannyiunknak ápolnunk kell a nyelvünket, hogy megmaradjon a magyarság, ez jellemkérdés, de egyébként is, aki logikusan gondolkodik, az jól is beszél. Úgyhogy az iskolában mindannyiunknak rendesen meg kell tanulnunk magyarul, és aki suksüköl vagy nákol, az bunkó. A nyelvjárás nem rossz magyar, de csak a saját helyén fogadható el, ma már csak idősebb, mezőgazdasági munkát végző falusiak beszélnek, és azért mégsem olyan értékes, mint az egységes nemzeti nyelv. Egyre több veszély fenyegeti a magyar nyelvet, nemcsak a nemtörődömség, slamposság, vidékiesség, hanem főleg az angol szavak, az internet meg az SMS, ezek nagyon roncsolják a nyelv szerkezetét.

Ismerős állítások? Bizonyára, hiszen a nem nyelvészek beszélgetéseiben gyakran fölbukkannak, ha a nyelvre terelődik a szó. Egyik sem igaz közülük, többségük még csak nem is értelmezhető nyelvészeti szempontból – például hogy melyik a legszebb, legdallamosabb nyelv, melyik bohém, szigorú, logikus vagy nem, mert a szépség és a formállogika nem nyelvészeti kategóriák. Bármilyen gyakran halunk is hasonló okoskodásokat, ezek csak úgy viszonyulnak a nyelvészeti megállapításokhoz, mint a pszichológiához az olyasféle kijelentések, hogy „a duci emberek mindig vidámak, a soványak meg komorak”. Azaz népi bölcsességként hagyományozódnak nemzedékről nemzedékre, de a nyelvészethez semmi közük. Mégis nagyon érdekesek a nyelvészek számára is – csak éppen nem a nyelvről szolgálnak értékes adatokkal, hanem arról a kultúráról, gondolkodásmódról, amelyben megfogalmazták őket.

A fenti kijelentésekhez hasonló nyelvi mítoszok, babonák, vélekedések, ítéletek azt mutatják meg, hogy egy-egy közösség hogyan kapcsolja össze a nyelvhasználatot erkölcsi, vallási, politikai értékítéletekkel, hogyan írja le, próbálja értelmezni a világot a nyelvet illetően. Pontosabban a nyelvről beszélve, de a nyelvhasználati ítéleteket az emberekre, más csoportokra rávetítve. Ezek a népi nézetek – népi (folk) a szó 'laikus' értelmében – igen izgalmasak, mert befolyásolják a nyelvi változásokat, és azért is fontos megismerni őket, mert a hatalom egyenlőtlen elosztásának, előnyök és hátrányok mesterséges létrehozásának láthatatlan eszközei. A népi nyelvészkedés vélekedései vonatkozhatnak nyelvekre, nyelvváltozatokra, egyes szavakra, nyelvi konfliktusokra és természetesen általában véve magára a nyelvre is; sok közülük az írott és a beszélt nyelv viszonyáról, a „nemzeti nyelv” felsőbbrendűségéről szól.

A népi nyelvészet kijelentései is olyanok, mint minden más típusú népi „tudomány”, a népi biológia, fizika, pszichológia, orvoslás, időjárásjóslás: a megállapítások között van megfigyelésre alapuló és van merő babonaság, káros hiedelem. Hasznos megfigyelés például,

hogyan aki udvariasan beszél másokkal, az könnyebben éri el a célját, mint aki nem (akkor is, ha az udvariasságot nem olyan egyszerű meghatározni), kártékony hiedelem viszont, hogy vannak „kifinomult”, illetve „csökevényes” nyelvváltozatok. A téveszmékből jóval több van, ebben a népi nyelvészet különbözik a népi gyógyásztól vagy a népi biológiától (amelynek egyes növény- és állatfajok „nemesítését”, kitenyésztését köszönhetjük): a téveszmék a gazdálkodásban, az emberek közötti kapcsolatok kezelésében, a házépítés módjában, a gyógyfűvek hatásának megtapasztalásában azonnal lelepleződnek: ha rossz a népi elmélet, silány a termés, megdöglenek a kiscsirkék, összevesznek a sógorral és komával, összedől a ház, a fű nem gyógyít, hanem mérgez. A nyelvre vonatkozó hiedelmek viszont nem lelepleződnek le, mert hiszen a kár, amit okoznak, láthatatlan: ha a nyelvről mondunk csacskaságokat, nem omlik a fejünkre a tető, nem leszünk rosszul tőle, nem pusztul bele a vetemény – „csak” diszkriminálunk vele, annak meg megvannak a maga jól bejáratott útjai, hogyan fogadják el a megbélyegzettek is, hogy stigmatizációjuk, kirekesztésük természeti törvény, nem pedig az elit hatalmának bebetonozása.

Nem könnyű meggyőzni a sarkos véleménnyel rendelkező laikusokat, hogy nyelvi elméleteik zöme igazolhatatlan: figyeljük meg, az emberek többsége úgy véli, ért a nyelvhez. Elsősorban saját tapasztalatuk csapja be őket, hiszen ők is tudnak magyarul, miért ne lenne véleményük ugyanolyan érvényű, mint a nyelvészeké. Pedig az atomfizikussal sem vitáznak a magfizikáról, hiába állunk atomokból, s az agykutatóval sem vitáznak neurológiáról. Igaz, a házi orvosnak sokan már szeretik megmondani, mi a bajuk, és milyen gyógyszerre van szükségük – azaz, ha valamit hétköznapi jelenségnek vélnek, arról véleményt is alkotnak, s ezt egyenértékűnek tekintik a szakvéleménnyel. A szakismeretnek kijáró tiszteletet csak olyasmikapja meg, ami nehezebben követhető, vagy érthetetlen. Gondoljunk arra,

mennyien hiszik el réveteg csodálkozással az álcsillagászati–áltudományos blablát, s ugyanakkor mennyien vitatkoznak vehemensen az addiktológusok internetfüggőségről alkotott szakvéleményével, bármiféle ismeret nélkül.

Különben is, gondolják sokan, tanultak ők is nyelvtant az iskolában, hallottak valamit a nyelvi illetanról a tévében, olvastak róla az újságban, régebben osztálytársaik, újabban kollégáik, barátaik is tesznek megjegyzéseket más emberek nyelvhasználatára, az övékre is tesznek mások – saját tapasztalatuk is van tehát arról, mit tartanak a többiek helyesnek vagy helytelennek. Arról viszont nem tudnak, hogy a megyei napilap vagy az ingyenes reklámújság nyelvi kiskatéja, de akár a televízióban látott, rádióban hallott hivatalos nyelvművelő műsor körülbelül annyit ér, mint a napi horoszkóp.

Arról sem tudnak, hogy a nyelvészek nem „hogyan beszéljünk helyesen”-szabályok összeeskábálásával múlatják az idejüket. Elvégre a hétköznapi nyelvészkedésben ez a legfontosabb, mint Bolinger írta, ha mást nem, annyit mindenképpen tudnak, hogy a „rossz” nyelvhasználat elvághatja őket a jó állásoktól. Abban is igaza van Bolingernek, hogy éppen azért prosperál a nyelvi sámánok kasztja, mert az embereket nagyon is érdeklik a nyelvhasználattal kapcsolatos elvek, vélemények, szabályok, de a szakemberektől kevés segítséget kapnak, miközben tele a világ kuruzslókkal. Nemcsak Bolinger, hanem az írás elején idézett Labov és más szociolingvisták a nyelvészeket is hibáztatják amiatt, hogy a nem-nyelvészek még mindig hisznek a nyelvhelyesség mítoszában, s hogy az oktatási rendszer gond nélkül örökíti tovább az özönvíz előtti nyelvszemléletet. Nem véletlen, hogy éppen a szociolingvisták foglalkoznak annyit a nyelvhelyesség ideológiájával és ennek társadalmi hatásaival: Gombocznak tökéletesen igaza volt, amikor a nyelvhelyesség kérdését a nyelvészociológia körébe utalta, hiszen a nyelvhasználatról hozott ítéletek valójában az adott nyelvi formákat használó emberekről, csoportokról hozott ítéletek.

Így aztán különösen pikáns, amikor a nyelv művelők saját tevékenységüket a szociolingvisztika körébe sorolják – mondván, hogy ők azok, akik hozzásegítik az embereket a „helyes” nyelvhasználat elsajátításához, s ezzel a társadalmi érvényesüléshez. Ezzel szemben éppen a szociolingvisták azok, akik a legélesebben és a leghatározottabban tiltakoznak az előíró szemlélet „diktátoros hatalma” ellen, hiszen munkájuk során állandóan szembesülnek a nyelv művelés rejtett, de súlyos társadalmi következményeivel. Ezek miatt a következmények miatt gondolják, hogy a nyelvhelyesség kérdéseivel, a kiemelt nyelvváltozat, a sztenderd körüli hiedelmekkel, e favorizált változat és a többi, tiltott vagy túrt nyelvváltozat viszonyával gyakorlati okokból is érdemes foglalkozniuk a nyelvészeknek. Az az igyekezet tehát, hogy az előíró szemléletet a szociolingvisztikán keresztül csempésszék be a nyelvtudományba, figyelemreméltóan cseles – de az igazság az, hogy úgy része a szociolingvisztikának a nyelv művelés, ahogyan Pilátus bekerült a Credóba.

2. fejezet

Határtalan nyelv

... amelyben arról lesz szó, hogy egyáltalán nem könnyű megmondani, mi nyelv, és mi nem az; hogy mi a baj a nyelv „függőleges” és „vízszintes” tagolásával, és lényegében minden „réteg- és csoportnyelvvél”, amiről az iskolában tanultunk; kiderül, hogy a nyelvjárásokat sem tudjuk körülhatárolni; és hogy mi a sztenderd és az alapnyelv.

Kosztolányiról mindenki tudja, hogy bolondja volt a nyelvnek, játszott a hangokkal, jelentésekkel, szavakkal, forgatta, szemlélte, kóstoltgatta őket, olyasformán, mint amikor a macska szitakötőt fog. De írt is a nyelvről, illetve a nyelv művelésről, egész kötetnyit (*Nyelv és lélek*), nem csoda, ha sok mindenre találunk tőle idézhető szöveget (és sok mindennek az ellenkezőjére is). Ami most itt következik, *Az új magyar nyelv* című írásából származik 1913-ból:

„Nem finom és nem hősi a nyelvünk? Mit törődünk vele. Az élet alkotta, szükségünk van rá, joga van élni. Nekünk fontos az, hogy mindent ki tudjunk fejezni. A nyelv nem üvegalmárium, ahol ritka porcelánok, ezüstneműk és majolika vázák vannak kiállítva, inkább színházi kelléktár, ahol minden csiricsáré össze van halmozva, királyi palást és kolduscondra, középkori vért és hálóing, lándzsa és fogpiszkáló, aranykorona és kucséberkosár. Szeretjük a falut, de szeretjük a ligeti tájszólást is, az éjjeli emberek tolvajnyelvét, a pincérek, a kávéházi árusok, a hordárok dialektusát, a vidéki városkák naiv és hervadt szavait, amelyekben fájoanidegesen vibrál az élet.”

A következő néhány fejezet erről szól majd: hogy ha a nyelvben valami létezik, az okkal létezik, valakiknek valamiért szükségük van rá, hiszen különben miért használnák. A mindig emelkedett nyelvhasználat pedig valójában nem más, mint kirakat, mesterkélttség. Az előző részt éppen ezzel fejeztük be: mit mond tehát a nyelvtudomány

a nyelvről, ha egyszer nem azt, hogy művelni kell? Nyilvánvalóan elég sok mindent, de nekünk most két alaptulajdonság fontos nagyon: hogy a nyelv változatokban él, és hogy változik. Meglepne, ha ebben a kijelentésben bárkinek morzsányi újdonság is volna. Nem kell nyelvésznek lenni ahhoz, hogy az ember tudjon róla, másképpen beszélünk a barátainkkal, mint idegenekkel, másképp beszélnek a pesti gyerekek, mint a falusi öregek, másképp beszélünk ma, mint beszélt Balassi Bálint. Nagy ügy.

Természetesen tudjuk, hogy sokkal több a hasonlóság a barátokkal és az idegenekkel folytatott beszélgetés, a mai pesti gyerekek, illetve falusi idősek, valamint Balassi Bálint magyarjában, mint a különbség. Éppen ezért izgalmasabbnak látszanak az olyan kérdések, hogy pontosabban mitől függ, ki, mikor, kivel milyen magyart beszél, hogyan tudjuk megkülönböztetni a különböző nyelvváltozatokat, egyáltalán van-e két magyar ember, aki ugyanazt a magyart beszél, és ha nincs, attól van-e még magyar nyelv? Kinek a magyar nyelve „a” magyar nyelv, és hány nyelvjárása van – ha vannak egyáltalán nyelvjárások.

Ami pedig a változást illeti: miért változik a nyelv? A közhelyválaszt ismerjük: változik a világ, új tárgyak, jelenségek vesznek körül, a régiekre nincs szükség, az új tárgyaknak és jelenségeknek új nevek kellenek, amit nem használunk, annak meg a neve is fölösleges. Jó. És miért vettek át a magyarok a törökből kölcsönszót a gyomor, boka, kar, térd, ész jelölésére? Korábban nem volt nekik ilyesmijük? Miért vették át újra a franciából a *draszté*-t, ha már egyszer ott volt az ugyanarra a francia szóra visszavezethető *trágya*? Arról már nem is beszélve, hogy miért változik a nyelvten? Minek kellett az a sok múlt idő régen, ha most eggyel is jól megvagyunk? Vagy csak hisszük, hogy jól megvagyunk, de csököttebb a gondolkodásunk, mint elődeinknek? Meny nyivel jobb az a hasonlító szerkezet, hogy *valaminél nagyobb*, mint a régebbi *valamitől nagyobb*? Vagy nem is jobb, hanem rosszabb az új forma? Ez nyelvromlás lenne? De akkor miért a *valaminél nagyobb* szerkezetet tartják „helyesnek” az előíró tanácsok? Miért éppen akkor

kezdett megjelenni a határozott névelő a magyarban, amikor megjelent? Miért nem korábban vagy később, és miért tart egy ilyen folyamat évszázadokig? Miért változik a kiejtés, annak végképp semmi értelme nem látszik lenni. Miért tűnt el a mély *i* a magyarból, és miért éppen akkor tűnt el? És hogyan lehet, hogy ezer év után is ott a hatása a nyelvtanban? Ma milyen változások zajlanak a magyarban? Vajon megváltoztatja-e majd a szórendet más vonatkozásban is az a terjedőben lévő szerkezet, amelyben az igekötő nem válik el az igétől: *ez a kérdés nem megválaszolható?* Mondunk-e majd olyasmit is egy idő után, hogy „az igekötő nem elválik”, abban a jelentésben, hogy „az igekötő nem válik el”? Mennyiben változik majd meg ettől az igekötők funkciója? Egyáltalán: honnan jön ez az új szerkezet, és milyen mértékben fog elterjedni? Megjósolhatók-e a nyelvi változások? Vagy nem jósolhatók meg? Esetleg nem megjósolhatók? Milyen arányban lehetnek az olvasók között, akik szerint teljesen jó mindkét mondat, akik szerint csak az első jó, akik szerint csak a második jó? Hogyan válaszoltak volna erre a kérdésre tíz évvel ezelőtt? És hogyan fognak válaszolni rá tíz év múlva?

Mégsem olyan áttetszően egyértelmű minden a változatosság és a változás körül.

Egyáltalán: mi a nyelv?

Mielőtt elkezdenénk szétcincálni mindent, amit az iskolában a nyelv-változatokról tanítottak, az egyértelműség kedvéért fontos: a *nyelv* fogalom itt csak a természetes nyelvekre vonatkozik, a mesterséges nyelvekre nem – sem az olyan műnyelvekre, mint az ESZPERANTÓ vagy a VOLAPÜK, sem az informatikában, mesterséges intelligencia kutatásában használt, általában „nyelv”-nek nevezett kódkészletekre, mert a természetes nyelvek a lényegüket tekintve mások, mint a mesterséges kódkészletek.

A **nyelv** jelentheti általában véve az emberi nyelvet, azt a valamit (ennél pontosabban egyelőre nem tudunk fogalmazni), amelyet kisebb részben arra használunk, hogy a fejünkben megfogalmazódó

gondolatokat több-kevesebb sikerrel megpróbáljuk eljuttatni más emberek fejébe, nagyobb részben pedig arra, hogy kapcsolatot tartunk fenn más emberekkel, elsősorban azokkal a közösségekkel, amelyeknek a tagjaként élünk. A nyelvi viselkedés tágabb értelmezésben több jelkészletet is magába foglal: a mimika, a gesztusok rendszerét, más szokásokat, beleértve a mozgást, a távolság tartását, az öltözködést és a testre festett, erősített jeleket, ékszereket, jelvényeket. Ha egy kommunikációs helyzetet elemzünk, akkor csak ezekkel együtt teljes a leírás, nem elég a szűkebben értelmezett, csak a verbális jelkészletre vonatkozó elemzés.

A köznapi értelmezésben viszont többnyire csak a verbális jelkészletet hívják nyelvnek, elemeit pedig hagyományosan szavaknak és nyelvtani elemnek szokás nevezni. Bár ez a szétválasztás korántsem olyan egyszerű, amilyennek látszik, szerencsére nincs szükségünk rá: a jelkészlet valamennyi elemét nevezhetjük nyelvi egységnek, legyen az szó vagy nyelvtani funkciót ellátó elem vagy akár kieltésmód. A nyelvi egységek sajátos rendszert alkotó együttesekbe rendeződnek, ezeket szoktuk fölcímkezni, így áll elő a magyar, a francia, a kínai, az arab és az összes többi nyelv. A címkéknek köszönhetően aztán már könnyedén beszélünk az egyes nyelvek sajátosságairól: a kirgizben ez így vagy úgy van, a svéd így fejezi ki ezt vagy azt. Vannak nyelvkönyvek, amelyekből megismerhetjük a nyelveket, a hozzájuk tartozó nyelvi egységeket szótárak, illetve nyelvtanok rögzítik. Vagy legalábbis azt hisszük.

Nemcsak azzal van azonban baj, hogy a nyelvtan és a szótár nem képes leírni egy nyelvet annak teljességében. Azt sem könnyű megmondani, hol kezdődik, és hol végződik egy-egy nyelv: a sok közös vonást mutató, kölcsönösen érthető nyelvek csak önkényesen határolhatók körül és nevezhetők nyelvnek.

A nyelvészek évszázadokig hiába kerestek nyelvi szempontokat annak meghatározásához, mi tesz egy nyelvet nyelvvé. E próbálkozások némelyike egészen meglepő: ezek közé tartozik, hogy akkor nyelv

egy nyelv, ha van írásbelisége, vagy ha van nyelvtanban és szótárban rögzített „normája”. Nem kell különösebben magyarázni, hogy ezek a szempontok használhatatlanok, hiszen nyilvánvaló, hogy magyar nyelv már akkor is létezett, amikor még nem írták le a nyelvtanát, és hogy azok a nyelvek is nyelvek, amelyeknek sosem volt, és ma sincs írásbeliségük.

Jóval makacsabbul tartja viszont magát az a vélemény, amely nyelv és nemzet szoros kapcsolatát vallja. Ez nekünk közeli ismerősünk: a nemzetnek saját nyelve van, ez legfőbb összetartó ereje, megmaradásának biztosítéka, merthogy nyelvében él a nemzet, de a nyelvnek meg csak nemzetben jók igazán az esélyei a túlélésre. Azt egyelőre ne bolygassuk, hogy egyáltalán mi is a nemzet, enélkül is belátható, hogy ez az elv sem működik. Sem a kurdoknak, sem a baszkoknak nincs önálló államuk, de senki nem gondolná, hogy nincs saját nyelvük sem. Másrészt önálló államiság és eltérő kultúra áll az *amerikai* és az *angol* angol mögött, kiejtésük, nyelvtanuk, helyesírásuk is különbözik, mégis egyaránt angolnak tartják őket. Sokan hiszik, hogy tudják a megoldást: a kétféle angol nem lehet két külön nyelv, hiszen beszélőik kölcsönösen megértik egymást. De akkor miért két külön nyelv a dán és a norvég, a szerb és a horvát, a török és az azeri? Hiszen beszélőik szintén jól értik egymást. Miért állítják a kínaiak, hogy azonos nyelvet beszélnek, miközben több kínai változat beszélői nem értik egymást?

A hosszas próbálkozás után végül egyetlen működőképes szempont maradt: a beszélők döntenek el, hogy nyelvüket önálló nyelvnek tekintik-e, vagy más nyelv változatának, és ha az utóbbi, akkor melyikének. Hiába tartozik a svájci német önálló államhoz és kultúrához, hiába tér el jelentősen a német sztenderd változattól („irodalmi nyelvtől”), hiába korlátozott és felemás az érthetőség beszélőik között (a németek többsége nemigen érti a svájci, a svájciak viszont értik a németek többségét), ha a svájci németek saját „hivatalos” nyelvüknek ugyanúgy a német sztenderdet tekintik, mint a németek.

Ugyanez az oka, hogy a holland–német határon hiába áll közelebb egymáshoz két szomszédos falu nyelve, mint akár a német, akár a holland sztenderdhez, ha a szomszéd falvak történelme úgy alakult, hogy az egyik hollandnak, a másik németnek tekinti saját nyelvváltozatát, s az egyik iskolájában holland, a másikéban német tankönyveket használnak. A határok elég kacskaringósak tudnak lenni ahhoz, hogy alakulhatott volna akár fordítva is, vagy ha a határ pár kilométerrel odébb húzódná, bármelyik irányban, lehetne mindkét falu nyelve akár német, akár holland.

A politikai és kulturális háttér elsődlegességét a legtömörebben egy MAX WEINREICHHOZ kapcsolt, szállóigévé vált *bon mot* fejezi ki: „a nyelv olyan dialektus, amelynek hadserege és flottája van”. Nem kell messzire mennünk, hogy igazat adjunk a szállóige első megfogalmazójának – aki Weinreich visszaemlékezése szerint a hallgatóság egy tagja volt valamelyik bronxi nyilvános előadásán 1943 vége és 1944 június között, de hogy a hozzászóló olvasta-e, hallotta-e az ötletet, vagy maga találta ki, azt nem tudjuk biztosan. Elég az egykori déli szomszédság nyelvi viszonyait megnéznünk: a volt Jugoszlávia nyelvét szerbhorvátnak hívták, ma négy önálló nyelvet különböztetnek meg ugyanezen a területen: az egymástól nyelvileg alig-alig különböző szerbet, horvátot, bosnyákot és montenegróit. Mindez értelemszerűen nem a nyelvi, hanem a politikai változások következménye. Amíg a közös államot szimbolizálta a nyelv, addig az is közös volt, amikor az új államok függetlenségét akarják szimbolikusan is erősíteni, akkor nemcsak saját nevet találnak saját nyelvváltozatuknak, de önálló nyelvnek is tekintik.

Vagyis nyelvi sajátosságok alapján sem nyelv és nyelv, sem nyelv és nyelvjárás között nem tudunk határvonalat húzni. Ezek után nemigen lesz meglepő, hogy az azonos nyelvhez sorolt nyelvváltozatok végképp nem különíthetők el egymástól élesen.

Tanuljunk meg felejtteni

De mielőtt erről beszélünk, nem árt fölfrissíteni, mit tanultunk az iskolában – ha már nem tudjuk fölidézni, akkor is ott lappanghat a gondolkodásunkban, pedig ha meg akarjuk érteni a nyelv működését, jobb megszabadulni „a területi és társadalmi változatok” címen tanult fogalmaktól. A modell az 1970-es évek terméke, de sajnos bőven túlélte a következő évtizedeket is, így, ha nem is teljes valójában, de szemléletében továbbra is ez határozza meg a közoktatásbeli nyelvtanítást, így csaknem mindenki ezzel találkozhatott – kivéve azokat a szerencséseket, akik modernebb, kísérleti tankönyvekből tanultak.

E modell szerint a nyelv tagolódik „vízszintesen”, azaz területileg, ennek megfelelően beszélünk nyelvjárásokról, amelyek „mindmáig többé-kevésbé mentesek maradtak a nemzeti nyelvet létrehozó, viszonylag teljes nyelvi egységesülést létrehozó folyamattól”. És tagolódik „függőlegesen” is, még hozzá réteg- és csoportnyelvekre. Ez utóbbiak közé tartozik az „igényes köznyelv” mint a társadalmi tagolódás csúcán lévő változat, a rangsor alján pedig az argó, amely „elsősorban az alantasabb társalgási stílusban” jellemző nyelvhasználat, „tolvajnyelvi szavakkal”. Valahol a kettő között van az „ifjúsági nyelv”, a „családi nyelvhasználat”, a „hivatalos” és a „közéleti nyelv”, tárgyától függően csúszkál a függőleges tengely mentén a publicisztika nyelve. Szintén a két pólus között vannak a foglalkozási ágakkal kapcsolatos csoportnyelvek, a „szaknyelv”, a „zsargon”, a „hobbinyelv”. És fölöttük, a társadalmi ranglétrán is túl, éteri magasságban lebeg a „viszonylag teljes egységesüléssel” létrejött „nemzeti nyelv”, amely tartalmazza mindazt, ami a nyelvváltozatokban közös.

Az „igényes köznyelv” és a „nemzeti nyelv” nyelvészeti szempontból értelmezhetetlen fogalmak, később részletesen is visszatérünk majd rájuk. Most csak a többi fogalomról röviden. A nyelvjárásokat a modell nem helyezi el a társadalmi ranglétrán, de úgy tűnik, valahol alul lehetnek, hiszen sajátosságaikat annak köszönhetik,

hogy „kimaradtak az egységesülésből”. A „családi nyelv” szintén meghatározhatatlan, hiszen nyilvánvalóan nem egyformák a családok, nem lehet egyforma a nyelvhasználatuk sem. Nemcsak egy pesti, debreceni és pécsi családban beszélnek különbözőképpen, még akkor is, ha a szülők foglalkozása mindhárom családban ugyanaz, a gyerekek egyidősek és azonos neműek stb., de ugyanabban a családban is másként beszélnek a gyerekek, sőt a szülők is, ha jelen van a nagymama, mint amikor nincs, vagy ha például a szomszéd, a postás, az orvos is hallja, mit beszélnek, s nem csak egymás közt vannak. Másképp beszélgetnek étteremben, strandon, a színházi büfében, és hosszasan lehetne folytatni a különböző beszédhelyzetek leírását, amelyekben eltérő módon beszélnek egymással a családtagok. Szintén értelmezhetetlen az „ifjúsági nyelv”, hiszen nincs általában véve ifjúság, úgyhogy nem lehet általában vett nyelve sem, életkori, földrajzi, végzettség szerinti, szakmai és egyéb eltérések nélkül, és itt is kezdhethetnénk felsorolni a különböző beszédhelyzeteket, amelyek az „ifjúságból” eltérő nyelvhasználatot váltanak ki.

Hasonlóképp körülírhatatlan a „hivatalos nyelv”, mert lehet szó például szerződészövegről, önkormányzati értesítőről, az ügyintézővel folytatott beszélgetésről, a hivatal lehet például Nagykanizsán, Salgótarjánban vagy Makón, és van még ezer más körülmény, amely értelmetlenné teszi, hogy „a” hivatali nyelvről beszéljünk. Nincs „közéleti nyelv” sem, hiszen akár ugyanaz a politikus is másként beszél parlamenti hozzászólásban, ha népszónoklatot tart, ha politikai műsorban szerepel, másképp beszél saját párttársai között is egy nyilvános kongresszuson, mint egy szűk körű megbeszélésen (vagy amit annak hisz). Ezt szorozzuk meg a politikusok számával, és adjuk még hozzá, hogy más az egyik és másik párt „közéleti nyelve” – igaz, amikor a fönti modellt összerakták, az 1970-es években egyetlen párt volt, nagyjából egyetlen nyelvvél. Érthetetlen, hogy a publicisztika hogyan keveredett ide, hiszen nem nyelvváltozat, hanem műfaj, bármilyen nyelvváltozatban írhatják. Az a kitétel pedig, hogy

ugyanaz a szakkifejezés hasznos, ha nem az elkülönülést szolgálja, de káros „zsargon”, ha igen, önmagáért beszél.

Ha tehát a nyelv változatosságát akarjuk megismerni, nem sokra megyünk az iskolában tanult „vízszintes és függőleges tagolással” – mert nem több, mint laikus benyomások átgondolatlan összegzése. Magán-célra, az életben való eligazodás kedvéért szoktunk magunknak ilyesféle népi elméleteket fabrikálni ételek hatásairól, időjárásról, kertészkedésről, kutyanevelésről, más emberek viselkedésének okairól, politikáról – sokszor működőképesek is ezek a teóriák, ellenőrzött, módszeresen fölépített szaktudásnak azonban akkor sem tekinthetők. Az imént bemutatott modellben nyomuk sincs azoknak az ismereteknek, amelyeket a 20. század első évtizedeinek nyelvtudósai már számon kértek tanítványaikon, s amelyek Kosztolányi idézett mondataiban is megjelentek, akár olvasott ilyesmiről, akár saját megfigyeléseiből szűrte le, amit írt (elvégre a jó író attól jó, hogy nyelvészeti ismeretek nélkül is legalább olyan jól ismeri a nyelvet, mint a nyelvész, csak tudását elsősorban alkalmazza, s nem beszél róla). A modell azonban nem pusztán naiv, de mint láttuk, az eligazodásban sem segít, hiszen fogalmai értelmezhetetlenek.

Sok mindent elárul viszont ez a séma annak a társadalomnak a berendezkedéséről, amelyben született: egyáltalán nem véletlen, ha valakiben az „ifjúsági nyelv” megnevezés és a szemlélet egésze (benne az „elkülönülés” megbélyegzésével) a hatvanas-hetvenes évek „ifjúsági klubos” hangulatát idézi, amikor a hatalom jelölte ki a „kulturált szórakozás” formáit, és az iskolában előírászerűen üldözték a farmert és a fiúk vállig érő „huligánhaját”. A „kommunista nyelvészet” egyik vezető teoretikusa, a tudományos életben és a közoktatásban is nagy befolyással bíró Deme László még 1976-ban is így vélekedett (Deme 1984, 156): „Kifejleszhetnek maguknak sajátos szókincset kisebb-nagyobb társadalmi csoportok is. A nagyobbak közül a városi kispolgárság, az ifjúság, a nagyobb városok alvilága; a kisebbek közül a diákcsoportok, mozgalmi egységek; kártyások, aranyifjak stb. szolgáltat-

nak erre példát. [...] Létrejöttükben sem a szükség, hanem az elkülönülési szándék a fő jellemző. [...] S mivel nem szükségét elégitenek ki, és fölösleges elkülönülést eredményeznek, nem hasznos, s nem is pozitív irányú eltérések az általánostól.” E nézet szerint tehát a nyelvben (is) minden deviancia, ami eltér az „általánostól” (de ki szerint az, milyen kritériumok alapján?), s vannak megtűrt, és vannak nemkívánatos elhajlások. A nyelv változatosságának ezt az igen sajátos leírását tehát nem a nyelv gondos megfigyelése hozta létre, hanem az egységességet favorizáló politikai ideológia.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nincsenek földrajzi, azaz területhez kötődő sajátosságok a nyelvhasználatban, s azt sem jelenti, hogy ne kapcsolódnának nyelvi jellegzetességek azokhoz a tényezőkhöz, amelyek egyébként a társadalomban bármiféle rétegződést hoznak létre, vagy csoportokat alakítanak ki. Mindez azonban egészen másként történik, mint a fent leírt séma sugallja.

A nyelvjárások

Kezdjük az egyszerűbbnek látszó „területi változatokkal” – klasszikus nevükön **nyelvjárásokkal**. A magyar nyelvjárások annyiféleképpen osztályozhatók, ahányan osztályozzák őket – de ez nem hungarikum, előfordul más nyelvekkel is. Valamennyi osztályozási kísérlet meg-egyezik abban, hogy megpróbál néhány markáns közös jegyet keresni, amely többé-kevésbé körülhatárolhatóvá tenne egy-egy nyelvjárást. Azt viszont egyáltalán nem könnyű eldönteni, hogy mi számít karakteres jegynek, és hány kell belőle a nyelvjárási térkép megrajzolásához – ezért aztán az évtizedekig használt egyetemi tankönyv (Kálmán 1966) a délinek nevezett, több nyelvjárást magába foglaló nyelvjárás-típus határait úgy húzta meg, hogy beletartozik Somogy, Baranya, Szeged környéke és a Duna–Tisza közének nyugat felé keskenyedő sávja szinte egészen Budapestig. A szerző is pontosan tudta, szóvá is tette, hogy képtelenség egyetlen nyelvváltozatnak tekinteni a pécsiek és

a szegediek nyelvjárását, mégis ugyanabba a nagyobb egységbe vonta össze őket, mert a határ kijelölésében egyetlen sajátosságot vett figyelembe: hogy előfordul-e *ö* ott, ahol más nyelvváltozatokban *e*-t ejtenek. Karakteresnek karakteres jegy, de egészen biztos, hogy önmagában még ahhoz is kevés, hogy a nyelvjárásnál nagyobb egységnek tekintett nyelvjárástípust jelöljük így ki – ezen az alapon egyetlen nyelvjárástípusnak tekinthetnénk az összes nyelvjárást, ahol meg *e*-t ejtenek ott, ahol a déli nyelvjárástípusban *ö*-t. A most használt egyetemi tankönyv (Kiss 2003) végre szakított ezzel a hagyománnyal, ebben viszont kelet felé nyúlik el hosszan a dél-alföldi nyelvjáróterület, noha igen nehéz volna egy bajait, egy hódmezővásárhelyit és egy gyulaiit meggyőzni arról, hogy ők azonos nyelvjárást beszélnek.

Csak látszólag könnyíti meg a helyzetünk, ha két, három, tíz közös tulajdonságot választunk. A szegedi és a hódmezővásárhelyi nyelvváltozat például számos tulajdonságban egyezik, a kívülállónak elsősorban az őzésben – csak hogy a szegediek és a vásárhelyiek meg épp abból ismerik föl, hogy ki vásárhelyi, ki szegedi, hogy a két városban nem azonos módon őznek.

Példák tömegével folytathatnánk tovább a szegény nyelvjáráskutatók panaszait, de hasznosabb, ha föladjuk kategorizáló vágyainkat, és belátjuk, hogy reménytelen küzdelmet vívunk a nyelv változatoságával szemben, hiába keresünk a nyelven belül kényelmesen körülírható, kompakt kis nyelvváltozatokat.

Éppen a nyelvjárások kutatása adta a kezünkbe azt az eszközt, amely igazolta, hogy lehetetlenség a nyelveket és általában a nyelvváltozatokat elvágólagosan beazonosítani. Elsőként a svájci JULES GILLÉRONNAK a 19–20. század fordulóján készített francia **nyelvatlasza** mutatta meg látványosan, mennyire eltérőek lehetnek a nyelvi jelenségek elterjedésének határai. Ha térképre vetítjük a különböző nyelvjárási jegyeket, akkor jól láthatóvá válik egy-egy jelenség elterjedésének határa – ezt nevezzük **izoglosszának**. Az izoglosszák lényegében a régebben lezajlott nyelvi változások lenyomatai, olyasmik,

mint az évgyűrűk vagy a talajrétegek, sok mindent kiolvashatunk belőlük az egykori állapotokról, ez esetben a beszélőközösségekről. Ha föltűnően sok izoglossza nyomvonalra esik egybe (ez az **izoglosszanyaláb**), az azt jelzi, hogy a változások földrajzi terjedését valami rendre megakasztotta – lehet ez földrajzi, de politikai határ is –, s hogy a nyelvjárási határ két oldala sokáig stabilan egy-egy erős központ hatókörébe tartozott, a nyelvi újítások ezekből a központokból terjedtek. Ha viszont szabásmintaszzerű, egymást keresztező rajzolatot alkotnak az izoglosszákat jelző vonalak, akkor nagyobb mobilitásra, esetleg élénk kereskedelemre következtethetünk, s arra, hogy vagy nem egyetlen erős, hanem több kisebb centruma volt a területnek, vagy hogy a központ többször változott.

De kell nekünk még egyáltalán foglalkoznunk a nyelvjárásokkal? A magyar közvélekedésre jellemző nézet szerint már nem sokáig, hiszen Magyarországon szinte alig élnek nyelvjárások. Az értelmiségiek nagyrésze boldogan sajnálkozik az „ízes nyelvjárási beszéd” kipusztulásán, nosztalgiával emlegeti MATULA BÁCSIT, de jeges rémület töltene el, ha a gyereke az óvodából matulabácsis, ózó, palóc, „debrecenies” vagy bármi hasonló beszédet hurcolna haza (kivéve persze, ha otthon így beszélnek). De nem csak az értelmiségiek csóválják a fejüket, de-hogyis, ők nem beszélnek nyelvjárásban. A nyelvjárás iskolában tanított meghatározásából – ez jelent meg a fönti sémában is – már sejt-hetjük, miért ez a tiltakozás.

A magyar nyelvjáráskutatás igen tiszteletreméltó munkákat hozott létre, mindenekelőtt kisebb területek nyelvhasználatának átfogó leírásával – például CSÚRY BÁLINT a Szamoshat, BÁLINT SÁNDOR Szeged, Kiss Géza és Keresztes Kálmán az Ormánság nyelvjárását térképezte föl úgy, hogy adataikat élőbeszédből (azaz nem egyes szavakra rákérdezve) és több nemzedéktől gyűjtötték. A két utóbbi munka már az 1950-es években született, de mentes attól a szemlélettől, amelyet a „vízszintes és függőleges tagolódás” sémája kapcsán megismertünk, s amelynek gyökerei éppen az 1950-es évekre nyúlnak vissza, amikor

a magyar nyelv egységesítését sztahanovista lendülettel akarták véghezvinni – teljes összhangban azzal, hogy a „parasztságot föl kell emelni”, s hogy az osztályok nélküli társadalomban nem lehetnek nyelvi különbségek sem. Az egységesítés élmunkásai azonban azt is fölismerték, hogy ha sikerrel járnak, akkor rohamos tempóban tűnnek majd el a nyelvjárások, addig kell tehát menteni őket az egyik kezükkel, amíg nem sikerül kiirtani a másikkal. Ezért aztán a nyelvjárásukat egyfajta értelmiségi közmunkává alakították, az adatgyűjtésbe tanítókat, tanárokat vontak be. Bár teljesen nem szűnt meg az egy-egy terület minél teljesebb leírását célzó kutatói hagyomány sem, elsősorban a magyar nyelvatlaszhoz és a többkötetes ÚJ MAGYAR TÁJSZÓ-TÁRHOZ gyűjtöttek adatokat, nem ritkán kétes módszertannal, eleve olyan idős embereket keresve, akik beszéde a lehető legtávolabb állt a „nemzeti nyelvként” szentesített változattól.

Az egységesítő mozgalom következményeként a nyelvjárások teljesen kiszorultak a nyilvánosságból: az 1930-as, 1940-es évek filmjeiben, rádiófelvételein még bőségesen hallható nyelvjárású kiejtés (beleértve a pestit is), az 1960-as, 1970-es évekre – egy-két idősebb színész-től eltekintve – ez lényegében elképzelhetlenné vált; sem a rádióban, sem az egyre növekvő szerepű televízióban nem alkalmaztak olyan bemondót, hírolvasót, aki ne az előírt semleges kiejtéssel beszélt volna. A „műveltség terjesztésére” hivatkozva az iskola is mindent megtett, hogy a gyerekeket leszoktassa a „nyelvjárásias beszédről”, nyelvtanórán pedig azt tanultuk, hogy nyelvjárásban már többnyire csak az idős, mezőgazdasági munkát végző, iskolázatlan falusi emberek beszélnek. Érthető, ha ezek után ma a magyarok többsége úgy gondolja, hogy beszéde nem tartalmaz nyelvjárású jegyeket: minél kevésbé érzi magát idős, mezőgazdasági munkát végző, iskolázatlan falusi embernek, annál kevésbé tudja elképzelni, hogy nyelvhasználatában vannak olyan jellegzetességek, amelyek alapján jó eséllyel meg lehet mondani, hogy a nyelvterület melyik részéről származik.

Pedig elég, ha a koranyáron fehér vagy kékesfekete gyümölcsöt termő fát megnevezi, máris lehet tudni, hogy a Dunától keletre nőtt föl (vagy a szülei onnan származnak), mert akkor eperfának hívja – vagy a Dunától nyugatra, akkor viszont szedernek. Elég, ha annyit mond, hogy a közértbe megy, máris tudjuk, hogy fővárosi, mert máshol az emberek a boltba járnak. Van, aki felnőtt korában szembesül vele, hogy ki lehet találni nyugat-dunántúli származását, mert a *v* hangokat megelőző *t* helyett *d*-t ejt (*od voltunk*), vagy hogy bizony, neki természetes szavakat nem az egész nyelvterületen használnak – a *böszmé*-t például az ország nagyobbik része csak 2006 óta ismeri. Döbbsentettem már meg nyelvész kollégámat azzal, hogy rákérdeztem, volt-e erdélyi a családban (mint sejthető, igen volt a válasz), mert olyan módon használja a *kell legyen* típusú szerkezeteket, ahogyan csak Erdélyben szokták. És leptem már meg felvidéki nyelvészbarátaimat azzal, hogy a *zavadzál* igét használtam (azt jelenti, hogy „útban van, zavarkodik”), ők ugyanis mindaddig úgy tudták, hogy ez a szó csak a szlovákiai magyar változatokban használatos – ráadásul mindez náluk, egy Nagymegyeren rendezett nyelvészeti konferencián történt, úgyhogy először azt hitték, csak viccelek velük. De én legalább annyira meglepődtem mindezen, mint ők, mert korábban sosem derült ki, hogy a gyerekkorom óta használt szót Magyarországon csak az északi határhoz közeli sávban ismerik.

Lényegében csak szövegmenyiség és türelem kérdése tehát, hogy bárkinek a beszédében találjunk olyan nyelvi egységeket, amelyek alapján kisebb vagy nagyobb pontossággal meg lehet mondani, hogy az illető melyik földrajzi terület nyelvváltozatát sajátította el anyanyelveként, azaz hol tanult magyarul. A valódi kérdés éppen ezért nem az, hogy valaki nyelvjárásban beszél vagy sem – mindenki abban beszél, mert senki nem az űrben tanulta a többi nyelvváltozat fölött lebegő eszményi magyart, hanem a nyelvterület valamelyik részén nőtt föl, ezért beszéde kikerülhetetlenül tartalmazni fog olyan

elemeket, amelyek a nyelvterület meghatározott részén jellemzők. Lehet ebből több, lehet kevesebb, de lesz ilyen.

A „nyelvjárásban beszélés” tehát fokozatokban mérhető: nyelvhasználatunk különböző mennyiségben tartalmaz földrajzi kötöttséget mutató elemeket. Beszélhetünk palócul úgy, hogy alkalmazzuk a palócra jellemző nyelvtani, hangtani, kiejtésbeli szabályok mind-egyikét – és úgy is, hogy csak alig egyet vagy kettőt közülük. Ha ez történetesen olyasmi, amiről a nyelvészeken kívül nemigen tudja senki, hogy a palócra jellemző (a palóc területen élők sem), akkor azt fogják rólunk gondolni, hogy nem beszélünk nyelvjárásban. Ha viszont olyan jellemzőről van szó, amelyet a magyarok többsége könnyedén azonosít a PALÓCCAL, akkor meg, hiába nincs nyoma a beszédünkben más palócságnak, úgy fogják hallani, hogy „palócosan” beszélünk – mostanra az olvasó már mondja is magában, hogy ez a jegy az „ázás” meg az „ózás” (vagyis a többi nyelvváltozat ajakkerekítéssel képzett rövid *a*-ja helyett ajakkerekítés nélkül ejtett rövid *a*, és a többi változat ajakkerekítés nélkül ejtett hosszú *á*-ja helyett ajakkerekítéssel ejtett hosszú *á*, ami persze nem *ó*, csak a kívülállónak). De ha nincs ilyen jellegzetesség, a sztenderd kiejtéssel elmondott, sztenderd nyelvtannal összerakott mondatban is bármikor fölbukkanhat egy *zavadzál*.

Nyelvjárásról tehát nem csak akkor beszélünk, ha valaki a kiejtésben, nyelvtanban, szókincsben is valamennyi, az adott földrajzi változatra jellemző jegyet produkálja. Van azonban egy másik fontos dolog is, többször érintettük már: ha valaki „beszél nyelvjárásban”, akár sok, akár kevés nyelvjárési jegyet használ, az nem jelenti föltétlenül azt, hogy mindig jellemzőek a beszédére ezek a jegyek. A beszédpartnertől, helyzettől, témától, alkalomtól függően dönti el, hogy a nyelvjárásra jellemző alakokat választja-e, vagy inkább nem, vagy esetleg némelyiket használja az adott helyzetben, másokat meg nem. Ráadásul a választás ritkán tudatos: a beszélőknek többnyire

fogalmuk sincs róla, hogy egyáltalán választottak, arról meg különösen nincs, hogy milyen szempontok alapján döntöttek.

Másképpen fogalmazva: a nyelv változatossága nemcsak azt jelenti, hogy minden nyelv különböző változatokban él, hanem azt is, hogy ugyanaz az ember is többféleképpen beszél magyarul. Figyeljünk oda erre, mert ez teszi lehetővé egyrészt a nyelv változását, másrészt azt, hogy explicit megfogalmazások nélkül is pozíciót foglaljunk a társadalmi, illetve társas terekben – másként furcsa is, nehezen viseljük, ha valaki folyamatosan emlegeti, hogy ő milyen gazdag, okos, nagyműveltségű, jó társasághoz tartozó vagy éppen közvetlen, jófej, laza, fiatalos. A nyelvi formák közötti választással egyszerűbben és hatékonyabban fejezhetjük ki ezeket a magunkról szóló üzeneteket.

De ez már nem a nyelvi egységek földrajzi kötődéseire kapcsolódik, hanem a nyelvi egységek társas jelentéséhez. A földrajzi megoszlást mutató jellemzők (nyelvjárási jegyek) is betölthetnek persze ilyen pozíciójelző szerepet, ha valamilyen egyéb identitásjelző jelentés is társul hozzájuk. Az, hogy valaki *pötyös* vagy *pettyes* labdáról beszél, csak azt valószínűsíti, hogy a nyelvterület melyik részén él (sőt még ezt sem föltétlenül), de nem jelez sem társadalmi hovatartozást, sem azt, hogy aki mondja, az éppen elegánsnak vagy lezsernek akar mutatkozni. Ha valakitől azt halljuk, hogy *veder*, akkor tudjuk róla, hogy nagy valószínűséggel a nyelvterület északi, észak-keleti részén tanult magyarul (vagy ott él), de ugyanúgy lehet felsőfokú végzettsége, mint nyolc általánosa, társas jelentés nemigen kapcsolódik ehhez a földrajzi jegyhez. Ha azonban azt halljuk valakitől, hogy *teben*, a földrajzi megoszlás alapján azonosíthatjuk a beszélőt palócként, de mert ez a nyelvjárási jegy társadalmi jelentést is kapott, a legtöbben arra tippelnének, hogy aki így beszél, az iskolázatlan – mert „nagyon nyelvjárásian” beszél.

Vagyis aki úgy tudja magáról, hogy nem beszél nyelvjárást, ne kezdjen el: ő is többféleképpen tud magyarul, csak az ő nyelvhaszná-

latában meglévő változatosság zömmel olyan nyelvi egységekre alapul, amelyek társas jelentése nem hordoz egyben földrajzi információt is. Van ebből a fajtából is bőségesen, csak azért vettük előre a klasszikus földrajzi szempontot, mert a nyelvjárások az olvasók számára vélhetően ismerősebbek, mint a szociolektusok és stílusváltozatok. Talán könnyebb lesz így megbarátkozni ez utóbbiakkal is, hiszen jellegüket tekintve a szociolektusok és stílusváltozatok is ugyanolyan elmosódó határú, csupa átmenetiségben létező nyelvváltozatok, mint a nyelvjárások.

Édes anyanyelv és édesanya-nyelv

De előtte jó, ha már most megismerkedünk két fogalommal, mert nélkülözhetetlenek lesznek a továbbiakban: az egyik a sztenderd változat, a másik az alapnyelv (vernakuláris) fogalma. A sztenderd annak felel meg, amit kenetteljesen „édes anyanyelv”-nek hívnak, a másikat a közbeszédben nem hívják sehogy, nem is nagyon tudnak róla, hogy van, pedig ez az, amit valóban édesanyánk – a minket fölnevelő közösség – nyelvének nevezhetünk. A közgondolkodás ugyanis nem tud arról – bár ebben él –, hogy az a változat, amelyet „a” magyar nyelvvel szokás azonosítani, a magyar anyanyelvűek többsége számára nem azonos azzal a változattal, amelyet otthon, elsőként sajátítottak el, és amelyet a legkönnyebben, a legszívesebben, a legkövetlenebbül beszélnek.

Ez a kettősség bele van kódolva az anyanyelv kifejezésbe: könnyen ki tudjuk bontani, hogyan lett az *édesanya-nyelv*-ből édes *anya-nyelv*. Az *anyanyelv* szóösszetétel nem magyar találmány, sok európai nyelv ugyanezekből az elemekből alkotja az ember elsőként megtanult nyelvének nevét: *Muttersprache*, *mother tongue*, *langue maternelle* – valamennyi a latin *lingua materna* tükörfordítása. Az *anyanyelv* jelentésének kettőssége – nagyobb csoport nyelve, kisebb közösségem nyelve – megmutatkozik egykori szinonimáiban: jó ideig az *anyanyelv* riválisa volt a *nemzeti nyelv*, *boni nyelv*, *bazanyelv*, *született nyelv*, *szülőnyelv*,

az *anyanyelv* csak a 19. század közepétől szorította ki ezeket a kifejezéseket. Az *édes anyanyelv* pedig eredetileg *édesanyai nyelv* volt – s később, tulajdonképpen tévedésből vált az *édes* az *anya* helyett a *nyelv* jelzőjévé, *édesanya-nyelv*-ből *édes anyanyelv*-vé. Ez a téves szegmentálás azonban sokkal többet mond, mint első látásra hinnénk: a gondolkodás megváltozását jelzi, valami konkrét, képszerű, megtapasztalható alakult át észrevétlenül elvont, megfoghatatlan fogalomká, s vált a megnevezés által is megerősítve természetessé, hogy a tiszteletet, megbecsülést immár nem édesanyánk, közösségünk kapja, hanem az eszményített változatot jelölő elvont fogalom.

A **sztenderd** talán legismertebb nem nyelvészeti elnevezése az *irodalmi nyelv*. Ez a kifejezés ma az „igényes nyelvhasználat” szinonimája, van azonban, aki a szépirodalom nyelvéhez is köti, súlyos gondokba keverve magát. Hiszen ez esetben tudnunk kellene, milyen művek alkotják az „irodalmi nyelven” írt munkák kánonját, mennyire lehet ez a nyelv archaikus – beletartozna-e ma is Arany vagy Jókai, Berzsenyiről, Csokonairól, pláne Balassiról már nem is beszélve. Tudnunk kellene, követendő minta-e SÁRBOGÁRDI JOLÁN ostobácska regénykéjének nyelve, hiszen a szöveg akkor is ugyanaz marad, ha odaképzelve elé meg mögé a szerzői csavart jelző idézőjelet, amitől szépirodalomká válik; az „irodalmi nyelvnek” része-e SPIRÓ nem éppen nyelv-művelő ideálnak nevezhető – mert hiteles – érdessége?

Az idealizált nyelvváltozat másik két, egymáshoz hasonló, szintén közkeletű elnevezése az *igényes*, illetve *művelt köznyelv*. Milyen az igényes köznyelv? Szép, csiszolt, helyes, gazdag, pontos, kifejező – és milyen a szép, a csiszolt, a helyes, a gazdag, a pontos, a kifejező beszéd? Előbb-utóbb bele fogunk gabalyodni a meghatározások szövedékébe, mert egymással kényszerülünk magyarázni a definiáláshoz használt fogalmakat. Ugyanerre a sorsra jutunk a *művelt köznyelv*-vel. Azt szokás mondani, hogy a művelt köznyelv az a változat, amelyet a kulturális elit beszél. És ki tartozik a kulturális elitez? Művészek, tudósok? Akadémikusok? Nyilván. De mit kezdünk azzal, ha vannak olyan akadémikusok, akik „szukszükszkölnek”? (Vannak.)

Akkor a szukszükölés is a művelt beszéd része? Lőrincze Lajos egyik írásában sokat küzdött azzal, hogy elkerülje a körben forgást, de maga is beismerte, hogy nem sikerült: érvelése végül mégis saját farkába harapott, úgy lehetne összegezni, hogy művelt köznyelvet beszél az, aki művelt, a művelteket pedig onnan lehet fölismerni, hogy művelt köznyelven beszélnek.

A kiemelt változat legpatetikusabb megnevezése a *nemzeti nyelv*, amely egyik definíciója szerint „átfogja [a nyelvjárásokat, szaknyelveket, műfaji és műveltségi] részlegtípusokat, s úgy áll felettük, mint a nyelvhasználatnak központi rétege, ideális formája”, és lényegében magába foglalja mindazt, ami közös a különböző nyelvváltozatokban, valamint ez a nemzeti műveltség hordozója is. Sok mindent akartak belezsúfolni ebbe a megközelítésbe, de voltaképpen semmi nincs benne. Mert ha csak a minden magyar nyelvváltozatban közös elemeket vesszük számításba, akkor egyetlen olyan szó, nyelvtani forma sem szerepelhet benne, amely egy-egy változat jellemzője, de olyan sem, amely **változóként** (azaz több lehetséges változatban) él: ad abszurdum nem volna benne a *fel* igeikötő, mert annak *föl* formája is van, nem volna része a *benn* és a *bent*, a *felé* és a *fele* (pl. *három felé/fele indulok*); de nem volna része az *a*, hiszen nem minden változatban ejtik egyformán, a *t*, mert azt sem; stb. Csökkent kis nyelvtorzó volna ez a magasan lebegő „központi réteg”.

Mégsem pusztán emiatt nem lehet a „nemzeti műveltség” hordozója, hanem egyrészt mert akkor ugyanott tartunk, mint az „irodalmi nyelv” esetében vagy kimarad a nemzeti műveltségből az ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM, vagy úgy kellene beszélnünk, ahogy abban olvassuk –, másrészt meg, mert egyszerűen nincs olyan, hogy „nemzeti műveltség”: a magyar kultúra sem homogén természetesen, többé vagy kevésbé elfogadott darabjai, értelmezési lehetőségei, időben és közösségenként változó kánonjai vannak.

A „nemzeti nyelv” mélyen gyökerező mítoszával azonban akkor sem könnyű leszámolni, ha a fönti meghatározás ellentmondásai

nyilvánvalóak, hiszen bármennyire igazolhatatlan nyelv és nemzet egymást föltételező összetartozása, a sztenderd változat tekintélyének legfőbb forrása a nemzeti romantika: a nemzetállam eszméjének 19. századi kialakulása óta a saját nyelvet a nemzeti lét föltételének és megtartójának gondolják, ráadásul sok nyelv sztenderdizációja korban éppen a nemzetté válással fonódott össze. A mai magyar közgondolkodásban természetesnek tűnik, hogy a nemzetet csakis a nyelv „legjobb” formája, azaz a sztenderd változat szimbolizálhatja, s hogy éppen ezért a nemzeti identitás vállalását a sztenderd föltétlen tisztelete, az érte való aggódás mutatja.

Ezek a megnevezések – *irodalmi, művelt, igényes, nemzeti* – már önmagukban is azt sugallják, hogy a szóban forgó változat valamiféle nyelvi kiválóságot tud fölmutatni más változatokhoz képest: hogy ez az „igazi” magyar nyelv: jobb, teljesebb, szebb, érzékletesebb, mint az összes többi, szókincse gazdagabb, nyelvtana logikusabb. Ilyenféle tulajdonságokkal szokás indokolni azt is, miért is van egyáltalán szükség rá: hogy megértsük egymást, hogy bonyolult gondolatokat is ki tudjunk fejezni, hogy lehessen magyarul szépirodalmat, hivatalos iratokat írni és tudományt művelni, és mert ez a változat minden helyzetben jó, és minden műfajban, területen (tudomány, közélet, oktatás) alkalmas kifejezőeszköz, szemben más változatokkal, amelyek használata mondjuk csak a családdal, barátokkal, szomszédokkal való beszélgetésre alkalmas. Egyszerűen: nyelvileg tökéletesebb, mint a többi változat.

Az első érv a magyar beszélőközösség esetében biztosan nem érvényes: nagyon jól megértenénk egymást a sztenderd nélkül is, a magyar nyelvjárások nem különböznek egymástól annyira, hogy eltéréseik komolyabb megértési zavarokat okoznának. Másrészt, ahol egyébként hasznos egyfajta közös közvetítő nyelv, mert a kölcsönös megértést garantálja – egyes német dialektusok beszélői például kényelmesebben megértik egymást a sztenderd német segítségével –, ott sem indokolja semmi, hogy ezt a közvetítő változatot mindjárt szentté

is avassuk, azt meg különösen nem, hogy az iskola nyelve kizárólag a sztenderd legyen.

Az sem igaz, hogy a sztenderd változat biztonságos volna abban az értelemben, hogy bármikor használhatjuk. Aki egyébként nem igen beszél mást, mint a sztenderdet, informális helyzetekben az is használ egy-két nemsztenderd alakot – ha nem tenné, egyszerűen nem lehetne tudni, hogy ő most éppen közvetlenkedni akar. Érdeemes kipróbálni, milyen hatása lesz, ha a családban, barátokkal, ismerősökkel – reggeli bolondokházában, vacsora közben beszélgetve, tévéműsort kommentálva, gyerekkel játszva, kutyafutattás közben más gazdikkal, barátaink házibulijában, a sarki kisbolt eladójával, a szomszéd bácsival a liftben – szép precízen kiejtünk minden szóvégi mássalhangzót, „kerek egész” mondatokban fogalmazunk, „igényesen” válogatjuk a szavakat, mint a SZOMSZÉDOK nyomdász Ferije tette. Ne feledkezzünk azonban nagyon bele a kísérletbe, mert undok, nagyképű, modoros ember hírébe fogunk keveredni. Ha ott hon nyelvjárást beszélnek, vagy olyan közösségben, ahol a csoport összetartozását szleng jelzi, legyünk még ennél is óvatosabbak, de kedvesünknek se valljunk szerelmet a fogalmazásórán belénk vert elvárásoknak megfelelően kidolgozott mondatokban.

Sokan hiszik, hogy a nyelvek és a nyelvváltozatok esetében az alkalmasság és a funkció úgy függ össze, hogy a „belső erényeinél” fogva legalkalmasabb nyelv(változat) kerül egy bizonyos funkcióba, válik sztenderddé. Ez éppen fordítva van: egy nyelv vagy nyelvváltozat attól válik alkalmassá egy-egy funkció betöltésére, hogy használni kezdik az adott funkcióban. A magyar sztenderd alapja nem azért az észak-keleti változat, mert az volt a legtökéletesebb magyar, hanem azért, mert jókor volt jó helyen – ez volt Kazinczy alapnyelve. Éppenséggel épülhetett volna a sztenderd magyar – és semmivel sem lenne rosszabb, mint a jelenlegi – a dél-dunántúli változatra, és akkor ma nyílt *ä* hang is volna benne; a szegedire, akkor ma kötelező lenne őzni az iskolában; vagy a palócra, és akkor, aki adna

magára, az pont úgy szenvedhetne a sztenderd illabiális *a* ejtésével, ahogyan a palóc alapnyelvűek szenvednek ma a labiális *a* ejtésével.

Nézzük meg közelebről ezt az idolként élénk állított szuperváltozatot. A sztenderd rögzített változat, szabályait nyelvtan, szókincsét szótár írja le, az írásbeliség is konzerválja, a nyelvművelők is minden erejükkel próbálják megakadályozni, hogy lejátszódjanak benne azok a változások, amelyek a többi, „ápolatlan” nyelvváltozatban a maguk természetes tempójában végbemennek. A félbemaradt változási folyamatok roncsolják a szigorú rendszerszerűséget, kivételeket hoznak létre – ezzel együtt persze természetes részei minden nyelvnek, semmi baj nincs velük, de ha már egyszer valaki a „szabályosságot” isteníti, akkor nem árt, ha tudja, hogy a legkevésbé szabályos változatok a sztenderd változatok.

A sztenderd változatban, szintén a rögzítettség és a rá irányuló lelkesült figyelem miatt, minimális a változatosság, ez már önmagában is lassítja a változásokat. A nyelv működését, változását kutató nyelvészek éppen ezért nem is becsülik sokra a sztenderdet: RICHARD HUDSON például, akinek a szociolingvisztika tankönyvéből nyelvészek tömege tanulja az alapokat, a sztenderd változatot alkalmatlannak tartja arra, hogy lényeges dolgokat tudjunk meg belőle a nyelv működéséről – szerinte a változatosság hiánya „már-már patológiakussá” teszi a sztenderdet.

Hudson nincs egyedül azzal, hogy a sztenderdnek semmiféle nyelvi kiválóságot nem tulajdonít. A kiemelt nyelvváltozat nyelvészeti és laikus értelmezése csak a felszínen hasonlít: amikor a nyelvészek a sztenderd változatról beszélnek, egy szóval sem mondják, hogy ez valóban tökéletesebb volna a többi változatnál – épp ellenkezőleg –, csak azt, hogy a beszélők jelentős része azt hiszi, hogy az. Nyelvészeti értelemben a sztenderd mindössze egyetlen változat a sok közül, amely vagy spontán kiválasztódással, vagy tudatos tervezés révén **sztenderdizálódott**, azaz rögzítették szókincsét, nyelvtanát, helyesírását, olykor még elvárt kiejtést is rendelnek hozzá.

A sztenderd változat kétségtelenül széles körben elismert, nyílt tekintéllyel bír, de ez nem is lehet másként, hiszen ezt használják az oktatásban, a médiában, a hivatalokban, az írásbeliség hivatalos, széles közönségnek szóló műfajaiban, a kulturális élet számos területén, s ha a közösségre jellemző a normatív szemlélet, akkor a sztenderdet tekintik a „helyes” nyelvhasználatnak, sőt nem ritkán azonosítják saját anyanyelvükkel. Ez az óriási tekintély azonban nem a sztenderd változat belső tulajdonságaiból származik, pusztán társadalmi értékelése miatt került kiváltságos helyzetbe: a sztenderd változatok lényegében a társadalmi elit nyelvváltozatából alakulnak ki, pozíciójukat pedig különösen megerősítette a 19. században a nemzetállam eszméje – ekkor vált a nemzet szimbólumává a nyelv. A 19. század végén Európaszerte bevezették a közsoktatást, s az iskolai nyelvhasználatban a legtöbb országban szintén a sztenderd változathoz ragaszkodtak. Ez is növelte a sztenderd változatok tekintélyét, s az is, hogy az írásbeliség általában szintén a sztenderdhez kötődik.

Nem azért lesz tehát sztenderddé egy változat, mert jobb a többi változatnál, hanem azért hiszik sokan, hogy a sztenderd jobb a többi változatnál, mert ő a sztenderd változat. A tekintélyelvűség és a rangkórság nyelvi ítéleteinkből sem hiányzik.

Bár a sztenderd változat, mint mondtam, kevesebb változatosságot mutat, mint a maguk természetes mozgásában élő nemsztenderd változatok, azért ez sem teljesen homogén – nem is lehetne, mert akkor végképp megkövülne, semmilyen változás nem játszódhatna le benne, ez pedig nem pusztán „már-már patológikus” állapot egy nyelvváltozat esetében, hanem maga a halál. A magyar sztenderd is megenged bizonyos mértékű változatosságot: egyaránt elfogadja például a *föl* és a *fel*, a *pötyös* és a *pettyes* változatot; írásban nem, de szóban belefér egy-egy kiejtési lezserkedés, például az *n* elhagyása a *-ban* végéről, és simán elmegy a nyelv művelők által javasolt *kell lennie* mellett a *kell hogy legyen* és a *kell legyen*.

Hogyan jöhetnek egyáltalán létre a papíron is rögzített, kodifikált sztenderdhen apróbb eltérések? Úgy, hogy az emberek zöme nem szótárból és nyelvtanból tanulja a sztenderd változatot, hanem egyrészt iskolában verik bele, nem egészen egyformán: van tanár, aki mániákusan és vasszigorral óvja a nyelvet a gyerekektől, más tanárok meg engedékenyek; van tanár, aki az iktelen ragozástól mászik a falra (*iszok, eszek*), de nem törődik a *bát*-okkal, van, aki fordítva – magyarul a tanárok javítgatási kedve, stílusa és a javítás kedvelt tárgya sem azonos a magyar nyelvterületen. Másrészt pedig a sztenderd természetesen ugyanolyan módon él a beszélők fejében, mint az összes többi változat: mindenkinek az a sztenderd, amit ő annak értelmez tapasztalatai alapján, ahogyan saját maga számára elvonatkoztatja, megalkotja, létrehozza azokból a beszédhelyzetekből, amelyekről úgy véli, hogy mások éppen a sztenderd változatot használták benne.

Hiába mondja a nyelvtan és sokunk nyelvérzéke (azaz a fejünkben lévő, magyar nyelvként értelmezett megszokások), hogy a magyar nyelvben az igekötők a tagadó mondatokban elválnak az igétől, mégis tömegesen találkozunk mostanság a sztenderd változat szokásos megjelenési terepein (például sajtóban, tévében, rádióban egyaránt) olyan mondatokkal, mint *ez a feladat nem megoldható, a kitűzött cél nem elérhető* – egyszerűen azért terjed futótűzként, mert minél többen hallják a sztenderdhez kapcsolódó beszédhelyzetekben, annál többen és annál könnyebben fogadják el a sztenderd részeként, s ha éreznek benne valami furcsát, akkor – minthogy „elegáns” helyeken találkoznak vele, írástudók szövegeiben – ezt a kis idegenséget különlegesnek érzik, noha pár évtizede sokan nem szimplán nyelvhelyességi, hanem egyenesen nyelvi hibának („ez nem is magyarul van”) értékelhették volna.

Érdekes a sztenderd helyzete a csoportidentitás szempontjából is. Sokat beszélünk majd róla, hogy a csoportokhoz, közösségekhez kötődő változatok az adott csoport, közösség identitását is szimbolizálják, tényleges emberi kapcsolatokat idéznek. A sztenderd viszont olyan szimbolikus kapcsolatot teremt, amely azok között is

létrejöhet, akik soha életükben nem találkoztak egymással: egy KÉPZELT KÖZÖSSÉG szimbóluma. Érthető hát, hogy a sztenderdet értékelhetik az iskolázottság, az elithez tartozás jeleként, sugallhat hozzáértést, szakértelmet, fölkészültséget, de ne csodálkozzunk azon, hogy a legtöbb beszélőközösségben a sztenderd nyelvhasználathoz minden tiszteletük mellett is távolságtartást, neadjisten merevséget, kivagyiságot társítanak, a nemsztenderd változatok barátságos akolmelegével, otthonosságával, bensőségességével szemben.

Ha nem sokan is, de vannak, akik többé-kevésbé a sztenderd változatot beszélik elsődleges változatként, mert szüleik is ezt használják. Nekik egyben alapnyelvük is a sztenderd változat – ők azok, akik iskolában bátrabban szólalnak meg, hiszen eleve előnyben vannak a többiekkel szemben: az iskola az ő nyelvüket beszéli. A többség számára azonban más az **alapnyelv**: ez az elsőként megtanult, a legkisebb odafigyeléssel beszélt, legautomatikusabban használt változat neve, szimbólumként legbensőségesebb emberi kapcsolatainkat, családunkat, a minket szocializáló közösséget idézi.

Az imént emlegetett Richard Hudson azzal sincs egyedül, hogy nyelvészeti értelemben a sztenderdnél sokkal többre tartja a beszélők alapnyelvét: a társasnyelvészeti vizsgálódásokban a legkívánatosabb csemege az a változat, amelyet a legtermészetesebben, a nyelvi viselkedést megváltoztató tényezőket – például a nyelvész jelenléte ilyen – kiküszöbölve beszélnek. A mesterséges kontrolltól mentes alapnyelvi változatok mesélnek a legtöbbet a nyelvi változások mechanizmusáról – hiszen a változások gyorsabban és kiterjedtebben futnak végig bennük, mint a sztenderdben, így hát „rendszerűbbek”, a 19. század humboldtíanus magyar nyelvészetének terminusával regulásabbak, a természetes, belső szabályszerűségeket teljesebben mutatják, mint a lényegében önkényes törvénnyel, azaz kodifikálással létrehozott sztenderd változat. Az alapnyelvi változatokból értjük meg igazán az egyes nyelvi formák társas jelentésének módosulását, nyelv, ember, közösség, társadalom viszonyát. Ideje sokkal jobban szeretnünk őket – elvégre ők a mi igazi édesanya-nyelveink.

3. fejezet

Start a negyedikről

... amelyben bejárjuk három New York-i áruház negyedik szintjét, hogy megismerjük a kvantitatív szociolingvisztika módszertani alapfogásait; kiderül az is, hogy bár a társadalmi rétegződés megmutatkozik a nyelvben, szociolektusok mégis sincsenek; ismeretségbe kerülünk a társasnyelvészet egyik alapfogalmával, a változóval.

Kezdjük ismét Ann Arborral. 1992 októberében a város egyik szállodájának liftjébe öt, teljesen hétköznapi látzó ember szállt be. A ruhájukon hordott kis tábláskákban sem volt semmi különleges, a megszokott névjelző volt, minthogy a szállodában éppen konferencia zajlott, az épületben nyüzsögtek a hasonló kitűzött hordó nyelvészek. A liftbe belépők egyike megkérdezte, hányadikra mennek, egy másik válaszolt, hogy a negyedikre – erre mindannyian elkezdtek nevetni. A nyelvészeket sokan vélik kissé holdkóros, furcsa embereknek, de a köznapi mondatot a társaság tagjai nem ilyesmi miatt érezték humorosnak. A lift utasai – a brit Lesley és James Milroy, valamint Peter Trudgill, a magyar Kontra Miklós és vagy a kanadai Jack Chambers, vagy a michigani Dennis Preston (az ötödik alak ki-létét, ha nem is balladai, de anekdotai homály fedi) – a *New Ways of Analyzing Variation* című, évente megrendezett konferencián vettek részt. Ezek a rendezvények a kvantitatív vagy variacionistának nevezett szociolingvisztikában tevékenykedők egyik legfőbb találka-helyének számítanak, az előadások pedig a nyelvi változatosság le-írásának és elemzésének elméleti és módszertani problémáival fog-lalkoznak.

A liftezőket többször fogjuk még emlegetni, minthogy a kvanti-tatív szociolingvisztika egyik alapító anyjáról, illetve alapító atyáiról

van szó, most csak annyit fontos elmondani róluk, hogy egyáltalán nem bogarasak. A külső szemlélőnek érthetetlen viháncolást a helyzetkomikum gerjesztette. Valódi volt a kérdés, valódi a válasz is: *fourth floor*, hiszen tényleg a negyedikre mentek. Ez a két szó azonban mindenkinek, aki az életben valaha, bárhol a világon szociolingvisztikát tanult, sokkal többet jelent pusztán cílmegjelölésnél: azt a vizsgálatot idézi, amely a tudományág egyik első fölmérése volt. Azért is nevezetes, mert a kutatás zseniálisan volt megtervezve: mindenre választ adott, amire a kutató kíváncsi volt, az adatgyűjtést torzító külső hatásokat sikerült minimálisra csökkentenie, és a kutató sok adatot szerzett igen rövid idő alatt.

Hol a cipőosztály?

A „Fourth floor”-vizsgálat tudománytörténeti szempontból is megérdemelné ugyan, hogy részletesen foglalkozzunk vele, de a fő ok most mégis az, hogy eredményei esszenciaként tartalmazzák mindazt, amit az azóta eltelt ötven évben a nyelvi változatosság és társadalom kapcsolatáról végzett kutatások kibővítve és finomítva, de lényegében minden vonatkozásban igazoltak. A következő leírás nem pusztán egy New York-i nyelvi sajátosságról szól tehát, hanem a nyelv változatosságának számos vetületéről. Ez az alap ahhoz, hogy képesek legyünk a bonyolultabb összefüggéseket is kibogozni.

Miről is volt szó? Aki manapság angolt tanul, az sokszor már választhat, hogy az „angol angol” (vagyis az ezzel azonosnak tartott **RP**, *received pronunciation*, közkeletű nevén „BBC English”) kiejtést akarja-e elsajátítani, vagy inkább az amerikai sztenderd kiejtést. Az első különbség, amit a szűz fül fölfedez a kettő között, hogy az RP-ben nem ejtik ki az *r*-t mássalhangzó előtt (pl. a *fourth* szóban), illetve szó végén (pl. *floor*), az amerikaiban viszont igen. Eredetileg természetesen a brit változatokban szintén ejtették az *r*-eket, sokban ma is ejtik, de Angliában egy idő után az számított elegánsnak, ha valaki

nem ejtette ezeket a hangokat, az amerikai sztenderd viszont az eredeti kiejtősváltozatot szentesítette. Így aztán Angliában azokat tekintették tanult embernek, akik nem ejtették az *r*-eket, Amerikában meg azokat, akik ejtették. Jó ideig kivételnek számított New York, ahol e tekintetben egészen sokáig az angol szabályt követték, s csak a 20. század második felében kezdtek egyre inkább az amerikai mintához alkalmazkodni.

Erre a változásra figyelt föl 1964-ben az akkor már a nyelvészdoktoriján dolgozó, korábban filozófiát is végzett, de egyébként vegyészmérnök William Labov, akit a kvantitatív szociolingvisztika megalapítójának szoktak tartani – mint láttuk, vannak még rajta kívül alapító atyák, de valóban, mindük közül ő a legalapítóbb (és ígérem, hamarosan az is kiderül, mi az a kvantitatív szociolingvisztika). Labovnak tehát az volt a benyomása, hogy az új forma New Yorkban egyrészt a felsőbb társadalmi körökhöz kötődik, másrészt hogy átfogóbb változás kezdete, tehát a fiatalabbak gyakrabban használják az *r*-es formákat, mint az idősebbek, s hogy a nyelvi környezet sem közömbös, mert a szó végén mintha gyakoribb lenne az *r* ejtése, mint mássalhangzó előtt. Ezt még kiegészítette azzal, hogy föltételezte: mivel tekintélyt kölcsönző változatról van szó, vélhetően gyakoribb az *r* ejtése akkor, ha az emberek jobban odafigyelnek a beszédükre.

Olyan vizsgálatot kellett tehát terveznie, amely egyszerre ellenőrzi az itt fölsorolt hipotézisek mindegyikét, valódi adatközlőktől szerezzük hozzá az adatokat (tehát nem a nyelvész kollégát kérdezzük meg a folyosón, mit gondol minderről), kellő számú adatot biztosít az értelmes elemzéshez, és közben még leküzdí valahogyan a **megfigyelői paradoxonnak** nevezett istencsapását is. Kedves Olvasó, ha van kedve, szakítsa meg kicsit az olvasást, és gondolkodjon el rajta, hogyan oldaná meg mindezt egyszerre – a munka egyik legizgalmasabb része a kutatás megtervezése.

Nézzük, mire jutott Labov. Kétségtelenül igen szellemesen járt el. Kiválasztott három New York-i áruházat: megnézte, milyen lapokban hirdetnek, milyenek az áraik, s ebből nagyjából meg tudta

mondani, milyen a vevőkörük. Úgy találta, hogy a Saks leginkább a felső, a Macy's az alsó középosztályba tartozókat, az S. Klein pedig a kevésbé jómódúakat célozza meg. Abból indult ki, hogy az eladónak, ha sikeresek akarnak lenni, beszédükben is alkalmazkodniuk kell a vevőkör elvárásaihoz, tehát ha valóban társadalmi rétegződést mutat az r ejtése, akkor a Saks alkalmazottai több r -t fognak ejteni, mint a Macy's eladói, ők pedig többet, mint az S. Kleinben dolgozók. Labov bement tehát mindhárom áruházba, megnézte az eligazító táblán, mit árulnak a negyedik szinten, és ha mondjuk cipőt, akkor megkérdezte az eladókat, hol találja a cipőosztályt, ha konyhai eszközöket, akkor megkérdezte, hol találja a konyhai eszközöket. A válasz így biztosan a *fourth floor* volt – ezzel megvolt az adata a mássalhangzó előtti és a szóvégi helyzetben lévő r -ekre is. Az eladókorát meg tudta saccolni, tehát ellenőrizni tudta, hogy valóban gyakrabban ejtik-e a fiatalabbak az r -t. Már csak azt kellett megoldania, hogy olyan adatai is legyenek, amelyek figyelmesebb beszédből származnak, ezért úgy tett, mintha nem hallotta volna jól a választ, újra rákérdezett, s az eladó, már kissé gondosabban, megismételte a *fourth floor*-t. Aztán Labov kissé távolabb húzódott, noteszébe bejegyezte, hogy melyik áruházban milyen korú és milyen nemű eladótól milyen válaszokat kapott, majd ment tovább a következő eladóhoz. Szerencséjére semmiféle biztonsági ember gyanakvását nem keltette föl, így hat és fél óra alatt 264 adatközlőtől 1056, a számára fontos szempontok szerint rendezett adatokból álló **korpuszt** kapott. Már ez is impozáns.

Ráadásul az elemzésből az derült ki, hogy Labov intuíciója csaknem tökéletesen működött. Az adatok szerint az r -t mindhárom áruházban gyakrabban ejtették a floor-ban, mint a fourth-ban; gyakrabban ejtették a jómódúak által látogatott Saksban, mint a középosztálybelieket megcélzó Macy'sben, legkevésbé pedig az S. Klein eladói alkalmazkodtak az elegánsnak tekintett kiejtéshez. Mindegyik áruházban gyakrabban fordult elő az r a figyelmesebben

ejtett ismétlésben, mint az első válaszban. Tulajdonképpen beigazolódott az is, hogy minél fiatalabb volt valaki, annál jellemzőbb volt rá az új forma, tehát az r kiejtése folyamatban lévő változást mutatott – de itt valami nem várt érdekességre bukkant Labov. Két áruházban az előzetesen föltételezett eredményt kapta, a „középső” réteget kiszolgáló Macy’sben azonban nem a fiatalabbak ejtették ki leggyakrabban az r-t, hanem a középkorúak.

Ha egyébként nem így gondolnánk, akkor ez a sorból kilógó adat meggyőzhetne arról, miért nem elég, ha a nyelvész saját nyelvérzékére és benyomásaira alapozza a nyelveírást: bármilyen pontos volt Labov intuíciója, soha nem fedezte volna föl azt a jelenséget, amelynek létezését azóta számos kutatás bizonyította, s amely a nyelv és a társadalom kapcsolatában igen fontos. Kiderült ugyanis, hogy azok a leghajlamosabbak a tekintélyes (iskolázottságot, felsőbb rétegekbe tartozást jelző) formákat a leggyakrabban használni, akik még nem tartoznak a legáhíttottabb csoportba, de nagyon szeretnének a tagjává válni, vagy legalábbis oda tartozónak látszani. Azaz: a társadalmi rétegződésben középen, ha háromnál több szint van, akkor a felső szint alatt lévők. Akinek kevesebb az esélye a mobilitásra, az nem is törekszik rá olyan erőbedobással, mint akinek jobbák a kilátásai; aki meg már egyébként is a tekintélyes csoport tagja, annak meg nincs szüksége a nyelvhasználati stréberkedésre. Ezt a sokszor megfigyelhető jelenséget **szabálytúlteljesítésnek** hívják, s közeli rokona a **hiperkorrekciónak** nevezett jelenségnek, erről majd később beszélünk. 1986-ban Joy Fowler, 2009-ben Patrick-André Mather ismételte meg az áruházi kutatást, s mindketten ugyanazt az eloszlási mintát kapták, mint Labov – csak éppen 1986-ban minden érték tíz, 2009-ben minden érték húsz százalékkal magasabb volt, tehát Labovnak valóban az első szakaszban sikerült elcsípnie egy folyamatban lévő nyelvi változást. A 2009-es eredmények még egy pontban különböztek a korábbiaktól: időközben olyannyira elterjedtté vált az r kiejtése, hogy már nem lehetett kiutatni szabálytúlteljesítést.

Labov áruházi vizsgálata a „**gyors, névtelen adatgyűjtés**” módszerével végzett kutatás mintapéldája lett, s azóta is alkalmazzuk, leginkább arra, hogy nagy, költséges kutatásokat pontosabban tudjunk előkészíteni a gyorsan és olcsón beszerzett adatok segítségével – maga Labov is erre használta egyébként, az áruházi kérdezősködést a New York-i nyelvhasználati rétegződés átfogó vizsgálata követte. Mert bár ez a technika rendkívül hatékony, és a nagy tendenciákat elég pontosan tükrözi is, van egy súlyos hiányossága: az adatközlők háttéréről semmit nem tudunk a foglalkozásukon, nemükön és becsült életkorukon kívül. Márpedig kellene tudnunk még egyet s mást, ha a nyelvhasználat társas és társadalmi meghatározottságának finomabb rajzolatait is látni szeretnénk. Ezzel elérkeztünk annak tisztázásához, mi is az a sokat emlegetett kvantitatív szociolingvisztika.

Mi az a kvantitatív szociolingvisztika?

A szociolingvisztika – vagy társasnyelvészet – értelmezését már tisztáztuk az első fejezetben. Nézzük hát a kifejezés első felét.

Ha a szociolingvisztika, azaz társasnyelvészet szemléletével vizsgálódunk, akkor nem ússzuk meg, hogy mindenekeelőtt adatokat gyűjtsünk: ez a fajta nyelvészet nem végezhető fotelból. Láttuk, vannak nyelvészeti iskolák, amelyek megelégednek azzal, ha a nyelvész saját nyelvismerete alapján írja le a nyelvet – pontosabban a társasnyelvészek szerint ilyenkor a nyelvész valójában nem a nyelvet, hanem saját nyelvét, azaz saját **idiolektusát** írja le. Ez is lehet érdekes, különösen a szerzőnek magának, de nem sokat árul el a nyelv tényleges, köznapi működéséről. Labov nem unalmában kérdezgette az eladókat, hanem mert a társasnyelvészet csak az empirikus adatokra épített leírást tartja értelmezhetőnek (tudom, hogy ezt már többször mondtam, de nem lehet elégszer hangsúlyozni). Az adatokat természetesen sokféle módszerrel összegyűjthetjük, de alapvetően kétféle megközelítésből választhatunk.

A kisebb közösségek nyelvhasználati szokásait, a nyelv identitásjelző szerepét, az udvariasság szabályait, a nyelvre vonatkozó népi ideológiákat s még számos más dolgot akkor ismerhetünk meg a legalaposabban, ha közelről, lehetőleg belülről van alkalmunk tanulmányozni a vizsgált közösségek nyelvi szokásait, nyelvről szóló vélekedéseit. Mivel ez lényegében a nyelvi viselkedés vizsgálata, nem meglepő, hogy ilyenkor a nyelvészek a közösségi szabályok, a kultúra leírására kidolgozott antropológiai eszköztárból merítenek sokat. A kutató, ha teheti, megpróbál beépülni a közösségbe, hogy ugyanúgy viselkedjenek vele, mint egymással, azaz **résztevő megfigyelést** végez, s a hosszabb, több részletet, apró finomságokat megvilágító interjúk számítanak az elsődleges adatgyűjtő eszköznek.

Ha pedig átfogóbb, nagyobb látószögű képet szeretnénk, mert a nyelvnek azokról a vonatkozásairól akarunk többet tudni, amelyek a kisebb-nagyobb közösségek hálózatának, azaz a társadalomnak a dinamikáját fedik föl, akkor rengeteg adatra, szintén sok, de kevesebb szemponttal jellemzett adatközlőre van szükségünk, s néhány kiemelt nyelvi jelenségre – az ilyen vizsgálatokban pedig elsősorban a szociológia módszereit használják, **kérdőíveket** és **strukturált interjúkat** (ezekben lényegében ugyanazt a témasort veszik végig valamennyi adatközlővel). Az adatokat aztán a társadalomtudományokban megszokott statisztikai kívánalmaknak megfelelően elemzik. A két megközelítés természetesen kiegészíti egymást, többnyire egy-egy kutató munkájában is, és azt sem nehéz kitalálni, hogy a kvantitatív szociolingvisztika az utóbbi megközelítés neve.

Nemlétező szociolektusok és létező változók

A kvantitatív társasnyelvészetnek a nyelvjáráskutatásban voltak előképei: Louis Gauchat már 1905-ben arra bátorította kortársait, hogy a nyelvjárási jegyek szimpla listázása helyett vegyék számba

azt is, milyen különbségek vannak egy-egy területen a különböző korú, nemű és településrészekben lakó emberek nyelvhasználatában – ő maga Svájc sajtjáról elhíresült Gruyère vidékén, a francia–német nyelvhatáron fekvő falucskában, Charmyban tette ezt. Akadtak ugyan követői, de a módszer aprólékos kidolgozására hatvan évet kellett várni.

Labov New York-i vizsgálatát (nem az áruházi, hanem az azt követő nagyobb kutatást) az elsők között követte, méghozzá fontos újításokkal az egyik Ann Arbor-i liftutas, PETER TRUDGILL norwichi fölmérése. Trudgill szülővárosából választott négy olyan körzetet, amelyek eltérnek egymástól az ott élők jövedelme, a lakóhely értéke, a háztartások átlagos fölszereltsége szempontjából – mintha mondjuk a Rózsadombot, valamelyik lakótelepet és Kőbánya elhanyagoltabb részeit vetné össze –, s ezekből aztán véletlenszerűen választotta ki adatközlőit. Az adatközlők nyelvhasználatában mutatkozó különbségeket, Labovhoz hasonlóan, Trudgill is osztályrétegződéshez kötötte, az osztályokat a jövedelem, a foglalkozás, az iskolázottság, a szülők iskolázottsága, a lakóhely összevont mutatója alapján határozta meg, s mint látni fogjuk, igen fontos eredményekre jutott. Mégis, legyünk elővigyázatosak: a nyelvhasználati jellemzők és a társadalmi osztályok egymáshoz rendelése veszélyes holmi, bánjunk vele óvatosan. Sokszor előfordul például, hogy a társadalmi osztályokhoz köthető nyelvhasználati jellegzetességek összességét szociolektusnak nevezik, de mi inkább ne tegyük, mert alaposan félrevezető.

Először is: a **szociolektus** fogalma azt a képzetet keltheti, mintha valóban szétválna a nyelvjárás és a szociolektus, ahogyan a „függőleges” és „vízszintes” tagolás sugallja. Erről szó sincs. Igaz, vannak olyan társadalmak – ilyen a magyar és a brit –, amelyekben a társadalmi hierarchia csúcsán álló nyelvváltozat nem tartalmaz olyan nyelvi egységeket, amelyek jól fölismerhetően földrajzi területhez köthetők. De vannak olyanok is, amelyekben a „műveltnek”

értékelt beszédben jócskán találunk ilyen elemeket, például Németországban vagy az Egyesült Államokban. Másrészt a nyelvjárás, mint láttuk, Magyarországon is része a nyelv társadalmi tagolódásának: minél fölismertetőbben nyelvjárásban beszél valaki, annál műveletlenebbnek tartják. Éppen a kétféle szempont szétválaszthatatlansága miatt beszél Peter Trudgill és szerzőtársa, a talán ötödik liftutas JACK CHAMBERS – és őket követve aztán mindenki – egyszerűen dialektusokról abban a könyvükben, amely nélkül társasnyelvészeti képzés ma sem képzelhető el. Ebben az értelmezésben a **dialektus** egyszerűen nyelvváltozatot jelent, amelyet nem földrajzi *vagy* társadalmi jegyek jellemeznek, hanem a kettő elválaszthatatlan egysége.

Van ennél nagyobb baj is a szociolektus fogalmával. Tudjuk, a nyelvjárások sem határolhatók élesen körül, hiszen a földrajzi változatosságot létrehozó nyelvi egységek elterjedési határai, az **izoglosszák** nem esnek egybe. Mégis, elég sok olyan jegyet tudunk felsorakoztatni, amelyekből be tudjuk azonosítani, hogy a nyelvterület melyik részéről származik, aki ezeket a nyelvi egységeket használja. Ugyanez azonban nem érvényes a társadalmi rétegződéssel kapcsolatban: nincsenek olyan nyelvi egységek, amelyek használata alapján elég biztosan meg tudnánk mondani, hogy az illető melyik társadalmi osztályból származik. Van olyan akadémikus, aki nyilvános megszólalásokban is **szukszüköl** (azaz mond ilyen mondatokat, hogy *ma tudtam meg, hogy elbalasszák a döntést*), és van olyan nyolc általánost végzett segédmunkás, aki akár a barátjával beszélgetve sem használja a „helytelenek” minősített változatot. Ha nem az iskolázottságot, hanem a jövedelmi viszonyokat nézzük, még zavarbaejtőbb lesz a kép – mindannyian ismerjük a „kőbunkó úrgazdagokról” szóló paródiákat és a diplomás munkanélküliekről szóló tényeket. Nyelvjárások tehát, úgy ahogy, de mégis vannak, hiszen földrajzi területek léteznek. Minthogy a CSENGETETT, MYLORD?-ban kifigurázott éles osztályrétegződés viszont nem létezik, szociolektusok sincsenek – legalábbis azokban a társadalmakban, amelyekben nincsenek átjárhatatlan különbségek a társadalmi csoportok között.

Ha a társadalom áthatolhatatlan falakat állít egyes csoportjai közé, akkor a szegregáció nyoma a nyelvben is meg fog jelenni. A kasztrendszer például ilyen nyelvi lenyomatot hoz létre: az ugyanazon a településen élő, de más-más kaszthoz tartozók nyelvhasználatában sokszor nagyobbak a különbségek, mint az ugyanahhoz a kaszthoz tartozó, de egymástól távol élő emberek beszédében. Ez azonban sokkal ritkább, mint ami a magyar társadalomra is jellemző. Ha azoknak a nyelvi egységeknek próbáljuk meghúzni a határait, amelyeket a társadalmi rétegződéssel szokás összekapcsolni, tehát az egyik halmazba megpróbáljuk besorolni azokat, akik – vegyük a legismertebb magyar jegyeket – **suksükölnek**, egy másikba azokat, akik **nákolnak**, a harmadikba azokat, akik úgy mondják, hogy *nem-e láttad*, akkor a halmazok csak részben fedik egymást. Pontosabban fednék egymást, ha egyáltalán létre tudtuk volna hozni őket – mert ez sem megy olyan könnyen, hiszen nem ritka, hogy ugyanaz az ember otthon suksüköl, a munkahelyén nem, vagy bizonyos mondatokban nákol, más mondatokban nem stb.

Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy bizonyos társadalmi tényezők ne játszanának szerepet abban, hogyan beszélünk, csak bölcsebben járunk el, ha nem az eleve meghatározhatatlan osztályrétegződéshez idomított fiktív szociolektusok irányából indulunk el, hanem abból, ami ténylegesen létezik: ha a nyelvhasználatot befolyásoló tényezőket próbáljuk kitapogatni.

Ehhez szükségünk van a **nyelvi változó** fogalmára, és egyébként is itt az ideje, hogy megismerkedjünk vele, mert enélkül eddig sem volt egyszerű a nyelv változatosságáról beszélni, innentől kezdve viszont egyenesen kínkeserves volna. Az iskolában tanult leegyszerűsített nyelvtan szerint a magyar nyelvben a mély hangrendű igék feltételes módját az egyes szám első személyben rendhagyóan képezzük: nem azt mondjuk, hogy *olvasnák*, hanem az illeszkedés szabályát felfüggesztve azt, hogy *olvasnék*. Az előíró szemléletű tanár ehhez hozzáteszi, hogy sokan mondják úgy is, hogy *olvasnák*, de az helytelen. A közvélekedés ennek megfelelően műveletlennek tartja

azokat, akiktől a „helytelen” alakot hallják, azaz akik „nákolnak”. A nyelvészek ezzel szemben megállapítják, hogy a magyarban kétféle változata van a mély hangrendű igékhez kapcsolódó, feltételes módú, egyes szám első személyű toldaléknak, az egyik a *-nék*, a másik a *-nák*. Mindkettő pontosan ugyanarra való, de a társas jelentésük különbözik: az első alak semleges, a második használói viszont annak vannak kitéve, hogy mások iskolázatlannak, műveletlennek vélhetik őket, olyanok is, akik egyébként a világon semmit nem tudnak róluk. Mivel mindkét alak ugyanazt a funkciót látja el, valójában egyetlen nyelvi egységet alkotnak – az ilyen, többféleképpen megjeleníthető nyelvi egységeket nevezzük változónak, a változó lehetséges megjelenési formáit pedig **változatnak**. A mély hangrendű igékhez járuló, feltételes módú, egyes szám első személyű toldalék tehát változó a magyar nyelvben, hiszen többféleképpen is megjelenhet; a változó egyik változata a *-nék*, a másik a *-nák*. Nem szükségszerű, de általános, hogy az egyik változat a legnagyobb társadalmi tekintélyű, kiemelt nyelvváltozat, a sztenderd változat része, a másikat pedig enyhébben vagy erőteljesebben megbélyegzik (a megbélyegzésről később beszélünk még).

A változatok létéről persze más nyelvészeti iskolák is tudnak, de nem tulajdonítanak nekik különösebb jelentőséget, egyszerűen „szabad váltakozásnak” tartják, hogy mikor melyik változat jelenik meg. A társasnyelvészet nem hisz a „szabad váltakozásban”, s minden eddigi kutatás azt bizonyítja, hogy ezt jól teszi: előbb-utóbb kiderül, milyen rendezőelv irányítja, hogy ki mikor melyik változatot választja. A kvantitatív szociolingvisztika igazából azokat a szabályszerűségeket keresi, hogy a változók eltérő változatai milyen társas vagy nyelvi jegyekkel mutatnak korrelációt, hogy megoszlásukat milyen tényezők befolyásolják. Van, hogy a nyelvi környezet – láttuk, az *r*gyakrabban jelent meg szóvégen, mint mássalhangzó előtt –, sőt előfordul, hogy csak a nyelvi környezet, de a legtöbbször más tényezők is. Ilyen lehet a már megismertek közül, hogy hol nőtt föl, hol él valaki,

aztán az iskolázottság, a foglalkozás, a lakóhely, a jövedelem, a szülők iskolázottsága, de ilyen lehet a nem, az életkor, a vallás, a politikai hovatartozás is. Vagyis tulajdonképpen bármi, ami a társadalmat tagolja, a nyelvhasználatban is eltérésekkel kötődik össze.

A nyelvi különbségek annál erőteljesebbek, minél élesebbek a társadalmi törések. Ha szigorúak a határok a társadalmi rétegek között, akkor a nyelvben is markánsabbak az eltérések, például ha a társadalomban nagy a különbség a nők és a férfiak társadalmi szerepei között, akkor a nyelvhasználatban is nagyobbak lesznek az eltérések a nők és a férfiak beszéde között, és így tovább. A lényeg, hogy a nyelv hihetetlenül pontosan mutatja a társadalmi szerkezet és a társadalomban zajló mozgások, értékváltozások legrejtettebb sajátosságait is – éppen ettől olyan élvezetes a társasnyelvész munkája. (Vagy ettől is, mert nagyon sok minden más érdekessége is van még.)

Ebből a szempontból a lehető legszerencsésebb pillanatban vették föl annak a magyar kutatásnak az adatait, melynek nyelvészeti vonatkozásait a lift magyar utasa, KONTRA MIKLÓS elemezte. 1988-ban egy nagy szociológiai kutatás részeként nyílt rá alkalom, hogy pontos képet kapjunk arról, milyen társadalmi tényezők befolyásolják a kiválasztott nyelvi változók változatainak megoszlását. A kutatás **(MNSZV)** néhány tényezőre kiemelten figyelt, ilyen volt például az életkor (tízéves periódusokra bontva), a település nagysága, az iskolázottság, a nem. A vizsgálatot 18 év feletti adatközlőkkel, országos reprezentatív mintán végezték, ez azt jelenti, hogy a teljes akkori felnőtt magyar lakosságra érvényesek azok a megfigyelések, amelyeket az elemzések után kaptunk. Van tehát egy olyan történetünk a rendszerváltás előestéjének Magyarországról, amelyet a nyelvhasználat mesélt el nekünk. Különleges forrás, jócskán érdemes meríteni belőle.

Most azonban még egy fontos megjegyzés a kvantitatív szociolingvisztikáról, hogy megelőzzük a leggyakoribb félreértéseket. Amikor

azt mondjuk, hogy ez vagy az a tényező befolyásolja a nyelvhasználatot, az soha nem valamiféle determinációt jelent, hanem valószínűséget. Ha azt az eredményt kapjuk, hogy a fővárosiak minden vizsgált változó használatában sztenderdebbek a kisvárosok lakóinál, az mindössze annyit jelent, hogy ha valaki a fővárosban él, akkor nagyobb valószínűséggel választja a nagyobb társadalmi tekintélyű változatot, mint aki vidéken él.

Figyeljünk csak rá, mi mindent *nem* jelent ez a mondat. Nem jelenti, hogy minden fővárosi mindig sztenderd, a vidékiek pedig soha. Nem jelenti, hogy minden fővárosi sztenderdebb minden vidékinél. Nem jelenti azt sem, hogy ugyanaz az ember, akár fővárosi, akár vidéki, ne választhatná hol a sztenderd, hol a nemsztenderd változatot. Arra is nagyon fontos figyelni, hogy a nyelvhasználatot meghatározó tényezők egymással is kölcsönhatásban lehetnek, fölerősíthetik, gyengíthetik, de akár el is fedhetik egymást, ezért együttes hatásukat is vizsgálni kell.

Ezek a tapasztalatok a nyelvnek egy rendkívül fontos tulajdonságára vetnek fényt: arra, hogy a nyelv nem kategorikus, hanem valószínűségi mutatókkal jellemezhető szabályok szerint működik. Mielőtt azonban erről beszélünk, a nyelvhasználati sokféleség további fajtáival is meg kell ismerkednünk. Addig is érdemes eltöprengeni azon: nem érdekes, mennyi nyelvi finomságot, rejtett társas jelentést tudunk precízen szövegeinkbe kódolni és értelmezni úgy, hogy a nyelvi sokféleséget rendszerező szabályokról legfeljebb nyelvészeti leírásokból értesülünk? Hogyan csináljuk ezt? És különben is, „ez a sok szépség mind mire való?” A válasz megtalálásában sokat segítettek az Ann Arbor-i szállodai lift még be nem mutatott két nyelvészének, LESLEY MILROYNAK és JAMES MILROYNAK a kutatásai. Nézzük, hogyan.

4. fejezet

Az ember maga a stílus

...amelyben arról lesz szó, mikor vagyunk udvariasak; megismerkedünk a formális és informális stílusváltozatokkal, és rácsodálkozhatunk, milyen rengeteg változó információt kell földolgoznunk egy-egy szó megválasztásához; gondolkozunk azon, magázással és tegezéssel könnyebb-e az élet.

KOVÁCS: Hát az izé... a család mit csinál?

TAKÁCS (*szórakozottan*): Milyen család?

KOVÁCS: Hát a... (*viccesen*) a családunk. A nagyságos asszony – meg a gyerekek...

TAKÁCS (*bután*): Ja – hogy az én gyerekeim? (*Ránéz.*)

KOVÁCS: A persze, persze... A izé... a gyerekek, persze.

TAKÁCS (*forszírozva*): Hja, mármint hogy az én gyerekeim... (*magára mutat*) – vagy talán...

KOVÁCS (*kínban*): Na igen, csak úgy mondtam, hogy a „családunk”, ahogy mondani szokták viccesen, hehehe... (*Homlokát dörgölve.*) Fű.

TAKÁCS (*kacag*): Hja, viccesen! Értem! Hehehe.

A nyögvenyelős társalgás nem sokkal később verekedésbe torkollik, mert Kovács szerint „ráléptünk a lábamra”, és a pofozkodás közepette végre tegeződni kezd a két szereplő, ezzel a problémán is túljutnak. A feszültség ugyanis azzal kezdődött, hogy egy harmadik ismerősük külön-külön elmondta nekik, előző este illumináltan pertuba keveredtek, és egyikük sem tudja, vajon a másik emlékszik-e erre. Vagyis: fogalmuk sincs, tegeződnek vagy magázódnak, ez dől el az összeugrással, mert magázódva csak GORCSEV IVÁN szokott verekedni Monsieur Laboux-val, de persze az más, mert ők kedvtelésből bunyóznak.

A tegezés–magázás szokásai Karinthy óta (a részlet *Tegezés* című írásából való) természetesen változtak, de egyszerűbbek nem lettek. Mindannyian kínlódtunk már azzal, hogy nem tudtuk, új ismerősünket tegezve vagy magázva szólítsuk-e meg, inkább réginek, inkább alaposnak vagy inkább bensőségesnek kell lennie egy korábbi ismeretségnek ahhoz, hogy áttérjünk a tegeződésre. Nem ritka, hogy ha egyszerre köszönünk az eladóval, egyikünk tegező, másikunk magázó formát használ, aztán kínos kerülgetések következnek, végül a búcsúzaskor éppen fordítva magázzuk-tegezzük egymást. Van, aki örül, ha „letegeznek”, mert ezek szerint még mindig elég fiatal, van, aki fölháborodik rajta, mert mi ez a tiszteletlenség.

Ismerjük a huhogásokat arról, hogy a zavarodottság azért áll elő, mert a mai fiatalok stb. Az ifjakat azonban, minden ellenkező híreszteléssel szemben, igenis érdekli az udvariasság: amikor kérdéseket tesznek föl nyelvi jelenségekkel kapcsolatban, évről évre ez az egyik első téma. A kuszaság oka nem a fiatalság (középkorúság, idősség) tudatlansága vagy nemtörődömsége, hanem a társas viszonyok sokrétűsége. Általában különféle, sokszor egymásnak ellentmondó szempontok tömegének összegyűrése után kell valahogyan kiéreznünk, hogy a *jó napot (kívánok)*, a *szia*, vagy a kettő közötti *heló* lesz-e a legmegfelelőbb például a gyorsétteremben (tudom, tudom, senki nem jár oda, valóságshow-t se néz senki, sőt az igazi kultúrembernek tévéje sincs – már legalábbis az önbeszámolóik szerint), de a finnyásabbaknak lehet tőlem tudományos konferencia is, újonnan megismert kollégával – a „heló” ez esetben kevésbé játszik, viszont betüremkedik az avított, de a *szia*-nál mégis távolságtartóbb és emelkedettebb *szervusz*.

Én magam most már lassan abbahagynám e fejezet olvasását, mert kit érdekelnek a „mi s hogyan illik” típusú, többnyire saját kút-főből kiömlasztett segélyirományok, de csak ne ijedezzen az igen tisztelt Olvasó, a könyv nem fordul át se nyelvi tanácsadásba, se illemtanórába. Inkább azt próbálom megmutatni, miért indokolt erős fenntartásokkal viseltetni a nyelvi kamásniviselés, a kiskalap kívánatos színe és a sétatálca-, illetve napernyőfogó ujjtartás előírásaival

szemben, meg azt is, végül is miért áldás nekünk magyaroknak ez az átok tegezés-magázás. És hogy miért nem kell azonnal lebunkózni valakit, aki nem a mi szabályaink szerint szeretne udvarias lenni.

Hogy kell udvariasnak lenni?

Kezdjük is mindjárt ezzel: egyáltalán mi az, hogy udvariasság? A magyar kifejezés sajnos kicsit félrevisz, akár akarjuk, akár nem, mert azt sugallja, hogy valamiféle kapcsolatot kell keresnünk az udvari kultúra, a legfelsőbb körök előírt viselkedésmintáinak ismeretével. A szó hallatán tudatalattinkban elkezdnek mocorogni a meseillusztrációkból, dia-, rajz- és játékfilmekből elraktározott sztereotip képek a lovagi tornák rendíthetetlen és makulátlan jellemű bajvívóiról, hegyes süvegük végéről fátylukat lebegtetve körtáncot lejtő (vár)kisasszonyokról, akiket az udvari viselkedés elsajátítására az udvarba küldött, ám egyelőre még udvariatlan apródok lesnek kuncogva a buja bokrok mögül, egyszóval valamilyen régi csehszlovák – vagy NDK-s – gyerekkönyv sejlík föl.

Próbáljunk a magyar *udvariasság* szó eredetébe kódolt asszociációktól valahogyan megszabadulni, mert könnyebb úgy megérteni azt az udvariasságról szóló elméletet, amely a világ legismertebb társadalomtudósai közé tartozó ERVING GOFFMANN kanadai szociológus 1955-ben megjelent, mára a köztudatban is általánosan ismertté vált elméletére, az **arculat** fogalmára alapoz – e koncepciónak egyébként szerteágazó gyökerei vannak a kínai kultúrában. Goffmann szerint szituációtól függően változik a külvilágnak szóló, önmagunkról mutatott kép, az általa is használt kifejezéssel *face* – magyarul inkább az *arculat*, mint az *arc* fejezi ki a fogalom lényegét. Az arculat egy-egy helyzetben azokat a kedvező tulajdonságokat sűríti magába, amelyeket valaki sajátjaként akar fölmutatni, azaz egyfajta gyűjtőfogalom, amelyhez hozzátartozhat a tekintély, a méltóság, a tisztelet, a státus fogalma. Goffmann szerint a külvilág számára mutatott személyiségünket, arculatunkat sikeresen csak mások hozzájárulásával építhetjük föl: megfelelő visszajelzésekre, véleményekre, felénk mutatott viselkedésre

van szükségünk, valamiféle „hiába építed önmagadban, csak másokkal védheted meg arculatodat” módon.

Az udvariasság ma legelfogadottabbnak számító elmélete szerint – Penelope Brown és Stephen Levinson dolgozták ki 1978-ban – az arcukat bizony igen sérülékeny, ezt jól tudjuk, ezért nemcsak a magunkéra vigyázunk, hanem általában másokéra is – ha másért nem, akkor sajátunk védelmében, mert számíthatunk arra, hogy a támadásokra a sértett szintén támadásokkal fog válaszolni. Az udvariasság lényegében annak kifejezése, hogy tiszteletben tartjuk a másik arculatát – a legegyszerűbben: a másikat. Annak a szándéknak a megjelenítése, hogy a lehető legjobban tompítani szeretnénk azokat a hatásokat, amelyeket ő saját arculata megtámadásának értékelhet. Az udvariasság funkciója tehát az, hogy egy beszédhelyzetben a lehető legtöbb résztvevő a lehető legnagyobb biztonságban érezze magát.

Ezt alapvetően kétféle módon érhetjük el. Vagy kimutatjuk, hogy nagyra becsüljük, elfogadjuk a személyét, együttérzünk vele, azonosulunk a szándékaival – egyszóval arra az általános emberi vágyra irányul az udvariasságnak ez a fajtája, hogy megbecsülésre vágyunk, s arra, hogy fogadják el és értékeljék a személyiségünket. Az udvariasság másik típusával pedig azt fejezzük ki, hogy nem akarunk illetéktelenül átlépni a másik személyiségének határain, nem akarjuk korlátozni cselekvési szabadságát, nem akarunk nyomást gyakorolni rá döntéseiben. Az első változatot **pozitív**, a másodikat **negatív udvariasságnak** hívják, az előzetes magyarázattal már értjük, miért, de anélkül nagyon megtévesztő lehet az elnevezés.

Amikor tehát valaki egy megbeszélést vezetve fölveszi a mobilt, és nem azért, mert égetően fontos hírrre vár, akkor a szolidáris (pozitív) udvariasságot gyakorolja azzal, aki hívta: annyira fontos neki a hívó személye, hogy még munka közben is fölveszi a telefont. Ezzel azonnal meg is sérti a jelenlévőket, mert ezek szerint ők kevésbé fontosak, a közös cselekvés is leértékelődik – ezért érzi ilyen helyzetben a legtöbb telefonfelvevő, hogy valamilyen magyarázattal tartozik a többieknek. Ha ez elmarad, a jelenlévők arculata sérül, és

helyzettől függően vagy nevetlennek, kis bunkókának tartják a telefonálót – minél közelebb állnak egymáshoz rangban a megbeszélés résztvevői, annál nagyobb ennek az esélye –, vagy úgy érzékelik, hogy a telefonáló újabb hatalmi jelzéssel adta a tudtukra, alatta állnak a hierarchiában.

A második típusra pedig példa lehet – ha már a mobilozásnál tartunk –, amikor megkérdezzük a másikat, hogy nem rosszkor hívtuk-e, hiába gondolhatjuk, hogy nem, mert hiszen akkor minek veszi föl a telefont; vagy amikor beszélgetünk valakivel, akinek megcsörren a telefonja, és biztatjuk, hogy vegye csak föl nyugodtan, nem fogunk megsértődni (azaz: nem akarjuk korlátozni a cselekvési szabadságát). Tehát az első típusban viselkedésünkkel a személyt, a másodikban a jogait, döntési szabadságát állítjuk a középpontba. Ezzel összhangban, ha az első típus szerint sérül az arculatunk, akkor zavarba jövünk, szégyenkezünk, vagy egyszerűen fáj a lekicsinylés, visszautasítás. Ha pedig a második típus szerint, akkor úgy érezzük, a nyomulás szabadságunkat korlátozza.

Mikor vagyunk tehát udvariasak? Ha nem veszélyeztetjük mások kifelé mutatott énképét, hanem megtartani, építeni segítünk. Mind ezt a szituációban tanúsított magatartásunkkal tudjuk kifejezni: azaz, hogy úgy viselkedünk, ahogyan egy adott helyzetben elvárják tőlünk. Ezt megtanuljuk, ahhoz hasonlóan, ahogyan sok minden mást: született népi antropológusként csecsemőkorunktól kezdve figyeljük, hogyan viselkednek mások, az agyunknak pedig amúgy is szenvedélye, hogy a tapasztalatokból kiszűrt ismétlődések alapján szabályokat állítson elő. Így aztán gyorsan megtanuljuk, hogy az idősebbeket magázzuk, a testvérünkkel másképp beszélünk, mint a szüleinkkel, a tévében másképp beszélnek, mint otthon, vendégségben mások a szabályok, mint a játszótéren, és így tovább. Csak akkor gubancolódik minden össze, amikor egymásnak ellentmondó szabályokat kellene ugyanabban a helyzetben alkalmaznunk.

Ráadásul nem is csak nyelvi szabályokat. A szociolingvista RICHARD HUDSON metaforája szerint olyanok vagyunk, mint egy karmester, akinek különféle hangszerek eltérő szólamait kell kézben tartania, és valami élvezhető produkciót előállítania belőlük: nemnyelvi (nonverbális) jelzések sokaságát kell egybehangolnunk, hogy valóban azt jelenítsük meg, amit szándékunkban áll kifejezni. Ebben szerepel többek között a fizikai távolság kijelölése, a mozgás, a testtartás megválasztása, az esetleges érintés, az öltözék a ruhán és testen hordott jelzésekkel együtt, az arcjáték, a szemkontaktus, a gesztusok, a hanghordozás, a hangerő.

Ezek között a jelzőrendszerek között van olyan, amely egyetemes érvényűnek látszik. PAUL EKMAN, az arcon megjelenő érzelmek legismertebb kutatója Új-Guineában kutatott föl egy addig teljesen elszigetelten élő törzset, hogy kiderítse, van-e általánosan emberi, kultúrától független mimika. Híres leírása szerint hat alapérzelem arckifejezése egyetemesen érvényes az emberre, az öröm, a szomorúság, a harag, a félelem, a meglepődés és az undor ugyanúgy jelenik meg az arcunkon, bármilyen bőrszínnel születünk, és a világ bármelyik kultúrájában nőttük föl. A viselkedés alrendszereinek többsége azonban nagyon változatos lehet az egyes kultúrákban, akár ugyanazon a társadalmon belül is, és itt unalomig ismételt példák tömegét lehet idézni a magyar, illetve a török fejbólintás különbözőségeiről, a bőfögés meglehetősen eltérő értékeléséről Európában és a Távolság Keleten, a személyes tér igényének különbségéről például a kanadaiak és az arabok között; stb.

Ehhez tegyük még hozzá mindazt, amit ugyan a klasszikus nyelvleírásokban nem szokás (sajnos) a nyelv részeként kezelni, de a társasnyelvészetben elkerülhetetlenül annak számít, hiszen a nyelv alapvető társas funkcióihoz kapcsolódnak ezek a szabályok: nevezetesen hogy egy bizonyos helyzetben ki mikor szólhat meg, mennyi ideig és milyen stílusban beszélhet, hogyan lehet jelezni, ha valaki át szeretné venni vagy adni a szót, stb.

A nyelvi viselkedésnek ezeket a vonatkozásait a modern társasnyelvészet számára egy újabb alapító atya, az amerikai DELL HYMES a társasnyelvészet nem kvantitatív (azaz nem labovianus) ágának nagymestere fedezte föl, és ugyan a *beszélés etnográfijának* nevezte el az ilyen típusú vizsgálatokat, tudjunk róla, hogy Hymes az antropológiához, s nem a hagyományos kutatási szemlélettel társított néprajzhoz kapcsolta a nyelvészetnek ezt a módját. Két évvel később, 1964-ben Hymes már nem a beszélés, hanem a kommunikáció etnográfijáról beszélt, annak a széles értelmezésnek megfelelően, amelyről az előbb beszéltünk: amikor a szűken vett nyelvi rendszert nem szakítjuk ki abból a közegből, ami egyáltalán értelmet ad neki, azaz a viselkedés többi, nem verbális alrendszerével együtt vizsgáljuk.

Lenyűgözően érdekes terület, mint lényegében minden, ami antropológia, és ez a kiindulópontja a nyelvészet társadalmi értelemben leg-sokoldalúbban hasznosítható és Magyarországon legkevésbé ismert területének, a társalgáselemzésnek. De mi most, nagy bánatomra, továbblépünk azzal, hogy a kulturális különbségekre igen hasznos odafigyelni, amikor más kultúrákkal találkozunk, pláne ha szoros közelségben, s még inkább, ha egy társadalmon belüli szimbiózisban élünk más kultúrákkal – márpedig így élünk, Ekmannak évtizedekkel ezelőtt sem volt olyan könnyű fölhajtani egy elszigetelt pápua törzset.

A továbblépés oka tehát nem az, hogy kevésbé fontosnak vagy kevésbé nyelvészetnek gondolnám a teljes nyelvi viselkedés megfigyelését (ha tetszik, a teljes kommunikáció megfigyelését, csak ezt a szót sikerült irtózatosan kiüresíteni a közhasználatban), ellenkezőleg. De a kultúraközi kommunikáció buktatóiról szóló írásokkal, illetve a nonverbális kommunikáció fontosságának hangsúlyozásával, ha anekdotikus és sokszor lebutított formában is, de mégis többször találkozhatunk, mint a hétköznapi nyelvhasználatba kódolt stílusváltozatok leírásával. Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy vegyük készpénznek azokat a csodatévőnek föltüntetett tanácsokat,

amelyeket a „kommunikációs tanácsadóvá”, pláne „trénerre” (a „kócsok” föltűnése előtt ez volt a kedvencem) avanszált hitszónokok, tornatanárok és biztosítóügynökök ponyvakiadványaiból gyűjtögethetünk össze arra nézve, hogyan legyünk sikeresek, és hogyan ismerjük föl a másik ember „rejtett jelzéseit”, például hogy ha a bal keze mutatóujjával érinti az orrát, miután kétszer megpöckölte a jobb fülcimpáját hátulról, na akkor egészen biztosan hazudik, de ha pöckölés nélkül dörgöli az orrát, akkor lehet, hogy szimplán viszket neki.

Ha valakit a nyelvi viselkedés rejtélyei érdekelnek, inkább hagyja a köz- és önszegélyező könyveket, hiszen volt, filmen és részben könyvben van is ebben a tárgyban elsőrangú magyar ismeretterjesztés még az 1980-as évekből, bár a folytatás lehetőségét brutálisan törölte el az élet MONTÁGH IMRE halálával. Aki annak idején látta a műsorait, az nemcsak az ő varázsköréből nem tudja többé kivonni magát, de életre szólóan megváltozott a nyelvhez fűződő viszonya – én is neki köszönhetem, hogy a *nyelv* többé nem a nyelvtanórák lohasztóan unalmas feladataival kapcsolódott össze, hanem egy minden pillanatunkat sokszorosán átszövő, mégis rejtett összefüggésrendszert kezdett jelenteni, s ezzel egy vibrálóan izgalmas világot nyitott meg, a nyelvészetet, abban a jelentésben, ahogyan Hymes is értelmezte.

A karónyeléstől a rongylábságig

Nézzük akkor ezeket a **stílusváltozatokat**. Emlegettük már őket korábban is, amikor arról volt szó, hogy Labov az áruházakban miért adta a nagyothallót: mert arra volt kíváncsi, más-e az *r*-ező és nem *r*-ező változat megoszlása akkor, ha az eladók kifejezetten odafigyelnek arra, hogyan beszélnek. A nyelv változatosságát létrehozhatja tehát a földrajz, aztán olyan tényezők, amelyek fontos szerepet játszanak egy-egy társadalom tagolásában – a foglalkozás, iskolázottság, jövedelem, nem, kor, vallás stb. –, és okozhatja a beszédre figyelés mértéke. Ez utóbbtól függ, milyen stílusváltozatot használunk.

A stílusváltozatok, ezt már megszokhattuk, nem különülnek el egymástól élesen, hanem fokozatos átmenetekkel helyezhetők el egy skálán, amelynek egyik végén a legkevésbé formális, a másikon a legformálisabb változatot találjuk. Az **informális változatok**, mint a nevük is mutatja, a laza, kötetlen beszélgetésekben, bensőséges kapcsolatokban használatosak: ilyenkor nincs szükség arra, hogy különösebben odafigyeljünk arra, hogyan beszélünk, a viselkedés egésze fesztelenebb. A nyelvben ez úgy mutatkozik meg, hogy el-elmaradnak hangok, lezserebb a hangképzés, kócosabbak a mondatok, sok a témaváltás, a befejezetlen és újrakezdett mondat, tömegével találunk beszélésjelző elemeket (*érted, tudod, hát, na, szóval, ugye* – ezeket az előíró szemléletű tanárok imádják „töltelékszónak” bélyegezni, noha a társalgás szervezésében igen fontosak). Azaz: a nyelvi változóknak azok a változatai jellemzők a kötetlen beszédre, amelyek létrehozása kevesebb energiát igényel. A skála **formális** vége értelem szerűen mindennek az ellentéte: összeszedettebb mondatszerkesztés, feszesebb hangképzés, elegánsabbnak ítélt szavak, a változó tekintélyes változatának használata jellemzi.

A skálázhatóságot, fokozatos átmenetet akár egyetlen nyelvi változón is megfigyelhetjük: a *miért* (*azért* vagy bármí, *-ért*-re végződő szóval eljátszható ugyanez) lehet *miért, miér, mért, mér, mié, mé*, attól függően, hogy mennyire formálisnak értékeljük a beszédhelyzetet. Valószínűleg vannak olyan olvasók, akik most azt gondolják, ők aztán soha nem beszélnek olyan slamposan, hogy egy *mé*-féle alak elhagyná a szájukat. Ez egyrészt egyáltalán nem biztos, mert az emberek többségének valójában fogalma sincs, mi mindent szokott mondani, amiről nem tud, de lehet akár igaz is, hiszen aszerint is különbözik a beszédünk, hogy lehet valakinek nagyon formális (vagy informális) az, ami másnak a skála közepén helyezkedik el. A *miért* mellé odatehetünk azonban sok más formát is, például az informalitás talán legismertebb jelzését, amikor a *-ban/-ben* végéről „lehagyjuk” az *-n*-t.

A legkönnyebben azonban nem a kiejtés, hanem a szavak stíluseltéréseit vesszük észre. Pontosan tudjuk, hogy pöpec étterem, ahol diszkrét az abrosz, és letisztult a díszítés, nem tesz az étlapjára *krumplit*, csak a magát háziasnak hirdető, ahol viszont kockás terítő van mezei virággal, és piros zománcozott lábaskában tálalnak. De azon is megdöbbenénk, ha közeli barátunk azzal állna elő, hogy a kutyája undorral löki félre a táljába véletlenül belekeveredett *burgonyát*, vagy ha azt mesélné, hogy *ellátogatott* a majálisra az ott virsliző ismerőseihez – minimum úgy hangzik, mintha József főhercegnek képzelné magát.

A stílusváltózat megválasztásának kulcsa tehát a beszédhelyzet megítélése: ha úgy gondoljuk, hogy „elegánsan”, „emelkedetten”, „jól” illik beszélnünk, akkor a skála formális végéről választunk, ha nem kell annyira figyelni a beszédünkre, akkor az informális változatok közül. Ezzel nem is lenne semmi gondunk, ha a beszédhelyzet megítélése olyan nagyon egyszerűen menne. De nem mindig megy egyszerűen.

Mondhatta volna szebben, kis lovag?

Talán emlékszünk még az iskolában tanult modellre, amely „a kommunikációs folyamat tényezői” címet viselte: egy doboz, benne két kisebb doboz, B és H (magukat modernebbnek mutatni akaró könyvekben A és V) betűvel, köztük egy cső, beleírva, hogy K. A B a beszélőt, a H a hallgatót jelentette (az A az adót, a V a vevőt), a cső volt a csatorna, amelyen keresztül a kommunikáció zajlik, a nagy doboz a kommunikáció kontextusa, a csőben lévő K pedig a kód, a közös jelrendszer, melybe a B belekódolja az üzenetet, a H meg kikódolja belőle (szakszerűen: B kódol, H dekódol). A tankönyvi modell a strukturalizmus már emlegetett óriásának, Roman Jakobsonnak a leírására alapul, s mivel Jakobson munkássága nagy hatással volt

Dell Hymesra, egyáltalán nem meglepő, hogy Hymes is nagyon hasonló modellel írta le a nyelvi interakciókat. Az ő modellje azonban jóval több elemet tartalmaz.

Hymes, igen szellemesen, nyolc csoportba sorolta azt a tizenhat tényezőt, amelyek szerinte hatással vannak arra, hogyan beszélünk – vagyis arra, mennyi figyelmet fordítunk a beszédünkre, milyen stílusváltozatokat választunk –, s ennek a nyolc csoportnak sikerült úgy nevet adnia, hogy a csoportnevek kezdőbetűiből a SPEAKING akroníma állítható össze. Mások kissé másképp, más tényezőket figyelembe véve, azokat máshogyan csoportosítva alkottak hasonló modellt – ami itt következik, az legnagyobb részét Hymes klasszikus modelljére emlékeztet.

Figyeljünk csak (és közben bátran csodáljuk az emberi elmét), mi mindent veszünk számításba, amikor beszélünk – mindezt úgy, hogy csinálni tudjuk, érteni is értjük, mikor mások csinálják, de nem tudjuk, mit tudunk, és nem tudjuk, miért értjük. Vagyis normális esetben a résztvevők nem tudatosan elemzik a következő szempontokat.

Azt, hogy hogyan beszélünk, természetesen befolyásolja, hogy kik vagyunk (hogy nyelvhasználati módjainkat milyen tényezők befolyásolják, már láttuk az előző két részben), és milyen pszichés állapotban vagyunk, hiszen idegesen, zaklatottan, vagy akár örömtől repesve akkor is kevesebb figyelem jut a beszédre, ha egyébként nagyon szeretnénk sok figyelmet fordítani rá. Számít, hogy kivel beszélünk, hogyan határozzák meg őt azok a tényezők, amelyek a mi beszédünkre is hatással lehetnek (kor, nem, iskolázottság, foglalkozás stb.), és hogy milyen pszichés állapotban van. De ezeknél talán fontosabb, hogy milyen a viszonyunk: egyenrangúak vagyunk-e, vagy alá- és fölérendeltségi viszonyban állunk egymással, de ez utóbbi is összetett, hiszen meghatározásában nem pusztán a társadalmi rang, hanem a kor, a nem is szerepet játszhat; más a viszo-

nyunk, ha először találkozunk, ha felületesen vagy jól ismerjük egymást, számít, mennyire bensőséges a kapcsolat és milyen régi. Nem mindegy, hogy az adott beszédhelyzetben éppen milyen identitást választ, aki beszél, milyen mutat az, akihez beszél, azonosulni akarnak-e egymással, vagy inkább távolságtartóak. Az sem mindegy, hogy mások is hallják-e a beszélgetést, s ha igen, kik – itt újra föl lehet sorolni mindazt, ami a beszélő és a hallgató viszonyára vonatkozik, minimum megduplázva, hiszen a beszélő és a hallgató is van valamiféle viszonyokban az őket halló emberekkel.

A stílusválasztást befolyásolja a téma (mennyire jól ismerjük, mennyire áll közel hozzánk, tapad-e hozzá kulturális előírás); a beszélgetés mikéntje, hogy szemtől szemben beszélgetünk, telefonon, interneten, szóban vagy írásban; milyen alkalomból beszélünk, kapcsolódnak-e az alkalomhoz kulturális kötöttségek, meghatározott műfajok; mi a célunk a beszéddel (csevegés, meggyőzés, kunyerálás, parancs, megemlékezés, tájékoztatás stb.). A beszélgetés helyszíne (nappali, tanterem, templom, strand, előadóterem, tévéstúdió stb.), berendezése (kényelmes, barátságos, idegesítő, feszélyező stb.). Természetesen befolyásolja a stílusválasztásunkat, hogy egyáltalán mennyire ismerjük a közös nyelvet, hiszen eleve korlátozhat, ha úgy érezzük, hogy nem eléggé, az otthonosság érzése, az önbizalom viszont bátrabb válogatásra ösztönözhet.

Már eddig sem rossz teljesítmény, hogy mindezt ösztönösen elemezzük, és ennek megfelelően választunk. Ráadásul a felsorolt tényezőtipusok nem statikusan jelennek meg egy-egy beszélgetésben, hiszen válthatunk témát, átsétálhatunk egy másik helyszínre, például a rádióstúdióból egy étterembe, bejöhet valaki a szobába, módosulhat, hogy mit tartunk a legfontosabb kifejezendő identitásunknak egy adott pillanatban, kapunk egy SMS-t, aminek nagyon örülünk, vagy amitől elszomorodunk, és lehet folytatni a végtelenségig. A stílusválasztást befolyásoló tényezők tehát dinamikusak. Ha még ez

sem elég: semmi garancia rá, hogy azonos irányba hatnak. Ezért szerencsétlenkednek a tévében a közeli ismerősök, ha az egyik riporter, a másik interjúalany, ezért jön zavarba a tanár és a szomszéd gyerek, akivel mindig tegeződött, de most hirtelen órán is találkoznak, ezért érezte magát mindenki megtisztelve, s került egyben borzasztó helyzetbe, akit GÖNCZ ÁRPÁD köztársasági elnökként tegezett, de korábban nem ismerték egymást, mert ugyan Árpai bácsit vissza lehet tegezni, de az államelnököt mégsem, és ha valakiről nem képzelhető el, hogy a csendőrpertuban megjelenített hatalomfitogtatás híve lenne, akkor az ő.

És van még valami, Hudson metaforáját kibővítve: olyan karmesterek vagyunk, akiknek nemcsak a teljes zenekart kell kézben tartaniuk, de együtt kell működniük más karmesterekkel is. Ez nem mindig sikerül, hiszen nem tudhatjuk, hogy akivel beszélgetünk, ugyanúgy értékeli-e a beszédhelyzetet annak dinamikus tényezőivel, mint mi, és abban sem lehetünk biztosak, hogy a nyelvi egységek társas jelentését azonos módon értékeljük, hiszen lehet neki semleges, ami nekem pöf-feszkedő, lehet neki elfogadható, ami nekem alpári. Ha nem sikerül legalább többé-kevésbé „közös hangot” találni, akkor baj van: ha ő közvetlenebbnek értékeli a helyzetet, mint amit a mi stílusválasztásunk sugall neki, akkor ridegnek vél majd, ha fordítva, akkor meg tolokodónak. Beszélgetéseink jelentős része kötél-tánc, sikerünk biztosítéka annak a kényes és könnyen boruló egyensúlynak a megtalálása, amellyel átevickélhetünk valahogyan egy-egy interakción anélkül, hogy megbántanánk a másikat, vagy mi magunk sérülnénk meg.

Minek nevezzetek – vagy nevezzem?

Ezért áldás és átok egyszerre az olyan markáns és egyértelmű jegy, mint a **tegezés és magázás**. Kétségtelenül vannak előnyei, ha egy nyelvben nincs grammatikai különbség a közvetlen és a távolságtartó forma között, de ne higgyük, hogy azokban a nyelvekben nincs

különbség a közvetlen és a távolságtartó viselkedés között – az, hogy az angolban ma már csak egyetlen nyelvtani alakot használnak mindkét esetben, nem jelenti, hogy az Egyesült Királyság népe puszipajtása volna a királynőnek, vagy a beosztott a főnöknek, csak éppen a címek, a megszólítás, a viselkedés többi alrendszer jele a viszonyt. Más nyelvekben – a franciában, németben, oroszban, törökben, a magyarban persze – már az igeforma is segít betájolni a köztünk lévő kapcsolatot, s ez a beszélgetés indításakor lehet nyűg, de később inkább kapaszkodó.

A tegezés és magázás rendszerének kialakulását régebben általában a Római Birodalom kettéválásának idejére vezették vissza: azért volna a többes szám második személy a tiszteleti forma (a magyar kivételével így van a felsorolt nyelvekben), mert a Birodalom császáraként két uralkodót kellett megszólítani (s ebből vezették le a „királyi többes” használatát is, amikor *én* helyett valaki *mi* névmást és többes számú alakokat használ). Ma már inkább abból származtatják a tiszteleti formát, hogy a többes számú alak kevésbé direkt – ez egyébként magyarázná az udvariaskodó „mint korábbi cikkünkben írtuk” típusú, a tudományos prózában a 20. század első évtizedeiben szinte kötelező, s még ma is föl-fölbukkanó fogalmazásmódot, és magyarázza a szokatlan magyar megoldást, azaz hogy mi meg harmadik személyben beszélünk beszélgetőtársunkról, hiszen ez egyértelműen kevésbé direkt, mint a második személyű alakok. Tulajdonképpen nem is az a fontos, hogyan alakult ki a magázás és a tegezés szétválása, hanem hogy két, de egymással kapcsolatban lévő aspektust egyesít magában minden nyelvben, amelyben létezik: az egyik a hatalom, a másik a távolság jelölése.

Az alárendeltséget a legegértelműbben a felemás tegezés-magázás, azaz az előbb említett *csendőrpertu* mutatja – a jelenség magyar megnevezése igen érzékletesen fejezi ki az ilyen nem kölcsönös tegeződés lényegét. A *csendőrpertu*, azaz amikor az egyik fél tegezi a másikat, neki viszont nincs joga visszategezni beszélgetőtársát, hangsúlyozott egyenlőtlenséget fejez ki. Nem volt ez ritka urak és

szolgák között, sem az alsóbb társadalmi rétegekben férfi és felesége között, amikor a férfi hatalmát fejezte ki, s egyben erősítette, hogy ő tegezte a nőt, de a nő a tiszteleti formát használta férjével szemben. Ma már lényegében csak a felnőttek és gyerekek között van viszonzhatatlan tegezés a magyarban. Mára a magázás az európai nyelvekben elsődlegesen a távolságot fejezi ki a tegezésben megnyilvánuló közelebbi kapcsolattal szemben – értelemszerűen kapcsolódik össze ebben a funkcióban a tisztelettel, csak szerencsére ma már általános elvárás, hogy a tisztelet kölcsönös legyen.

Mégsem mindig az, csak ez ma nem az igeformákban, hanem inkább a megszólításokban érhető tetten: amikor a titkárnő *igazgató úr*-nak hívja főnökét, ő viszont keresztnéven (pláne, ha még becézve is, mondjuk *Csöpiké*-nek) szólítja a beosztottját – ez férfiakkal is előfordul, a sofőr is szimplán *János* az igazgató úrnak, de legalább nem *Janika*. A magázás és a hatalom bensőséges viszonya jelenik meg abban is, hogy egyenruhásokat akkor sem jut eszünkbe tegezni, ha velünk egykorúnak látszanak. Rengeteg árnyalatot árul még el a magyar társadalmi viszonyokról a tegezés és magázás rendkívül kifinomult rendszere, különösen, ha még a magyar specialitást, az önözést is hozzávesszük az előző kettőhöz. Ott van például az IKEA kitartó tegeződése – de az IKEA csak mint intézmény tegeződik, kifejezve ezzel is saját svéd identitását és értékrendjét, az alkalmazottaknak eszükbe sem jut letegezni a középkorú vagy idősebb vásárlókat. Vagy ott van a nők és férfiak közötti incselkedésnek az a módja, amikor annak ellenére magázódnak, hogy az ismeretségük foka és típusa szerint tegeződniük „kellene” – a mégis megtartott magázással így a férfi–nő kapcsolatra helyezik a hangsúlyt a kollegialitás vagy barátság helyett, sőt, akkor is lehet játékból magázódni, amikor a két fél réges rég, és komoly helyzetekben mindig tegeződik.

A tegezés–magázás szabályai kultúránként és időben változnak. Más a francia magázódás szabálya, mint a magyaré, de mások az erdélyi vagy vajdasági magázódás szabályai is, mint a magyarországié,

más lehet egy budapesti családban, mint egy kistelepülésen, és más lehet ugyanazon a családon belül néhány évtized elteltével. Ezért nem ritka ma Magyarországon, hogy a középkorú felnőttek magáz-zák saját szüleiket, de az ő gyerekeik már tegezik a nagyszülőket. Vannak nyelvek, amelyekben más választóvonalat húznak a távol-ságtartó és a közelséget kifejező formák között, a baszk nyelvben például csak nagyon szűk körre, a családtagokra és nagyon közeli barátokra érvényes a közelséget kifejező forma.

Tartományok és szóhullák

Vannak más fogódzók is a stílusváltozat megválasztásához. Az élet ugyan mindig bonyolultabb, mint a sémák, amelyekkel szeretjük leírni, mégis, vannak a nyelvben olyan jellemző együttjárások, amikor a beszédhelyzet tényezői azonos irányba mutatnak. Például ha otthon, hétköznapi vacsora közben meséljük a családtagoknak, hogyan telt a napunk, egészen egyértelmű, hogy informális stílusváltozatot fogunk használni. Ha viszonylag sok, részben ismeretlen, részben csak alig ismerős előtt ünnepi beszédet kell mondanunk például a polgármesteri hivatal/iskola/múzeum dísztermében, akkor pedig nyilvánvalóan a skála formális végén helyezhető el a megfelelőnek gondolt stílusváltozat.

Azokat a beszédhelyzeteket, amelyekben a beszéd formalitását meghatározó tényezők jellemző egyttelőfordulással jelennek meg, **beszédtartományoknak** nevezzük – ezekben az emberek többsége hasonló formalitású stílusban beszél. Ilyen tartomány a család, az iskola, a templom, az orvosi rendelő, a hivatal, a szomszédság, a sportpálya vagy tornaterem – és számos más. (A tartományokon túl a stabil elkülönülésnek van egy egészen extrém esete is, **diglossziának** hívják, de erről később, mert nem pusztán a stílusváltozatosságot érinti.) Természetesen a stílusváltozatok szempontjából kényelmes beszédtartományokban is közbejöhethet bármilyen gikszer, az edzőteremben

fölbukkan a főnökünk, az orvos lehet közeli barátunk, a hivatalnok régi osztálytársunk – akkor persze a szokásos kötélranc és finomhangolás következik.

Hogy ez túlságosan bonyolult? Az. De mégis, anyanyelvünkön jól elboldogulunk azzal, hogy a gyengébb és erősebb tényezők eredője irányt mutasson a megfelelő stílusváltozat megtalálásában. A nyelvet ugyanis eleve az itt leírt használati szabályokkal, döntési mechanizmusokkal együtt sajátítjuk el. Először, csecsemő- és kisgyermekkorban, természetesen a szülő, a gondozó szokásai szolgálnak modellként, kicsit később az egykorú vagy valamivel idősebb gyerektársak, ez serdülőkorban is így marad, azzal a különbséggel, hogy a serdülők tökéletesen azonosak egymással abban, hogy mindenkitől különbözni akarnak; felnőttkorban sem hagyjuk abba a nyelvelsajátítást, hiszen újabb és újabb emberekkel, nyelvhasználattal, mintákkal találkozunk. Az azonban kezdettől fogva állandó ebben a folyamatban, hogy azt is hozzákapcsoljuk az új formákhoz, milyen beszédhelyzetben találkoztunk velük, kivel, mikor célszerű használnunk őket. Magyarul: a nyelvi egységeket eleve társas jelentésükkel együtt tanuljuk meg.

Dell Hymes **kommunikatív kompetenciának** nevezte el azt a képességet, amelynek segítségével „meg tudjuk válogatni a szavainkat” – és minden más nyelvi egységet is. Ha ez hiányzik, nem tudjuk a nyelvet. Ezért érezzük félnótásnak magunkat, ha idegen nyelven kell beszélnünk (és nem jól tanultuk/tanították a nyelvet, ahogy sajnos lenni szokott), hiába nagy a szókincsünk, hiába töltöttük ki nyelvtani tesztek tömegét, hiába dicsérik a kiejtésünket, hiába jó a szövegértésünk – mert az élet hiányzik a beszédünkből. Kosztolányi néhány év-tizeddel Hymest megelőző megfogalmazásában: „Mert egy nyelv igazi tudása ilyesmin múlik. Mit szólunk, mikor egy rossz toll eltörik? Hogy adunk kifejezést könnyű csodálkozásunknak, amikor valamit leejtünk? Egy indulatszót használunk-e vagy egy mondatot vagy egyáltalán semmit? Ha ezeket a szokásokat nem ismerjük, akkor csak a szavak hulláit teregetjük magunk elé, de nem beszélünk.”

A kommunikatív kompetencia teszi lehetővé, hogy rendeltetészerűen használjuk a nyelvet, arra, amire talán elsődlegesen való: hogy elhelyezzük magunkat a társas térben. Hiszen minket jellemez az, hogy mi mindent tartalmaz nyelvi repertoárunk, azaz milyen készletből tudunk választani, és hogy a nyelvi változóknak mely változatait milyen szabályok szerint használjuk. Rólunk beszélnek azok a választásaink is, amelyek a beszédhelyzet egyes elemeihez való viszonyunkat jelenítik meg. A kettő – kit lepne már meg – nem különül el, hanem egymásba játszik, erről később lesz szó. Ebben az értelmezésben persze nem sok értelme van a nyelvi és a kommunikatív kompetencia megkülönböztetésének, hiszen ha a társas jelentés a nyelvi egységek kötelező tartozéka, akkor elég egyszerűen nyelvtudásról beszélni, amikor jól választunk a lehetőségek közül. A „jól” azt jelenti itt, hogy nyelvi viselkedésünket szándékunk szerint fogják értelmezni: ha tisztelettudónak, együttműködőnek, kedvesnek akarunk mutatkozni, akkor így értik, ha távolságtartónak, lenézőnek vagy undoknak, akkor úgy. Nyilvánvaló, hogy a tudatos sértéshez is a többiekkel azonosan kell értelmeznünk, mi helyénvaló, és mi bántó – persze nem tudatosan is okozhatunk megütközést, ha az „illő viselkedésről” mások az elképzeléseink, mint akivel éppen kapcsolatba kerültünk.

S ha a „nyelvi illetannal” kezdtük, egy kérdés a végére. Mi érdekesebb? Megfigyelni az emberi viselkedést, azt, hogy egy közösség milyen szabályok szerint működik, vagy ráerőltetni a magunk szabályinterpretációját másokra, abban a hitben, hogy az a „helyes”? A válasz egyértelmű azoknak, akik jobban szeretnék, ha módjuk lenne rá, igaziból megfigyelni, hogy az oroszán hogyan cseperedik föl, hogyan vadászik, udvarol, lustálkodik, játszik a kölykökkel, hogyan éli mindennapjait, mint nézni a szegény, ketrecben lakó cirkuszi artistaoroszánokat, hogyan paroláznak az idomárral.

5. fejezet

Kettő az egyben

... amelyben a formális és informális stílusváltozatok extrém elkülönüléséről, a diglossziáról lesz szó; megtudjuk azt is, mi nem diglosszia, bár hívják annak is; és képet kapunk arról, hogy egyes nyelvváltozatok fölemelése vagy leértékelése nem nyelvi minőségtől, hanem politikai döntésektől függ.

Ha a magyar történelmet nem úgy tanulnánk az iskolában, ahogyan tanulni kényszerülünk, szigorúan izolálva a magyart meg a világot (magasabb szinten egyetemes), akkor nem kellene rácsodálkoznunk minden alkalommal arra sem, hogy a magyar művelődéstörténet és politikatörténet mennyi párhuzamot mutat azoknak az európai országoknak a történelmével, amelyekkel sok szempontból – történeti, gazdasági, politikai – értelemben hasonló helyzetben voltunk.

Azt még szoktuk tudni, hogy a francia felvilágosodás szelleme nem csak minket legyintett meg, de azt kevésbé, hogy más kis országok is a reformkor körül próbáltak megszabadulni mindenféle rabigáktól, s hogy ennek a küzdelemnek máshol is a nemzeti nyelv volt az elsődleges szimbóluma. A magyar felvilágosodás, aztán a reformkor és a romantika nyelv körüli izgalma nem hungarikum volt, a szorgos nyelvújító düh sem csak a magyarokat jellemezte, hanem – mások mellett – a norvégokat és a görögöket is.

Norvégok s görögök: igen, sablonklasszikusok tömege ugrik be, észak és dél, Európa legdemokratikusabbnak tartott országa (jó, a finnekkel és svédekkel együtt) meg a demokrácia bölcsője, valamint a válság ellenére is stabil, illetve nagy bajban lévő gazdaság, de egyaránt sok víz, hal, sziget–fjord; stb. De a két ország között nyelv- szociológiai kapcsolat is: Norvégia és Görögország az „államnyelv”

vonatkozásában nagyon hasonlóan indult, és éppen ellentétes eredményre jutott, legalábbis az 1970-es évekig. Tanulságos nekünk mindkettő, önmagáért is meg azért is, mert mi, szintén hasonló kiindulópontból, valahová a kettő közé érkeztünk.

A görögök *diglossziá*-t hoztak létre – őszintén szólva erről a jelenségről már az előző fejezetben is beszélhettünk volna, hiszen a formális és informális stílusváltozatok extrém elkülönüléséről van szó, de jobbnak látszott külön témává emelni: részben mert extremitásával igencsak eltér a megszokott, opálosan összerosódó nyelvi változatosságtól, amelyről mindeddig szó volt. A diglosszia éppen attól szélsőséges nyelvi állapot, hogy szépen elvágólag él benne egymás mellett két nyelvváltozat. A norvégokról nem most lesz szó – tulajdonképpen csak azért kevertem ide őket, hogy elmondhassam: tökéletesen érthetetlen, miért bukkan föl olykor a norvég is a diglosszia példái között, merthogy a norvégok viszont éppen a diglosszia elenpontját hozták létre, olyan nyelvi helyzetet, amelyben sztenderd változathoz is kettő van, s még ezeken belül is alternatív alakokat szentesítettek.

Másrészt azért is jobb külön beszélni a diglossziáról, mert így jobban tudunk figyelni: a következő példák arra is jók, hogy lassan kezdjük magunkat rákapatni a gondolatra, hogy a nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvi egységek elfogadása, tekintélye, „helyessége” nem nyelvi, hanem politikai viszonyok és döntések kérdése.

Újkori görög tragédia

Akkor tehát a görögök és az ő diglossziájuk. A szakkifejezés saját magáról is üvölti, hogy ő görög eredetű, s mielőtt még rosszul rögzül valami boldog fölfedezés az elménkben: ne ismerjünk rá heurisztikusan, hogy a *diglosszia* és következő fejezetben tárgyalandó *kétnyelvűség*, másik nevén *bilingvizmus* ugyanaz. Igaz, mindkettő ugyanazokból az elemekből áll (a ’két’ és a ’nyelv’ jelentésű szavakból), ráadásul

a különbséget időnként csúnyán elmaszatozzák, de a két nyelvészeti kifejezés mégsem ugyanazt jelenti.

A 21. század elején gyakran szólnak a hírek görög tüntetésekről, és elég pontosan értjük is ezeknek a megmozdulásoknak az érzelmi motivációit: a gazdaság mélyrepülése, az életszínvonal zuhanása, a munkanélküliségtől való félelem érthetően ijeszt meg sok embert. A 20. század legelején voltak azonban Athénban olyan lázongások is, amelyeket ma kevésbé tartunk magától értődőnek, igaz, ma színházi előadásokon sem igen mennek öltre a nézők a romantikus művészi hevülettől kontra a klasszicista értékek megőrzésének igényétől fűtve, mint 1830-ban a Comédie Française látogatói az HERNANI ősbemutatóján. Karakterükben az Hernani-csatához hasonlítottak a szóban forgó athéni elégedetlenkedések is: a klasszikus nyelv védelmében a feslett populáris nyelvvel szemben, ráadásul az egyik mozgolódás Athénban is egy színházi előadáshoz kötődött. A zavargások előzményei szintén abban a korban kereshetők, amikor bemutatták Hugo drámáját.

Görögországnak 1821-ben sikerült kivergődnie az oszmán hódoltságból, és az újjászületett országban sürgető szükségét érezték a nemzetet szimbolizáló nyelv megeremtésének. A nyelvvel kapcsolatos viták – akárcsak nálunk – ennél korábban, már a 18. század végén elkezdődtek. Voltak, akik abban hittek, hogy a görög fölemelkedést csak az egykori dicsőséghez való megtérés biztosíthatja, s azt követelték, hogy az írásbeliség, sőt a szóbeliség nyelve is legyen újra a klasszikus idők ógörögje. Mások az ógörögtől már meglehetősen eltérő, saját korukban használt görög nyelvre akarták alapozni a nemzeti nyelvet. A kettő között voltak azok, akik a beszélt újgörögöt „javították” volna föl az ógörögből és a bizánci görögből vett kifejezésekkel, az újgörögben már nem használatos nyelvtani szerkezetekkel, kifejezésekkel. Végül ez a kompromisszumos változat győzedelmeskedett, nem kis mértékben annak a humanista gondolkodónak, filológusnak, a görög szabadságharc elkötelezett hívének,

Adamántiosz Koraisznak (1748–1833) a tekintélye révén, aki ugyan élete nagyrészt Franciaországban kényszerült tölteni száműzöttként, mégis a görög nyelvújítás vezető alakjává vált.

Az új nyelvváltozat, mely 1830 körül jött létre, mikorra az új ország végképp saját lábára állt, furcsa kevercs volt: kiejtése lényegében megegyezett a nép által beszélt változatokéval, teljesen önkényes válogatásban tartalmazott a régi görög nyelvváltozatokból nyelvtani formákat, a köznapokban használtaktól eltérő szavakat, s ugyanakkor rengeteg, elsősorban francia mintára készült újítás, tükörfelfejezés volt benne. Fontos jellegzetessége volt, hogy amennyire csak lehetett, kerültek benne a török eredetű kölcsönszavakat. Ez az oszmán elemektől mentes, s ezért *katharévuszá*-nak, azaz ’megtisztított’-nak nevezett nyelvváltozat vált az új görög állam hivatalokban, oktatásban, az írásbeliség csaknem egészében használt nyelvévé. (Ha valaki arra gyanakszik, hogy a szó töve azonos a ’megtisztítás’-t jelentő *katharszisz*-szal, akkor jól teszi.) Kivétel a költészet egy irányzata maradt, amelynek művelői továbbra is csak a görögök által beszélt tényleges nyelven, a „népi változaton”, azaz a *dimotiki*-n voltak hajlandók írni.

Jóllehet a *katharévusza* és *dimotiki* név már a 19. század első évtizedeiből adatható, a két változat megnevezése igazából a század vége felé került használatba az újra föllángoló viták következtében. Az elitista írásbeliséget elsősorban a fanarióták támogatták, az a görög előkelő réteg, amely a nagypénzű és az 1820-as évekig a konstantinápolyi udvarban is nagy befolyással bíró, Isztambul Fener (vagy Phanar) negyedében lakó görög kereskedőcsaládokból alakult ki – Fener volt az oszmán hódítás után a városban maradt görögök és a Konstantinápolyi Ortodox Egyház központja. (Ha most meg arra gyanakodnának a focirajongók, hogy ez a negyed a Fenerbahçe otthona, akkor nem jó úton járnak, mert Fener az óvárosi félsziget dombján, Fatihban van, a Fenerbahçe otthona viszont Kadıköy kerület Fenerbahçe nevű része, az Aranyszarv túloldalán, valójában már a Boszporusz partján.)

Az 1830 utáni évtizedekben a katharévusza tisztogatása is, az új és a régi elemek beillesztése is olyan mértéket öltött, hogy a katharévusza és a dimotiki tragikusan eltávolodott egymástól. A tiltakozást a költők kezdték, de hamarosan melléjük álltak drámát és prózát író pályatársaik is, abszurdnak tartva, hogy a kortársak életéről szinte képtelenek írni, mert az igen magasra értékelt – ebben az esetben valóban irodalmi – nyelv ezt egyszerűen nem teszi lehetővé. A dimotiki egyik legfőbb támogatója egy másik Párizsban élő görög, JÁNNISZ PSZÜCHÁRISZ volt. Pszüchárisz 1886-ban járta be az óházát, *Utazásom* címmel két évvel később jelent meg az a könyve, amelyben kitartóan érvelt a dimotiki mellett, s amelyben először használta azt a terminust, amelynek kedvéért most közelebbi ismeretségbe keveredünk a görög nyelvpolitikának a felvilágosodásból sötétbe torkolló időszakával.

A 19–20. század fordulója azonban még nem ez a búskomor időszak, csak a viták éleződésének a kezdete. Az első nyilvános, nagy botrány akkor tört ki, amikor 1901-ben megjelent az Újszövetség a dimotiki változatban, 1903-ban meg az vezetett zavargásokhoz, hogy a Nemzeti Színház Aiszkhülosz egyik művét félig-meddig dimotikire fordítva tűzte műsorára. Ezzel nyílt harc vette kezdetét. A katharévusza, illetve a dimotiki pártolói előtte sem finomkodtak az ellentáborhoz tartozók megnevezésével – a katharévusza propagálói „hosszúhajúnak”, „közönségesnek” nevezték ellenfeleiket, ők viszont „sötétagyúnak”, „nyelvtisztogatónak”, „ókormániásnak” hívták a másik oldalt. A nyelvi bajokat a közoktatás tette félresöpörhetetlenné: gyerekek tömegei voltak képtelenek tanulni, s kifejezni magukat az iskola által követelt mesterséges nyelven. Ezért aztán először egy lányiskolában vezették be a dimotikit az oktatás nyelveként, s hiába javította ez jelentősen a diákok teljesítményét, az iskola egyházi támadások célpontjává vált, be is kellett zárni.

Ennek ellenére a dimotiki fokozatosan teret nyert a közoktatásban, 1917 és 1920 között már jobbára ezt használták az alapképzés-

ben. Később azonban az egymást váltó kormányok próbálták viszaszorítani, hol erőteljesebben, hol mérsékeltebben. A huzavona közben a két változat egyre szorosabban kötődött a jobb és bal közötti politikai polarizációhoz – nem volt ez meglepő, hiszen a katharévusza és a dimotiki már születésekor sem volt mentes a politikai kötődésektől. 1964-ben úgy tűnt, hogy nyugvópontra jut a vita, ekkor kapott a két nyelvváltozat azonos hivatalos rangot. A boldog nyugalom azonban mindössze három évig tartott, a katonai puccs a régen várt nyelvbékét is romba döntötte. Geórgiosz Papadópusz, aki náci kollaboránsból vált kiképzett CIA-ügynökké, 1967-ben katonai diktatúrát vezetett be Görögországban, fölöszlatta a pártokat, politikai ellenfeleit börtönbe zárta, vagy kis görög szigetekre üldözte el, cenzúrával, tömeges letartóztatásokkal, kínzással és megfélemlítéssel biztosította hatalmát, s ennek egyik szimbólumaként száműzte a „balos” dimotikit – még könyvégetések is voltak, a dimotikin írt tankönyvekből rakott máglyákkal –, és újra egyeduralmukodóvá emelte a katharévuszt.

Balgaság volt (bár nyilván nem számolt ilyesmivel, hiszen a diktátorok örökéletre rendezkednek be), mert ezzel pecsételődött meg végleg a katharévusza sorsa: 1973-ban elbukott a diktatúra, s az 1974-ben fölállt új kormány egyik első, széles társadalmi támogatással meghozott döntése volt, hogy a dimotikit tette a hivatalos nyelvvé – most már nem pusztán az oktatásban, de az adminisztráció valamennyi szintjén. A katharévuszt tiltani sem kellett: a junta olyan szorosan kapcsolta magához, hogy használata a demokrácia elleni tüntetésnek minősült. Egyes elemei, nem nagy számban, megmaradtak a dimotiki utódának tekinthető újjörögben, de mint önálló és nagy tekintélyű változat eltűnt, s természetesen megszűnt az helyzet is, amelyet a *diglosszia* terminus jelöl.

Mi az a diglosszia?

Most már ideje lenne adni valami meghatározásfélét erre a fogalomra. A kifejezést tehát először a görög nyelvi helyzetre alkalmazta Pszüchárisz, 1930-ban pedig az arabra William Marçais. A terminus jelentésének és e sajátos nyelvváltozati megoszlásnak a részletes leírását az arab nyelvészociológiai helyzetet jól ismerő, orientalisztikai képzettségű kétnyelvűség-kutatónak, Charles Fergusonnak köszönhetjük.

CHARLES FERGUSON szerint a **diglosszia** olyan nyelvi helyzet, amelyben ugyanannak a nyelvnek két, meglehetősen eltérő változatát használják, még hozzá szigorúan szétválasztott területeken, nyelvhasználati tartományokban. Az egyik változatot Ferguson „magas”-nak (*High*), azaz H-változatnak, a másikat „alacsony”-nak (*Low*), azaz L-változatnak nevezte el. A név a társadalmi tekintélyre utal, magyarra tehát nem alaptalanul, mégsem különösebben szerencsésen fordítják *emelkedett* és *közönséges* változatnak: az angol elnevezés pusztá ténymegállapítás, a magyar egyben értékelés, úgyhogy maradok az eredeti névnel.

A diglossziában élő beszélőközösségek hétköznapi helyzetekben az L-változatot használják, ezt beszélnek otthon, a barátaikkal, a boltban, a munkatársakkal és minden informálisabb beszédhelyzetben, akár egy egyetemi gyakorlaton, szemináriumon is. A H-változat elsősorban az írásbeliség nyelve, de szóban is szükség lehet rá a hivatalos, „komolynak” szánt beszédhelyzetekben: az országos médiában, a parlamentben, a vallási, ünnepi eseményeken, vagy akár egy egyetemi előadáson. Ezt a változatot mindenki iskolában tanulja, nem is tudja máshol, mert senkinek sem jutna eszébe hétköznapi helyzetben használni.

Láttunk mi már nagyon formális és nagyon informális stílusváltozatot, de a diglosszia sajátos vonása, hogy a skála két végén álló változatok között nincsenek ott a megszokott átmenetek. A hétköznapi beszéd természetesen sokféle változatban létezhet, de ezeket

beszélőik egyformán kisebb értékűnek, alacsonyabbrendűnek tekintik, mint a H-változatot, legalábbis Ferguson leírása szerint. Az L-változatot olyannyira nem tisztelik, hogy vannak, akik a létezését sem ismerik el: azt mondják például, hogy a helyi arab azonos a klasszikus arabbal. A H- és az L-változat szókincsének nagyrésze azonos ugyan, de vannak bennük nagyon jellegzetesen elkülönülő szópárosok; a H-változat nyelvtana sokszor bonyolultabb, olyan szerkezeteket is tartalmaz, amelyek az L-változatban már nincsenek meg.

A diglosszia kialakulásának föltétele, hogy a beszélőközösségnek hosszú írásbeli hagyománya legyen – így a beszélt változatok igencsak eltérhetnek az írásbeliség mindig konzervatívabb nyelv-változatától. Szükséges az is, hogy hosszú ideig kevesen birtokolják a H-változatot, így ismerete nagy tekintélyt biztosít, fenntartja, megerősíti a társadalmi szegregációt. A diglosszia tehát egy-egy beszélőközösségre érvényes, de a beszélőközösség valamennyi beszélőjére nem föltétlenül: lehet, hogy csak egy szűk elit réteg érti és tudja használni a nagy tekintélyű változatot.

Ferguson négy beszélőközösséget hozott példának: a görögöt – ezt már ismerjük, ott 1974-ig diglosszia volt a katharévusza és a dimotiki között –, az arabot, a svájci németet és a haitit. A másik három beszélőközösségről is érdemes röviden szólnunk, mert nem teljesen azonosak a görög diglossziával, és így azt is látni fogjuk, hogy a klasszikus leírás olyan absztrakció, amely ugyan nem mindegyik leírt helyzetre illik hajszálpontosan, a jelenség lényegét mégis sokkal jobban ragadja meg, mint azok a későbbi bővítési javaslatok, amelyeket az utódok később a *diglosszia* terminust illetően tettek.

Az arab huszonhat ország hivatalos nyelve, első vagy második nyelvként négyszázmilliónál többen beszélik. A hétköznapi beszélt arab természetesen területenként változik, a földrajzi változatok hol jobban, hol gyengébben, hol egyáltalán nem érthetők kölcsönösen – ezen az alapon akár külön nyelveknek is lehetne tekinteni őket. Az írásbeliség nyelve viszont teljesen egységes: ez a modern sztenderd arab írott változata, a Kórányelvvé azonosított

klasszikus arab közvetlen utóda. A sztenderd arab nyelvtana valóban csaknem megegyezik a 7–9. században már használt irodalmi nyelv, a klasszikus arab nyelvtanával, bár annak bonyolult, a mai nemsztenderd változatokból teljesen hiányzó grammatikai formáit a modern sztenderd arabban sem használják. A sztenderd változat szókinccse is más annyiban, hogy alkalmas legyen a megváltozott élet fogalmainak jelölésére. Ezeknek az eltéréseknek az arab közösségekben nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget, a sztenderd arabot azonosítják a Korán nyelvével, s ez megingathatatlanak látszó tekintélyt ad neki. A sztenderd arab kiejtés azonban mutat regionális sajátosságokat.

Talán az egyiptomi arab a legesélyesebb arra, hogy elsőként önálló sztenderd változatot kezdjen használni (első lépésben nyilván nem a sztenderd arab helyett, hanem mellette). Egyrészt mert az egyiptomi arab önálló sztenderdjét szorgalmazó mozgalom egyáltalán nem új, másrészt az egyiptomi arabnak igen sok a beszélője, és a többi arab változat beszélői közül is sokan megértik. Megvan tehát az alapja annak, hogy egyszer a politikai változások olyan irányt vegyenek, amikor a demokratizálódó ország saját nemzeti nyelvvel is jelezni akarja a politikai fordulatot és az új törekvéseket.

Hiba lenne azonban lebecsülni azt a tőkét, amelyet a közös sztenderd arab jelent: nemcsak a vallási kötődés miatt, hanem mert egy közös változat fennmaradása valamennyi arab országnak politikai és gazdasági érdeke lehet. Nem véletlen, hogy a Ferguson által példának hozott beszélőközösségek közül az arab az egyik, amelyet ma is a diglosszia állapotával jellemezhetünk, az is igaz viszont, hogy eltűnőben van a sztenderd és a helyi változatok éles elkülönülése: a két pólus között kezdenek megjelenni az átmeneti változatok.

A legstabilabbnak a svájci diglosszia látszik, talán épp azért, mert ott már régebben kiterjedtnek mondható a nagy tekintélyű sztenderd változat ismerete, így nem kötődik hozzá elitizmus, a két változat nem hoz létre egyben társadalmi szakadékot is. A svájci sztenderd

német, apró eltérésektől eltekintve, azonos a Németországban használt sztenderd némettel, és a diglossziában megszokott helyzetekben használják: írásban, a médiában egyes műsorokban, egyetemen, a kantonok parlamentjeiben, egyéb formális beszédhelyzetekben és idegenekkel. A svájci német dialektusok, a Schwyzerdütsch változatai viszont az érthetlenségig eltérnek a többi német változattól – nem csoda, hiszen ezek a nyelvváltozatok a germán nyelvek alemann csoportjába tartoznak, és kimaradtak több olyan hangváltozásból, amelyek a többi német változatban lezajlottak. (Alemann változatokat beszélnek Svájc német területein kívül Dél-Németország nyugati részén, Ausztria nyugati csücskében, Liechtensteinben és Elzászban.) Svájcra egyáltalán nem jellemző, hogy a beszélőközösség tagjai lenéznék saját hétköznapi nyelvváltozataikat, ellenkezőleg, igen büszkék dialektusaikra, ezek fölbukkannak nemcsak a hagyományos L-beszédtartományokban, hanem akár tévében, rádióban is. Paradox módon éppen ez őrizheti meg a diglossziát, hiszen nincs ok rá, hogy olyan haraggal forduljanak a H-változat ellen, ahogyan Görögországban történt.

Nyilvánvalóan értjük már rég, mi az a diglosszia, mégis érdemes lesz sort keríteni Ferguson utolsó példájára, a haiti beszélőközösségre, ahol 1959-ben, amikor a tanulmány született, még a francia volt a nagy tekintélyű változat, a haiti kreol pedig a hétköznapi. Tudnunk kell, hogy ez a példa mai értelmezésünk szerint kilóg a sorból, mert a haiti kreol már nem a francia egyik változatának tekintjük, kétségtelen azonban, hogy a kreol nyelveket sokáig ahhoz a nyelvhez volt szokás sorolni – és a kreol nyelvek beszélői többnyire ma is így járnak el –, amelyikből a szókincse származik. 1983-ban Haitiban egyébként megszűnt a diglosszia, mert a haiti kreol is az ország hivatalos nyelvévé vált a francia mellett, de igazából nem is a diglosszia kedvéért fogunk visszatérni a gyönyörűséges – ámbar veszélyes – természeti környezetben alapított szerencsétlen sorsú országra, hanem mert jó alapnak ígérkezik a pidzsin és kreol nyelvek tárgyalásához. Ezekben a nyelvi formációkban tombol csak igazán keveredés

és sokféleség, ráadásul a nyelv kialakulásának, a nyelvelsajátításnak és a kognitív univerzáléknak a kutatói is hajlamosak – okkal – lázba jönni, ha ezekről a fura, sokáig elhanyagolt szerzetekről van szó. Éppen ezért ezt az egzotikus csemegét szépen elspájzoljuk későbbre, mert maradt még egy-két bekezdésnyi mondandónk a diglossziáról.

Pontosabban arról, hogy mi nem az.

Ami nem diglosszia

Úgy tűnik, a feszesen körülírt, specifikus esetekre vonatkozó terminusok sorsa az, hogy a kreatív tudóstársak szeretik „kiterjeszteni” a kifejezés használatát – egy-egy közös jelentésjegy alapján, metaforikusan – egészen addig, míg a már parttalan jelentéssel hömpölygő kifejezés használhatatlanná nem válik, merthogy a specifikus esetek mellett elkezd minden mást is jelenteni. Akkor meg minek, ha minden nyelvi helyzetre vonatkoztatható? Ennek a veszélynek volt (van?) kitéve Ferguson diglossziameghatározása is.

A definíció föllazítását a Fergusonhoz hasonlóan szintén philadelphiai Joshua Fishman, a nyelvpolitika, nyelvtervezés, kétnyelvű oktatás jól ismert kutatója kezdte el. Ferguson eredeti tanulmánya szerint a diglosszia kritériumai a következők: a két nyelvváltozat élesen különül el egymástól, nincs közöttük a szokásos kontinuum; azonos nyelvhez tartozó változatok között jön létre; a változatok alkalmazási szabályai merevek, a H- és L-változat nem cserélhető föl és nem keverhető egymással; az iskolában elsajátított változat tekintélye magas, az otthon tanult változaté viszont nagyon alacsony. Szó se róla, Ferguson példáival is vannak gubancok, de ezek 1959 óta keletkeztek, és úriember (inkluzíve nő) visszamenőlegesen nem ítélkezik.

Fishman viszont eleve lemondott egy-egy kritériumról. Egyrészt kiterjesztette a diglosszia fogalmát kétnyelvű helyzetekre is: szerinte Paraguayban diglosszia van a magas presztízsű, írásban és

formális helyzetekben használt spanyol és az őslakosok saját nyelve, a hétköznapi helyzetekben beszélt GUARANÍ között. Ezzel a fajta bővítéssel azonnal bevontuk a diglosszia körébe az összes olyan nyelvi helyzetet, ahol egy magas presztízsű, a beszélőközösségben otthon nem tanult és nem használt idegen nyelvet használnak a hivatalokban, iskolában, országos médiában, otthon viszont más nyelvet beszélnek. Kétséges, hogy örülünk-e ennek, hiszen a magas presztízsű nyelv másoknak mégis csak az anyanyelvük, olyanoknak is, akik egy beszélőközösségben élnek a guaraní-spanyol kétnyelvűekkel, velük a guaraní anyanyelvi beszélői informális helyzetben is a spanyolt használják. Ilyen beszélőközösségek tömegével vannak, ha mindet diglossziának tekintjük, a terminus jelentése veszélyes közelségbe kerül a *kétnyelvűség* jelentéséhez, és messze eltávolodik az eredeti értelmezéstől.

Ráadásul nem igaz, hogy az anyanyelvnek ilyenkor ne volna tekintélye, a guaranínak meg egészen határozottan van, és nem is újként: Antonio Ruiz de Montoya (1585–1662), Peruban született jezsuita szerzetes már a 17. század harmincas-negyvenes éveiben írt könyveiben dicshimnuszokat zengett róla, a térítők használták prédikációikban, és az egyetlen olyan indián nyelv, amelynek nagy számban vannak nem őslakos beszélői is. 1992-től iskolában is tanítják és használják – ha már diglossziáról beszélünk, az éppen a guaraní „tisza”, iskolában tanított változata, illetve spanyol kölcsönzésekkel teli, hétköznapi beszélt változata, a *jopará* között alakulhat ki idővel. Ha a spanyol ki nem szorítja a „tisza” guaraní, merthogy inkább ennek mutatkoznak jelei: a fiatalok és városiak a spanyolt részesítik előnyben, az idősebbek és vidékiek a guaraní ténylegesen beszélt jopará változatát, de egyébként sok tényezőtől függ, hogy ki, mikor, milyen helyzetben melyik nyelvet használja.

Fishman másik irányú definíciókiterjesztése még szerencsétlenebb. Ez lényegében azt mondja ki, hogy diglosszia van ugyanannak a nyelvnek a sztenderd és nemsztenderd változatai között – így

aztán minden olyan beszélőközösséget diglossziának tekinthetnénk, amelyben egyáltalán van sztenderd változat. Ezzel a diglosszia legfontosabb kritériumát veszítettük el: hogy nincs kontinuum a két pólus között, s hogy a magas presztízsű változat senkinek sem az anyanyelve, hiszen vannak, akik otthon is a sztenderd informális stílusváltozatát beszélik. Erről nem lett volna érdemes ennyit beszélni, ha nem örültek volna nagyon meg többen is annak, hogy a fishmani értelmezésű diglosszia akár Magyarországra is vonatkozhat. Vonatkozhat, csak akkor már semmi köze az eredeti jelentéshez: a fishmani értelmezésben nincs másról szó, mint a legtermészetesebb jelenségről, azaz hogy minden nyelv változatokban él, és ha ezek közül a társadalmi intézményrendszer egyet előnyben részesít, akkor annak nagy a nyilvános tekintélye, a többinek meg nem. Ütethjük bottal a ferguson-i kritériumok nyomát, de akkor meg minek egyáltalán a specifikus terminus, elég annyit mondani, hogy „sztenderddel rendelkező nyelv”.

Ferguson még elég stabil nyelvallapotként jellemezte a diglossziát (az igazit), de tanulmánya végén maga is próbálta megjósolni, négy példájából melyiknek milyen esélye van a túlélésre. A svájci stabilnak látta, és igaza lett, de a klasszikus diglosszia felbomlóban van. Minthogy Svájcban kifejezetten büszkék saját Schwyzerdütschükre, egyre gyakrabban fordul elő, hogy a formális beszédhelyzetekben is ezt beszélik, illetve váltogatják a két változatot. Az arabnak több sztenderd kialakulását jósolta – ez még nem következett be, de a folyamat elindult, és Ferguson is a politikai viszonyoktól tette függővé, mi lesz az arab diglosszia sorsa. Az arab beszélőközösségekben a helyi változat hatása megjelenik a beszélt sztenderd arabban, és kódváltás is előfordul a helyi és a sztenderd változat között. A biztonságosan jósolható elkülönülésnek tehát az arab és a svájci beszélőközösségekben is vége. Ferguson azt jósolta, hogy a katharévusza eleminek fölhasználásával a dimotikira alapuló sztenderd jön majd létre – ebben szintén igaza lett, azt meg nem láthatta előre, hogy mindez

nem lassú folyamat eredménye lesz, hanem egy katonai junta gyűlölt emlékezete söpri el a katharévuszát. Azt is eltalálta, hogy a haiti kreol sztenderdizálódik majd.

Ferguson a társadalmi szegregációban, az írástudás kiváltságos mivoltában látta a diglosszia fennmaradásának titkát, a demokratizálódásban pedig a diglosszia halálát. Az elmúlt évtizedek őt igazolták, kivéve a svájci helyzetet: ott vélhetően a pusztá célszerűség tartja fenn a sztenderd németet, legalábbis az írásbeliségben, mert a szóbeli formális beszédhelyzetekben már most visszaszorulóban van. Úgy tűnik, Svájcban a német előbb-utóbb egyszerű közvetítőnyelv lesz azokkal, akik nem értik a Schwyzerdütschöt. Egyébként viszont, Ferguson előzetes jóslatainak megfelelően, ahogyan terjed az iskoláztatás, épülnek le a társadalmi elit előjogait védő falak, úgy alakul át a diglosszia is a megszokott nyelvváltozat-skálává. Természetes folyamat ez, hiszen agyunk nem arra van berendezve, hogy steril fiolákban tárolja az eltérő nyelvváltozatokhoz tartozó nyelvi egységeket.

A diglosszia külön nyelvállapot, melyet különleges társadalmi kontextus tarthat fenn. A H-változat a társadalmi elittel és a hatalommal áll bensőséges viszonyban, nem véletlen, hogy a katharévuszát a legkíméletlenebbül a katonai diktatúra propagálta, az arab világban pedig jórészt a vallási kötődés biztosítja a klasszikus arabnak tekintett sztenderd arab kiváltságait. De azért csak nem normális az, ha egy közösség fényévekre kerül saját írásbeliségétől, mert a nyelvváltozat, amelyet írásban használ, annyira eszményi, hogy mindenki csak iskolában sajátíthatja el (már amennyire), s akkora tekintélye van, hogy kedvéért a ténylegesen beszélt, valóban anyanyelvként elsajátított változatok létét is megtagadják a beszélőközösségben.

Figyeljünk erre, mert nemigen különbözik attól a szemlélettől, amely szerint az eszményi magyar nyelvhez képest a létező változatok voltaképpen csak csonkok, és romlott elemek sokaságát tartalmazó, nyelvtannal nem rendelkező valamik. (Izék.) Talán ezért érezhetik néhányan, hogy jól jönne a *diglosszia* fishmani, kiterjesztett ér-

telmezése: kényelmesen legitimálná az eszményített sztenderd változat abszurd hatalmát. Ha a sztenderd és nemsztenderd változatok viszonyát a fölcímkezésével simán besúvasztjuk egy dobozba, a kritikák elháríthatók azzal, hogy „de itten diglosszia van, kérem, és abban peniglen ez így szokás”. Akkor úgy néz ki, mintha tudomány állna szemben tudománnyal, és mehet mindenki Isten hírével az okoskodó nyugati terminológiájával, ahova akar.

6. fejezet

A változatosság laboratóriuma

...amelyben arról lesz szó, mi köze Rémusz bácsinak az öregamerikás magyarokhoz; aztán körüljárjuk a kétnyelvűség és a nyelvérintkezések dolgait, hogy miért kölcsönzünk szavakat, s hogy van-e nyelvtani kölcsönzés is; végül kitérünk arra, kell-e rettegnünk attól, hogy az erősödő angol hatás miatt nyelvet fogunk cserélni.

A már nem egészen ifjú olvasók talán emlékeznek még a csalafinta Nyúlra RÉMUSZ BÁCSI MESÉIBŐL: egyike volt azoknak a nyulaknak, akik az obligát mackók mellett gyermekkori szocializációnkat segítették. Ott volt a legkisebb Ugrifüles, a Kockásfülű Nyúl, Nyúlék Fülöpkéje a Futrinka utcán túli mezőről meg a mára sajnos elfelejtett Csupafül mellett, de különbözött tőlük, merthogy a legkevésbé sem volt nyúlszerű: éppen ravaszságban volt jobb a rókánál. A mesét nézve ezzel nagyon meg is voltam elégedve, szerettem, hogy túljárt a Róka eszén, a kerettörténet azonban arra készítetett, hogy folyamatosan nyaggassam a szüleimet, vajon valóban néger bácsi van-e filmben, vagy csak be van mázolva. Csak be volt mázolva.

A magyar változatban – nemcsak a filmben, a könyvben is – van egy másik, ennél nagyobb, bár szintén kényszerű család. Az eredeti angol szövegekben, amelyeket Joel Chandler Harris (1845–1908) újságíró, etnográfus közölt 1881-től több kötetben, az öreg néger szolga nem angolul beszélt, hanem egy angol bázisú **kreol** nyelvet, a GULLAHT – pontosabban ezt imitálta Harris azzal, hogy Rémusz bátya szövegeit fonetikusán írta. A gullah szókinccse túlnyomórészt az angolból való, de szótára is, nyelvtana pedig különösen sok olyan elemet tartalmaz, amely a nyugat- és közép-afrikai nyelvek hatását mutatja. Harris fiatalkorában ismerte meg a nyelvet: Georgiában

született és élt, tinédzserkorában a Turnwold Ültetvény tulajdonosának lapjánál dolgozott a „nyomda ördögként”, azaz nyomdászinas-ként. Szabadidejének jelentős részében pedig vagy a laptulajdonos könyvtárából való könyveket olvasta, vagy az ültetvényen dolgozó rabszolgákkal ücsörgött, hallgatta meséiket, s igen jól megtanulta nyelvüket, szokásaikat. Mindkét hobbi, az olvasás és a mesehallgatás is jól jött később: az akkor hallott állattörténetekből születtek *Rémusz bácsi meséi*. Harris meghatározó hatással volt az éppen születőben lévő gyermekirodalomra, Twain és Milne is nagy elismeréssel emlegette.

A nyugat-afrikai JORUBÁK meséinek nyúlhősére – nem véletlenül – kísértetiesen emlékeztető csavaros eszű nyusszancs történeteit a magyar gyerekekkel egy másik író, újságíró és etnográfus, Vázsonyi Endre ismertette meg, s nem az ő hibája, hogy nem tudott megbirkózni a feladattal, hogyan adja vissza Rémusz bácsi gullah szövegeit. A magyarnak nincs gullahja, úgyhogy maradt a sztenderd magyar, bár a századelő néhány műfordítással foglalkozó nyelvésze, például MÉSZÖLY GEDEON valószínűleg azt javasolta volna, hogy Rémusz bácsiból legyen mondjuk Márton apó, az öreg béres, és beszéljen valami erősen nyelvjárásias változatot – merthogy Mészöly szerint a szövegnél többet kell visszaadni, ezért az eredeti kulturális környezetet is le kell „fordítani”, megkeresve az annak megfelelő magyar kontextust, műfajt és nyelvet. Nem olyan eszementesség ez, amilyennek első látásra talán látszik, simán el tudjuk képzelni, még halljuk is, ahogy Bánhidi László elröcögte a szurokbaba történetét, de Vázsonyi mindenestre úgy döntött, hogy a mesék üzenete akkor is érthető a magyar gyerekeknek, ha közben hallanak arról is, hogy más országokban feketék voltak a mesemondó vén szolgák.

Vázsonyi Endre egyébként kiváló műfordító volt, jogot, filozófiát, pszichológiát is tanult, a Móra Kiadó vezető lektoraként közeli kapcsolatban állt a gyerekirodalommal, nagyon izgatta, hogy a gyermekkori traumák kezelésében hogyan működik a mesék lélekmentő hatása, azaz ma azt mondanánk, hogy a biblioterápia lehetőségei foglalkoztatták. Aztán élete úgy fordult, hogy az Államokban kötött

ki, s követte Harrist abban, hogy egy amerikai etnikai csoportot kezdett kutatni. Azok nyelvét, világát, akik az előző századelő nincstelenségének rabszolgaságából indultak az Újvilág Chicago környéki ipartelepeire, hogy némi pénzt gyűjtve aztán visszaköltözzenek, s módos gazdaként folytassák itthon megszakított életüket. Többségük azonban soha nem tért haza, pedig nem letelepedni akartak a lehetőségek földjén, csak munkát, kiutat a kilátástalanságból.

Az Amerikába kitántorgott első nemzedék utolsó képviselőivel beszélgetett Vázsonyi és felesége, a néprajzos Dégh Linda, szerencsére sokszor bekapcsolt magnó mellett, így jöhetett létre az amerikai magyar nyelv szótára (*Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár*). A kötet a maga nemében egészen különleges: Vázsonyi, jóval megelőzve saját korát, nem szakította ki a szavakat környezetükből, nem is műmondatokat gyártott, hanem a valódi, élő nyelvet jegyezte le. Akit érdekel a nyelv, annak gyönyörűség olvasni, noha én nem vagyok éppen szótárolvasgató fajta (tényleg létezik ilyen, pár ismerősöm annak vallja magát). Igaz, Vázsonyi munkája nem is szótár. Inkább olyan élmény lapozgatni, mintha régi képeket nézegetnénk: a pillanatfelvételek mögött megelevenedik az öregamerikások élete.

Ráadásul nincs könyv, amely a két nyelvűség nyelvi vonatkozásait plasztikusabban mutatná meg, mint Vázsonyi Endre szótára, nekünk ez most azért lényeges, mert a nyelvek érintkezése olyan újabb tényező, amely jelentős változatosságot hoz létre a nyelvben, s eddig még nem beszéltünk róla. De egyáltalán: mi közünk nekünk a két nyelvűséghez, mikor olyan mélyen egynyelvű országban élünk, hogy egyetemisták tömegei nem kapják meg a diplomájukat időben, mert képtelenek megszerezni egy nyamvadt nyelvvizsgát? Ott van ugyan az örökös riadalom, hogy annyi már a *bot dog*, *lízíng* és *show*, hogy mindjárt jól elfelejtünk magyarul, és valami borzalmas kevercsnyelven fogunk vakarogni, de ezzel körülbelül annyit érdemes foglalkoznunk, mint hogy a következő esedékes világvége is olyan diszkrét lesz-e, mint azok, amelyeket az elmúlt két évtizedben éltünk át észrevétlenül.

Ki kétnyelvű?

Azért érdemes beszélnünk a kétnyelvűségről, mert egyrészt önmagában is érdekes, mi történik, ha két nyelv él egy területen, következésképpen két nyelv él egy ember fejében – ennél persze bonyolultabb a helyzet, de egyelőre maradjunk ennél az egyszerű megfogalmazásnál. Másrészt a kétnyelvűség során voltaképpen ugyanaz történik a fejünkben, így aztán a nyelvben is, mint két többé-kevésbé érzékelhetően eltérő nyelvváltozat, stílusváltozat között, csak mivel jobban megfigyelhető különbségekből indultunk, legalábbis ha nem közeli rokonnyelvekről van szó, világosabban látszik a nyelvi működés is, legyen szó akár pszichés, akár társas vonatkozásokról. Olyan, mintha megfesterénk a vért, hogy pontosabban nyomon tudjuk követni, mi történik: a kétnyelvű nyelvhasználat a nyelvi működés laboratóriuma, szépen kirajzolódik a nyelvváltozatok egymásrahatása, a nyelvi változások terjedése, a nyelvváltozatok elkülöníthetlensége.

Természetesen ott van még az az ok is, amit a kedves Olvasó már rég mondogat magában: nyelvtudatlan ország ide vagy oda, a magyar anyanyelvűek csaknem harmada kétnyelvű közösségekben él. Romániában több, mint egymillió-kétszázezren, Szlovákiában mintegy félmillióan, Vajdaságban kétszázötvenezeren, Kárpátalján úgy százhatvanezeren, Ausztriában, Szlovéniában és Horvátországban összesen nyolcvanezer körül; de sokan – egymilliónál többen – Amerikában, a legtöbben az Egyesült Államokban, Kanadában, Brazíliában, Argentínában, Chilében, százezres nagyságrendben Németországban, az Egyesült Királyságban, több tízezer Svédországban, Nyugat-Európa más országaiban, Ausztráliában, Izraelben, kisebb számban meg mindenfelé, Óceániától Ázsia országain át Afrika néhány államáig.

A számokkal azért érdemes óvatosan bánni, mert abban nehéz igazságot tenni, hogy a Kárpát-medencén kívül élő, tetemes létszámmúra becsült magyarságban milyen arányban vannak, akik anya-

nyelve a magyar, s milyen arányban, akik már az adott ország domináns nyelvét beszélik anyanyelvükként, de különböző szinten tudnak magyarul is, illetve akik ugyan magyarnak, vagy legalábbis magyar származásúnak vallják magukat, de a nyelvet nem beszélik. De mindegy is, nekünk most az a fontos, hogy a magyar nyelvnek is számos **kontaktusváltozata** van – azaz olyan nyelvváltozata, amely jellegzetességeinek nagyrészt a kétnyelvű környezetnek köszönheti. Vannak ilyenek Magyarországon belül is, hiszen a nyelvi értelemben már csak nyomokban megmaradt magyarországi kisebbségek magyar nyelvváltozata is kontaktusváltozat, s azoknak a magyar nyelvváltozata is, akik magyarországi magyarként két (vagy több) nyelvet használnak nap mint nap, mert például a munkájuk, családi viszonyaik ezt követelik tőlük.

A **kétnyelvűség** fogalmát a köznyelvben használják egyénekre és beszélőközösségekre, államokra, területekre vonatkoztatva. Nyelvészeti szövegekben inkább csak egyéneket neveznek kétnyelvűnek (akkor is, ha kettőnél több nyelvet beszélnek), ha egy-egy területről, államról van szó, akkor **többynyelvűség** kifejezés a használatos (akkor is, ha csak két nyelvet beszélnek az adott területen). Többynyelvű állam például Kanada, Svájc, Luxemburg, Belgium, rengeteg ázsiai és afrikai ország, azaz minden állam, amelynek több hivatalos nyelve is van – és ez nem jelenti azt, hogy az adott államban ne éljenek egynyelvűek is. Az sem ritka természetesen, hogy egy állam nem ismeri el hivatalosnak egy kisebbség anyanyelvét – például Törökország a kurdot –, ettől még a kurd közösségek többynyelvűek. Előfordul az is, hogy egy kisebbségi nyelv hivatalos mivolta nem az egész államra terjed ki, de meghatározott területekre igen, ilyen Finnország, ahol a svéd, Románia, ahol a magyar csak bizonyos területeken, településeken számít hivatalos nyelvnek. A többynyelvű államokban nyelvpolitikai döntések tömegét kell meghozni, az oktatással, a hivatali nyelvhasználattal, névtáblákkal, kereszt- és családnevek írásával, a bíróságok, egészségügy, azaz a teljes állami intézményrendszer nyelvhasználatával kapcsolatban – nagyon fontos, minket közelről

érintő téma, de nekünk most a nyelvi változatosság szempontjából mégis a kétnyelvűség más következményei a lényegesek.

A közhasználatban kétnyelvűnek leginkább azokat hívják, akik „anyanyelvi szinten” beszélnek két nyelvet – mondjuk mert szüleik nem azonos anyanyelvűek, vagy idegen országban töltötték gyermekkorukat, így lényegében párhuzamosan tanultak meg két nyelvet. A korábban már említett Leonard Bloomfield is úgy határozta meg a kétnyelvűséget, mint két nyelv lényegében azonos, anyanyelvi szintű ismeretét, de ez az „azonos szint” ritka, mint a fehér holló. Mert általában a mindkét nyelvet igen jól beszélők sem teljesen azonos szinten beszélik két nyelvüket, az egyik többnyire domináns – ez nem azt jelenti, hogy az illető a másik nyelvét ne tudná ugyanolyan jól, akcentus és grammatikai hibák nélkül beszélni, de lehet, hogy vannak benne stílusváltozatok, amelyeket kevésbé ismer, járatlanabb a szlengjében, nehezebben érti a 19. századi szövegeket, egyszerűen kevésbé otthonosan érzi magát a nyelvben. A dominancia változhat is: ha például egy finn–magyar házaspár néhány évig Finnországban él, aztán néhány évig Magyarországon, aztán újra Finnországban, akkor valószínűleg változik, hogy a gyerekek melyik nyelven szólnak meg könnyebben és szívesebben, akkor is, ha otthon a szülők, bárhol él is épp a család, mindig saját nyelvükön beszélnek velük.

A **nyelvérintkezések** irodalmában azonban nem ezt a szűkkeblű értelmezést használják, nem csak az számít kétnyelvűnek, aki anyanyelvi szinten beszél az általa ismert nyelveket – de azért a nyelvészek többsége nem is annyira engedékeny, hogy ha valaki a vakációs nyelvtudással győzedelmesen bemondja franciául vagy olaszul a szobaszámát a szálloda recepcióján, akkor már kétnyelvűnek nevezzük. A nyelvészeti meghatározások többsége (mert sok van belőle) a két szélsőséges fölfogás között van, és meglehetősen elmosódó. Nem mintha a nyelvészek félvállról vennék a kétnyelvűséget, körülírását, definiálását, eseteírásait – ellenkezőleg, a nyelvészet egyik legproduktívabb területe, a publikációk számát nézve mindenképp. De a sok

próbálkozás után kiderült, hogy lényegében csak így működőképes a meghatározás: kétnyelvű az, aki két vagy több nyelvet használ mindennapi tevékenységei végzése közben.

Azaz, kétnyelvű az is, aki három vagy öt nyelven kommunikál nap mint nap, mert a kifejezés nem a nyelvek számára, hanem egy pszicholingvisztikai állapotra vonatkozik: azt jelzi, hogy a kétnyelvű emberek fejében több nyelv is folytonos aktivációban van, ezért a nyelvek állandóan hatnak egymásra. A nyelvére nem számít tehát, legalábbis a diák szempontjából, és a nyelvtudás mértéke sem érdekes: nem kétnyelvű, akinek van ugyan felsőfokú nyelvvizsgálója, de lényegében nem használja a nyelvet, kétnyelvű viszont az, aki nem régen telepedett le Stockholmban, és még éppen csak meg tudja értetni magát svédül, de svéd feliratokkal találkozik mindenhol, svéd szót hall maga körül a buszon, a munkahelyén, svédül próbál beszélni a boltossal, a szomszédjával, a gyerek tanáraival, és nemcsak szinkronizálatlan amerikai filmeket néz a tévében, hanem kísérletezik a svéd híradóval és beszélgetős műsorokkal is, és kétnyelvű az is, aki Kecskeméten él, magyar az anyanyelve, de a munkahelyén a németet kell használnia.

Interferencia? Kölcsönzés?

A kétnyelvűség kiküszöbölhetetlen következménye, hogy a második nyelv hatására az anyanyelvben új szavak, jelentések, nyelvtani szerkezetek jelennek meg. Kárpátalján sokan mondják úgy, hogy *becsengettek* a vasútra, nem késik-e a vonat, mert az ukránban is ennek megfelelő szóval mondják. A klasszikussá vált példa szerint Dunaszerdahelyen *tyeplákit* vagy *tyepi*-t, Szabadkán *trénerkát* vesznek föl akkor, amikor Szegeden *melegítő*-t vagy *szabadidőruhá*-t, eredetileg román szerkezet másolása az Erdélyben általános, de mára a magyarországi magyarban is szép karriert befutott *el kell menjek* típusú forma.

Sokan próbálkoztak már azzal, hogy megkülönböztessék egymástól az egyszeri, alkalmi jelenségként megjelenő hatást a rendsze-

ressé válótól: az előbbi volna az **interferencia**, az utóbbi meg a **kölcsönzés**. Nagyon logikusnak tűnik ez a szétválasztás, de jobb előre tudni, hogy bele fog törni a bicskánk, ha alkalmazni akarjuk. Nincs ugyanis megfelelő kritériumunk a dobozoláshoz: hányszor kell megjelenie az interferenciának, hogy kölcsönzés legyen belőle? A beszélőközösség tagjainak hány százalékban kell produkálniuk az interferenciának címkézett jelenséget, hogy átminősítsük kölcsönzésnek? Különben is, lehet egy tükörfordítás vagy szóátvétel vagy nyelvtani másolás alkalmi interferencia az egyik beszélő nyelvhasználatában, és ugyanaz stabilan beépült kölcsönzés egy másikéban.

Ha meg azt gondoljuk, hogy az interferencia nem tudatos, a kölcsönzés viszont igen, akkor az élőnyelvi adatokkal kerülünk szembe, mert azok bizony azt mutatják, hogy a kölcsönzések zöme sem tudatos. Lehet viszont nagyonis tudatos egy-egy kölcsönző legelső használata, ha valamilyen erős szimbolikus jelentést tulajdonít neki a beszélő. Nagy szerencsénk van viszont: semmi okunk rá, hogy az interferencia és a kölcsönzés szétválasztási kísérleteivel töltsük az időnkét, elvégre nem készülünk szótárt írni (szegény szótárszerkesztőnek válogatnia kell, nem irigylendő feladat, mert csak az egyértelmű esetekben lehet benne biztos, hogy jól dönt, és nem rostál ki olyan kölcsönzést, amit „csak” interferenciának hitt). Csak azért hoztam föl, hogy valójában nem tudjuk megkülönböztetni az interferenciát a kölcsönzéstől, mert újabb példája a nyelv nem kategorikus működésének, akár nyelvi egységeket nézünk, akár egy-egy ember, akár egy beszélőközösség nyelvhasználatát. Mindkét folyamat lényege ugyanaz: egy nyelv anyanyelvi beszélői más nyelvből emelnek át elemeket saját nyelvükbe.

A határon túli magyar területeken nemrégiben még csaknem mindenki megsértődött, ha kétnyelvűnek nevezték, mert valamiképpen a „kétszívűséggel”, magyarságuk elárulásával azonosították a kifejezést. Ilyesmire természetesen szó sincs, és mára talán valamelyest

visszaszorult ez az értelmezés. A kétnyelvűséggel járó nyelvi következmények azonban – nem kis mértékben a határon túlra átvélő és az ott helyben végzett nyelvművelés áldatlan tevékenységéből fakadóan – még azokban is lelkifurdalást, kisebbségi érzést kelthetnek, akik tudják, hogy a kétnyelvűség nem bűn, hanem állapot, mert a kölcsönzést, legyen nyelvtani vagy szókincsbeli, továbbra is újságírók, értelmiségiek, tanárok tömegei ostromozzák. Így aztán mindazok, akik magyarságukat „tisztá magyar” beszédükkel is jelezni szeretnék, szégyenkeznek, ha kiderül, hogy legtermészetesebben használt nyelvük néhány eleme román, szerb vagy szlovák eredetű. Pedig a leghőbb hazafiság sem tud megállítani olyan folyamatokat, amelyek a világon mindenhol jellemzik a nyelvérintkezéseket.

Miért elkerülhetetlen, hogy ha valaki két nyelvet használ rendszeresen, akkor a két nyelv hatással legyen egymásra? Mindenekelőtt azért, mert nincsenek a fejünkben külön fiókok az egyik és a másik nyelvnek. Pszicholingvisztikai kísérletek bizonyítják, hogy ha a kétnyelvűek egyik nyelvükön hallanak egy szót, akkor nem csak azon a nyelven aktiválódnak a hasonló hangfelépítésű és az azonos fogalomkörbe tartozó szavak, hanem a másik nyelvükön is, sőt, még azok a szavak is, amelyek a másik nyelv megfelelő szavával csak azonos alakúak, de egészen mást jelentenek. Tehát ha egy angol–magyar kétnyelvű a *drum* ('dob') szót hallja, akkor nemcsak a hangszerek angol nevére és például a *rum* hangalakra reagál gyorsabban, hanem a magyar hangszernevekre és a *dob* másik jelentésével aktivált szavakra, például a 'hajít'-ra is. Hogy az aktiválódó neuronmintázatok milyen logikus rendben képesek összegabalyodni, arra fülkápáráztatóan szép példákat örökítettek meg Vázsonyi Endre szalagjai.

Itt van például ez a mondat: *Horsz volt, ember-horsz, vagy hogy mondják, ménló.* Vagyis az emlékezetben kissé elsüllyedt *mén(ló)* szót az adatközlő először úgy mondta, ahogy gyorsabban eszébe jutott: a magyar *mén*-t a jelentés és a hangalak miatt is az angol *man*-nel ('férfi') kapcsolta össze öntudatlanul, ezért „lefordította” magyarra,

így lett belőle *ember*; a *ló* szót is lefordította – az egyik nyelvről a másikra, így azt csak angolra lehetett. A *borsz* használatában ráadásul támogatta, hogy más amerikai magyarok beszédéből is adatolható ez a kölcsönszó, tehát a közösségen belül is használták. Amikor azonban kimondta az *emberborsz*-ot, rájött, hogy valami nem stimmel, és korrigált, addigra sikerült előhívnia a *ménló*-t is.

Egy másik mondat ugyanattól az adatközlőtől: *Kimennek a tóhoz, fűlnak araund. A fularaundol*-t másoktól is följegyezték Vázsonyiék, a *fool around* magyarításaként, 'enyeleg, (szerelmesen) bolondozik' jelentésben, itt azonban a magyar igekötős igékre vonatkozó szabályok szerint kettéválik a szó, az ige elveszti azt az igeképzőt, az *-ol*-t, amellyel egyébként az amerikai magyarban a magyar nyelvi rendszer számára fölhasználhatóvá simítják a kölcsönzött igéket, és bár a kifejezés jelentése az angolból kölcsönzött jelentés marad, mégis a magyar *fűl* igével azonos hangalakban jelenik meg – elég biztosak lehetünk benne, hogy a *tó* jelentéskörébe tartozó szavak aktiválása indította el ezt a lánckapcsolást.

Ezek a példák azt is mutatják, hogy a két nyelv valójában egyetlen kommunikációs rendszer, többé-kevésbé elkülönülnek benne a két nyelvhez tartozó szavak és nyelvtani szabályok, de teljesen soha. Nehogy azt higgyük, hogy ezek a példák olyasvalakitől származnak, aki tulajdonképpen már elfelejtett magyarul, mert jobbára csak angolul beszél. Ez az adatközlő élete végéig törte az angolt, s bár az adatfelvétel idején a családban valóban angolul beszéltek, mert hat gyereke közül egynek sem volt magyar házasársa, de a férje magyar volt – apja egyik barátja, egy nála harminc évvel idősebb, borissza kőműves, és a nagy korkülönbség ellenére a házasság elég hosszú volt, a férj igen szép kort ért meg, szorgos italozás ide vagy oda. Adatközlőnk vele és két, közel lakó testvérével vélhetően szintén magyarul beszélt. Egyébként pedig Sarkadon született 1894-ben, és 13 éves koráig ott élt, akkor került ki Amerikába. Apja kertész volt, így nehezen hihető, hogy a sarkadi kislány itthon soha életében ne találkozott volna eperrel. Mégis ezt mesélte: *A kislányom egyszer azt kérdezte:*

„Mama, hogy mondják a *szttraberit magyarul?*” Hát mondom „*szttráberi*”. Majd hozzátette még, milyen furcsa, hogy mindig *szttraberit*-t mond, eszébe sem jut, hogy nem magyar szó. Hasonlóképpen nemigen törődtek a szó „eredetével”, amikor a honfoglalás előtt a törökből átvett *som* szótöből ugyanolyan funkciójú magyar és török képzővel is létrehoztak földrajzi neveket: az előbbi a *Somos*, az utóbbi a *Somló*.

Nemcsak egy-egy szóval lehet ez így. Bármennyire furcsán hangzik, nem biztos, hogy a kétnyelvűségben élők mindig pontosan meg tudják mondani, egy korábbi beszélgetésben melyik nyelvet használták, észre sem veszik – egyszerűen nem lényeges, mint ahogyan azok sem mindig tudják, milyen oldalt milyen nyelven olvastak, esetleg egy-egy filmet milyen nyelven láttak, akik ugyan egynyelvű környezetben élnek, de aktívan használnak több nyelvet. Hadd hozzak saját példát – a „ha nem velem történik, nem hiszem el” típusból.

Egy magyar származású, de magyarul már nem beszélő amerikai nyelvészbarátomnak kerestem ajándékot a ferihegyi reptéri könyvesboltban: valamilyen szakácskönyvre gondoltam, mert főzni is szereti, a magyar konyhát is szereti. Hosszas bogarászás után két könyv maradt a szelekciós folyamat végére, de nem volt egészen világos, mi közöttük a különbség: terjedelemre egyeztek, képeik nagyon hasonlóak voltak, ahogy belelapoztam a kötetekbe, a bemutatott ételreper-toárban sem láttam sok eltérést. Az egyik címe az volt, hogy *Magyar konyha*, és zöld betűkkel írták a borítóra, a másiké *Hagyományos magyar konyha*, piros betűkkel írva (vagy fordítva). Az idő fogyott, a gépet lekésni mégsem akartam a könyvmustrálgatás miatt, így megkérdeztem az eladót, mi a különbség a két könyv között. Döbbenet nézett rám, leplezetlenül kimutatta, hogy ennél többet várt volna, és lesajnálóan közölte, hogy az egyik angolul van, a másik németül... Akkor hogy megütközött volna, ha még azt is tudja, hogy nyelvész vagyok és nyelvészeti konferenciára utazom – pedig egyszerűen csak az történt, hogy a megfelelő könyvet akartam választani, így a tartalomra figyeltem, nem a nyelvre.

Akik félnek a nyelvérintkezésektől, gyakran mondják, hogy jó, kölcsönözzön a nyelv, de csak azt, amire szüksége van. Csak hát: eleve csak akkor használ valaki kölcsönszót, ha szüksége van rá. A nyelv-művelő közhiedelem lényegében csak egyetlen motivációt tart legitimnek: amikor egy közösség korábban ismeretlen fogalommal, tárggyal, jelenséggel találkozik, vagy ezek annyira új változatát ismerik meg, hogy új nevet akarnak adni nekik. Ebben az esetben nem nehéz megérteni, hogy könnyebb a másik nyelv készen kapott kifejezését a saját nyelvbe illeszteni, mint új szót létrehozni. Ezért nyilvánvaló például – bár a nyelvőrök buzgalma ezeket már irtaná –, miért hívják az atlétatrikót Kárpátalján *májká*-nak, Vajdaságban *majicá*-nak és Erdélyben *majó*-nak, miért nem *jégkrém*-et, hanem *nanuk*-ot esznek a szlovákiai magyarok, miért *fix*-szel rajzolnak ugyanők, viszont *flomaszter*-rel a vajdaságiak, amikor a magyarországiak *fíltoll*-at látnak a kezükben: a Trianon előtti magyar nyelvben ezek a tárgyak nem léteztek, s a határon túl élő magyarok az államnyelv mögött álló kultúra közvetítésével ismerték meg őket.

A kölcsönzés oka lehet az is, hogy a másik nyelv másik kultúrával kapcsolódik össze: az amerikai magyarok sem véletlenül nevezték *bász*-nak a főnököket akkor is, ha az magyar volt, hiszen korábban sokan közülük nem gyárban, hanem a földeken dolgoztak, a gyári világ, csakúgy, mint az autó, már új életükhöz kötődik, ezért lett az utóbbi *káré*. Aztán érezhetjük úgy, hogy a másik nyelvben lévő szó egy kicsit mást jelent, mint a saját nyelvünkben már régebben használatos szinonimák. Nehéz lenne például ráfogni, hogy a *sopingol* ugyanazt jelenti, mint a *kirakatot nézeget*, *boltokban mászkál*, pláne *vásárolni megy* – más az asszociációs köre, más a tevékenység. Ha valaki nem boldog ettől az új időtöltési lehetőségtől, akkor sem a nyelvet kell tisztogatnia, mert attól még a *sopingolás* mint szabadidős elfoglaltság megmarad. Ha valaki nem *futni*, hanem *dzsogingolni* jár, az az ő dolga (és ez más, mint az edzéseken a *dzsogolás*), talán társadalmi pozícióját akarja mutatni azzal, hogy hite szerint előkelően beszél, az pedig a többiek

dolga, hogy milyen következtetéseket vonnak le az illetőről: hogy kivagyai újjgazdag bunkó, vagy hogy sokat élt külföldön, de lehetnek, akik szerint művelt, mert tud idegen nyelvül. Nem a szó tehet róla, hogy használják, sőt, igen fontos – helytálló vagy téves, ez a beszélő kockázatvállalása – információkat közvetít használójáról. Pontosan erre való a nyelv.

Mert a kölcsönzés jelölhet identitást, alkalmazkodást, értékrendet: ha a másodnyelv mögött álló kultúra nagy tekintélyű, a kölcsönzött szavakkal ennek elfogadását, az odatartozás vágyát fejezhetik ki, hiszen a kölcsönszavak az átadó nyelvet, rajta keresztül a mögötte álló kultúrát is szimbolizálják. Tulajdonképpen az érthetetlen, miért értetlenkednek a nyelvvédők azon, hogy régebben nem sok angol kölcsönszó került a magyarba, az utóbbi évtizedekben meg igen: a választ vélhetően kisiskolások is tudnák, nevezetesen hogy régebben a latin, a német, esetleg a francia kultúra ismeretét értékelték sokra, és aki idegen nyelvet tanult, az leginkább latint és németet tanult – ma meg az angol a legnépszerűbb, tehát társadalmi presztízst, szakmai hozzáértést, életkori csoporthoz tartozást, modernséget angol kölcsönelemekkel lehet leginkább kifejezni. Önmagában nem elég persze, ha egy nyelvet sokan tanulnak vagy tudnak: a nyelvvel szimbolizált kultúra tekintélye a mérvadó. Nem véletlen, hogy az angol kölcsönszavak száma akkor ugrott meg a magyarban, amikor az angol–amerikai kultúra meglehetősen vonzóvá vált a fiatalok számára, először a pop- és rockzene, később a számítógép és a világháló, a filmek, szerepjátékok, meg úgy egyáltalán, a globalizált kultúra miatt. Így azon se csodálkozhatunk, hogy az orosz hiába tanították kötelezően évtizedekig, alig van 20. századi orosz kölcsönszavunk (vagy inkább volt, ma már ezeket sem használjuk, talán a *sputnyik* kivételével). Ennek csak részben oka, hogy a silány orosz tanítási módszerek és a kényszerrel szemben megnyilvánuló elutasító attitűd miatt oroszul nagyon kevesen beszéltek igazán, legalább ilyen fontos, ha nem fontosabb, hogy az orosz nyelv mögül hiányzott az a társadalmi és kulturális tekintély, amely

vonzóvá tette volna az azonosulást a nyelvet beszélő néppel, kultúrával. S ne feledkezzünk meg arról sem, igen fontos, kik azok, akik elsőként kezdik saját közösségükben használni a kölcsönelemeket: ha nem rendelkeznek megfelelő tekintéllyel, nyelvi viselkedésük sem lesz vonzó, azaz nem fogják másolni őket.

Szükségünk lehet egy-egy kölcsönszóra pszicholingvisztikai értelemben is: egyszerűen azért, mert az jut eszünkbe gyorsabban, például vész helyzetben, amikor pont elég bajunk van, és nincs időnk különösebben a nyelvhasználatra figyelni: ilyenkor mindig a legtermészetesebben használt, elsődlegesen elsajátított nyelvváltozatunk jön elő, és ha abban kölcsönelem volt, amit keresünk éppen, akkor azt fogjuk mondani. Ha egy tizenöt éve Szegeden élő vajdasági magyar éppen nagyon megijed, mert néhány hónapos kislánya annyira sír éjjel, hogy valami nagy bajt gyanít, akkor hiába tudja, hogy Magyarországon nem használják a *bitná*-t (a szerbből a vajdasági magyarba kölcsönzött *bitna pomoć* 'mentő' – szó szerint 'gyors segítség' rövid változatát), csak az jut eszébe, mert otthon mindig így mondta, s még észre sem veszi, hogy magyarországi férje miért nem érti, mi az, hogy *bívd a bitnát*, sem a tanácstalanságra válaszul magyarázatként fordított *bívd a gyorsat* mondatot.

Nemcsak az elsődleges nyelvváltozatunk lehet ilyen erős, hanem a másodnyelv is, ha naponta használjuk, különösen ha szorosán kötődik valamilyen tevékenységhez, meghatározott kontextushoz. Mindannyian hallottunk már informatikusokat beszélgetni egymással – érthető, ha az angolból könnyebb kölcsönözniük a megfelelő szakkifejezéseket, hiszen lényegében folyamatosan angol nyelvi környezet veszi körül őket.

De akár érzelmi ok miatt is szükségünk lehet egy-egy kölcsönszóra, ha például különösen fontos az az asszociációs kör, a kulturális beágyazottság, amit fölidéz. Ha az ember kollégiumban tölt két hónapot Isztambulnak az egyik magaslaton lévő negyedében, ahol a legforróbb hónapokban csak hajnalban, legfeljebb késő este van

víz rövid időre, úgyhogy nyitva kell hagyni a csapokat, hogy hallani lehessen a víz zuhogását, mikor megindul, hogy időben meg lehessen tölteni az üres vizesüvegeket, mert különben még fogmosás sincs, akkor az ember hamarosan azt kezdi kérdezgetni tősgyökeres magyar szobatársaitól, hogy *folyik-e a szu*. Ebben kölcsönszó a török *su*, a 'víz', de török másolás maga a szerkezet is, hiszen magyarul azt kérdeznénk, *van-e már víz* – és a törökből másolt szerkezet használatának gesztusában kifejeződik az a kulturális sokk is, amitől pár nap alatt *bödzsék* lesz a bogár, és *kedi* a macska, pusztán azért, mert a magyar egyetemistának meglehetősen szokatlan, hogy mindkettőből egész hordák élnek a kollégiumban.

A kölcsönzések „létjogosultságát” szűrős szemmel vizslató aggodalom azért is érthetetlen, mert hiszen tapasztalatból tudjuk, hogy a kölcsönzéssel a világon semmi baj nincs, nem teszi tönkre a nyelvet. Ha kiirtanánk azokat a szavakat, amelyeket nem az uráli, finn-ugor, ugor korból hozott magával a nyelvünk, és nem is belső keletkezésűek, képtelenek lennénk beszélgetni egymással. Az meg nem valami sziklaszilárd érv, hogy ami már meghonosodott, az maradhat, de több már ne jöjjön: egyrészt ki dönti el, hogy mi honosodott meg, mi nem, lehet egy kifejezés sosem hallott az egyik, gyerekkora óta használt a másik magyar anyanyelvű számára. Ott volt például a korábban emlegetett *zavadzál*, nekem ez nem is meghökkentő, és nem is rút szlovák hatás, hanem ugyanolyan magyar szó, mint az *asztal* (az különben szláv eredetű) vagy a *szék* (az meg török), más meg életében nem hallotta. Másrészt egykor az *asztal* meg a *szék* sem volt meghonosodva...

Szavakon túl, nyelvcserén innen

Nemcsak szavakat emelünk át egyik nyelvünkéből a másikba, hanem kevésbé észrevehető nyelvi egységeket is. Sokszor előfordul, hogy egy szó vagy kifejezés nem kerül át a **forrásnyelvből** az anyanyelvbe, ha-

nem az anyanyelv már meglévő szavaira fordítják le a mintaként szolgáló szerkezetet. Minthogy a magyar sokáig a német hatása alatt állt, ráadásul a kazinczyánus nyelvújításnak fontos eszköze volt a **tükörfordítások** (azaz **kalkok**) gyártása, ma is töménytelen mennyiségű német tükörfordítást használunk a 'nagyra van' jelentésű *felvág*-tól az *anyanyelv-en*, *strázsamester-en*, *tükörtojás-on*, *őrangyal-on*, *vízesés-en* át a *csendélet-ig*. Természetesen jóval korábról is vannak tükörkifejezések a magyarban: a *húsvét*, *húsbagyó* (*kedd*) például szláv szerkezet fordítása, az *eső után köpönyeg*, a *kiment az eszemből* töröké. A török nyelvek szemléletét másolták – még a honfoglalás előtt –, amikor először azt mondták, hogy a tej vagy a vér *megalszik*, hogy a víz felső folyása, forrásvidéke *fő* (azaz 'fej', *folyófő*, *vízfő* stb.), török szó szerkezetet másol a *házas*, a *vagyon* és a *fogas* hal neve. Ez utóbbi kettőnek viszont eredeti török mintáját is átvették, ez a *barom* (eredetileg 'vagon' volt a jelentése), illetve a *szüllő* (ez pontosan azt jelentette törökül, hogy 'fogas').

Kölcsönözhet egy nyelv csak jelentést is. Sokan meghökkennek, mikor kiderül, hogy az *ordít*, *mint a fába szorult féreg* kifejezésben a *féreg* nem valami fanyűvő hernyó – noha úgy nem sok értelme volna, mert hát viszonylag kicsi a valószínűsége, hogy bárminemű hernyó, kukac vagy hasonló puhatestű vérmes üvöltésekkel ijesztgethetne bennünket. A „fa” ebben a szólásban 'csapda', a *féreg* pedig 'farkas', 'medve' vagy 'vadállat' jelentésű, ahogy a *toportyánféreg* sem apró állat, hanem a farkas, illetve a farkashoz igen hasonlító sakál neve volt. De hogy lett a 'féreg' jelentésből 'farkas' és mindenféle egyéb veszélyes nagyvad? Valószínűleg nagyon korai **jelentéskölcsönzés** lehet ez: a régi török nyelvek oguz ágában ugyanis a 'féreg' jelentésű *qurt* – talán egy korábbi szóból azonos hangalakúvá válva – 'farkas'-t is jelentett. A finnugor eredetű magyar *féreg* szóhoz a honfoglalás előtti magyar–török kétnyelvűek ragaszthatták hozzá a 'farkas' jelentést, aztán később már ez alapján használták más fenevadakra is.

Sokáig tartotta magát az a 19. századi nyelvtudományi dogma, hogy a nyelvek szavakat kölcsönözhetnek egymástól, nyelvtani

egységeket, funkciókat azonban nem, mert az megbontaná a rendszerüket. Hiába figyelmeztette nyelvész kollégáit a kiváló, saját korát sok évtizeddel megelőző HUGO SCHUCHARDT, hogy ezt a hiedelmet lehetetlen komolyan venni a valóságos nyelvek ismeretében, még az 1970-es években (Magyarországon még az ezredforduló körül) is voltak nyelvészek, akik makacsul ragaszkodtak a „kevert nyelvek márpedig nincsenek” babonájához – „kevert nyelven” értve a nem szóképzési kölcsönzés valamennyi válfaját.

Ma már azonban nyelvészeti vonatkozásban csak laikusnak nevezhető az, aki tagadja a nyelvtani kölcsönzés lehetőségét, hiszen a nyelvi kontaktusok empirikus vizsgálata napnál világosabban bizonyította be, hogy Schuchardtnak volt igaza, a derék elődök pusztán logikai úton jutottak el föltételezésükhöz, a valósághoz elméletüknek semmi köze. Sőt, tulajdonképpen nem is kell borzasztó hosszú és kiterjedt közösségi többnyelvűség ahhoz, hogy megkezdődjön a hangtani, mondattani, de akár alaktani kölcsönzés.

Két amerikai nyelvész, Sarah Grey Thomason és Terrence Kaufman úgy próbált meg nyelvérintkezési tipológiát fölállítani, hogy nyelvi kontaktusok tömegének leírását elemezték újra. Az eredmény egy skála lett, amely a kölcsönzési folyamat egyes fázisainak jellegzetességeit tartalmazza. Tulajdonképpen implikációs skáláról van szó, azaz a szintek egymásra épülnek: ha azt látjuk, hogy egy nyelvi kontaktus eredménye mondjuk a hármasként sajátosságaival írható le, akkor biztosak lehetünk benne, hogy az első és második szint jellemző folyamatai is lejátszódtak korábban.

A skála első szintjén azokat a nyelvérintkezéseket találjuk, amelyek csak a szókincset érintik, de azt sem erősen: ezek mögött többnyire nincs kiterjedt kétnyelvűség, az alkalmi nyelvi kapcsolatok is elégségesek ilyen átvételekhez. Nagyon sokszor különféle kulturális javak nevei az átvett szavak, mint például a magyarban a lovagi élethez kapcsolódó *lándzsa*, *pálya* (eredetileg ’verseny, vesenydíj’

volt a jelentése, és az olasz eredeti valamilyen, jutalomként kapott értékes textilt, kendőt jelentett, ez pedig a 'köpeny, palást' jelentésű szóból származott – valamikor ezt kapott a verseny győztese), vagy ételnevek, mint a régebbi átvétel *mazsola*, *narancs* vagy az újabban átvett *spagetti*, *pizzza*, *mozzarella*.

A második és harmadik szinten nagy tömegben kerülnek be szavak a forrásnyelvből az átvevő nyelvbe, és a nyelvtani kölcsönzés is megjelenik, a második szinten még csak enyhén, a harmadikon mérsékeltén. A negyedik kategóriában már sok a nyelvtani kölcsönzés, az ötödiken pedig lényegében bármilyen nyelvtani kölcsönzés előfordulhat, akár alapjaiban is megváltozhat az átvevő nyelv nyelvtana. A magyar nyelv történetéből sajnos nincs sok adatunk az egyes kontaktusok besorolásához, mert a nyelvtani kölcsönzések lehetőségét az említett dogma uralma alatt szinte nem is kutatták, a nyelvtörténészek csaknem kizárólag a szóképzési kölcsönzésekre figyeltek. Abban viszont így is biztosak lehetünk, hogy a magyart, legalábbis az általunk már bevilágítható története során, nemigen érte a mérsékelt nyelvtani kölcsönzésnél erősebb hatás, s ha ilyen volt egyáltalán, akkor sem sok forrásnyelvvél kapcsolatban merül föl ilyesmi.

A honfoglalás előtti török hatással kapcsolatban igen: a szóképzésben igencsak nyomot hagytak a török kapcsolatok, a nyelvtani hatást sajnos ez esetben is alig kutatták még. Az mindenesetre máris fölmerült, hogy a valószínűleg kiterjedt török–magyar kétnyelvűségnek bizony szerepe volt abban, hogy a kései ősmagyarban fokozatosan megjelent a magyar hangrendszerből korábban hiányzó *ö* és *dzs*. Sőt, az is lehet, hogy többek között olyan törölmetszett magyarnak hitt szerkezeti megoldás is török hatásra alakult ki, mint a *mondotta vala* típusú összetett múlt idő, vagy az, hogy a birtokviszonyt a birtokot jelző szón is jelöljük: azaz például arra a kérdésre válaszolva, hogy *mi van a kezédben*, nem azt mondjuk, hogy a *szék láb*, hanem azt, hogy a *szék lába*. Eredetileg az első szerkezet volt jellemző a ma-

gyarra is, mint a többi finnugor nyelvre – kivéve éppen azokat a nyelveket, amelyekben a magyarhoz hasonló szerkezet szintén török nyelvek hatására jelent meg –, sőt, a szóösszetételek továbbra is őrzik a jelöletlenséget, azaz válaszolhatjuk azt is, ha nem egy mindkettőnk által ismert székről van szó, hogy *egy székláb*.

A magyar nyelv mai kontaktusváltozataiban is találunk nyelvtani kölcsönzést. A magyar a határon túl mindenhol indoeurópai nyelvekkel érintkezik, és ezek hatására a kontaktusváltozatokban több az olyan típusú analitikus szerkezet, mint a *szaxofonon játszik* (szemben a *szaxofonozik*-kal); többször jelölik önálló személyes névmással is az igeragozással már jelzett tárgyat, például *látlak téged a látlak* helyett; többször jelenik meg az igék előtt a személyes névmás akkor is, ha nem hangsúlyos (például *ők nem tudták a nem tudták* helyett); a szlovákiai magyarban a kicsinyítést igen kedvelő szlovák hatására több kicsinyítőképzős alak bukkan föl a felnőttek egymás közötti beszédében is (például *igyunk egy kis kávécskát*); a romániai magyarból már volt szó a *kell legyen*-féle szerkezetéről (a *kell lennie, kell, hogy legyen* helyett).

Ha most végképp megriasztana valakit, hogy nem csak szavakat kölcsönzünk, de nyelvtant is, akkor szegénynek a félelmét még fokozhatjuk: e hatások ellen ugyanis nem lehet védekezni. Azt láttuk, hogy a kölcsönzést mindig valamiféle „szükséglet” hozza létre: ez lehet például valamilyen új fogalom jelölésének kényszere, a beszéd megkönnyítése, igazodás egy magas presztízsű csoporthoz, identitás fölmutatása. A nyelvtani kölcsönzés még „veszélyesebbnek” látszik, mert sokkal észrevehetősebb, mint a szókölcönzés. És a kérdésre, hogy ellen lehet-e állni az ilyen „alattomos beszüremkedéseknek”, ha jól figyelünk, ha kellő fegyelemmel beszélünk, ha illő tisztelettel viszonyulunk anyanyelvünkhöz, egyértelmű a válasz: nem lehet. A két nyelvet rendszeresen, hétköznapi funkciókban használó ember, ha megszakad, sem tud úgy „vigyázni” anyanyelvére, hogy ne hasson rá a másik nyelv.

Sőt: a többnyelvű közösségben élő egynyelvűek sem tudnak kétnyelvűség-mentesen beszélni, egyszerűen azért, mert ők is ugyanazt a magyar nyelvváltozatot beszélik, mint a közösség kétnyelvű tagjai. A beszélőközösség egynyelvű tagjai a kétnyelvűektől hallott, a közös anyanyelvbe illesztett kölcsönalakokat már saját anyanyelvük egységeként kölcsönzik tovább saját nyelvhasználatukba. Így aztán nem kell szlovákul, románul, ukránul, angolul tudnia valakinek ahhoz, hogy beszéde szlovák, román, ukrán, angol kontaktushatásokat mutasson – elég, ha kétnyelvűekkel azonos beszélőközösségben él.

A kontaktusváltozatok ugyanúgy heterogének, azaz skálázhatók a kétnyelvűség jegyeinek mennyisége szempontjából, mint a nyelvjárások: vannak beszélők, akik kevesebb, mások több olyan nyelvi egységet használnak, amelyek a kontaktusváltozatra jellemzők, de ugyanaz a beszélő is másképpen beszél azokkal, akikről tudja, hogy saját többnyelvű beszélőközösségéhez tartoznak, mint azokkal, akiket egynyelvűnek gondol. A svájci FRANÇOIS GROSJEAN, a kétnyelvűség egyik legismertebb kutatója úgy nevezi ezt, hogy másik „üzem-módba” kapcsol, azaz figyel rá, hogy a lehető legjobban értsék. Kétnyelvűekkel beszélhet szabadon, egynyelvűekkel beszélgetve azonban nem „váltogat” a két nyelv között, és kerüli azokat a nyelvi egységeket, amelyekről tudja, hogy saját kontaktusváltozata karakteres jegyei. Persze ha nem tudja, mert számára is észrevétlenek, és a nyelvtani kölcsönzések között ebből igen sok van, akkor kerülni sem tudja. De nincs okunk azt hinni, hogy az azonos nyelvhez tartozó nyelv- és stílusváltozatok között ne így lenne. A nyelvi alkalmazkodás egyik válfaja ez – de erről kicsit később, és később beszélünk majd a kétnyelvűek beszélgetéseiben megfigyelhető kódváltásokról is.

Azért nincs semmi különlegesen veszélyes a fönt elmondottakban, mert az ugyanahhoz a nyelvhez sorolt nyelv- és stílusváltozatok között ugyanígy terjednek a nyelvi változások: a nagymamáknak nem kell kamaszbandák tagjává válniuk ahhoz, hogy az unokáktól

fölszedjenek néhány menő kifejezést, a palóc férjnek nem kell a Dunántúlra költöznie, hogy zalai felesége szavaiból átvegyen párat. Az egynyelvűek sem képesek olyan szemfülesek lenni, hogy ne kölcsönözzenek más nyelvváltozatokból, s hogy ne legyenek kiszolgáltatva saját agyuk félrekapcsolásainak. Nem véletlen, hogy az *iromba* eredeti jelentésében ('kendermagos') már alig használatos, sokkal inkább az *otromba* hatására kialakult 'nagy, ormótlan' jelentésben ismerjük, és van esély rá, hogy a *decens*, ha még sokáig csak a *kiskosztium*-mel párban fordul elő, akkor egyre inkább a már ma is adathozható 'divatos' jelentést veszi föl a 'visszafogott, illő' helyett. Végülis minden nyelvi változás valamilyen neuronmintázati interferencia eredményeként születik – éppen ezért nevezhetjük a nyelvi változások laboratóriumának a kétnyelvűséget. (A nyelvi változásokról bőven beszélünk még a későbbiekben.)

Kiküszöbölni tehát nem tudjuk a kontaktusjelenségeket – de kelle-e egyáltalán félnünk tőlük? Mi lesz, ha már sokan tudnak majd angolul, és egyre több lesz a magyarban az angol kölcsönszó, neadjisten az angol hatására kialakult szerkezet, nyelvtani megoldás? Mennyi idő múlva várható, hogy az angol elemek kiszorítják a magyar elemeket, és a végén egyszercsak elveszítjük anyanyelvünket?

A nyelvtörténeti irodalomban a kölcsönzés intenzitását gyakran az érintkezés időtartamából vezetik le, valójában azonban jóval összetettebb jelenségről van szó – a nyelvi érintkezések erőteljessége sok tényező összhatásának a függvénye. Olyasmiké, hogy mennyien és milyen szinten kétnyelvűek a közösség tagjai, hogyan oszlik meg a két nyelv használata az élet különböző területein, hogyan viszonyul egymáshoz a két kultúra tekintélye, mennyire ragaszkodnak a közösség tagjai saját kultúrájukhoz – vagy esetleg mennyire szégyellik. Az, hogy a két nyelv szerkezetileg mennyire hasonlít egymáshoz (ha szakszerűek akarunk lenni: hogy milyen közöttük a tipológiai távolság), a kölcsönzés szelídebb verzióiban nem érdekes, csak akkor számíthat, de akkor sem döntő, ha a nyelvtani kölcsönzés is megindul.

Tökéletesen indokolatlan azonban az a típusú ijedelem, hogy „ha sok angol szó kerül a magyarba, a végén majd angolul beszélünk magyar helyett” – a nyelvcsere ugyanis nem így zajlik. Nyelvek nem alakulnak át egymásba, még intenzív kölcsönzés során sem.

Arról viszont valóban érdemes beszélnünk, hogy valójában hogyan zajlik a nyelvcsere, több okból is. Részben a szokásos ok miatt: mert önmagában is érdekes, mint lényegében minden, ami a nyelv–kultúra–társadalom bűvös háromszögön belül van, és a nyelvcsere kizárólag ott értelmezhető. Részben meg azért, mert egy kicsike magyar beszélőközösség nyelvcsereje világhírűvé vált – csak itthon nem tudtak róla sokáig.

A nyelvcserevel folytatjuk tehát, de előbb egy újabb kérdés. Mi érdekesebb: megpróbálni megfejteni, milyen varázslatok történnek a fejünkben, amikor beszélünk, és ehhez – mert könnyebb úgy megérteni az egymáshoz nagyon hasonló nyelvváltozatok interferenciáit – megfigyelni, mi történik a kétnyelvű nyelvhasználatban, vagy kinyilatkoztatni, lehetőleg szörcsögő megvetéssel a hangunkban, hogy a kétnyelvűek, illetve a többnyelvű közösségekben élők „már magyarul sem tudnak rendesen”?

7. fejezet

Nyelvészeti hungarikumok nyugatról és keletről

...amelyben arról lesz szó, mi is az a nyelvcsere, és mitől olyan különleges a magyar nyelvterület nyugati és keleti pereme, legalábbis ami a nyelvcserét illeti: beszélünk Burgenlandról és Moldváról; megismerkedünk a nyelvi interferencia legrejtettebb változatával, a szubsztrátumhatással.

Pick szalámi, csabai kolbász, törkölypálinka, tokaji bor, karcagi birka-pörkölt, akácméz, makói hagyma, Hollókő, budapesti Duna-part, pannonhalmi bencés apátság, aggteleki cseppkőbarlang, halasi csipke, kalocsai hímzés, Zsolnay- és Herendi porcelán, táncház módszer, selymátság, lovasíjászat, magyar nóta, operett, Béres Csepp, Kürt-adatmentés, Puskás-életmű és Széchenyi szellemi öröksége – többek között ezeket találjuk a HUNGARIKUMOK listáján. Nyilván sok minden más is köztük lehetne, a szürkemarhától a Rubik-kockán át a pumiig – a tágabb értelmezés szerint oda is szokták ezeket sorolni, merthogy ugyan 2012-től törvény határozza meg a hungarikummá válás mikéntjét, azért a köznyelvben sok mindent annak neveznek, amit jellemzőnek gondolnak a magyarokra, vagy amit magyarok hoztak létre, többek között az atombombát, a porlasztót, a szódavizet, a hangosfilmet és a holográfiát. A szegedi halászléről már nem is beszélve.

E kétféle megközelítést alkalmazva nyelvészeti hungarikumot legalább kettőt biztosan tudunk mondani. Az egyik szellemi tulajdon típusú, a másik egy sajátos, egyedi helyzet. Mindkettő a nyelvterület peremén élő beszélőközösségekhez kapcsolódik, s mindkettőben nyelvcsere-ről van szó: a nyugati végeken a burgenlandi magyarokéről, a keleti végeken a moldvai csángókéről. Mindjárt alaposabban is szemügyre vesszük őket, de kezdjük előbb röviden néhány általános megjegyzéssel arról, egyáltalán mi az a nyelvcsere.

Mi a nyelvcsere?

A nyelvcsere URIEL WEINREICH (1953, 68) sokat idézett megfogalmazásában: amikor egy közösség megszokott nyelve helyett egy másik használatára tér át. Ebben a meghatározásban olyan nagyon sok új vagy specifikus éppenséggel nincsen, de azért ne gondoljuk, hogy Weinreich más vonatkozásban sem lépett túl a korábbi, javarészt „józan ész” típusú megfontolásokra és sokszor történeti érintkezéseik következményeire fókuszáló irodalmon. 1953-ban megjelent *Languages in contact* című munkája, melyben a kurrens svájci nyelvi kontaktusokat elemezte, nem egyszerűen áttörés, inkább valamiféle tornádó a nyelvérintkezések addigi vizsgálatához képest, és alapjaiban rendezte át a kontaktusok kutatását. Barátságos tornádó volt, mert nemcsak elsöpörte a korábbi, eléggé düledező építményeket, hanem egyben minden olyan kelléket szállított nekünk, amelyből már komoly épület húzható föl: nehéz olyasmit találni a későbbi szakirodalomban, amit az ő doktori disszertációként készített munkájában már ne talál-nánk meg, még ha némelyiket pusztán fölvetésként, kidolgozatlanul is.

Mit tudunk a nyelvcseréről, ami túlmegy a fönti meghatározáson?

Tudjuk, hogy a kétnyelvűség és a nyelvcsere összefüggése nem determinisztikus – ezt azért fontos hangsúlyozni, mert sokan élnek és félnek abban a tévhitben, hogy a kétnyelvűség egyenesen vezet a nyelvcserehez. Pedig nem. A kétnyelvűség nagyon hosszú ideig, akár évszázadokig fenntartható stabil nyelvi állapot is lehet, igaz, ennek fontos föltétele, hogy a két nyelv között elég világos funkcionális megoszlás legyen.

Tudjuk azt is, hogy a nyelvcsere beszéd tartományonként zajlik. Azt mindannyian tapasztaljuk, hogy bizonyos élethelyzetekben némiképpen más-más nyelvváltozatban, más stílusban beszélünk – ott-hon, a munkahelyen, a barátokkal, a nagyszülőkkel, a gyerekekkel, a szomszédokkal, hivatalos helyeken stb. A kétnyelvű közösségekben ehhez hasonlóan az is kialakul, hogy milyen helyzetben melyik nyelvet választják – hogyan beszélnek a családban, az iskolában, az

orvosnál, a templomban, a szomszédokkal, a hivatalokban, melyik nyelven szólítanak meg inkább idegeneket az utcán, és így tovább. A nyelvcsere valójában azt jelenti, hogy egyre több helyzetben használják az új nyelvet, míg végül a családban is megjelenik.

A nyelvcsere tempója változó, emigráns közösségekben többnyire igen gyors lehet, három generáció alatt lezajlik, őshonos csoportoknál lassabb lehet, bár nem föltétlenül: inkább a nyelvcserét megelőző két-nyelvűség tarthat jóval hosszabb ideig, de ha elindul a nyelvcsere folyamata, ott is elég három generáció a két nyelv közötti dominancia-váltásra. Ez azt jelenti, hogy a közösség kétnyelvű marad egy ideig, de úgy, hogy a nagyszülők még eredeti nyelvüket beszélik a nyelvhasználati tartományok többségében, az unokák viszont már az újat, noha értik és használják a közösség eredeti anyanyelvét is, talán már csak a nagyszülők generációjával, első nyelvükként pedig már a közösség új anyanyelvét tanulják meg.

A nyelvcsere megkezdődését is, sebességét is sok tényező befolyásolhatja. Ilyennek gondolják, hogy hány beszélője van egy nyelvnek, hogy a nyelvterület, amelyen beszélik, tömbszerű, vagy szórványként, kisebb nyelvszigetként helyezkednek el azok a települések, ahol az adott nyelvet beszélik, hogy faluban vagy városban élnek a beszélők, illetve hogy sok vagy kevés a vegyesházasság. Úgy látszik, a magas lélekszám, a tömbhelyzet, az elszigeteltebb kultúrájú falu, az etnikumon belüli házasság akadályozza, a kevés beszélő, a szórványhelyzet, a nyitottabb városi életmód, a sok vegyesházasság elősegíti a nyelvcserét.

Az iskolázottság és a foglalkozás is játszhat szerepet, de már nem olyan átláthatóan, mint az imént említett tényezők: bizonyos foglalkozásokhoz az egyik, másokhoz a másik nyelv kapcsolódhat inkább, az iskolázottság járhat a másodnyelv gyakoribb használatával, de járhat az anyanyelvi tudatosság megerősödésével is. Ha egy kisebbségben élő közösség nyelvének van „anyaországa”, azaz olyan állam, ahol nem kisebbségi, hanem többségi nyelvként beszélik az adott nyelvet, az segítheti a **nyelvmegtartást**, ha az anyaország tekintélye növeli az anyanyelv hasznosságát és presztízsét – az erdélyi szászok

német anyanyelvének megtartásában jelentős szerepet játszott ez a körülmény. Máskor viszont vagy közömbös ez a tényező, vagy egyenesen a nyelvcserét segíti: mint látni fogjuk, Burgenlandban a magyar és a kommunista blokkhoz tartozás összekapcsolása éppen a nyelvmegtartás ellenében hatott.

Természetesen szerepe lehet az állami nyelvpolitikának, hogy tiltja vagy támogatja egy kisebbség nyelvmegtartását, ezzel összefüggésben fontos az, hogy milyen szintű oktatáshoz lehet hozzáférni – ha egyáltalán bármilyenhez – a kisebbségi nyelven. Nyilvánvaló, hogy minél magasabb szintű képzettséget, s minél többféle szakmát lehet szerezni az anyanyelven, annál nagyobb az esély a nyelvmegtartásra. Hasonló a kulturális háttér szerepe: az írásbeliség hagyománya, a kulturális szervezetek, a médiában való jelenlét a nyelvmegtartást segíti, ezek hiánya a nyelvcserét.

Még fontosabb azonban, hogy mire jó az anyanyelv, milyen lehetőségeket kínál beszélőinek, milyen a közösség gazdasági helyzete a környezethez viszonyítva. Azt a nyelvet értékeljük többre, amelyik révén könnyebben boldogulunk. A kisebbségi helyzetben élők saját anyanyelvükről is gondolhatják, hogy „semmire se jó”, legfeljebb az idősebbekkel való érintkezésre alkalmas, álláshoz, munkához, pénzhez nem segíti őket. Így, mivel a másik nyelv piaci értéke nagyobb, szívesebben veszik, ha gyermekeik is azt tanulják meg jobban. Ez az értékelés természetesen változhat: a felsőőri fiatalok sokáig csak a családon belüli érintkezés eszközeként ismerték a magyart, minden más esetben a németet használták. Amikor azonban 1990 körül fölélnkültek a két ország közötti gazdasági kapcsolatok – például magyar-osztrák vegyesvállalatok jöttek létre), a magyarnak némiképpen megnőtt a tekintélye: kiderült, hogy a magyartudás hozzásegíthet a megélhetéshez.

Az egész közösségre ható tényezők persze változatosan hatnak egy-egy emberre, de a vizsgálatok szerint azért a nagy tendenciák jól láthatóan kirajzolódnak. Vannak azonban olyan hatások is, amelyek jórészt egyénekre hatnak, és befolyásolják nyelvválasztási döntéseit.

Ilyen, hogy melyik nyelvet kezeli könnyebben (melyiket tanulta a családban, az iskolában, melyiken tud írni-olvasni), illetve, hogy melyiket tartja „szébbnek”, egészen egyszerűen: hogy melyiket szereti jobban, melyikkel volt több kellemes, kevesebb kellemetlen élménye.

Ezek a tényezők természetesen egyszerre vannak jelen, és nagyon bonyolult összhatásban befolyásolhatják, hogy egy kétnyelvű közösség kétnyelvű marad-e, azaz megtartja-e eredeti anyanyelvét, vagy nyelvet cserél. Mindegyik tényezőnek eltérő lehet az ereje, erősíthetik vagy gyengíthetik egymást. Láttuk, azt sem lehet minden esetben előre megjósolni, melyik tényező hogyan fog hatni, a nyelvmegtartást vagy a nyelvcserét segíti, ez az adott nyelvkontaktus szociokulturális jellemzőitől függ. Az viszont valamennyi eddig vizsgált nyelvcseré-folyamatra nézve érvényes, hogy ezek a tényezők valójában nem közvetlenül befolyásolják a nyelvcserét.

A nyelvcserét közvetlenül az irányítja, hogy milyen a beszélők attitűdje a két nyelvhez: értékesnek, szépnek, hasznosnak tartják-e, vagy ellenkezőleg. Az attitűdöket pedig részben a fent említett tényezők is befolyásolhatják, másrészt viszont, s talán ez a legfontosabb, az alakítja ki, hogy mit szimbolizál, mivel asszociálódik a két nyelv. Ha az anyanyelvhez kapcsolódó értékeket tartják többre, vagy a két nyelv által szimbolizált értékek egyensúlyban vannak, akkor ragaszkodnak anyanyelvükhöz. Ha viszont a közösség anyanyelve rossz érzésekhez, megtagadott értékekhez kötődik, haszontalannak, netán károsnak minősül, akkor valóban egyenes út vezet a nyelvcseréhez.

Nézzünk két példát.

Nyelvcseré a nyugati végeken

1974-ben egy fiatal amerikai nő érkezett az ausztriai magyar nyelv-sziget, Burgenland legnagyobb településére, Felsőőrbe. Hosszú hónapokat töltött a városkában, s igyekezett minél inkább beolvadni, minél több ismerősrre, baráttra szert tenni. Erre azért volt szüksége,

mert az antropológusok egyik kedvelt vizsgálati módszerével végezte kutatásait: **részvevő megfigyelőként** gyűjtötte adatait, azaz igyekezett minimálisra csökkenteni azt a torzító hatást, amelyet a megfigyelés maga vált ki a vizsgált közösségben. A magyar gyökerekkel rendelkező kutató, SUSAN GAL később is visszatért rövidebb időre, s összesen majdnem két évet töltött Felsőőrben. Ennek köszönhetően született az a könyv, amelynek elméleti és módszertani tanulságai minden további nyelvcserévizsgálat alapjául szolgáltak: egyfajta kályha, amely mindenki másnak is kiindulópont – a nyelv-érintkezések kutatásában és a nyelvészeti antropológiában van olyan híres tehát, hogy nyugodtan hungarikumnak nevezhetjük.

Noha Weinreich említett könyvében is sok megfigyelés szerepel a nyelvcseré-folyamatokról, az mindenképpen Gal könyvének érdeme, hogy a folyamatában vizsgált nyelvcseré fázisait, húzóerőit, tényleges lezajlását ő dokumentálta és elemezte először részletesen. A kutatás nyilvánvalóvá tette, amit mi már tudunk, volt is szó róla, de korábban nem volt ez ilyen nyilvánvaló: hogy a nyelvcseré nem úgy zajlik, hogy egy beszélőközösség tagjai egyre több szót és nyelvtani szerkezetet másolnak át **másodnyelvükből** anyanyelvükbe, mígcsak anyanyelvük át nem alakul a másodnyelvbe. Nem is az történik, hogy egy generáció minden tagja egyszerre, varázsütésre a másodnyelvet kezdi beszélni. A nyelvcseré összetett folyamat, lépései – az anyanyelv visszaszorulása és a másodnyelv kiterjedése – beszédtartományonként zajlik: ezek közül némelyik sokkal szorosabban kapcsolódik a másodnyelvhez, mint az anyanyelvhez. A nyelvcseré előrehaladottsága eltérhet nemcsak az életkorhoz, de akár a nemhez vagy iskolázottsághoz, foglalkozáshoz kötődően is. S talán a legfontosabb: a nyelvcseré megindulását s aztán tempóját a két érintkező nyelv által szimbolizált – gazdasági, kulturális és politikai – hatalmi viszonyok irányítják.

Hogyan zajlott tehát a felsőőri nyelvcseré? Felsőőr BURGENDLAND magyar települései közül a legnagyobb, s már az első világháború előtt is nyelvsziget volt, azaz német nyelvű települések vették

körül. Magyarok és németek is éltek Felsőőrben, és nemcsak anyanyelvükben, hanem értékrendjükben, életmódjukban is igen eltértek egymástól: a magyarok vagy földművesek voltak – büszkék kemény munkájukra, szorgalmas, spórolós életvitelükre és esetleg kismemesi hagyományaikra –, vagy értelmiségiek, orvos, ügyvéd, tanár is volt köztük. A németek elsősorban iparosok és kereskedők voltak, polgárosultabb szemlélettel, és a pénz, a jómód értékelésével. Noha sokan tudtak valamilyen szinten a másik etnikum nyelvén is, a településeken nem voltak vegyesházasságok – ebben közrejátszhatott, hogy a magyarok zömmel reformátusok voltak, a németek evangélikusok –, a két etnikai csoport kölcsönösen lenézte egymást.

Ez az egyensúlyi helyzet bomlott meg 1921 után: a magyar értelmiség eltűnt, németek érkeztek a helyükre, a két értékrend azonban továbbra is szembenállt egymással. A nyelvi helyzet a második világháború után kezdett nagyobb mértékben átforgulni. Az osztrák állam, elsősorban az oktatási rendszer segítségével, már korábban is igyekezett minél inkább fölgyorsítani a nyelvi asszimilációt, e törekvése azonban lassabban vezetett volna eredményre, ha nem változott volna meg a közösség sok beszélőjének értékrendje, s ha nem járt volna ez a magyar és a német szimbolikus szerepének a megváltozásával.

Gal a következőképpen térképezte föl, hol tart, és hogyan zajlik a felsőőri magyar közösség nyelvcsereje. Előre meghatározott néhány beszéd tartományt, és megkérdezte, hogyan beszélnek az emberek a templomban, különböző generációkkal, a hivatalban vagy az orvosnál. Az adatokat elemezve sikerült az adatközlők életkorát, illetve a különféle beszéd tartományokat sorba rendeznie. Olyan táblázatot készített, amelynek egyik felében az intimebb beszéd tartományok álltak, másikon a leghivatalosabbak: a vallás, templom, ima nyitotta a sort, aztán a családon belüli, nagyszülőkkel vagy az ő korosztályukkal zajló beszélgetések, majd a feketepiaci üzletelés, a szülők és generációjuk, aztán a szomszédok, barátok, a testvérek, a házastárs, azaz a saját generáció, utána a gyerekek és korosztályuk, aztán két nyelvű hivatalnokok, az unokák és a velük egykorúak, végül az orvos.

A végeredmény olyan **implikációs skála** lett, amelyből megjósolható, hogy ha a beszélő valamelyik beszédterületben már a németet használja, akkor a tőle a skála hivatalos vége felé eső területekben is a németet használja. Magyarán: ha egy adatközlő a testvéreivel németül beszél, akkor a gyerekeivel, a hivatalnokkal, az unokájával és az orvossal biztosan németül beszél. Vannak átmeneti területek is, amelyekben egy-egy adatközlő mindkét nyelvet használja, akkor az ennél bensőségesebb területekben a közösség régi anyanyelvén, magyarul beszél, a hivatalosabb területekben németül. Az életkori besorolás egyértelműen megmutatta azt is, hogy minél fiatalabb valaki, annál nagyobb az esélye, hogy egyre több beszédterületben használja a németet. S volt még valami: kiderült, hogy a leggyorsabban a fiatal nők cseréltek nyelvet Felső-őrben, a velük egykorú férfiak még több helyzetben használták a magyart, mint kortársnőik.

Ez már önmagában is parádés újdonság volt: empirikus adatok bizonyították, hogy a nyelvcseré folyamata akár egy generáción belül sem egészen egyforma tempóban zajlik, hogy a nemnek is szerepe lehet benne, s hogy az új nyelv területeiről területekre terjedve szorítja ki a régi anyanyelvet. De ez még nem volt minden: különösen érdekes volt az az antropológiai elemzés, amely megokolta, miért a fiatal nők vezeték a változást.

A német Felső-őrben ugyanis nem egyszerűen a hatalom és a hivatalok nyelve volt az 1970-es években – ez nem indította volna el a nyelvcserét, hiszen a terület Ausztriához csatolásától kezdve ez volt a helyzet. Szintén korábban kialakult, de egy ideig nem volt különösebb jelentősége, hogy a magyar nyelv a magyar kultúrához és életmódhoz tartozott: a református valláshoz és a földműveléshez. Ez utóbbi kapott nagy szerepet valamivel a második világháború után: a kemény földművesmunka helyett a fiatalok inkább tisztább, kényelmesebb módon akartak jómódot teremteni maguknak, s ehhez a kulcs – akár a tanulást, akár a hivatal betöltését, akár az iparban, építkezéseken, szolgáltatásban való elhelyezkedést nézzük – a német volt.

Ez a férfiakat is motiválta, de Gal kutatásai szerint a nőket még inkább: a fiatal férfiak egy része továbbra is tisztességes munkának tekintette, ha egy megfelelően nagy földbirtok tulajdonosaként továbbvitte a családi örökséget, a fiatal nőket azonban már kifejezetten taszította a paraszti élet. Ebből nem azt kell kiolvasni, hogy a kényeskedő menyecskék lenézték az éltető anyaföld művelését, hanem azt érdemes megfontolni, miért alakult úgy, hogy mint Gal (1978, 13) egyik adatközlője mondta, „paraszt legin nēm kap nüöt”. A parasztlegények ugyanis azért nem kaptak nőt maguknak, merthogy a parasztagazdák feleségének élete nem volt leányálom Burgenlandban sem: többnyire a ház körüli munkát végezte, az állatok etetése, fejése, a takarmány elkészítése, a veteményes rendben tartása volt a feladata, s mindezek után este még várt rá a házimunka is. Amikor gépesíteni kezdték a gazdaságokat, a nők munkáját megkönnyítő munka- és háztartási gépek beszerzése csak a nagyobb gépek után következett, így ez sem sokat segített.

Ugyanakkor az építkezéseken vagy iparban dolgozó férfiak felesége maga is kényelmesebb munkát végezhetett – például eladóként, bejárónőként –, vagy otthon maradt, a házimunkát megkönnyítő háztartási gépek megvásárlása pedig a fiatal pár első kiadásai közé tartozott. A felsőőri anyák így aztán kifejezetten óvták lányaikat a magyar parasztfiúktól – nem együknek benne volt ebben saját, a gazdaságok háztartását sokszor uraló anyósukkal megélt tapasztalatuk. S ha a fiatal felsőőri nők parasztlegénynek nem akartak asszonya lenni, akkor elutasították azt a nyelvet is, amelyik nekik elsősorban a paraszti életmód szimbóluma volt: nem szívesen beszéltek magyarul. Mindezt kiegészítette még a teljes közösségre jellemző attitűd, hogy a német a boldogulás és a lehetőségek nyelve, a magyar meg nem pusztán a hagyományoké (mert az éppen segítheti a nyelvmegtartást), hanem az elmaradott, szovjet uralom alatt álló keleti blokk egyik nyelve.

Volt még valami, amit szimpla „józan ész” alapú töprengésekkel nem tudtunk volna kiókumlálni, a valódi nyelvi viselkedés megfigyelése kellett hozzá. Gal azt vette észre, hogy a magyar funkcionális

visszaszorulása (azaz hogy a beszélőközösség fiatalabb tagjai egyre kevesebb beszédterületen használják) a nyelvtudásra is hatással van – ez még kigondolható a karosszékben is. Csakhogy az nem, hogy pontosan hogyan. Felsőórban például úgy, hogy látványosan eltűnt az idősebbek nyelvhasználatában megfigyelhető formális (a közösségen kívüliekkel beszélt, a **sztenderdhez** közelebbi változat) és informális (az egymás között használt változat) stílusváltozatok közötti különbség: a fiataloknak a magyar minden ízében csak informális lehetett, mert hiszen csak a nagyszülőkkel, idősebbekkel, esetleg a szülőkkel használták, az szóba se jött, hogy a hivatalnokokkal vagy az orvossal magyarul beszéljenek. Nyelvtanuk, szókincsük is egyszerűsödött – de itt volt a másik érdekesség, hogy ugyanakkor új képzési módokat is használtak, igen ötletesen, arra, hogy a kisebb terjedelmű szókincsből hiányzó szavakat az ismertek segítségével, azok továbbképzésével pótolják. Vagyis a nyelvcsera folyamatában is lehet az egyébként visszaszoruló nyelvben újítás is.

Nézzük a másik példát.

Nyelvcsera a keleti végeken

PETER TRUDGILLT már emlegettük, és még fogjuk is: világszerte ismert és elismert nyelvész, a kvantitatív társasnyelvész nagy bölénye. Ki gondolná, hogy megbukna egy magyar szakosoknak előírt bevezető vizsgán, ha történetesen azt a kérdést kapná, amit egyébként a legfelkészületlenebb hallgatóknak szoktak mentőövként dobni: mondja meg, melyik a magyar legközelebbi rokonnyelve.

Igaz, csak akkor bukna meg, ha a tanár nem olvasta volna Trudgill 2004-ben megjelent tanulmányát. A cikk arról szól, hogy a magyart sokáig **különálló nyelvnek** tekintették, azaz olyan nyelvnek, amelyet nem pusztán politikai és kulturális alapon neveznek önállóknak, hanem nyelvi sajátosságai alapján is egyértelműen eltér minden más nyelvtől. Ezt ő maga is így vélte mindaddig, amíg meg nem

ismerkedett a csángó dialektusokkal, s ki nem derült, hogy ezeket szociokulturális jellemzőik alapján nyugodtan önálló nyelvnek is lehet tekinteni: az egészen biztos, hogy nem tartoznak a magyar sztenderd változat hatókörébe, és a csángó dialektusok sok – igaz, nem minden – beszélője világosan megkülönbözteti saját változatát a magyartól. Ráadásul némely csángó dialektusok és a magyar között ugyan többé-kevésbé megvan a kölcsönös érthetőség, más dialektusokkal viszont nincs.

A csángókról az elmúlt két évtizedben ugyan nagyon sokat hallottunk – van Csángó Bál télen, Csángó Fesztivál nyáron, évekig tanultak magyarországi felsőoktatási intézményekben csángó hallgatók, sokan turistáskodnak Moldvában, de aki nem megy el addig, az Csíksomlyón, a pünkösdi búcsún találkozhat velük, és aki csak ott-hon ül, az meg a tévében láthatja őket – több film is készült róluk. Olyan törőlmetszett istentelenséget azonban, mint amiről Trudgill beszél, nem hallani: lényegében tabu ez a téma, mert a csángókkal kapcsolatos írások többnyire súlyos érzelmekkel vannak átítatva, sokan szeretik úgy kezelni őket, mint egykori tiszta, romlatlan önmagunkat, akiknek hite még mély, erkölcsaik makulátlanok, nyelvük patinásan régi, egyszóval valamiféle bús, de egyben magasztos magyar sors megtestesüléseként néznek rájuk. Pedig sokkal tanulságosabb volna szembenézni a valósággal – és mint mindig, a valóságon alapuló felismerések a csángók érdekeit is jobban szolgálnák. Ennek a nyelvtervezési folyamatokban van különös jelentősége.

A valóság pedig sajnos az, hogy majdnem mindegy már, a magyar nyelvjárásainak vagy a magyarhoz nagyon közel álló, **szórt** vagy **fedetlen dialektusoknak** tekintjük-e a csángók által használt nem-román nyelvváltozatokat, mert a csángók többsége – hetvenöt-nyolcvan százaléka – már egynyelvű román, s az a mintegy hatvan-hatvanötezer ember, aki még beszél az egykori anyanyelvet, egy-két települést kivéve főként a középkorúnál idősebb, s köztük is sokan vannak, akiknek a domináns nyelve a román. A beszéd tartományok közül

a csángó a falu életében, a családdal, szomszédokkal, a vallási eseményeken kívüli közösségi alkalmakon, mezőgazdasági munka közben használatos, azaz a falu hétköznapi életéhez kötődik. A templom, a hivatal, az iskola és a falun kívül végzett munka nyelve a román.

Szó sincs arról, hogy az archaikus magyarság tiszta őrzőinek nimbuszát akarná bárki lerombolni (bár jobb volna, ha ezek a mítoszok csak antropológiai értelemben lennének részei a tudományos leírásoknak): a csángók nem morális hiányosságok miatt tértek át a román használatára, ahogy más népcsoportok sem erkölcsi deficit okán cserélnék nyelvet. A nyelvcserét a csángók esetében olyan, csaknem ellenállhatatlan erők támogatták, amelyekről csak a legutóbbi időkig tapasztalt elzártságuk védte meg őket. Az iparosodás, az urbanizáció, a hagyományos életmód elhagyása összeroppantotta ezt a burkot. Ráadásul a csángó közösségek nyelvcseréje nem most kezdődött, hanem lényegében folyamatosan zajlik, évszázadok óta.

Valamikor a 14. században érkezhettek Moldvába az első magyar telepések, vélhetően Nagy Lajos katonai politikájának részeként: a magyar király keletebbre, a Dnyeszteren túlra szorította az Arany Horda mongoljait, és a két birodalom között ütközőállamot tervezett létrehozni. Ezzel összhangban Dragoș, a MÁRAMAROSI román vajda a magyar király hozzájárulásával alapított Moldvában fejedelemséget az 1350-es években. Vele együtt a szomszédos MEZŐSÉGBŐL jelentős magyar csoport is érkezett: Északnyugat-Moldvában telepedtek le, s kirajzásaikkal hamarosan benépesítették a Szeret alsó folyását is, falvak láncolatát hozták létre Szucsáva és a Tatros folyó között. A következő két évszázadban a magyar lakosság jelentős szerepet játszott a vajdaság gazdasági, kulturális és politikai életében. Ekkor alapították Bákó városát, virágzó kereskedelmet folytattak az erdélyi és a lengyel városokkal, és a kezükben – s a velük érkezett százszokéban – volt a kézművesipar is. A magyarok tehát fontos szerepet kaptak a városi életben, többségük azonban falvakban élt, és mezőgazdasággal foglalkozott. Közösségeik közvetlenül a vajda alá

tartoztak, saját, választott bíráik voltak. A 16. század végére a moldvai magyarok száma jócskán megnőtt, s újabb falvakat hoztak létre a Szerettől keletre és Bákó körül, a század végéig két magyar püspökség is működött Moldvában.

A 17. század véget vetett a korábbi moldvai virágzásnak. A súlyos bajba került, szétszabdalt Magyar Királyság elvesztette a terület fölött politikai befolyását, de volt ennél rosszabb is: a terület katonai átjáróházzá vált, oszmán, magyar és havasalföldi seregek pusztították, éhínség és járványok tizedelték a lakosságot. Ekkoriban csapant meg végletesen a magyar papok száma is Moldvában, részben a háborúk miatt, részben mert a reformációval küzdő katolikus egyház Magyarországon sem tudta mindenhol ellátni híveit. 1622-ben aztán a Vatikán megpecsételte a moldvai magyarság sorsát: a terület felügyeletét egy missziós szervezet kezébe adta, akik olasz, német, bosnyák és horvát ferenceseket küldtek a magyar nyelvű híveknek. Addig az erdélyi ferencesek szolgáltak Moldvában, s ez némi kapcsolatot jelentett a Kárpátokon túli (nekünk inneni) területekkel, ez szintén megszűnt. A moldvai magyarok politikai és kulturális elszigeteltsége soha többet nem oldódott föl.

Az sem törte meg ezt az elszigeteltséget, hogy a 18. században újabb jelentős létszámú magyar népesség érkezett Moldvába: a székelyek lassú átáramlása korábban is folyt, sokan reméltek Moldvában boldogulást, és a székely kiváltságok Habsburgok általi megnyirbálása is ösztönözte a keleti migrációt. Tömegessé a 18. század utolsó harmadában vált az áttelepedés, egyik közvetlen kiváltó oka a MADÉFALVÁN 1764-ben elkövetett vérengzés volt. A székelyek Bákó körül telepedtek le, vagy új falvakat alapítva, vagy betelepülve a már ott lévő magyar falvakba.

Az északi, Románvásár környéki, nem székely eredetű csángók utódait ma északi csángónak nevezik, a Bákó körülieket délinek, a székelyeket – székelynek. A nem székely és székely csángók között

egészen a közelmúltig könnyen észrevehető nyelvi és szokásbeli különbségek voltak, azokban a falvakban, ahol vegyesen éltek, a különbségek lassan kiegyenlítődtek, s többnyire mindkét alapváltozat nyelvi sajátosságai megvannak, bár a legtöbb településen a székely változat érezhetően domináns volt, a legjellemzőbb nem székely jegyeket csúfolták, ezért azok a kevert nyelvváltozatok többségében eltűntek. Ez már önmagában is nagy nyelvi változatosságot jelentett az egyes falvak dialektusai között, ráadásul a korábban láncolatot alkotó moldvai magyar falvak közül sokban elrománosodott a népesség, ezzel a nyelvüket megtartó falvak nyelvváltozatai egymástól is kezdtek elszigetelődni.

A 20. századra lényegében minden faluban saját jegyekkel jellemezhető nyelvváltozatokat beszéltek, némelyikük – például az északi csángó falvak dialektusai és a tisztán székely csángó falvakéi – nemigen, vagy alig voltak egymásnak érthetők. Közös viszont mindegyik csángó változatban, hogy igencsak különböznek a Kárpát-medencei magyar változatoktól. Elsősorban a földrajzi és kulturális elszigeteltség miatt: gondoljuk csak meg, hogy az első, 14–15. századi magyar áttelepülők és a Kárpát-medencei magyar változatok hat-hétszáz éve váltak el egymástól, de még a legkésőbbi székely csángók változatai is kétszázötven éve változnak másként, mint a Kárpát-medencei változatok. A 19. században kialakított magyar sztenderd változat hatóköre soha nem terjedt a Kárpátokon túlra. Ráadásul a megszokott nyelvi változásokon kívül ott volt a nyelvújítás, ebből a moldvai változatok már teljesen kimaradtak, márpedig a nyelvújítás szavai nélkül mi lényegében nem tudunk beszélni, a csángó változatok pedig másképpen fejezik ki az érintett fogalmakat, sokszor a románból kölcsönzött szóval, de a román egyébként is erős hatással van az évszázados kétnyelvűségben élő csángók változataira.

A csángókat azért szokás Magyarországon csodálni, hogy milyen szépen megőrizték „a középkori magyar nyelvet”, hogy mennyire

mélyen vallásosak, s hogy milyen szép archaikus életmódot folytatnak. Nézzük sorban. A nyelv természetesen nem középkori magyar, hanem mai csángó változatok sora: erős román hatás alatt álló kontaktusváltozatok ezek, minthogy elszakadásuk után sem a Kárpát-medencei változatok, sem a sztenderd nem hatott rájuk, valóban sok archaizmust találunk bennünk, elsősorban a nem székely csángó változatokban. Ami a vallást illeti: a csángók kétségkívül mélyen vallásosak, hitük egész életüket, hétköznapi létmódjukat is átítatja – erre azonnal visszatérünk bővebben.

Ami az ipar és kifejezetten piacra termelő kézművesipar nélküli, önellátó gazdálkodást illeti: a csángók természetesen nem önszántukból zárták magukat skanzenbe. Az iparosodás előtti életmódot, a családi alapon szerveződő, gépesítés nélküli gazdálkodást, a hagyományos lakhelyet és faluképet nem a megőrzés vágya, hanem a kényyszer, a szegénység és a lehetőségek hiánya hozta létre. Ebből az áldatlan állapotból jelenthetett kitörést, amikor a 20. század második felétől a férfiak már eljártak a faluból dolgozni, a gyerekek egy része továbbtanult – de a nyitás az elszigeteltség által létrehozott védőburkon is repedéseket okozott, az addig a faluhoz, a közösséghez, a családban és közösségben végzett munkához asszociálódó saját nyelvváltozat végképp kezdett elértéktelenedni, a román viszont még inkább fölértékelődött – egyébként is kétszáz éve ez a nyelv élvez állami támogatást, s a román hatóságok mindent megtettek annak érdekében, hogy a csángók saját nyelvváltozataikat szégyellnivaló „korcsitúrának” tartsák. Mindez azonban nem elindította, csak fölgyorsította a nyelvcserét. A csángók nyelvcséréje – és ez benne a hungarikum – abban a beszédtartományban kezdődött, amely más nyelvcsere-folyamatokban többnyire a legtovább őrzi a régi anyanyelvet: a valláshoz kapcsolódó nyelvhasználatban.

A csángó közösségek legendás vallásossága a hétköznapi élet bármely területén megragadható: a falvak legfontosabb ünnepei a nagy egyházi ünnepek mellett a templomok védőszentjének emléknapijain

rendezett búcsúk. A közösség elsődleges erkölcsi kódexként is a vallási előírásokat veszi alapul, megsértésükért komoly szankciók – akár kiközösítés, megszégyenítés a mise alatt a teljes falu szeme láttára – járnak, a falu legnagyobb tekintélyű embere pedig a pap. Ez a szigorú vallásosság ugyan a fiatalabb, városban dolgozó nemzedéknél jócskán oldódik, a hit szerepe azonban még mindig erős.

A csángók vallásának azonban, ha ez egyáltalán lehetséges, ennél még nagyobb a szerepe: erre épül a csángók többségének identitása, egyszerűen azért, mert ez az egyetlen olyan megkérdőjelezhetetlen érték, amellyel fenntartások nélkül tudnak azonosulni. Magával a *csángó* névvel többségük nem szívesen nevezte meg magát, érthetően: ezt a népvét eredetileg csak a nem székely eredetű, korábban Moldvába telepedett csoportokra mondták, és akkor is leértékelést jelentett. Székelyföldön a csángókat hagyományosan lenézték – az 1990-es években sem volt ez másként –, és a székelyes csángó falvak népessége egészen a közelmúltig tiltakozott is az ellen, hogy ők csángók volnának. Mára elfogadták, ez tükröződik a csángó szervezetek nevében, de a népnévhez szélesebb körben továbbra is kellemetlen érzések, önleértékelés és szégyen tapad. Nem kis részben azért, mert a csángók saját nyelvátváltozatukat korcsnak, semagyar-seromán „madárnyelvnek” tartják – ezt hallották a román hivatalosságoktól, az iskolában, és mi tagadás, ezt hallották a székelyektől is. Erről a saját nyelvátváltozatról pedig azt tartják, hogy *csángós* beszéd. Így aztán nem meglepő, hogy sok csángó gyerek tinédzserkorában hall először arról, hogy ő voltaképpen csángó.

A 19. században kialakult magyar nemzeti identitást a csángók természetesen nem érezhetik magukénak, ugyanúgy kimaradtak a reformkori értelemben vett nemzetté válásból, mint a nyelvújításból, így aztán fölösleges is számon kérni rajtuk – bár székelyföldi és magyarországi tanulmányaik alatt nem ritkán történt ilyesmi. Ha a modern nemzeti identitások közül bármelyikkel kapcsolatba kerültek, az értelemszerűen a román, de a hagyományos csángó közösségi

önazonosság alapja nem ez, hanem részben a faluközösséghez, újabban más falvakat is magába foglaló régióhoz tartozás, részben az őket más moldvai katolikusokkal – már román és még nem román nyelvűekkel – összekötő közös vallás. Ezért aztán, amikor a csángókat a közelmúltig arról kérdezték, milyen nemzetiségűnek tartják magukat, sokan válaszolták, hogy *katólik*. Érthetően: a Moldvában élő román népességtől a csángók életmódjukat és sokan már nyelvüket tekintve sem térnek el, vallásukban viszont igen – a csángók katolikusok, a románok ortodoxok.

Hogy megértsük, miért volt különösen furmányos a román állam asszimiláló politikája, érdemes még tudnunk, hogy a *csángó* és a *katolikus* a 17. század óta azonos egymással Moldvában: a szintén katolikus szászok ekkorra beolvadtak a magyar lakosságba. A románban összemosódott a 'magyar' és a 'katolikus' jelentése, 'magyar pap'-nak hívták a lengyel, az olasz vagy a német katolikus papokat is, és olykor még ma is *ungur*-nak hívják az egyébként már román egynyelvű katolikusokat. Később az egykori moldvai magyarság utódainak nevéként használt, immár valamennyi csoport által elfogadott *csángó* – és a román *ceangău* – vette föl a 'katolikus' jelentést. Mindez viszont természetesen azzal is jár, hogy a nyelv nem lehet része ennek a csángó identitásfogalomnak: részben mert saját változataikat szégyenlik, részben mert a csángónak nevezett népesség nagyobbik része román egynyelvű.

Nézzük most már közelebbről, mitől tér el annyira a csángók nyelvcsereje az eddig leírt nyelvcserek zömétől. Emlékszünk még, Felsőőrben a vallás volt az a beszéd tartomány, amely a legszorosabban kötődött a közösség régi anyanyelvéhez, amelyben a legtovább használták a magyart. Általában így van ez, hiszen a vallás az intim beszéd tartományok része – ezek azok, amelyek a legbensőségesebben kötődnek a beszélőhöz: a beszédre fordított figyelem általában itt a legkisebb, azaz a legnagyobb a valószínűsége, hogy a beszélők elsődleges nyelvváltozatukat, **alapnyelvüket** használják bennük.

Ezek a tartományok lehetnek erős érzelmi kötődésűek (udvarlás, veszekedés), mások által ellenőrizetlenek (az állatokhoz való beszéd, gondolkodás), nagyon személyesek (íma, káromkodás), vagy nagyon automatikusak (álm, számolás).

A csángóknál viszont a templomhoz, vallásossághoz alkalmilag kapcsolódó egészen más téma is azonnali kódváltással járt annak a középkorú szabófalvi asszonynak a beszédében, akitől 1996 nyarán a faluban járva „útbaigazítást” kértünk (valójában csak beszélgetni szerettünk volna vele). A templom előtt álltunk – egyébként PETER TRUDGILLAL és KONTRA MIKLÓSSAL, és Tánczos Vilmos volt segítségünkre –, s a kialakuló beszélgetés mindaddig csángóul és (részünkről) magyarul zajlott, amíg azt nem kérdeztük, hogy a körmenetkor milyen útvonalon szoktak járni. Alkalmi adatközlőnk, akinek addig semmilyen nehézséget nem jelentett, hogy az útirányokat csángóul magyarázza el, azonnal románra váltott; ugyanígy románra váltott később is, amikor azt kérdeztük tőle, hogy amikor a pap a templom előtt, a szabadban miséz, az pontosan hol zajlik.

Értjük, ha a hivatalossághoz, iskolához, a városban végzett szakmunkákhoz kötődő beszédtartományokban gyorsabban lejátsszódik a nyelvcseré, mint a családban – de miért kötődik a román nyelv ilyen erősen a vallásos élethez? A gyors és kézenfekvő válasz az, hogy mert a csángó közösségekben a legnagyobb tiszteletnek örvendő pap nem egyszerűen tiltja a csángó változat használatát, hanem előfordul, hogy az ördög nyelvének nevezi. És vannak még hasonlóan furcsa dolgok: 1990 után viszonylag sok csángó próbált munkát találni Magyarországon, és Erdélyben osztályokat szerveztek 13–14 éves gyerekek számára. Sokan közülük Erdélyben maradtak, hogy ott végezzék a középiskolát. A moldvai papok gyakran figyelmeztették a híveket arra, hogy gyerekeiket hívják haza Erdélyből, rokonaikat pedig Magyarországról, különben kiközösítik őket a katolikus egyházból. 1991-ben egy csángó falu katolikus papja nyilvánosan megszégyenített gyülekezetéből húsz embert, mondván,

hogyan egy tál lencséért eladták a lelküket, mikor részt vettek a pápa budapesti látogatásán. Egy másik faluban a pap fiatalok egy csoportját azért térdeltette a vasárnapi mise alatt a templomfalnál büntetésből, mert elutaztak abba az erdélyi faluba, amelyik testvérfalujának akarta fogadni az ő településüket. A példákat túlságosan hosszan lehetne folytatni.

Igaz, a csángó változatokat tiltotta, helyenként tiltja a tanár is, a hivatalnokok se örülnek neki – ám a pap rosszallása mégis más, és nemcsak mindenki fölött álló tekintélye miatt, hanem mert ez a meghökkenítő állapot egy folyamat utolsó fázisa: a csángók nyelvcsereje egyenesen a vallás beszédtartományából indult.

És több száz éve kezdődött – a Vatikán hathatós közreműködésével.

A moldvai papok nem egyedi akciókat hajtanak végre, hanem szervezeten vesznek részt a csángók **lingvicídiumának**, azaz nyelvirtásának lefolytatásában. A templomok magyar védőszentjeit más szentekre változtatták, a magyar szenteket ábrázoló oltárképeket lefestették vagy más képekre cserélték, például Szent István király képét Szent István protomártírára, a himnuszokat úgy fordították románra, hogy kihagyták belőlük a „zavaró”, azaz valamilyen magyar vonatkozást tartalmazó részeket. Nehéz elképzelni, hogy Róma nem tud és nem tudott ezekről az akciókról.

De a Szentszék ennél közvetlenebbül és aktívabban is részesévé vált a csángók asszimilálásának. A Vatikánnak mindig is voltak hírei a moldvai hívek viszontagságos körülményeiről – arról, hogy vallásuk bizonyos fontos előírásait (például a gyónást) képtelenek teljesíteni, mert a nekik küldött papok nem beszélnek a hívek anyanyelvét –, saját politikai érdekeit azonban mindig fontosabbnak tartotta, mint hogy változtasson ezeken a körülményeken. Főntebb esett szó róla: 1622-ben a Vatikán missziós szervezete, a *De Propaganda Fide* vette át a moldvai katolikusok lelki irányítását, méghozzá azért, mert a 17.

század első felében a Vatikán fő célja az ortodox egyházzal való újraegyesülés volt.

Ezért küldtek főképp olasz misszionáriusokat, és nem magyar papokat Moldvába, mit sem törődve azzal, hogy a papok nem értették híveik nyelvét. Ezért támogatták a jezsuiták moldvai tevékenységét, bármilyen botrányos életet éltek is a szerzetesek, mert a rendnek jó kapcsolatai voltak a moldvai vajda udvarával, és sikereket értek el a nemesség katolizálásában, s ez fontos lépés lett volna Moldova teljes katolizációja felé. Ezért vették ki a bákói püspökséget a magyar fennhatóság alól, s adták át a lengyeleknek, noha a lengyel püspök nem élt a városban, lényegében csak az egyházi adót szedte be. Ezért túrték el, hogy a Moldvában jelenlévő egyháziak idejük nagyobbik részében egymással viaskodjanak a lelki szolgálat helyett, igaz, egyébként sem tudtak kapcsolatot tartani a magyarul beszélő hívekkel. Ezért nem foglalkoztak a magyar klérus újra és újra megfogalmazott kérésével, hogy a pápa vizsgálja meg a moldvai katolikusok kérését, s hogy azokban a falvakban, ahol erre igény van, a csángók anyanyelvén is végezzék el a liturgiát.

Ilyen körülmények között érthető, ha a lelki élet legfontosabb területe lényegében a népi vallásosság lett, irányítói pedig a közösség tanultabb tagjai, a deákok: ők tanították az imákat, énekeket, vezették a vallási eseményeket, még kereszteltek és temettek is, ha kellett. A templomi liturgia nyelve persze a latin maradt.

A 19. század elején azonban a román ortodox egyház radikális változásokat akart, mert megalázkodónak tartotta, hogy a Vatikán missziós szervezetet működtet keresztény területen. Végül a Szentszék kivonta szerzeteseit Moldvából, 1844-ben megszüntette Bákóban a püspökséget, Jászvásáron létesítettek másikat, Bukarestben pedig érsekséget alapítottak, mindkettőt papneveldével együtt. A fiatal román katolikus egyház papi szemináriumai később nagy szerepet kaptak a román asszimilációs törekvésekben: gyakran nevezik ezeket janicársárképzőnek, mert a szegény sorból kiemelt csángó fiatalok föltétlen elkötelezettséggel hirdették a hivatalos román ideológiát.

A hivatalos ideológia pedig az volt, hogy a csángók elmagyarosított románok, akiknek vissza kell térniük eredeti nyelvükhöz és kultúrájukhoz. Ez az elmélet azonban nem a román állam találmánya, hanem a Vatikáné: a pápai állam évszázadokon át érvelt ezzel amellett, hogy az ortodox románoknak „vissza” kell térniük a római katolikus hitre. Így tehát az a trükk, amelyet a román állam alkalmaz, nem újkeletű, hanem a Vatikán egyesülési politikájának öröksége. Az egyik érv, amelyet az ortodox egyházzal való újraegyesülés (lényegében annak katolizálása) mellett fölhoztak, az volt, hogy valaha minden román katolikus volt, hiszen hitüket a Római Birodalomból vitték egykor magukkal; de csak azok a románok tartották meg eredeti vallásukat, akiket Moldvában a magyar királyok elmagyarosítottak: azaz a csángók. Ahogyan ők most „visszatérnek ősi nyelvükhöz” (valójában nyelvet cserélnek, magyarról románra), ugyanúgy kellene visszatérniük az ortodox románoknak a katolikus egyházhoz. Ebből született a nyelvi csavar, amely ‘római’ (*romano*) a ‘román’ (*român*) szavak hasonlóságát használja ki: a csángókkal azt próbálták elhitetni, hogy ők voltaképpen nem római, hanem román katolikusok.

A 19. század végére Moldvában bevezették a közoktatást, és a tanítás nyelve kizárólag a román volt ugyan, de mivel a hitoktatás a templomban és nem az iskolában zajlott, egy ideig még kétnyelvű katekizmusok is forgalomban voltak. 1895-től viszont törvény tiltotta használatukat; a román nyelvű hitoktatást kötelező iskolai tárggyá tették, a kétnyelvű katekizmusokat pedig román egynyelvűekre cserélték. A papok megtiltották, hogy a hívek a templomban anyanyelvüket beszéljék, de legalább a helyi vallási vezetők, a deákok használhatták továbbra is a hívek saját nyelvét. 1930-ban viszont egy püspöki körlevél hivatalosan is megtiltotta a csángó bármilyen szintű vallási használatát, és a deákokat is arra kötelezte, hogy tevékenységüket románul végezzék. Annak érdekében, hogy a népi vallásosság nyelve mielőbb megváltozzon, már 1923-ban iskolát hoztak létre

a deákok képzésére; a régi magyar imákat románra fordították és ki-nyomtatták; a magyar imakönyveket összegyűjtötték és elégették. Azokat a deákokat, akik nem románul beszéltek, nem engedték tovább szolgálni. Az 1930-as években a templomban nem adták össze azokat a fiatal párokat, akik nem tudták románul a katekizmust; volt rá példa, hogy a pap kiközösítette az egyházból azokat, akik saját csángó nyelvüket beszélték otthonukban közös munka (kukorica-fosztás, szövés, fonás) közben. Később azokat az öreg deákokat, akiknél magyarul nyomtatott vagy csángóul írt imákat találtak ott-hon, a Securitate vádolta meg, hogy kémek.

Mindezeket figyelembe véve már értjük, miért vált a nyelvcsere húzóerejévé a vallás beszéd tartománya. A hit ereje és az egyház tekintélye önmagában nem volt elég, hogy a vallásosság teljes egészében a románhoz kötődjön, amíg a közösségben óriási szerepet játszó népi vallásosság a saját változathoz kötődött. Az asszimilációs politika azzal vált igazán hatékonná, hogy a templomon kívüli, faluközösségi vallásos élet nyelvét is kötelezően románra változtatta.

Az anyanyelv nyomai a nyelvcsere után

Már a nyelvi érintkezéseknél is beszélhettünk volna a nyelvi interferencia másik irányáról, azaz amikor a nyelvi elemek nem a másodnyelvből kerülnek az anyanyelvbe, hanem az anyanyelvből a másodnyelvbe. Azért nem tettük, mert jónak látszott előtte megismerni a nyelvcsere folyamatának legfontosabb jellemzőivel. Merthogy: pontosabb, csak sokkal kacifántosabb lett volna az előbb azt mondani, hogy ebben a nyelvi helyzetben a régi anyanyelv elemei kerülnek az új anyanyelvbe, de még akkor, amikor az új anyanyelv még másodnyelv volt. Ezt az interferenciátípust **szubsztrátumhatásnak** hívják.

Amikor egy közösség kétnyelvűvé válik, akkor a másodnyelvet felnőttek is megtanulják – és idegennyelv-tanulásainkból jól tudjuk, hogy a felnőtt korban elsajátított nyelvbe, akár akarjuk, akár nem,

beszűrődnek anyanyelvünk bizonyos sajátosságai, ezeket a „rendszer-szerű hibákat” a nyelvtanárok jól ismerik. Így amikor egy közösség felnőtt generációjából sokan sajátítják el a másodnyelvet, akaratlanul is olyan változatát alakítják ki, amelyben anyanyelvük egynémely tulajdonsága visszaköszön. Lehet ez kiejtés, hangsúlyozás, beszéddal-lam, a határozottság-határozatlanság eltérő kifejezése, különféle ige-idők, igemódok stb. – leginkább azok a nyelvi elemek jelennek meg szubsztrátumhatásként, amelyek a legkevésbé tudatosulnak, és amelyek kognitív beágyazottsága a legerősebb.

Nyelvi tudatosságunk nem egyképpen fér hozzá az egyes nyelvi elemekhez, azaz vannak könnyen azonosítható (szegmentálható) elemek, például a szavak, más elemek, például a hangrendszer belső szabályai, a nyelv kategóriarendszere (hogyan, milyen egységekre, al-egységekre osztja a világot) és „szemlélete” (igemódok, igeidők, többes és egyes szám használata, mi számít „egységnek” stb.) nehezebben érhetők el a nyelvi tudatosság számára.

Egy nyelvi elem kognitív beágyazottságának mértéke függ például használatának gyakoriságától, strukturális beágyazottságától, jelöltségének fokától mind relatív (az érintkező nyelvek közötti), mind abszolút (univerzális pszicholingvisztikai) értelemben. Azaz: egy nyelvi elem beágyazottsága attól függ, mennyire szorosak az adott elem asszociatív neurális hálózati kapcsolatai. Ebből következik, hogy a szubsztrátumjelenségek a fonológiában és a mondatban a leggyakoribbak, és ritkák a szókincsben.

A kétnyelvűség kialakulásakor tehát létrejön egy olyan kontaktus-változata a másodnyelvnek, amely az anyanyelv interferenciáját mutatja. Ha a fiatal generációk szüleiktől ezt a kontaktusváltozatot tanulják meg, a közösség régi anyanyelvének nyomai is megőrződnek, legalábbis egy ideig. Kisebb erre az esély, ha a másodnyelv folyamatosan jelen van, és a felnövő generációk alapnyelvi szinten is elsajátíthatják, hiszen folytonosan érintkeznek a másodnyelv „eredeti” változataival, s nem csak a saját csoportjuk előző generációja által

kialakított kontaktusváltozattal. Éppen ezért olyan nehéz jó, különösen történeti példákon bemutatni, mi is történik ilyenkor, milyen a szubsztrátumhatás – nem azért, mintha nem jönne létre, hanem mert többnyire nagyon gyorsan eltűnik. A következő fejezetben viszont bőven találkozunk majd a szubsztrátumhatással, vannak, akik egész nyelvek létrejöttét magyarázzák vele.

A kölcsönzést és a szubsztrátumhatást tehát elsősorban a kognitív beágyazottság mértéke különbözteti meg, illetve az, hogy egy elem mennyire hozzáférhető a nyelvi tudatosság számára. A kölcsönzés esélye annál nagyobb, minél lazább az asszociatív kapcsolathálózat, amelybe az új elemet bele kell illeszteni, illetve minél könnyebben szegmentálható egy nyelvi elem a nyelvi tudatosság számára. A szubsztrátum esetében éppen fordítva: minél nehezebben fér hozzá a nyelvi tudatosság egy-egy elemhez, s minél erősebb az elem kognitív beágyazottsága, annál nagyobb az esélye, hogy nyelvcsere után megőrződjön az új nyelvben.

A kölcsönzés lehet fölismert és rejtett is, azaz a beszélők észrevehetik, hogy másik nyelvükből származó elemet használtak, de maradhat ez rejtve is – éppen ezért fejezi ki Lars Johanson terminusa, a *másolás* sokkal pontosabban azt a pszicholingvisztikai folyamatot, amelyet hagyományosan „kölcsönzésnek” neveznek. A szubsztrátumhatásként megmaradt elemek viszont rejtettek, a beszélők többnyire nincsenek tudatában annak, hogy egy nyelvi elem csoportjuk egykori anyanyelvének lenyomata.

Ennek a különbségnek fontos következményei vannak.

Minthogy a kölcsönzésben a könnyebben fölismerhető elemek a leggyakoribbak, a kölcsönzött elemek alkalmasak arra, hogy szimbolikus, identitásjelző funkciót kapjanak: például ha a másodnyelv mögött álló kultúra nagy tekintélyű, és a kölcsönzött szavakkal a beszélők ennek elfogadását, az odatartozás vágyát fejezik ki, hiszen a kölcsönsszavak az átadó nyelvet, rajta keresztül

a mögötte álló kultúrát is szimbolizálják. A kölcsönzés folyamataiban tehát a nyelv kognitív összefüggései mellett a társadalmi–kulturális–politikai tényezők – azaz a nyelvhasználat szimbolikus vonatkozásai – is nagyon nagy szerepet játszanak, a szubsztrátumhatás kialakulását azonban a nyelv kognitív beágyazottsága irányítja. Erős egyszerűsítéssel: a kölcsönzött szavakkal tudunk elvárásokat, értékeket, igazodást kifejezni, hiszen mások is észreveszik, hogy „idegen szót” használtunk. A szubsztrátumjelenségekkel viszont nem, hiszen nem is tudunk róluk. Amikor anyanyelvünk szemléleti eltérései miatt fogalmunk sincs, mikor melyik angol múlt időt kellene használni, akkor nem nemzeti büszkeségből iktatunk ki egy kivétellel minden bonyodalmas alakot, hanem mert nem is értjük, minek az a sok. Az új, módosított, szubsztrátumhatásokat tartalmazó nyelvváltozat persze kialakulása után maga is szimbolikus értékeket vehet föl, s mint minden nyelvváltozat, az őt használó közösség identitásának jelzője lesz. De abban, hogy miért éppen azok az elemek szivárogtak be az új nyelvbe a régiekből, amelyek átszivárogtak, nincs szerepe a társadalmi és kulturális értékrendnek.

S hogy visszatérjünk e fejezet fő témájához: emlékezzünk rá, hogy a nyelvcsere elindulása, lefolyása viszont csakis a társadalmi–politikai–kulturális tényezőktől függ, a nyelv szerkezetének, jellegzetességeinek nincs benne szerepük. Nem a nyelv alkalmatlansága miatt cserélik le a közösségek nyelvüket egy újra és „tökéletesebbre”, hanem a szociokulturális tényezők összhatása következtében.

8. fejezet

Egzotikum rulez

...amelyben távoli vidékekre merészkedünk, és furcsa nyelvekkel, furcsa nyelvészeti nézetekkel ismerkedünk meg; a pidzsin és kreol nyelvekről lesz szó, és arról, hogy a logikailag szép ívű elméletek tetszetősek, de nem mindig igazolhatók.

DAVID STARKEY egyrészt arról híres, hogy nagy sikerű történelmi ismeretterjesztő műsorokat készít a brit történelemről, évtizedek óta állandó szereplője tévé- és rádiócsatornáknak, másrészt arról, hogy nyersesége miatt megkapta a „Britannia leggorombább” embere címet. Sőt: 2011 augusztusában az egyébként többnyire jámbor népeknek mondható történészek és nyelvészek tömegei horgadtak föl egy kijelentése miatt. 2011 AUGUSZTUSÁBAN London és Anglia több más városa csatatérre változott néhány napra: erőszak, gyűjtogatások, fosztogatás, állandó és masszív rendőri jelenlét és beavatkozás – a kiváltó ok az volt, hogy egy rendőr lelőtt egy fekete fiatalembert, Mark Duggant, s az emiatt szervezett tiltakozó menetből gyorsan erőszakos cselekmények tömege nőtt ki. A médiában egyre-másra szólaltak meg a társadalomkutatók, keresve a pokol elszabadulásának okát. Ki a külvárosi reménytelenséget, szegénységet, munkanélküliséget, ki a kultúraváltást – mások a kultúravesztést –, az etnikai feszültségeket találta fő oknak, voltak, akik ezek keverékével magyarázták az angol városokon végigsöprő erőszakhullámot.

Starkey ebben a felpaprikázott közhangulatban találta azt mondani a BBC 2 esti hírműsorában, hogy „A fehérek feketévé váltak. Egy erőszakos, romboló, nihilista gengszterkultúra egy bizonyos formája lett a divat, a fekete és fehér fiúk és lányok egyaránt ezen

a nyelven beszélnek. Olyan nyelven, amely teljesen hibás, ez a jamaicai beszéd, amely benyomult Angliába, ezért érezzük annyian, hogy szó szerint idegen országban élünk.” Pillanatokon belül száznál több brit történész kérte ki magának nyílt levélben, hogy a csatorna a témában járatlan kutyaütőt kérdezett meg, és gyalázta meg ezzel a történész mesterséget; a szubkultúrákkal foglalkozó szociológusok sem emelték éppen piedesztálra Starkey-t, és úgy általában mindenki súlyosan rasszistának minősítette a kijelentést. Nekünk most a kijelentés népi nyelvészeti – azaz a nyelvről megfogalmazott laikus nézet – része az igazán izgalmas: meghökkentő, hogy valaki, aki évtizedek óta magyarázza az angol királyok életét Nagy-Britanniának, ilyen mértékben legyen tudatlan a nyelvet illetően, s hogy ilyen atavisztikus ősi félelmek törjenek elő belőle, ha valaki másként beszél, mint ő.

Amire Starkey valójában gondolhatott, az a szlengben *Jafaican*, a nyelvészeti irodalomban *multikulturális londoni angol* (MLA) névre hallgat. Ez a változat éppen a szemünk előtt formálódik, és csak halványan van köze a jamaicai angolhoz. Az MLA kutatója, PAUL KERSWILL szerint egyik forrását valóban úgy hívják, hogy *londoni jamaicai*, de már ez is több nyelvből állt elő: a 20. század derekától a különböző karibi szigetekről bevándorlók kreoljaiból hozták létre a második generációs gyerekek, és a londoni angol változat mellett beszéltek, függetlenül attól, hogy szüleik Jamaicáról származtak-e. Sőt, európai, afrikai és ázsiai tinédzserek is használták ezt a változatot. Jamaicainak azért nevezték, mert a bevándorlók között valóban sok volt a jamaicai származású, ráadásul ezzel köthették a reggae zenéhez és a Rastafari-mozgalomhoz is. Ez a londoni jamaicai alakul aztán tovább: új tulajdonságai azokból a londoni angol változatokból származnak, amelyet az újabb bevándorlók beszélnek, s amelyek hordozzák a bevándorlók háromszáznál több nyelvnek a szubsztrátumhatását is. A tinédzserek, legyenek bevándorlók vagy egynyelvű angolok, körülbelül az ezredforduló óta már közösen, etnikai hovatartozástól függetlenül beszélnek és alakítják ezt az új londoni angolt.

Jamaicai beszéd

Az a bizonyos „JAMAICAI BESZÉD” viszont a nehezen fordítható *Jamaican patois*, úgy három millió ember anyanyelvének a neve. A **patois** eredetileg azokat a francia területen beszélt, lenézett nyelveket jelentette, amelyeknek nem volt írásbeliségük (szemben azokkal a regionális változatokkal, amelyeknek volt, ezeket *dialect*-nek hívták). Ezeket nem tekintették „igazi”, teljes értékű nyelveknek, csak romlott idiómáknak. Ez a szerencsétlen mellékjelentés később átragadt a patois-nak minősített nyelvekre, a pidzsinekre és kreolokra, és tulajdonképpen minden nemsztenderd változatra is.

A patois-nak minősítés szinte elkerülhetetlenné teszi, hogy az ember belegyalogoljon abba a csapdába, amelybe Starkey is belevetette magát: hogy a jamaicai nyelvet az angolhoz képest, abból levezetve határozza meg, mintha az angol valamiféle korcs változata volna. Pedig nem az. Éppen ezért a nyelvészek nem is használják a *patois* kifejezést, hiszen a jamaicai kreol nagyon is valóságos, önálló és teljes értékű nyelv. Nem tévesztendő össze sem az angol jamaicai változatával, sem azokkal az angliai szlengvariánsokkal, amelyekbe esetleg bekerült egy-két szó a jamaicai kreolból. Kétségtelen, Londonban is elég jelentős jamaicai diaszpóra él – többek között New Yorkban, Washingtonban, Miami-ban, Torontóban, a karibi országokban, sőt Afrikában is léteznek nagyobb közösségeik –, de semmi közük a megvadult tinédzserekhez. A jamaicai kreol számottevően különbözik az angoltól, nyelvtanában, szókincsében, kiejtésében is, és noha szókincsének nagy része valóban az angol szókészletre épül, ha beszélni akarjuk, természetesen külön meg kell tanulnunk.

Starkey nagy tévedést követett tehát el, de az nem az ő ötlete, hogy a jamaicai kreol „nem is nyelv”: a jamaicai kreol beszélői maguk is jól megtanulták, hogy nyelvük semmit nem ér, hiszen csak „torz angol”. Éppen ezért a nyelvnek alig van írásbelisége, noha jó ideje próbálkoznak vele, hogy legyen, és a szülők is keményen ellenálltak, amikor a kreolkutató ikon, ROBERT LE PAGE azt javasolta,

hogy jobb volna a kicsiknek, ha anyanyelvükön tanulnának az első néhány évben, s nem egy idegen nyelven, vagyis angolul. Jamaicában az emberek ugyanúgy hajlamosak elfogadni a külső, elitista értékrendet, és lenézni saját anyanyelvüket, mint az arabok teszik, mint ahogyan sok görög azt képzelte, hogy a dimotiki nem is igazi nyelv, vagy ahogyan a magyarok bélyegzik meg boldogan akár saját szüleik, sőt önmaguk „nyelvjárásias” beszédét.

A jamaicai kreol beszélői sokszor az angol gyarmatosítók előítéletét visszhangozzák: a pidzsinek és kreolok olyan „keveréknyelvek”, amelyekkel foglalkozni sem érdemes, hiszen csak az „igazi nyelvek” torzói, nem mások, mint a nyelvet megtanulni képtelen, ostoba, aljammunkát végző, elsősorban fekete lakosság alacsonyabbrendű gagyogása. Szó mi szó, a nyelvészet is elég későn figyelt föl ezekre a korábban csökkent értékűnek tartott nyelvekre, csak valamikor a 19–20. század fordulója táján, a korábban már emlegetett HUGO SCHUCHARDTNAK köszönhetően, akit egyébként is a társasnyelvészet egyik szentjévé illene avatni a történeti nyelvészet szemléletét a mai napig félrevezető családfaelméletet illető bírálata, és a nyelvi változások terjedésére vonatkozó elméletének kidolgozása miatt. E két dolog nem független egymástól: ha van valami, ami tövestül csavarja ki a nyelvi családfák vaskos törzsét, akkor az a kreol nyelvek pusztája léte.

Merthogy a **kreol nyelv** csak attól kreol nyelv, hogy tudjuk róla, hogy az. Ez nem hangzik különösebben értelmesen, holott tényleg erről van szó: számos nyelv lehet „keverék” eredetű úgy, hogy erről már egyáltalán semmilyen fogalmunk sincs, ezért nem is tartjuk őket kreol nyelvnek. Vagyis: meglehet, hogy bizony sok nyelvet illetően oda lenne a pedigre magasztos tisztasága, ha lennének forrásaink azokból az időkből, amikorról nincsenek. A pidzsin és kreol nyelvekkel szemben megnyilvánuló kezdeti idegenkedés mára ettől függetlenül is lelkes ünneplésbe fordult át: a nyelvi változással, nyelvvel-sajátítással, kognitív nyelvészettel, az afroamerikai angollal, a nyelv társadalmi rétegződésével, a nyelvérintkezésekkel foglalkozók számára egyaránt kincsesbánya a kreol és pidzsin nyelvek vizsgálata.

Újabb laboratóriumról van szó: a kreol nyelvek esetében jól ismerjük a kiindulópontot, így a megszokottnál kényelmesebben követhetjük azokat a folyamatokat, amelyek átláthatatlanabb nyelvi helyzetekre is jellemzőek, csak nehezebb őket azonosítani.

Szóval miféle szerzetek ezek?

Lingua franca nyelvek

Unokaöcsém egyik első, még ovis idegen nyelvi élménye az a mondat volt – hetekig kellett még elviselnünk, hogy ezt hajtogatják –, amivel egy horvát apartmantulajdonos próbálta tudtukra adni, a beszámolók szerint naponta többször, hogy csak szombatig maradhatnak. A mondat így hangzott: *Pistabácsi Samstag morning ciao bello*. Mint-hogy a bátyám nem Pista, először nemigen értettem, mi akar ez lenni, de a fiúk fölvilágosítottak, hogy minden magyar férfit *pistabácsi*-nak hívott az illető – mi sem teszünk mást, amikor az eredetileg márkanév *xerox*-ot a *fénymásoló* szinonimájaként használjuk, amikor az *adidasz* egyszerűen ’edzőcipő’, úgyszólván lehet az ember magának akár Nike adidaszt is, vagy amikor minden üdítő *kóla*, ezért aztán lehet belőle nemcsak barna, hanem szőke is. A többit nem kell magyaráznom: szavak innen-onnan, amit a horvát tulaj szerint a legnagyobb eséllyel értenek magyar vendégei, és „no nyelvten”, de az nem is hiányzik. A cél végtelenül egyszerű: nincs közös nyelv, de van kommunikációs szükséglet, ennek kell eleget tenni. Nem kell jövő idő, mindenki tudja kedden, hogy szombat odébb van, nem kell ragozás, mindenki tudja, hogy „Pista bácsi” a „családfő” és így maga a család, és ők azok, akiknek menniük kell szombaton. Teljesen mindegy, hogy a fölhasznált szavak mely nyelvek szótárából valók, a fontos csak az, hogy megértsék őket.

A horvát apartmantulajdonos pontosan úgy viselkedett, ahogy mindazok, akiknek a nyelv nem szentség, nem templom, nem költői nyersanyag, nem fennkölt és roppant kifinomult gondolataik jól sza-

bott ruhája meg mifene más, hanem eszköz, amellyel elérhetik a céljukat, itt nevezetesen azt, hogy a vendégek időben adják át az üdülőt a következő turnusban érkezőknek. Azt tette, amit mediterrán elődei: elkezdett létrehozni egy közvetítőnyelvet – egy lingua francát.

A **lingua franca** eredetileg egy földközi-tengeri keveréknyelvnek a neve volt, a *franca* – azaz *frank* – általánosságban a nyugat-európaiakat jelentette. Hajósok, kereskedők és keresztetek használták egymás közt a 11. századtól, s elsősorban újlatin – olasz, provanszál, később egyre inkább portugál és spanyol eredetű szavakat tartalmazott, de keveredett bele görög, török, arab és francia is. A közvetítőnyelv másik neve *szabir* volt, a latin *sapere* 'tudni' újlatin származékaiból (és semmi köze a nomád szabirokhoz), kései változatát egészen a 19. századig használták. A 15. században – érthető okokból – nemcsak a tengereket, hanem a lingua franca szókincsét is a portugálok és a spanyolok kezdték birtokba venni, a portugál tengerészek az anyanyelvük által uralt változatot messzi tengerekre is elvitték magukkal. Ez volt tehát „a” lingua franca. Ma már más, kiterjesztett jelentésben használjuk a kifejezést.

A közös anyanyelvvvel nem rendelkezők ósidők óta alkotnak a mediterrán lingua francához hasonló nyelveket, mert nemcsak hajózni szükséges, hanem utazni, kereskedni, a szomszédokkal kapcsolatot fenntartani. Ha két egymással érintkező közösségnek nincs közös nyelve, több lehetőségből választhatnak. Megtanulhatják egymás nyelvét, megtanulhatja csak az alacsonyabb presztízsű csoport a másik nyelvét. Segítségül hívhatnak olyan nyelvet is, amely egyiküknek sem anyanyelve, de széles körben ismert, jól hasznosítható nyelv. Lehet ez már meglévő, nagy területen elterjedt közös nyelv, és létrehozhatják ők maguk is, mint a Földközi-tengeren egykor: mindezeket egyaránt lingua franca nyelveknek hívjuk. Mivel nagy területeken, különböző anyanyelvű emberek használják őket, ugyanaz a lingua francaként működő nyelv többféle változatban létezik, aki hallott már japánt, franciát és magyart angolul beszélgetni egymással, az pontosan tudja.

Az érintkezés nyelveként használt lingua franca lehet tehát egy különben mások által anyanyelvként beszélt (vagy legalábbis egykor ténylegesen használt) nyelv: a középkori Európában a latin, keleten a perzsa, Afrikában a suahéli, az egykori Szovjetunió területén némi megszorításokkal az orosz, és ma már az egész világon az angol. Mint láttuk, az eredeti lingua franca azonban egy többféle nyelvből összegyúrt, leegyszerűsített nyelv volt – az ilyen nyelveket ma **pidzsineknek** hívják, s hogy elejét vegyük a sokszor tapasztalható terminológiai kavarodásnak, szögezzük rögtön le: minden pidzsin lingua franca (azaz közvetítőnyelv), de nem minden lingua franca pidzsin. A mediterrán szabir volt az első pidzsin nyelv, amelyről biztos tudomásunk van, az első *pidzsin*-nek nevezett nyelv pedig a legelfogadottabb magyarázat szerint a kínaiak és angolok által a 19. század vége felé Kantonban használt közvetítőnyelv volt, nevét pedig az elterjedt magyarázat szerint az angol *business* 'üzlet' kantoni kiejtésétől kapta – egy ennél valószínűbb, de kevésbé ismert etimológia szerint viszont a kantoni *bei chin* 'pénzt fizet' kifejezésből jön a név.

Pidzsin nyelvek – és pidzsinnek nevezett kreolok

A pidzsin nyelveknek vannak olyan közös tulajdonságaik, amelyek abból következnek, hogy ezeket a nyelveket nem anyanyelvként, azaz egy-egy nyelv megszokott funkcióinak teljességében használják, hanem csak egymás közötti információcserére. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy mindenfajta redundanciát kerülnek: szókinsük mindössze pár száz szóból áll, nincs bennük ragozás és nyelvtani nem, a fokozást és a többes számot a szó megismétlésével fejezik ki, bonyolult igeidőrendszer helyett az igehez kapcsolt önálló szó jelzi, ha valami a múltban történt, vagy a jövőben fog bekövetkezni, nincsenek bennük vonatkozó mellékmondatok, és szűkebb a hangkészletük, mint a forrásnyelveknek. Aki netán azt képzelné, hogy a nyelvnek logikusnak, szikárnak, sallangmentesnek kell lennie, mert ez szolgálná a leginkább az információcserét, az gondoljon csak a pidzsin

nyelvekre: ilyen a nyelv, amikor semmi más dolgunk vele, csak az információk közlése. Lényegében minden hiányzik belőle, amitől a nyelv nyelv. Nem nehezítik az életünket rendhagyó alakok tömegei, nincsenek ambivalens, éppen átalakulóban lévő jelentések – de nincs lehetőségünk arra sem, hogy választásainkkal fölmutassuk identitásunkat, hogy hova tartozunk, hogy mennyire becsüljük beszédpartnerünket. A pidzsineket nem kell mégsem bántanunk, nagyon jól működnek abban a korlátozott funkcióban, amire kellenek. Ne gondoljuk azt sem, hogy valamiféle makogó angolról, franciáról, németről van szó: a pidzsinnak jól leírható szabályai vannak, ha valaki ezeket nem tudja, sem beszélni, sem érteni nem fogja a pidzsint, akkor sem, ha az angol (francia, portugál stb.) alapján mulatságosnak hallja.

A szabályok igen konzekvensek – ez is azt segíti, hogy minél könnyebben lehessen elsajátítani a pidzsint. A szókészletben van ennek egy bűbajos következménye: egy bizonyos szemlélet kiterjesztése olyan széles jelentéskörre, amilyenre csak lehetséges. Ettől aztán a szókészlet nagyon átláthatóvá („képesse”) válik, vagyis az először hallott kifejezések jórészt megértjük az összetevők alapján. Ezt az eszközt természetesen minden nyelv használja, de minél több a bevett, megszokott kifejezés, annál kevésbé áttetsző a szókészlet. Aki nem ismeri azt a gyümölcsöt, amely baracknak néz ki, de a héja sima, és életében először hallja a nevét ennek a valaminek, annak például összehasonlíthatatlanul többet mond a *kopasz barack*, mint a *nektarin* – ennek megfelelően *kopasz barack* volt a neve, amikor először megjelent a magyar piacokon, csak később tett szert az előkelő(sködő) nektarinságra.

A pidzsinek hiperélénkek kreatív szóalkotás szempontjából, hiszen a néhány száz szóból nem futja arra, hogy minden kifejezni szándékozott jelentésre önálló szó jusson. Ha tudjuk, hogy a *gras* ’fű’ (← *grass*), a *maus* ’száj’ (← *mouth*), a *fés* ’arc’ (← *face*), a *bed* ’fej’ (← *head*), a *pisin* ’madár’ (← *pigeon*), a *han* ’kéz’ (← *hand*), és hogy a *bilong* (← *belong*) a birtokviszonyt jelzi, ki tudjuk találni a következő kifejezések jelentését:

mausgras, gras bilong fes, gras bilong hed, gras bilong dog, gras bilong piszin, ban bilong piszin, gras nogut. Nem is kellene megmondanom a megoldást: ez a bajusz, szakáll, haj, kutyaszőr, madártoll, madárszárny, gyom (a „nem jó”, azaz rossz fű). Aki figyelt, még azt is észrevehette, hogy lehetne ez még szabályosabb is, hiszen a ’bajusz’-nak elvileg *gras bilong maus*-nak kellene lennie.

Az a pidzsin nyelv azonban, amelyből ezek a példák valók, a sokat emlegetett *tok piszin*, valójában már nem is „igazi” pidzsin nyelv, csak pidzsin eredetű. A pidzsin nyelv sorsa különleges esetben lehet ez: egyre több nyelvhasználati tartományban kezdik használni, egyre bővül a szókincse, és egyszerűsége lesznek olyanok, akik első nyelvéné, sőt anyanyelvéné válik. Ekkorra azonban már mindent tud, amit egy „rendes” nyelv: bonyolultabbá válik a nyelvtana, lerövidülnek a hosszabb kifejezések, s ezzel a szókincse sokat veszít az imént dicsért átláthatóságából, megjelennek viszont a stílusváltozatok, és alkalmassá válik a társas funkciók jelölésére. A *tok piszin* végigment ezen a folyamaton, ma már Pápua Új-Guinea egyik hivatalos nyelve, használják egészen formális beszédhelyzetekben is, médiában, parlamentben, előadásokon, sőt még írásbelisége is van. Az ország oktatásának nyelve főként az angol, de nagyon sok iskolában a *tok piszin*et használják az első három évben. Öt-hat millió ember érti és beszél különböző szinten, közülük már több mint egymilliónak az első nyelve. Vannak területi változatai, és annak ellenére, hogy a helyiek még mindig pidzsinnek nevezik, nyelvészeti értelemben ugyanolyan önálló és teljes értékű nyelv, mint az angol, a francia vagy a magyar.

Pedig egyszerű pidzsinnek kezdte: a csendes-óceáni szigetvilág különböző szigeteiről toborzott, sokszor csalással, hazugságokkal elcsábított emberek robotoltak együtt az észak- ausztráliai Queensland cukornádültetvényein, közös nyelvük egy főként angol szavakból építkező pidzsin volt, de mint általában, keveredtek bele más nyelvekből is elemek, a németből, a portugálból, a malájból és a törzsi nyelvekből. A munkások elnevezése a *kanaka* volt – később ez

a szó kalandos utat járt be, visszatérünk rá. Ez a keveréknyelv alakult át lassan tok pizinné – mindez sajátos módon már nem Ausztráliában, hanem Német Új-Guineában történt. Igaz, ott egy német alapú keveréknyelv is forgalomban volt (az *Unserdeutsch*), az elsődleges lingua francává mégis a tok pizsin vált az uralkodók és meghódítottak között, s főként a meghódított, közös nyelvvel egyébként nem rendelkező csoportok között. A terület nyelvi butjánzása minden bizonnyal hozzájárult, hogy egy idő után a korlátozott funkciójú pidzsin teljes nyelvvé alakult át, hiszen ezen a vidéken legalább nyolcszáz kicsi, még kétszázezer beszélővel sem rendelkező nyelvet beszélnek – elengedhetetlen szükség volt egy közvetítőnyelvre. Volt két másik jelölt, az egyik helyi nyelvből, a motuból kialakult *hiri motu*, a másik az angol, de a hiri motu beszélőinek száma nem mérhető a tok pizsint beszélők számához, ráadásul egyre csökken, az angol pedig hasznos ugyan, és használják, de mégsem saját nyelv.

A tok pizsin szokott lenni az élő példa arra, hogy ha egy pidzsin nyelv anyanyelvi beszélőkre tesz szert, akkor teljes nyelvvé válik, s éppen ezért már nem pidzsinnek, hanem kreolnak minősül. A kreol és a pidzsin nyelvek közötti egyetlen megfogható különbségnek ugyanis pontosan ezt tartják: a klasszikus nézet szerint a kreol nyelvek pidzsinékből keletkeztek, de mivel egy csoport anyanyelvként kezdte használni őket, kiteljesedtek, mint a tok pizsin. Éppen ezért a pidzsinet hagyományosan együtt emlegetik a kreol nyelvekkel, és összefoglalva beszélnek számukról, földrajzi megoszlásukról, jellegzetességeikről. Általános nézet szerint mindkettő esetében ugyanaz történt az első lépésben: elkezdett kialakulni egy keveréknyelv, méghozzá úgy, hogy az érintkező közösségek egyike, a domináns közösség nyelve adja a szókincset (ezt nevezik *lexifikáló nyelvnek*), a nyelvtan alapját viszont elsősorban az alárendelt közösség nyelve szolgáltatja, így aztán nem beszélhetünk a hagyományos értelemben kölcsönzésről, hiszen mindkét nyelv forrásnyelv. Ponto-

sabban a nyelvi interferencia mindkét irányát látjuk: az erőteljes kölcsönzést a kulturálisan, gazdaságilag, politikailag domináns nyelvből, és az erőteljes szubsztrátumhatást az anyanyelvből.

Összességükben száznál több pidzsin és kreolt tartanak számon, úgy harmaduk angol alapú, elég sok a francia és portugál forrású, de van köztük spanyol, német, holland, egy-két olasz is, arab, indián, maláj alapú, afrikai nyelvekre épülő. Két nagy csoportot szoktak megkülönböztetni, az atlanti-karibi csoportot, melynek kreoljai a 17–18. században alakultak ki, és sokak szerint közös vonásuk, hogy azoknak a nyugat-afrikai nyelveknek a hatását mutatják, amelyeket a behurcolt rabszolgák beszéltek – emlékezzünk csak, ilyenek tartják RÉMUSZ BÁCSI GULLAHJÁT. A másik, a csendes-óceáni csoport nyelvei később, a 19. században alakultak ki – mint a tok pizsin. A kreol nyelveket kutatók azonban rendszeresen fölhívják a figyelmet arra, hogy az effajta csoportosítás nem veszi figyelembe, hogy a két terület ugyan távol volt egymástól, de nem voltak elszigetelve: a hajók árut és embert szállítottak közöttük, a matrózok meg szavakat. Hamarosan kiderül: ezzel a csoportosítással ennél nagyobb bajok is vannak.

Ha már tengerészekről beszélünk, a legvadregényesebben kialakult kreol se maradjon említetlenül. Filmek, irodalmi földolgozások tucatja örökítette meg a gyümölcskenyérfa-palánták begyűjtésére indított BOUNTY zendülő matrózainak történetét, akik a lázadást követően Tahitiről elrabolt nőekkel és néhány férfival PITCAIRN szigeten telepedtek le – jó ideig nem találtak ott rájuk, mert a térkép rossz helyen tüntette föl a szigetet, saját hajójukat pedig partraszállás után elégették. Egy évtized múlva a tengerészek közül már csak John Adams, a csoport vezetője volt életben, és a tahiti férfiak is sorra meghaltak a britekkel és az egymással folytatott, s leginkább a szesz körül forgó torzsalkodásokban. A vegyes nászokból született gyerekek azonban ekkor már szüleik angol alapú kreol nyelvét beszélték, s ezt vitték magukkal az utódok a 19. század közepén a Norfolk-

szigetre. Ez a bizonyos nyelv, a PITKERN mára lényegében kihalt, legalábbis Pitcairn-szigeten, ott már 2002-ben is mindössze harminchatan beszéltek. A pitkernből kialakult norfolki NORFUK nyelvnek viszont még mindig van néhány száz anyanyelvi beszélője.

Van néhány figyelemfölkeltő egyezés az egymástól óriási távolságra beszélt pidzsin és kreol nyelvekben, elsősorban egyes szavak. A főntebb emlegetett *kanaka* például hawaii eredetű szó, és ’férfi’-t, ’ember’-t jelent. Mivel az ültetvényesek munkásaikat ezzel a szóval illették, gyorsan lenéző, pejoratív jelentést kapott. Óceániában ne nagyon próbálkozzunk ezzel a kifejezéssel, ha barátkozni akarunk, és ha valakivel netán tok pizint használnánk közvetítőnyelvként, akkor se mondjuk, mert a szó megőrizte a hozzá tapadt rossz érzéseket. A szóhoz fájó emlékek kötődtek a Franciaország gyarmatává vált Új-Kaledóniában is, az 1980-as évek függetlenségi törekvéseiben azonban már a saját identitás büszke megjelölése volt a *kanak* a szigetek őslakossága számára, az önállóvá váló ország népének csaknem fele így nevezi magát. Vannak más közös eredetű szavak is. A tok pizsin, a Suriname-ban beszélt szranan, Aruba és Curaçao hivatalos nyelve, a papiamentu, Sierra Leone nemzeti nyelve, a krio, és az egykori dél-kínai angol pidzsin (szép nagy földrajzi távolságok vannak e nyelvek között) egyaránt a portugál *sabir* ’tud’ utódváltozataival jelöli a tudást, és a szintén portugál *piquenbo* ’gyerek’ szóra visszavezethető szavakkal a ’gyerek’-et, illetve a ’kicsi’-t.

A bioprogram-hipotézis

Az ehhez hasonló egyezések alapján állította föl HUGO SCHUCHARDT a pidzsin és kreol nyelvek monogenezisének elméletét. Nézete szerint a mediterrán *szabir* 15. századi, erősen elportugálosodott változata valamennyi pidzsin és kreol nyelv alapja. Ezt beszéltek volna a 15–18. század között Nyugat-Afrika portugál erődeiben, és egyrészt a tengerészek hozták szanaszét a világba, másrészt ez lett

volna a különféle törzsekből rabszolgának elhajtott emberek közös nyelve. Azért van mégis annyiféle belőle – a portugálon kívül angol, francia, holland, német, olasz, spanyol alapú –, mert a gyarmatosítók nyelvének hatására egy sajátos jelenség, *szókészletcsere (relexifikáció)* zajlott le bennük. Azaz: az eredeti, portugál alapú szókincset nagyrészt átmosta a terület urainak (aztán esetleg új, majd még újabb urainak) a nyelvéből származó szókészlet. Noha egy-két kreol nyelv szókészletcsereje talán valóban dokumentálható jelenség (bár ebben sem lehetünk biztosak), ezt a korábban igen népszerű elméletet ma már alig egynéhány nyelvész véli fenntarthatónak.

Azt viszont ma is sokan elfogadják, hogy a kreol nyelvek atlanti csoportjában föllelhető, elsősorban nyelvtani hasonlóságokat a rabszolgának elhurcoltak nyugat-afrikai nyelveinek szubsztrátumhatása okozza. A gullah kapcsán már beszéltünk erről a nézetről, s bármennyire általánosnak mondhatjuk, valószínűleg újra kell majd gondolni. Egyrészt mert a közösnek tekintett tulajdonságok egy része olyan kreol nyelvben is megvan – például a hawaii kreolban –, amely egészen másként alakult ki, másrészt mert természetesen a nyugat-afrikai nyelvek is sokfélék, így nem lehet a korábbi nagyvonalúsággal hivatkozni rájuk.

Van a közös jegyeknek egy ettől eltérő, szintén nagy feltűnést keltett magyarázatuk. Kidolgozója, DEREK BICKERTON pályáját Guayanában kezdte, ott ismerkedett meg a helyi kreol nyelvvel, majd már a kreol nyelvek iránti szenvedélye vezette Hawaiira – kétségtelenül irigylendő témaválasztás. Bickerton szerint a kreol nyelvek rengeteg szerkezeti hasonlóságot mutatnak. Ide sorolja, hogy általában az alany–állítmány–tárgy sorrendet szeretik (*a macska kergeti a kutyát*), ha hangsúlyozni akarnak valamit, azt többnyire a szórenddel teszik (*a kutyát kergeti a macska* – nem az egeret), van bennük névszói állítmány (*a kutya szelíd* – nem kell létige a mondatba, mint az angolban vagy a franciában), a kijelentő és a kérdő mondatokat csak a hangjejtés különbözteti meg egymástól, a szórend nem, megkülönböztetik a tranzitív (határozott tárgyas) és intranzitív igéket (mint a magyar

határozott és határozatlan ragozás), és „kettős tagadást” alkalmaznak (*senki nem mondta*). Bickerton úgy véli, hogy a közös jegyek nem véletlenül alakultak ki, hanem annak a mindannyiunk fejében ott lévő, genetikailag örökölt „bioprogramnak” az eredményeképpen, amely lényegében ugyanazt a nyelvtant hozná létre valamennyiünk fejében, de az a nyelv, amit a környezetünkben kisgyerekkorunktól hallunk, elnyomja. Ez elég vadul hangzik, ha valaki nem ismeri NOAM CHOMSKYNAK az elméletét a velünk született nyelvtanról – de ha ismeri (mi is beszéltünk már itt róla), akkor örömmel csettinthet, hogy megvan végre a végső bizonyíték.

Emlékeztetőképpen: Chomsky elmélete szerint a nyelvi kompetencia alapja az emberrel születik: már világra jöttünkör ott van a fejünkben az, amit ő univerzális nyelvtannak nevez. Ez az alapvető, minden nyelvben meglévő nyelvtani szabályok összessége, s azért nem egyforma mégsem a világ összes nyelvének nyelvtana, mert a csecsemő nem ezt hallja maga körül, hanem környezete tényleges nyelvét, így ő is anyanyelvének – az univerzális nyelvtanhoz képest módosult – nyelvtanához igazítja saját kis univerzális nyelvtanának paramétereit. Chomsky elméletét kezdettől sokan támadták, egyáltalán nem ok nélkül, hiszen nem illeszthető evolúciós keretbe, a nyelv-elsajátításról, nyelvi változásról gyűjtött ismeretek tömegét nem veszi figyelembe. Nemigen tudja például magyarázni, hogy na de egyáltalán miért jöttek létre a különböző nyelvek, amikhez a csecsemők immár igazodnak. Az utóbbi idők pszicholingvisztikai, neurolingvisztikai, csecsemőkutatói eredményei csak tovább növelték az ellenérvek számát. De ha Bickertonnak igaza van, és a kreolok azért hasonlítanak egymáshoz szerkezetileg olyan nagyon, akkor az mégis csak súlyos érv mellett, hogy létezik az agyunkban egy nyelvi bioprogram, mely szabadon kibontakozhat azoknak a gyerekeknek a fejcskéiben, akiknek anyanyelvként csak egy korlátozott nyelv, valamilyen pidzsin áll a rendelkezésükre. A bioprogram aztán fölturbózza a pidzsin, és igazi nyelvet alkot belőle.

Ha valakiben esetleg fölsejlik az egykori, Hérodotosz által megörökített történet I. Pszammetik fáraóról, az nem tapogatózik rossz helyen. A legenda szerint a fáraó úgy próbálta kideríteni, melyik az emberiség ősnyelve, hogy egy pásztor gondjaira bízott két újszülöttet azzal a paranccsal, hogy nem beszélhet hozzájuk, mert úgy kiderül majd a válasz a kérdésre: az ősnyelv az lesz, amelyiken először megszólalnak. (A mese szerint a győztes a fríg volt, merthogy az egyik gyerek *bekeasz-t* kiabált, és ez frígül 'kenyer'-et jelent.) Bickerton az 1970-es évek végén úgy szerette volna tesztelni formálódó **bioprogram-hipotézisét**, hogy szó szerint elszigetelt volna (valami szigetre kitelepítve) hat különböző nyelvű házaspárt, akik gyereke még olyan kicsi, hogy nem sajátította el szülei nyelvét. Így a felnőttek arra kényszerültek volna, hogy közvetítőnyelvet hozzanak létre, a gyerekek meg arra, hogy új anyanyelvet, egy kreolt alakítsanak ki. Az Egyesült Államok kormánya azonban nem volt hajlandó támogatni az ilyesféle emberkísérleteket, úgyhogy a tesztelésből nem lett semmi.

Bickerton maga sem tagadja, hogy autodidakta nyelvész, és a fantáziát nagyra tartja. Egyik sem volna baj, ha az egyébként irigylendően lezser waikiki-érzés nem gördülne rá az adatkezelésére is. De bajok vannak az elméletével. Először is: Chomsky és Bickerton nem ugyanazokat a tulajdonságokat tekinti a velünk született univerzális nyelvten elemeinek, hiszen Bickerton a kreolokból próbálta rekonstruálni, Chomskyt viszont, gyarló, ám tökéletesen természetes emberi módon, saját anyanyelve befolyásolja erősen. Ettől Bickertonnak persze még lehetne igaza. Csakhogy a „**kreol szerkezet**” jellemzőit nem a kreol nyelvek, hanem a „tipikus kreol nyelvek” alapján állította össze – ezeket viszont ő definiálta. Azaz lényegében ő válogatta ki, mi illik az elméletébe, mi nem. Így aztán lennének kicsit kreol nyelvek, nagyon kreol nyelvek és végképp kreol nyelvek.

Főntebb éppen azokat a tulajdonságokat emeltem ki a kreolsági listáról, amelyek a magyarra is jellemzők. A magyarnak persze számos olyan jegye is van, amely a kreolsági listán nem szerepel – de ez

ugyanígy érvényes a kreolnak minősített nyelvekre is. Másrészt vannak kreol nyelvek, amelyek nem felelnek meg a Bickerton definíciója szerinti kreolságnak. A kreolisták többsége egyébként tagadja, hogy a korábban föltételezett különleges „kreol szerkezet” létezne: a hasonlóságok okát az érintkező nyelvek közös tulajdonságaiban, és a kreol nyelvek kialakulásának szociolingvisztikai azonosságáiban keresik. Mindjárt megnézzük ezt közelebbről, előbb azonban meg kell ismernünk azt a szélesebb perspektívájú elképzelést, amelybe Bickerton elmélete is illeszkedett, mert az elmélet tágabb kontextusát Bickerton kritikusai közül is sokan elfogadják.

Pidzsin–kreol-életciklus, posztkreol kontinuum

A pidzsin és kreol nyelveket részben praktikus okokból emlegetik mindig együtt: olykor nehéz szétválasztani őket, ráadásul vannak olyan kreol nyelvek – ilyen a hawaii kreol és a tok piszin is –, amelyeket beszélőik pidzsinnek neveznek (nem nyelvészeti szempontok alapján persze). Ennél azonban többről van szó, azért sorolják őket egy csoportba, mert egyfajta belső kapcsolatot föltételeznek közöttük – ezt már tudjuk, úgy tartják, hogy az anyanyelvvé vált pidzsin már kreol. De ennél még tovább mennek: a föltételezés szerint minden kreol nyelv pidzsin nyelvből alakult ki. Nyelvészek generációi építgették ki fokozatosan azt az elméletet, amelyet **pidzsin–kreol-életciklusnak** neveznek.

Ez a következőképpen nézne ki. Az egymással kereskedelmi kapcsolatba kerülő közösségek először valamiféle nyelvi keveréket kezdenek használni: ez még nem pidzsin, hanem annak előzménye (*elő-pidzsin*), nincsenek olyan stabil szabályai, mint a pidzsin nyelveknek, ezt a közvetítőeszközt spontán, alkalmi módon alakítják (ilyesmi volt a horvát apartmantulajdonos pistabácsizása). Ha az érintkezés rendszeressé és kiterjedtebbé válik, a közvetítőnyelv szabályai megszilárdulnak, és pidzsin nyelv jön létre. A pidzsin élete

lehet nagyon rövid, de lehet több évszázadot átfogó is, és az is megeshet, hogy egyre kidolgozottabbá válnak, egyre több beszédhelyzetben használják őket, mint a tok pizsinnel történt, azaz *kiépült pidzsin* jön létre belőlük. Ha pedig anyanyelvi beszélőik is lesznek, akkor már nem is pidzsin, hanem kreol nyelvnek minősülnek – az anyanyelvi beszélők „megszerzésével” párhuzamos nyelvi kiteljesedés folyamatát nevezik *kreolizáció*-nak. A kreol nyelvek aztán ismét többféleképpen folytathatják életüket. Válhatnak teljes jogú önálló nyelvvé, részt vehetnek diglosszia létrehozásában, de lassan föl is szívódhatnak abba a nyelvbe, amelyből szókincsük származik. Ez utóbbi folyamatot az ún. *posztkreol kontinuum* kialakulása nyitja meg, magát a folyamatot pedig *dekreolizáció*-nak nevezik. És ezzel le is zárul a szép ívű életciklus.

A diglossziát már jól ismerjük, de Ferguson egyik iskolapéldájáról, a haiti kreol és a francia helyzetéről nem esett még szó – mostanra tartogattuk, mert a kreol nyelvekhez is van köze.

A Nagy Antillák Hispaniola nevű szigetét, melynek nyugati részén Haiti fekszik, Kolumbusz Kristóf rögtön első útján, 1492-ben fedezte föl – sőt, a Santa Maria épp a sziget partjainál futott zátonyra. Taíno indiánok éltek ott, a sziget neve – *Ajiti* – a nyelvükön azt jelenti, ’a magas hegyek földje’. A spanyol hódítók tőlük birtokolták el a szigetet, annak rendje s módja szerint: az őslakosokat kényszermunkára kötelezték, kegyetlenül büntettek, addig ott ismeretlen fertőző betegségeket hurcoltak be a szigetre, s mindez végül oda vezetett, hogy a taínók lényegében eltűntek a szigetről – egy ideig kisebb menekültközösségek alakultak ki a hegyekben, a helyben maradók közül pedig sokan azokkal az afrikai rabszolgákkal keveredtek, akiket a spanyolok a 16. század elejétől vittek Hispaniolára.

Franciák nagyobb tömegben a 17. században érkeztek a szigetre az akkorra már francia gyarmat Martinique és Guadeloupe szigetéről, és sűrű konfliktusok után a spanyolok és a franciák a század végén fölosztották egymás közt a szigetet: a franciák kapták a nyugati

háromnyolcadot, és Saint-Domingue-nak nevezték el. (A sziget keleti része, a Dominikai Köztársaság a mai napig a védőszentnek választott Szent Dominik nevét viseli.) A 18. század végére Saint-Domingue a leggazdagabb francia gyarmattá vált, a cukornád, a kávé, a kakaó és az indigó termesztésének és a rabszolgák brutális hajszolásának következtében – az ültetvényekre akkorra már tömegesen szállítottak Afrikából embereket. A becslések szerint ekkor mintegy negyvenezer francia élhetett a szigeten.

Amikor a francia forradalom híre elhullámszórt a karibi gyarmatra, 1791-ben rabszolgalázadások törtek ki, aztán angol csapatok léptek a szigetre, végül Toussaint Louverture, a rabszolgafelkelések vezetője teremtett egy időre békét 1794-ben, de a sziget önállósodási törekvései ellen Napóleon hamarosan a sógora vezetésével küldött csapatokat, így néhány évig még francia gyarmat maradt a terület. 1804. január 1-én mondták ki a függetlenséget, és nevezték vissza az országot. Haiti lehetett volna büszke mintaország: az első független latin-amerikai állam, az első volt gyarmati ország, amelyet színesbőrű kormányzó irányított. Történelme azonban tragikusan folytatódott, belháborúk, diktatúra, államcsíny, kaotikus politikai helyzet jellemezte a 20. századot és 21. század elejét is. Ráadásul az egykori földi paradicsomot 2010-ben földrengés morzsolta meg, háromszázezer-nél többen haltak bele, másfél milliónál többen maradtak otthon nélkül, aztán kolerajárvány tört ki, nem ritkák az árvizek, hurrikánok sem.

A történelmi háttér ismeretében érthető, hogyan alakult ki az a helyzet, hogy a hétköznapi nyelv a francia alapú kreol volt, igen alacsony presztízzsel, a tekintélyes változat pedig a francia. Igaz, a kreolt már az 1920-as években használhatták az oktatásban, de az írásbeliség nyelve és egyben az ország egyetlen hivatalos nyelve a francia maradt. Az 1960-as évektől erősödött az a mozgalom, amely a kreolt is hivatalos nyelvvé akarta emelni, 1979-ben elkészült a helyesírási szabályzata, 1983-tól hivatalos nyelvnek tekintik, és az 1987-es alkotmányban végül teljes polgárjogot nyert, a franciával egyenértékű nyelvként ismerik el. Ennek megfelelően használják

írásban, a médiában, közéleti színtereken, s mindenhol, ahol korábban csak a franciának volt helye, a diglosszia tehát megszűnt.

A haiti kreol esete egyedi, sokkal gyakoribb, ami például Jamaicában történt: az angol alapú kreol és az angol együttélése nyomán a két nyelv közé átmeneti változatok egész skálája épült ki, még hozzá úgy, hogy a változatok használata erős összefüggésben van a társadalmi rétegződéssel. A legnagyobb tekintéllyel az angol rendelkezik, a legkisebbel a jamaicai kreol, ezért a társadalmi hierarchiában betöltött hely alapján az angolt *akrolektus*-nak, a kreolt *bázilektus*-nak hívják. A kettő között több *mezolektus* alkotja az átmenetet: minél több, az angolra jellemző jegyet mutat egy változat, annál magasabban áll a hierarchiában, minél több kreol jegyet tartalmaz, annál alacsonyabban. Ezt nevezik gyakran **posztkreol kontinuumnak**.

Egy-egy jamaicai beszélő természetesen nem egyetlen változatot ismer, hanem az egymás melletti változatok egész sávját, és ezek közül válogat annak megfelelően, hogy beszélgetőtársát, illetve magát hová helyezi a társadalmi hierarchiában. A kutatások szerint maguk a jamaicaiak sokszor csak a két végpontot érzékelik: sokuk számára valaki vagy az angolt beszéli, vagy a kreolt, akkor is, ha éppen a köztes változatok valamelyikét hallják. Mielőtt elcsodálkoznánk ezen: mi sem teszünk mást, amikor arról kérdeznek, hogy valaki nyelvjárásban beszél vagy sem, hiszen lehet, hogy nem is „nagyon nyelvjárásias” a beszéde, mégis annak halljuk, akár egyetlen jegy (például a palóc a kiejtése) miatt, máskor azt sem vesszük észre, ha több nyelvjárási jegyet is mutat a beszéde.

Visszatérve a posztkreol kontinuumra: ennek lényege tehát az volna, hogy az együttélés miatt a szókincset adó nyelvhez egyre közeledik a kreol, így alakulnak ki a köztes változatok. Már Schuchardt ezzel magyarázta, hogy az afroamerikai angol közelebb áll az amerikai angolhoz, mint a Suriname-ban beszélt szaramakkan, ahol nincs jelen az angol, így a kreol sem közeledett hozzá.

A kreol nem pidzsin – és nem is volt az

Az életciklus-elmélet szivárványíve jó egy évszázada búvöli el a nyelvészeket – vélhetően nem függetlenül attól a folyton előbukkanó, a 19. században uralkodó szemlélettől, hogy a nyelvekre szeretik az emberi élet metaforáját alkalmazni. Az utóbbi időben azonban alaposan megtépták a korábban szinte mindenki által elfogadott életciklus-elmélet hitelét. Pontosabban már az 1970-es években megjelent egy-két írás, amelynek adatai cincálni kezdték a meggyökeresedett álláspontot. A haiti kreolban van néhány megkövült nyoma annak, hogy valamikor a franciához hasonló alaktana volt, s ez valószínűtlenné teszi, hogy a ragozást messze elkerülő pidzsinből alakult volna ki.

Az 1990-es évektől aztán az egyik legelismertebb kreolista, a francia ROBERT CHAUDENSON hívta föl a figyelmet arra, hogy a posztkreol kontinuumnak már a neve is félrevezető, így nem érdemes használni (hálstennek, mert nem valami szép név): szó sincs semmiféle posztkreol állapotról, hiszen a **bázilektus**, azaz a kreol nyelv továbbra is él és virul, sokszor a közösség egyik hivatalos nyelveként. De ennél talán még fontosabb az a megfigyelése, hogy a bázilektus és az **akrolektusok** közötti köztes változatok nem úgy jönnek létre, hogy a kreol közeledni kezd a szókészletét adó nyelvhez, mint általában föltételezik. Éppen fordítva: az akrolektus és a **mezolektusok** előbb voltak, mint a bázilektus. A kreol jegyeket a mezolektusok nem elveszítették, hanem fölvtették, azaz a kreol az akrolektustól való távolodás eredményeképp született. Mindezt a gazdaságtörténeti irodalom is alátámasztja: a történészek szerint az ültetvényeken nem pidzsin járta, hanem az ültetvényesek anyanyelvének nemsztenderd változatait használták, a rabszolgák pedig az első időkben folyékonyan beszélték gazdáik nyelvét. A helyzet a 18. században változott meg, amikor igen magas volt a gyermekhalandóság, s rövid a felnőttek élete, viszont egyre több munkásra volt szükség, így a hiányt újonnan bevitt rabszolgák tömegeivel pótolták – ekkor csökkent jelentősen az ültetvényesek nyelvét jól beszélő rabszolgák aránya.

Egy másik híres kreolista, a chicagói egyetem professzora, a kongói származású SALIKOKO MUFWENE a föntiekre alapozva javasolja, hogy szakítsunk végre a ránk hagyott gyakorlattal, és kezeljük külön a pidzsin és kreol nyelveket, minthogy a kedvelt életciklus-elmélet nemigen egyeztethető össze a tényekkel. Mufwene szerint egészen más szociokulturális körülmények között, más módon, más célból jöttek létre a pidzsin, illetve a kreol nyelvek. A pidzsinek a kereskedelmi utak, területek, az ezekre vigyázó erődök közelében alakultak ki (például Nyugat-Afrikában, Dél-Kínában, Új-Guineában), szókincsük szűk, nyelvtanuk egyszerű, funkciójuk pedig a közvetítésre korlátozódik. Ehhez ritkásabb érintkezés is elegendő. Kezdetben tolmácsok segítették az egymást nem értők közötti üzletkötéseket, de ahogy egyre kiterjedtebbé váltak az üzleti kapcsolatok, a helyiek egyre nagyobb tömegben próbálkoztak meg beszélni azt a nyelvet, amit a tolmácsoktól hallva angolnak vagy portugálnak gondoltak. A pidzsinek többsége viszonylag gyorsan kihalt, de előfordul, hogy egy pidzsin nyelv – főként a városiasodással párhuzamosan – komplex, valódi nyelvvé válik, a sokat emlegetett tok pizsinen kívül ilyen a nigériai és a camerooni pidzsin angol vagy az óceániai Vanuatun beszélt biszlama.

A kreol nyelvek viszont letelepedett közösségekben, ültetvényeken – elsősorban cukornád- és rizsföldeken – alakultak ki az ültetvényesek nyelvéből. Csak néhány példával: portugál alapú kreol nyelv a Zöldfoki-szigeti (Cape Verde-i) kriolu, a Holland Antillákon beszélt, már említett papiamentu; francia alapú a haiti, valamint a mauritániai kreol és a Seychelle-szigeteki szeszelve; angol alapú a gullah, a jamaicai, a guayanai, a hawaii és mindkét Suriname-ban beszélt kreol, a szranan és a szaramakkan. A kreol nyelvek tehát valójában kontaktusváltozatok, s olyan szerkezeti átrendeződést mutatnak, amely egy közösség nyelvcsereje után szokásos: az egykori anyanyelv hatása szubsztrátumként megjelenik az új nyelvben – de ez nem jelenti azt, hogy az új nyelv nyelvtanából semmi ne volna benne.

Akkor most dobhatunk mindent ki, amit a pidzsin és kreol nyelvekről korábban összeírtak? Dehogya. Pidzsin nyelvek is vannak, kreolok is, csak a kreolt nem kell a pidzsinből származtatni. Ne sajnáljuk a szépívű életciklus-elméletet, mert igazából még izgalmasabb a kép, amit így kapunk: hogy új nyelvek létrejöhetnek egy kezdetleges, korlátozott funkcióban használt idióma kiteljesedésével – de nyelv csak akkor lesz belőlük, ha a társas szerepeket is jelölni tudják. És létrejöhetnek nyelvek egy másik nyelvből úgy, hogy fontossá kezd válni a lenézett, a társadalmi hierarchiában legalacsonyabban fekvő nyelvváltozathoz kötődő identitás. Az eredmény ugyanaz, teljes értékű, új nyelv, és mindkét esetben ugyanaz a húzóerő (ha tetszik, szelekciós nyomás): ha egy közösség önmaga identitásának szimbólumaként kezd használni egy nyelvváltozatot, akkor az nyelv lesz.

Hogy nekünk mi közünk mindehhez? Hát ami szokott lenni: érdekes természetesen. Meg aztán Robert Le Page szerint minden beszédaktus, amit egy nyelv beszélői egymással megvalósítanak, pidzsin abban az értelemben, hogy sosem lehetünk biztosak abban, hogy a másik ugyanazt érti, amit mi mondani szándékozunk. Mindenesetre folytonosan alkalmazkodunk (közeledünk hozzá, vagy távolodunk tőle) a másik által használt jelentésekhez, formákhoz, újraértelmezzük nyelvhasználatunk szabályait. Már régen kerülgetjük az alkalmazkodás-elméletet: lassan itt az ideje, hogy részletesebben foglalkozzunk vele, mert ha meg akarjuk érteni a nyelv működését, mozdulni sem tudunk nélküle.

9. fejezet

Ahány ember, annyi nyelv

...amelyben arról lesz szó, hogy ha mindannyian más nyelvet beszélünk, hogyan érthetjük egymást mégis; kiderül, hogy a nyelv nem a társas viszonyok kedvéért változatos, de ha nem lenne az, nem működhetne nyelvként; megnézzük azt is, milyen a hálózatosan működő nyelv.

Az előző fejezet végszava – legalábbis remélem – sok olvasót nyugtalanít. Legalább egy kicsit. Mert akárhogy is, nem kifejezetten biztató, ha úgy kell beszélünk, hogy közben tudjuk: legjobb esetben is csak valamilyen (de soha nem teljes) mértékben értik, amit mondunk. Jó esetben eléggé egybeesik a szándékolt meg az értett jelentés, rossz esetben meg nem. Még rosszabb esetben ez még csak ki sem derül, hiszen miért gyanakodnánk – elvileg mi is, beszélgetőtársunk is ugyanazt a nyelvet beszéljük, ismerjük a szavakat. Nemigen hívták viszont föl a figyelmünket a nyelvnek arra az alamuszi tulajdonságára, hogy úgy mutatkozik meg, mintha azonos lenne mindannyiunk számára, akik ismerjük, aztán pedig dehogyis az.

Idiolektus idiolektus hátán

A nyelv heterogenitásának sokféle módozatát sorra vettük már: a földrajzi változatosságot, a társadalmi változatosság számos válfaját: hogy lehetnek nyelvhasználati különbségek iskolázottság, foglalkozás, nem, társadalmi pozíció, életkor, vallás szerint; aztán vannak szavak, kifejezések, de akár nyelvtani szerkesztésmódok, amelyek egy-egy tevékenységhez, szakmához kapcsolódnak; és másként be-

szélünk aszerint, hogy mennyire formálisnak vagy informálisnak ítéljük a beszédhelyzetet. Volt még egy nagyon fontos dolog: hogy nemcsak a kétnyelvű közösségekben élők fejében kavarnak a nyelvek, hanem az egynyelvűek fejében is az egyes nyelvváltozatok.

Ne kerüljünk most már tovább a dolgot: nincs két ember, aki egyformán beszélne magyarul. Még pontosabban, nincs két ember, aki egyformának ismerné a magyar nyelvet: a szavak jelentését, a nyelvtani szabályokat, hogy melyik változathoz milyen társas jelentés kapcsolódik, hogy melyik beszédhelyzethez mennyire hivatalos vagy közvetlen stílusváltozat illik, s egyáltalán, hogy melyik nyelvi egység mennyire számít hivatalosnak vagy közvetlennek. Minthogy nyelvhasználatunk azokra a szabályokra épül, amelyeket mások beszédéből mi magunk vonunk ki, s minthogy tapasztalataink különfélék, nem is beszélhetjük ugyanazt a magyar nyelvet. Még az azonos körülmények között felnőtt, teljesen azonos élményeken osztozó ikrekre is érvényes volna ez (ha volna egyáltalán ilyen), hiszen ugyanannak a jelenségnek az értelmezése szintén egyedi, korábbi tapasztalatainkból, értelmezéseinkből, ezek emlékképeiből, s az ezekből fölépült világértelmezésből alakul ki. Így aztán az idő múltával nemcsak képzeletbeli ikreink, de még mi magunk sem ugyanolyannak ismerjük a magyar nyelvet, mint akár fél évvel korábban (ha nagyon pontosak akarunk lenni: mint bármely korábbi pillanatban), hiszen saját tapasztalataink is állandóan átrendezik értelmezéseinket. Úgyhogy csodálkozunk, ha időnként jól összeszokott párosok, házastársak, barátok, munkatársak is képesek hajbakapni azon, hogy mit is mondott a másik – az ilyen félreértések ráadásul nemcsak a jelentések sokféleségéből következnek, hanem a szándékértelmezések bizonytalanságaiból is.

Mindenkinek saját magyar nyelve van tehát, ráadásul még az is folyton változik. Ezt a saját, egyénre jellemző magyar nyelvet, az egyes emberek nyelvhasználatát nevezzük **idiolektusnak**. Nemcsak a nyelvre érvényes természetesen, hogy csak egyedi értelmezésekben

létezik, hanem a nyelvváltozatokra és stílusváltozatokra is: a palóc vagy a zalai beszéd, a nagyon formális vagy a „szlenges” nyelvhasználat mindenkinek az, amit ő annak értelmez. Egy magyar anyanyelvű ember magyar idiolektusa tehát a nyelvi egységeknek azon készlete, amelyet ő a magyar nyelvvel azonosít. A szegedi nyelvjárás ezen a magyar nyelven belül pedig az, amit a szögediül beszélni tudó ember beszél, amikor úgy akar beszélni, mint a szögediek, amikor szögediül beszélnek. Illetve hát, máris tegyünk hozzá ehhez még valami nagyon fontosat, amiről később lesz szó bővebben: és amit a többi szögediül beszélni tudó is szögedinek értelmez.

Most végre azt is meg tudjuk mondani, miért nem lehet élesen elválasztani egymástól a nyelveket, nyelvváltozatokat, stílusváltozatokat: mert ezek fizikai értelemben nem léteznek önálló entitásként. Csakis az egyes beszélők idiolektusából épülhetnek ki, és ezek meg nem azonosak egymással, sőt nem is tudnak teljes fedésben azonosak lenni. Ne tévesszen meg bennünket, hogy a szótár és a nyelvtan nagyon is súlyos fizikai létezőként képes ráesni a lábunkra: az nem a nyelv, hanem egy könyv, s nem is a nyelvet rögzíti, hanem annak azt a változatát, amelyet a szótár szerkesztői, a nyelvtan írói a szótár vagy nyelvtan készítésekor azonosnak tartottak a nyelv sztenderd, legnagyobb tekintélyű változatának szókincsével, illetve nyelvtanával. (Vagy ha tájszótárról van szó, akkor egy terület dialektusának szókincsével, nyelvtanával.) Pontosan ugyanúgy van ez, mint a biológiában: „a” tigris nem létezik, csak tigrisek, a tigrisség mibenlétét a megismert tigrisek tulajdonságainak egyfajta kivonatából állapítják meg. És ha a tigrisek közös tulajdonságaiból megalkotjuk a mintatigrist, akkor olyan általánosításhoz jutunk, amelynek az igazi tigrisek közül egyik se fog megfelelni.

A nyelv heterogenitása tehát nem olyasmi, mint a házikönyvtár heterogenitása, hogy van benne egymás mellett ez is, az is, szépirodalom, szakkönyv különféle témákhoz kapcsolódóan, album, strandra vett lektűr, gyerekkori mesekönyv, és ezek szépen kiegészítik egymást.

Sokféleségüket valamelyest összeköti a tulajdonos ízlése, személyisége, de a könyvek lapjai nem folynak át egymásba, a kötésnek és a borítónak köszönhetően tudjuk, hol végződik az egyik, hol kezdődik a másik. A nyelv heterogenitása olyan, mint a szivárvány heterogenitása: ha egyetlen kis pontocskát nézek belőle elkülönítve, meglehet, hogy nem tudom eldönteni, zöld-e vagy sárga, lila-e vagy kék, mert a színek egymásba folynak. Aztán a megvilágítástól, a mellette álló színtől függően láthatom ennek is, annak is. A nyelvi egységek is tarthatnak ide is, oda is, és a nyelvi egységek sem önmagukban minősülnek elegánsnak, közönségesnek, tanulatlanak vagy szögedinek, hanem a társadalmi „megvilágításól” és a kontextustól függően ítéljük meg őket.

Ebből az is következik – nemcsak elméletben, hiszen empirikus adatok tömkelege bizonyítja, hogy így van –, hogy az idiolektusok is heterogének, vagyis az emberek egy-egy **változónak** (emlékszünk rá, ugye? a több **változatban** élő nyelvi egységek) általában nem csak az egyik, vagy csak a másik változatát használják, hanem többet is. Ez teszi lehetővé, hogy válasszanak közülük annak megfelelően, hogy egy adott helyzetben milyen társas jelzést akarnak éppen küldeni beszélgetőtársuk felé – hiszen ha nincs választási lehetőség, szándékos jelzésről nem is beszélhetnénk, de még szándéktalanról sem (ilyen is van, erről majd legközelebb). Általában van választási lehetőség, éppen ezért választásainkkal többféle társas jelzést is fölmutathatunk: egyrészt hogy kik vagyunk, illetve hogy kinek akarunk látszani, másrészt hogy mit gondolunk arról, akihez éppen beszélünk, s hogy milyennek látjuk a beszédhelyzetet.

Kiküszöbölhetetlen változatosság

A társas jelentés kifejezése igencsak markáns eleme beszédtevékenységünknek. Sokszor előfordul, hogy lényegében nincs is más célja annak, hogy beszélgetünk valakivel, mint hogy a legrafináltabb rej-

tett módokon jelezzük, sőt, ha lehet, megerősítsük önmagunk pozícióját, és megpróbáljuk kipuhatolni az övét, esetleg szintén erősítsük vagy gyengítsük egy közös ismerősünk, de akár beszélgetőtársunk pozícióját, vagy hogy kapcsolatba kerüljünk valakivel, illetve fenn-tartsunk vagy megszüntessünk egy meglévő kapcsolatot. Még a legnagyobb arányban „gondolatközlőnek” szánt tudományos vagy jogi szövegekben is elkerülhetetlenül ott van az identitásjelzés abban, hogy mennyire alkalmazkodunk a tudományos, illetve jogi szövegektől elvárt stílushoz, mennyire térünk el tőle, esetleg melyik rivális iskola terminusait használjuk, és így tovább.

Identitásjelzés nélkül nincs beszéd, „gondolatközlő” tartalom nélkül viszont van, s mivel mindez a heterogenitással áll szoros kapcsolatban, sokan elkönnyvelték, hogy a heterogenitás azért van, hogy a választást és az identitások kifejezését lehetővé tegye. E megfogalmazásból őszintén szólva meglehetősen kilóg a teleologikus lóláb, és ez bizony igen zavaró, ha evolúciós keretben gondolkodunk – merthogy ott a célelvőségnek nincs helye. Ráadásul már csak azért sem gondolhatjuk így, mert ott is jelen van a változatosság, ahol nincs szükség sokféle identitás fölmutatására. Ezt többek között onnan tudjuk, hogy egy akkor még a pályáját csak kezdő amerikai nyelvész, NANCY DORIAN elzarándokolt Észak-Skóciába, Sutherlandbe, hogy a keleti part három aprócska tengerparti falvában a KELTA CSOPORTBA tartozó, az írhez és a manxhoz közel álló skót gael nyelv kihalásának folyamatát dokumentálja. Sikerült is neki, sok évtizedes kutatás révén.

A három falucska, Brora, Golspie és Embo, ahogy kelta nyelvű falvaktól el is várható, szép hobbitnevet visel, népességük pedig rendkívül homogén: halászok és családjaik éltek mindben, műveltség, iskolázottság, foglalkozás, vagyoni helyzet szempontjából is egynemű közösségekben. Ha valahol nincs értelme a nyelvi heterogenitásnak, ilyen helyzetben aztán nincs – és heterogenitás meg mégis volt, noha a változatokhoz nem kapcsolódtak erős társas jelentések, mint más közösségekben.

Úgy látszik tehát, a dolog épp fordítva van: nem azért alakult ki a heterogenitás, hogy lehetővé váljon a társas szerepek jelzése, hanem azért lehetséges a társas szerepek jelzése, mert van heterogenitás – és így már evolúciós keretben is értelmezhető a jelenség, fordítva nem menne egyszerűen. Ha meg így haladunk tovább, és követjük az evolúciós fonalat, akkor attól sem kell tartanunk, hogy elvesztettünk egy jó kis magyarázatot a nyelv heterogenitásának születéséről, mert sokkal jobbat találunk helyette.

A sokszor elmondott megállapításhoz, hogy a nyelv heterogén, tegyük most már hozzá a skót halászfalvak kutatása által is igazolt tény: nem tud másmilyen lenni, azaz **heterogenitása inherens**. Azért nem tud másmilyen lenni, mert az agyunk állítja elő, és mivel az agyunk hálózatosan működik, hát a nyelv is olyan produktum, amelyet egy hálózatosan működő rendszer létrehoz. Mindez trivialisnak hangzik, a mesterséges intelligencia kutatásában, kognitív tudományokban nincs ebben új, a nyelvészet főirányai mégsem vesznek róla tudomást (az alkalmazott nyelvészetnek a mesterséges intelligencia kutatásával érintkező ágait és egy-két magányos farkas-ként jellemzett pszicholingvistát kivéve).

Pedig nemcsak arra kapunk így magyarázatot, hogy miért nem tud a nyelv más lenni, mint heterogén, hanem arra is, hogy akkor a rengeteg összevissza idiolektusok ellenére hogyan érthetjük meg – bármilyen szinten is – egymást. A hálózatosan működő rendszerek működése és tulajdonságai nagy izgalmakat keltenek jó ideje – okkal, hiszen magyarázóelvként sokat várhatunk a KONNEKCIONIZMUSTÓL. Ami itt következik erről, az csak egy-két elnagyolt képrészlet, tényleg csak a legszükségesebb alap annak megértéséhez, hogy az egyediségek együtteséből hogyan lesz mégis értelmezhető valami.

Miért jó a hálózatos működés?

A KLASSZIKUS KOGNITIVIZMUS képviselői úgy hitték, hogy a fejünkben fogalmak (*szimbolikus reprezentációk*) és szépen megfogalmazott, kerek szabályok vannak elraktározva, és a szabályok segítségével –

például hogy valami valaminek az oka, része, befogadó kategóriája stb. – teremtünk összefüggést a szintén passzentosan körülírható fogalmak között. Ez az elmélet bizony igen törekeny rendszert állítana elő: nincsenek benne átmenetek, csak igen-nem döntésekre van lehetőség, a fogalmak jelentése független volna attól a kontextustól, amelyben állnak. S minthogy egy így működő elme szépen sorban végezné el az egyes műveleteket, bizony igen lassú is volna.

Az agyunk, szerencsére, ennél sokkal rugalmasabban és sokkal gyorsabban működik. Ennek oka a párhuzamos megosztott földolgozás (angol rövidítésével PDP, *Parallel Distributed Processing*), amit sokan a konnekcionista működés szinonimájaként használnak, azaz agyunkban egymással párhuzamosan sok helyen dolgoznak a neuronok (idegsejtek), a gondolkodás vagy a beszéd vagy a tanulás nem egymást követő lépésekben, csak egy-egy szűkebb agyterület aktivációjával zajlik.

A konnekcionizmus az elme működését az agy működéséből vezeti le: eszerint a tudás, a gondolkodás, a nyelvhasználat a neuronhálózatokhoz hasonlóan az egymással kapcsolatba lépő, együtt aktiválódó elemek és a köztük lévő kapcsolatok együttesével írható le. A kapcsolatok erőssége sokat számít egy ilyen rendszerben, ez az erősség pedig attól függ, milyen gyakran aktiválódott együtt a két kapcsolatba került elemi egység. Minél többször, annál erősebb az adott kapcsolat.

Ezek az elemi egységek önmagukban „ostobák”, semmiféle információt, tudást nem tartalmaznak: minden tudás a butuska elemi egységek szerteágazó aktivációs kapcsolataiból újra és újra fölépülő mintázatokban rejlik. De nemcsak a tudás ilyen, a szabályok szintén hasonló mintázatok. Pontosabban ami szabálynak látszik. A hálózat-alapú rendszerben a szabály nem megkérdőjelezhetetlenül érvényesülő logikai szigor, azaz nem olyasmi, hogy „ha A, akkor B is”, hanem olyasmi, hogy „ha A sokszor együtt aktiválódik B-vel, akkor ha A, akkor nagy valószínűséggel B is”. (A *szabály* fogalma e könyvben mindvégig az utóbbi értelmezésben szerepel.) Kívülről azonban sokszor úgy tűnik, mintha „igazi”, könyörtelen szabályokat alkalmazva

működne az elme – ilyen esetekben pusztán arról van szó, hogy együtt aktiválódó elemek közötti kapcsolatok igen erősek, vagy egy megvalósító szinttel följebb lépve arról, hogy az együtt aktiválódó mintázatok együtt-előfordulása nagyon valószínű.

E valószínűség-alapú szabályalkotás másik vége is igen hasznos. Fontos tulajdonsága a konnekcionista rendszernek, hogy képes alapértelmezést adni. Azaz ha A elem nagyon sokszor aktiválódik együtt B elemmel, mert mindkettő megkapja az ehhez megfelelő ingereket, akkor A aktiválása a kapcsolaterősség miatt akkor is aktiválhatja B-t, ha ennek megfelelő inger nem érte a rendszert. Ez minden megismerésben fontos, hogy előzetes tudásunkat alkalmazni tudjuk, és ezek az előzetes becslések az egyébként igen fontos kategóriaképzés alapjai, köztük persze a sztereotípiák alapjai is.

Kicsit ehetőbbé téve: mondjuk tudom azt, hogy a város egyik gimnáziumába, a Bolyaiba leginkább a természettudományok iránt érdeklődő tanulók járnak. Onnan tudom, hogy az iskolában matematika, fizika, biológia és kémia tagozat is van, másrészt onnan, hogy ismerem Julit, Ferit, Zolit és Évát, valamennyien bolyaisok, és valamennyiüket a természettudományok érdeklik. Namost ha ugyan soha életemben nem beszéltem még Gáborral, de tudom, hogy a Bolyaiba jár, akkor igen könnyen gondolom, hogy Gábort is a természettudományok érdeklik. Ne higgyük azért, hogy a mintázatok kiépülése valami eszetlen automatizmus volna: a hálózatos rendszer folyton ellenőrzi és tanítja saját magát. Ha a szokásos aktivációs minta új aktivációs kapcsolatokkal egészül ki – például Gábort gyakran látom a városi könyvtárban, és többnyire szépirodalmat kölcsönöz –, akkor a régi minta módosul (elkezdek azon töprengeni, vajon nem az irodalom érdekli-e inkább Gábort mégis).

A tanulás az ilyen rendszerben az aktivált mintázat módosulása. Ez lehet új elemek bekapcsolása a mintázatba, illetve a meglévő kapcsolatok erősségének a módosulása. De minden tanulás megváltoztatja lényegében teljes tudásszerkezetünket, hiszen a rendszeren belül né-

miképpen átrendezi a kapcsolaterősségeket és aktivációs mintázatokat. A főnti példánál maradva: ha kiderül, hogy Gábort valójában tényleg a szépirodalom érdekli elsősorban, akkor onnantól kezdve óvatosabban bánok majd az olyan megállapításokkal, hogy „a bolyaisok természettudományi érdeklődésűek”. Nem dobom ki ezt a tudásrészt, de gyengébbnek gondolom jósló erejét, mint korábban.

Szintén a kölcsönös aktiválásokkal magyarázhatók a „félrekapcsolások”: ez olyankor fordul elő, amikor egy aktiváló inger nyomán nem a megszokott, hanem egy ahhoz nagyon hasonló mintázat épül föl. Ezt a hiányosságot kompenzálja viszont a rendszer rugalmassága, és az, hogy jól tűri a zavarokat, s hogy hiányos információkkal is képes kiválóan működni.

Abból, hogy agyunk neuronokból áll, és az elme működése mai tudásunk szerint a hálózatos működéssel modellezhető leginkább, az is következik, hogy a nyelv alapja sem lehet más, mint az agy hálózatos működése.

A hálózatos elme hálózatos nyelve

A hálózatosan működő nyelv egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy szintén szubszimbolikus. Ez azt jelenti, hogy olyan apró alapegységekből és a köztük lévő, aktivációkon keresztül megvalósuló, ingerlő és gátló kapcsolatokból épül föl, amelyek önmagukban nem rendelkeznek jelentéssel. Ha azonban az elemek között kapcsolatok jönnek létre, olyan egységek épülnek ki, amelyek már értelmezhetők, kapcsolhatunk hozzájuk valamilyen jelentést. Olyasmi módon képzelhetjük ezt el, ahogyan a tévé vagy a számítógép képernyője működik: képeket érzékelünk, de a tévében persze nincsenek kis képecskék, tudjuk jól, pontokból áll össze, amit képnek látunk. Leegyszerűsítve: ahogyan a képernyőn az egyes pontok meghatározott aktivációhálójából képek alakulnak ki, az agyunkban egyes neuronok meghatározott aktivációhálójából olyan mintázatok alakulnak ki, amelyeket jelentésként azonosítunk.

Ha a nyelvet nézzük: az egymással együtt aktiválódó neuronok olyan mintázatokkal alakítanak ki, amelyeket valamiféle tulajdonságoknak értelmezünk – ANDY CLARKOT követve nevezhetjük mikrojegyeknek őket –, és ezeknek a tulajdonságoknak az összessége végül az a valami, amiről éppen beszélünk. Vegyük azt a szót, hogy *nyelv*. Milyen mikrojegyek aktiválódnak, ha halljuk ezt a szót? Többek között ilyenek, hogy *fej, testrész, piros, nedves, csók, marha, felvágott, Rolling Stones, zene, magyar, angol, idegen*. Ez azonban nem általános, hanem egyénre jellemző készlet: ha soha életünkben nem hallottunk a Rolling Stonesról, vagy nem tudjuk, hogy a jelvényük egy kiöltött nyelv, akkor nyilvánvalóan nem aktiválódik a „zene” és a „Rolling Stones” mikrojegy, amikor a *nyelv* szót halljuk. És függ a mikrojegyek aktiválása a kontextustól is: ha éppen angolóra előtt vagyunk, és nincs kész a leckénk, akkor aktiválódhatnak újabb, kifejezetten ehhez a kontextushoz kapcsolódó mikrojegyek – *iskola, óra, tanár, füzet* –, érzések, például *szorongás*; emlékek, például a *szerelmes séta* a kedvesünkkel előző délután, ami miatt nincs meg a házi feladat, ennek következtében újabb érzelmek, *boldogság, vágyakozás* stb. A tanteremnél ácsorogva, a hentespult előtt, a YouTube zenei videói közt keresgélve vagy az orvosi rendelőben a körülmények miatt vélhetően más-más jelentésjegyek aktiválódnak gyengébben vagy erősebben.

De a körülményeknél még meghatározóbbak saját tapasztalataink, igazából ezek döntenek el, hogy a sok lehetséges mikrojegy közül egyáltalán melyik és milyen erővel aktiválódik. Másképp fogalmazva: a kontextus – és ezért a társas jelentés – elválaszthatatlanul része a jelentésnek. Nem külső kiegészítője, hanem belső összetevője. Pontosabban, egyetérthetünk ebben Wittgensteinnel, maga a kontextus adja a jelentést, ami ennek megfelelően mindig pillanatnyi. Ez azt is jelenti, hogy a világon semmi értelmük nincs az olyan vitáknak, hogy mit jelent *valójában* egy szó, mi az *igazi* jelentése – akkor sincs, ha a belénk nevelt ESSZENCIALIZMUS alapján azt hittük, hogy vannak valakik, akik meg tudják ezt nekünk mondani. (Neadjisten, hogy mi meg tudjuk mondani másoknak...)

Láttuk, a hálózatalapú rendszerben a fogalmak és a szabályok a megvalósítás szempontjából azonosak, elemek és a köztük lévő kapcsolatok összessége mindkettő, csak kívülről látszanak különbözőnek. Egyik sem tárolódik a fejünkben, hanem emergensen jelenik meg, azaz minden alkalommal újra föl kell épülnie a megfelelő mintázatnak. A nyelv tehát, ez igen fontos, nemhogy úgy általában a világban, társadalomban, beszélőközösségekben nincs ott fizikai értelemben, de még az agyunkban sincs „ott”, eldobozolt jelentések, katalogizált szabályok formájában, hanem minden alkalommal, amikor használjuk – beszélünk, hallgatunk valakit, olvasunk, verbálisan gondolkodunk (mert képekben is lehet) – újra meg újra fölépülnek a szükséges mintázatok.

Azt is láttuk, hogy a tanulásnak, ismétlésnek alapvető szerepe van a hálózatos rendszerekben, hiszen minél többet aktiválódik egy mintázat, annál erősebb kapcsolatok épülnek ki benne, s később annál könnyebben épül föl. Lefordítva: minél többet hallunk egy nyelvi formát egy bizonyos beszédhelyzetben, egy bizonyos jelentésben, annál nagyobb az esélye, hogy számunkra az válik az elsődleges használati móddá, az elsődleges értelmezéssé. Ha az egész család, a szomszédok, az ismerősök suksükölnek, akkor a suksükölés a természetes beszédmód, és külön figyelni kell rá, hogy ne így beszéljünk – ha valakinek akkora mázlija van, hogy otthon a sztenderdhez közeli változatot sajátított el első nyelvváltozatként, akkor meg arra kell külön figyelnie, ha suksükölni akar. Ne feledkezzünk majd el erről, amikor később arról beszélünk, miért okoz a nyelvművelés óriási társadalmi károkat, s ezt azzal próbálják mentgetni, hogy „dehát megtanuljuk, hogy ne vegyünk fehér zoknit öltönyhöz”: a zokni ugyanis nincs az agyunkban, az alapnyelvi formák erős kapcsolatai meg igen. Lényegében a kapcsolati erősség hozza létre a szubsztrátumhatást is.

A hálózatos rendszer igen nagy hibátűrő képessége teszi lehetővé, hogy ha nem kapunk teljes információt (nagy a zaj, rosszul halljuk, mit mondanak), vagy hibás információt kapunk, akkor sem

omlik össze a rendszer, azaz akkor is érthetjük, amit töredékesen hallunk, és szintén megértjük a külföldiek törve beszélt, a kisgyerekek még ki nem alakult magyarját. Ugyanennek a tulajdonságnak a másik oldala magyarázza a nyelvbtlásokat, az egymáshoz hasonlító szavak tévesztését, a szerkezeti keveredéseket: ha két mintázat nagyon hasonlít egymáshoz, előfordulhat, hogy az agyunk „átkapcsol” a kettő között, ezért vette föl mondjuk az *iromba* a hozzá nagyon hasonló hangzású *otromba* jelentését, vagy így jött létre a *természetes, hogy* és *természetesen* szerkezetek keveréke, a *természetesen, hogy*.

Nézzük a rugalmas, emergens kategóriaképzést. A hálózatos rendszerek is létrehoznak típusokat, kategóriákat, ezek a típusok azonban nagyon eltérnek attól, mint amit *katégória* néven tanultunk az iskolában. Ott az történt, hogy előre kijelöltünk néhány tulajdonságot – legyen mondjuk a lakás esetében az, hogy milyen tárgyakkal szokás berendezni az egyes lakrészeket –, és ha a tulajdonság jellemző, például van tűzhely, akkor az konyha, ha nincs, akkor meg nem az. Ha van ágy, akkor az hálószoza, ha nincs, akkor nem az, ha van fürdésre alkalmas eszköz, kád vagy zuhanyfülke, akkor az fürdőszoza, ha nincs, akkor nem az. A kifinomultabb osztályozás nem elégedett meg egyetlen jellemző tulajdonsággal, több kritériumot állított: konyha az, amiben van tűzhely, asztal és hűtő. Ehhez volt hasonló, amikor úgynevezett jelentésösszetevőkre bontottuk a jelentéseket: a *férj* + hímnemű és +felnőtt, a *feleség* – hímnemű és +felnőtt, a *kislány* – hímnemű és –felnőtt, és így tovább. A tulajdonságokat, az összetevők kategóriáit minden esetben előre határoztuk meg, ennek megfelelő dobozokat gyártottunk, ránéztünk a helyiség képére, megállapítottuk, hogy van-e tűzhely vagy ágy, és a képeket bedobáltuk a megfelelő dobozokba.

Mindannyian tudjuk, hogy az ilyen típusú kategóriaalkotás után tömegével maradnak a nyakunkon a kivételek – hova tegyük az amerikai konyhás nappalit? Ez vagy arra szokta ösztökélni a dobozgyártókat, hogy hatalmas, nagy elnyelőképességű, átfogó dobozokat

gyártsanak, s mivel ezekkel nem sokra megyünk, ezeken belülré kell kisebb fiókokat tuszkolni, de a nehézségektől ezzel persze nem szabadultunk meg, mert így a fiókokba nem fog beférni egy csomó minden. Vagy azt a megoldást alkalmazzák, hogy zacskókat aggatnak a dobozok közé, és elnevezik őket átmeneti kategóriának – így jön létre például a szófajoknak az a rendszere, amit az iskolában hagyományosan tanítanak. Ezzel az előre megfontolt szándékkal történő osztályozgatással csak kivételes esetben tudjuk jól leírni a rendetlenkedő, nyüzsgő, csupa átmenet világ egy-egy kicsike részletét.

Sokkal jobban járunk, ha hagyjuk, hogy a világ dolgai maguk rendeződjenek csoportokba, és ha nem gondoljuk, hogy attól, hogy valami „ez”, ne lehetne, akár ugyanolyan mértékben, akár még inkább, akár kevésbé, „az” is. Az amerikai konyhas nappali lehet konyha, ebédlő, szoba, kicsit konyha, inkább konyha, inkább vagy kevésbé szoba, egyaránt konyha és szoba és ebédlő stb., attól függően, hogyan rendezték be, melyik funkció mekkora teret, hangsúlyt kapott benne. És mindezt ne valami különségnek tekintsük, hanem a világ természetes létmódjának. Elvégre a hagyományosabb konyhák és szobák sem egyformák, csak talán nem ilyen könnyen vesszük észre, hogy nem tudnánk zárt, éles peremű kategóriákba suvasztani őket.

Vegyünk egy másik példát kedvenceimről, a színekről. Képzeljünk el egy POINTILISTA körtét, amelynek zöldjét sűrűn egymás mellé pötyyözött kék, illetve sárga ecsetfoltok adják. A kategorikusan osztályozó leírás kétféle módon járhat el, ha az a feladat, hogy jellemezzük a képet a három alapszín kategóriáival. Ha nem elég nagy felbontású képet nézünk, akkor megállapítjuk, hogy ilyen állat (zöld) pedig nincs, esetleg hogy ez valami átmeneti kategória a kék és a sárga között. Ha nagy felbontású képet vizsgálunk, akkor szépen különválogathatjuk a kék pontokat és a sárga pontokat, ez esetben még messzebb kerülne a dolog megértésétől, nevezetesen hogy a körte zöld. A hálózatelvű leírásnak ezzel szemben nincs szüksége

előzetesen megadott tulajdonságokra: azt állapítjuk meg az elemzés-kor, hogy a körte hetven százalékban sárga, harminc százalékban kék pontok meghatározott szerveződési (kapcsolódási) rendben lévő együttese. Ha több hasonlóval találkozunk, akkor egy idő után a rendszer érdemesnek látja, hogy a sárga és a kék keverékéből (együtt-előfordulásából) új típust alkosson, a zöldet. A zöld ettől kezdve sem válik zárt kategóriává: nem kell föltétlenül hetven százalék sárga, harminc százalék kékből állnia, lehetnek benne más arányok is, és lehetnek benne különféle sárgák vagy kékek, sőt, keveredhet bele akár egy kicsi fehér vagy fekete, mindössze annak kell teljesülnie, hogy egyszerre jelenjen meg a kék és a sárga. Ha nagyon sok benne a sárga, akkor lehet, hogy inkább sárgának fogjuk érzékelni, akkor is, ha van benne kevés kék, ha nagyon sok a kék, akkor inkább kéknek, esetleg türkiznek. A tulajdonság tehát az ilyen rendszerekben nem statikus jellemző: nem egyszerűen van vagy nincs, hanem valamilyen valószínűsége van a fölbukkanásának – ez közelelthet akár nullához vagy százhoz is –, és nagyon jól tudjuk kezelni a tipikustól eltérő helyzeteket is, ha az ismétlések száma indokolttá teszi, akkor pedig új típust alkotunk. Ettől rugalmasak és változékonyak a hálózatos rendszerek.

Igen közel áll ez a fajta elmosódó kategória-fölfogás a pszichológiából és a kognitív jelentésstanból ismert prototípus-elmülethez.

Prototípus és családi hasonlóság

A prototípuselmélet ELEANOR ROSCH nevéhez kötődik: az elmélet szerint az azonos kategóriába sorolt dolgok nem azonos mértékben felelnek meg az adott kategóriát jellemző tulajdonságoknak. A klaszszikus vizsgálatban Rosch arra kért kétszáz diákot, hogy egytől hétig tartó skálán osztályozzák, mennyire tartozik bele egy-egy fogalom a *bútor* kategóriájába. A diákoknak jó sok szót kellett megítélniük, s az

eredmény szerint a legbútorabb bútornak a széket és a kanapét tekintették, a bútorsági lista közepe táján volt a lámpa, a legvégén a telefon. A telefon tehát nehezen nevezhető bútornak, a lámpa éppen belefér a bútor megnevezésbe, de sokkal kevésbé tartották a diákok bútornak, mint a széket.

A kategória különféle jelentésjegyekből áll össze, és az azonos kategóriába sorolt dolgok között van olyan, amelyikre minden tulajdonság jellemző, van, amelyikre talán csak egy. A fecskét többnyire madarabbnak tartjuk, mint a házi libát: mindkettőre jellemző, hogy csőre, tolla, szárnya van, a liba még repülni is tud, tehát madarabb, mint a strucc vagy a pingvin, de érdekes módon a háziasítás kicsit elvesz a madárságából – ha ez igaz, akkor a vadliba madarabb, mint háziasított rokona.

A tulajdonságok nem egyformán fontosak. Van, amelyik föltétlenül szükséges ahhoz, hogy egy elemet egy bizonyos kategóriába soroljunk – például az élelem kategóriájába soroláshoz nyilván szükséges, hogy a besorolandó valaminek ehető legyen, és ne okozzon betegséget, ha megesszük (tehát a réz függönykarika nem élelem, s bár a gyilkos galóca ehető, de mégsem élelem), de nem szükséges az élelemséghez, hogy mondjuk fehér vagy zöld vagy sárga legyen, sem az nem szükséges, hogy meg legyen főzve vagy sütve.

Egy bizonyos dolog egyszerre több kategóriába is tartozhat. A számítógép lehet technikai eszköz, lakberendezési tárgy (ha nagy monitorunk van és helyet kell neki keresnünk), munkaeszköz vagy szórakoztató eszköz, méretétől, használatától és a fölhasználás leggyakoribb céljától függően. A technikai eszköz kategóriának biztosan tagja, de nem biztos, hogy mindenkinek egyszerre munkaeszköz vagy szórakoztató eszköz is egyben, s ha laptopról van szó, akkor nem valószínű, hogy valaki lakberendezési tárgynak nevezné.

Azaz: a kategóriák határai elmosódóak, átmenetesekek. A kategória központi elemei, prototípusai felelnek meg a legteljesebben a *tipikalitási*

feltételeknek, azaz ezekre érvényes a legtöbb tulajdonság, amelyet az adott kategória jellemzőjének tartunk. Kultúránként, koronként változhat természetesen, hogy egy-egy kategória prototípusának mi számít, sőt egyénenként is: akinek macskája van, annak a háziállat valószínűleg prototípusan a macska, akinek viszont vadászgörénye, annak lehet akár a vadászgörény is.

Amiben a prototípuselmélet eltér a hálózatos rendszerek szintén elmosódó, szintén súlyozott tulajdonságok együttesével jellemezhető kategóriáitól, az az, hogy a prototípuselmélet kategóriáinak – nagyon kevés kivétellel – van központi elemük. (A nagyon kevés kivétel pedig jól körülhatárolható kategóriákra vonatkozik, mint például a *gömb* vagy a *négyzet*.) Rosch szerint ehhez a központi elemhez viszonyítva soroljuk kategóriákba – inkább vagy kevésbé oda tartozónak ítélve – az egyes elemeket.

A hálózatos rendszerek kategóriái ennél sokkal rugalmasabbak, éppen emergens működésük miatt: nincs előzetesen ismert központi elem, amihez viszonyítunk, minden esetben tulajdonságok együttese aktiválódik. Ezért aztán tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy ebben az értelmezésben valójában kategóriák sincsenek, csak egyedi aktivációk, amelyek között átfedések vannak. Nagyon is meglehet, hogy a sok átfedéssel egymással közel állónak mutakozó mintázatok között egyetlen egy sincs, amelyre valamennyi olyan tulajdonság jellemző volna, amely alapján az adott virtuális kategóriába sorolunk egy-egy elemet.

Sőt: a rendszer létrehozhat a korábbi egyedi aktivációk kapcsolaterősségeinek átlagából egy olyan mintázatot, amely ebben az átlag értelemben prototípusnak tekinthető, de ez nem lesz központi elem, amihez viszonyítjuk a többi, pusztán egy lesz a többi mintázat közül, és ha a többi mintázat aktivációjának gyakorisága változik, akkor az átlagokból előálló „prototípus” is változik. Lehet, hogy ha azt mondták, mondjunk egy madarat, akkor sokáig a verebet mondtuk,

városi gyerekkori emlékeink miatt ez volt „a” madár számunkra, de minthogy macskánk rendszeresen rigókat hurcol haza, a verebek meg eltűntek, előbb jut eszünkbe a rigó, mint a veréb, ha a *madár* fogalma aktiválódik.

A prototípus-elméletet gyakran hasonlítják LUDWIG WITTEGENSTEIN *családi hasonlóság* koncepciójához – s ez valószínűleg valóban inspirációt is jelentett Roschnak, aki első egyetemi szakdolgozatát Wittgensteinből írta. Mégis, a fentebb leírt különbségek miatt a prototípuselmélet csak a szigorú kategóriákkal dolgozó jelentéselméletekhez képest tűnik lezserebbnek: Wittgenstein családi hasonlóság elmélete inkább a konnekcionista modellek „kategóriefelfogásához” áll közelebb. Wittgenstein nyelvfelfogása egyébként is nagyon sok mindenben a társasnyelvészet és a hálózatelvűség korai képviselőjének tekinthető.

Mi is a családi hasonlóság koncepciója? Induljunk ki tényleg egy családból, nevezzük őket Szabóéknak. A Szabók igen hasonlítanak egymásra, a család tagjainak sok közös tulajdonságuk van: jellegzetes a hajszínük, a szemöldökük íve, az ajakformájuk, a fülük alakja, a természetük és még a mozgásuk is fölismerhetővé teszi őket. Ugyanakkor nincs olyan családtag, aki valamennyi szempontból a család jellemző tulajdonságait viselné: van, akinek csak a füle, másnak a mozgása, a termete és a szemöldöke, egy harmadiknak a termete, mozgása, hajszíne és ajka is jellegzetesen Szabó. Hasonlítanak egymásra bizonyos vonásaikat tekintve, de nem mindenben hasonlítanak, nem egyformák mégsem.

Wittgenstein híres példája a *játék* fogalmának körülhatárolhatatlansága: azt mondja, a különféle játékok igen sokfélék lehetnek, mégis játéknak nevezzük őket – a teniszt, a sakkot, a csapdlecsacsit, a kutyánkkal való labdázást, a homokvárépítést, a kismacskák birkózását, az óvodások szerepjátékait. Vannak közöttük, amelyek közelebb állnak egymáshoz, több a közös tulajdonságuk, másoknak kevesebb, de valamiféle családi hasonlóság összeköti őket. Wittgenstein a nyelvet is

hasonlóképpen képzele el: semmiképpen nem homogén tömbnek, hanem egymást fedő, de egymással nem azonos *nyelvjátékok* sokaságának, amelyeket családi hasonlóság kapcsol össze, és amelyeknek elválaszthatatlan részeik azok a helyzetek, amikor beszélünk, használjuk a nyelvet. Ez az, amit ebben a könyvben és a modern társasnyelvészetben *nyelvváltozatnak* nevezünk, és jól magyarázza azt is, miért definiálhatatlanok pontosan a nyelvváltozatok és nyelvek.

Hogyan értjük meg egymást?

Mára empirikus adatok sokasága igazolja Wittgenstein filozófiai vizsgálódásait, nyelvfilozófiájának érvényességét. Ennek legmeggyőzőbb bizonyítékát WILLIAM KRETZSCHMAR szolgáltatta nemrégiben, amikor irtózatossá mért adatot – többek között egy amerikai nyelv-atlasz, a *Linguistic Atlas of the Middle and South Atlantic States* (LAMSAS) és más korpuszok adatait – elemezve mutatta ki, hogy a beszédet a KOMPLEX ADAPTÍV RENDSZEREK sajátosságai jellemzik: a nyitottság, az emergens szabályalakulás, a skálázhatóság, és az, hogy a környezeti változásoknak megfelelően változik. Kretzschmar szerint az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a nyelvi viselkedés folytonos, nincsenek szakadékok az egyes változatok, stílusok között. A nyelv minden időben kiterjedt változatosságot mutat, az egyes változatok közös jegyeinek számát a földrajzi és a társas kapcsolathálózatokon belüli távolság határozza meg, és a beszélői csoportokat földrajzi és társas vonatkozásban is az egyes elemek fölbukkanásának gyakorisága rajzolja körül. E gyakoriságok percepciója – tehát az, amit a beszélők gondolnak e gyakoriságokról, s ez nem föltétlenül azonos a tényleges gyakorisággal – alakítja ki a csoportidentitást, éppen ezért a percepció vizsgálata legalább olyan fontos, mint a nyelvi elemek tényleges megjelenéséé.

Az utolsó mondattal egy kicsit most előreszaladtunk, de csak mert nem árt egyben is látni, ami szervesen, szétválaszthatatlanul

összetartozik: a nyelv elmosódó peremű változatainak és az identitásjelzésnek az egybefonódását. Ez utóbbiról a következő fejezetben beszélünk majd, de most nézzük még, hogyan is kapcsolódik össze a két szint, az agy struktúrájából következő, kikerülhetetlen, inherens változatosság és a ráépülő, de vele nem transzparens, azaz ennek a változatosságnak nem egyben megfeleltethető identitásjelzés.

Először is térjünk vissza a hálózatos rendszerek egyik legfontosabb tulajdonságához: hogy egy ilyen rendszerben a dolgok jellemző tulajdonságai valószínűségekkel adhatók meg. A nyelvi változatosság is értelmezhetetlen, ha a megszokott kötött kategóriákkal dolgozunk, nem a helyettük bevezetett dinamikusán értelmezhető tulajdonságok valószínűségét adjuk meg. Amikor kiválasztunk egy tényezőt, például az iskolázottságot, és megnézzük, hogy a magyarországi felnőtt lakosság nyelvhasználatát befolyásolja-e, akkor valójában statisztikai valószínűségekkel tudunk válaszolni.

Természetesen úgy általában nem lehet választ adni erre a kérdésre, meg kell mondanunk, hogy melyik nyelvi változó érdekel bennünket, és milyen beszédhelyzetben. Nem mutatható ki ilyesfajta összefüggés a „kell legyen” változat esetében: sem az iskolázottság, sem a beszédhelyzet nem befolyásolja, hogy valaki használja-e ezt a változatot vagy sem. A **suksükölésre** és a **szukszükölésre** viszont hatással van az iskolázottság, és mindkét változó esetében jelentős befolyásoló tényező a beszédhelyzet. Azaz: minél formálisabb a beszédhelyzet, és minél iskolázottabb valaki, annál kisebb a valószínűsége, hogy használja a megbélyegzett, azaz suksükölő, illetve szukszükölő változatot. Ugyanakkor ez a hatás nagyobb erővel jelentkezik az erősebben megbélyegzett suksükölést illetően – éppen mert az erősebb megbélyegzés erősebb gátló kapcsolatokat alakít ki. De mivel valószínűségekről van szó, föl lehetünk készülve arra, hogy vannak olyan diplomások, akik akár a formális beszédhelyzetekben is suksükölnek, s még többen vannak olyanok, akik ilyen helyzetben is használják a szukszükölő alakokat. A nyelvi változatosság valamennyi verziója így jön létre: aki „nagyon” nyelvjárásban beszél, annak nyelvhasználatában

nagyobb az esélye annak, hogy földrajzi kötődést mutató változat bukkan föl, mint aki csak „alig” beszél nyelvjárásban: az előbbi beszélő több változónak használja a földrajzi kötődést mutató változatát, gyakrabban és többféle beszédhelyzetben. Aki „nagyon szlengesen” beszél, az több helyzetben, több nem szlengnek minősülő szó helyett használ szlengnek minősülő kifejezést, és így tovább.

Minél több szempontból állnak egymáshoz közel két ember nyelvismeretének, azaz két idiolektusnak a valószínűségi mutatói, annál hasonlóbbnak ismeri két emberünk a magyar nyelvet, a nyelvváltozatokat, a stílusváltozatokat. Magától értetődőnek tűnik, hogy minél nagyobb az átfedés két ember idiolektusa között, annál nagyobb az esélye, hogy maguk is azt mondják, azonos nyelvet, nyelvjárást beszélnek, tehát azonos csoporthoz tartoznak. Nemcsak logikus ez a következtetés, hanem sok esetben valóban így is van. De ha mindig így lenne, a holland-német határ két oldalán lévő falvak lakói nem mondanák, hogy ők két különböző nyelvet beszélnek. A nyelv identitásjelző szerepe tehát nem vezethető le egyenes vonalon az idiolektusok közötti átfedés mértékéből. Ezen sem kell csodálkoznunk, PAUL SMOLENSKY több szinttel számoló elmélete kiterjeszthető erre az esetre is: a hálózatos rendszerek egyes szintjei között nem áttetsző a kapcsolat, azaz az elme szintjén megjelenő egységek szubszimbolikusan működnek, de maguk is lehetnek egy magasabb reprezentációs szint – itt az identitásjelzés – szubszimbolikus elemei.

Miért lehet elég akár néhány közös nyelvhasználati jegy, hogy valakivel azonos csoportba soroljuk magunkat, s miért elég akár egyetlen eltérő, hogy másikba? Egyáltalán: hogyan vagyunk képesek identitásjelölésre használni a beszédet, ha egyszer a nyelvek, nyelvváltozatok, stílusváltozatok kizárólag egyedi formákban, összességükben pedig csakis átmenetekben léteznek? Mert hiszen identitást csak akkor tudunk jelezni, ha azonosítani tudjuk a nyelvváltozatot azzal az identitással, amelyet szimbolizál. A válasz keresésekor maradunk az emberi gondolkodás sajátosságainál és a hálózatoknál – igaz, ezek már a beszélőközösségek hálózatai lesznek.

10. fejezet

Szólok, s ez megmondja, ki vagyok

...amelyben ismét hálózatokról lesz szó, de már a közösségekről és az emberek társas kapcsolathálózatáról; beszélünk arról, hogyan lehet a nyelvvel akarva és akaratlanul identitást, szimpátiát, ellenszenvet jelezni; és hogy a változóknak milyen típusai vannak, s hogy miért maradnak fenn a megbélyegzett nyelvváltozatok is.

Jó néhány éve már, évtizede is bőven megvan, hogy láttam azt a KÁNYÁDI SÁNDORRAL rögzített beszélgetést, amelyről itt most szó lesz. Az interjút a költő hargitai faházában forgatták, Kányádi kedves barlangjában, mondaná a kezdő újságíró, ha szépen akarna fogalmazni. A remetelak, folytatná a sajtótanonc, egyáltalán nem egy remete otthona, mert szívesen látnak a takaros kis kunyhóban minden barátot. – Hát valahogy így, hiszen Erdélyről, Hargitáról, „határontúli” költőről szól itten a *rege*, biztos lennének egyenes derekú, öles szálfák, sötétsmaragd, büszke fenyvesek, és haraphatóan tiszta ájer, amelyben Ábel szavát zúgja a szél, hogy „azért vagyunk a világon...” stb.

Kányádi és a suksükölés

Mert a téma, ezt már jól tudjuk, befolyásolja a stílusváltozatot, és a magyar kultúra giccsre fogékony verzióiban a fönti körülményekből (Hargita, költő, faház) könnyen falvédőpróza áll elő, az elvete-mültebbeknél még az őzike is bekukucskál az ablakon, pettyes barna hátán egy pompás farkával integető pajkos mókussal, aki épp csak szusszan egyet a mogyorógyűjtő serénykedés közepette. (Elképzeltek? Én *láttam* ilyesmi képet egy étterem külső házfalára festve, a közép-európai giccsimport egyik ősi forrásánál, a Fekete-erdőben.)

Na szóval. Akkortájt, amikor a riport készült, én is járhattam ebben a bizonyos házban, de nem saját érdememből – attól mert jártam ott, Kányádi Sándorral való ismeretségünk nyilvánvalóan egyoldalú maradt –, hanem egy kollégámnak, KONTRA MIKLÓSNAK köszönhetően, akivel néhány éven át Csíkszeredában tartottunk nyelvészeti nyári egyetemet magyartanároknak. Ő ismerte Kányádit, és a látogatás után mesélte, hogy amikor a költő a rendszerváltás után első interjút adta, azokban saját nyelvváltozatát beszélte, azaz suksükölt – épp úgy, mint amikor nála voltunk, hiszen Kányádi természetesen úgy beszélt, ahogyan normális ember otthon, jó ismerősökkel beszél: ahogyan a legkényelmesebb, legotthonosabb, így természetesen az Erdélyben a magyarországinál még általánosabb suksükölő változatot használta. Aztán szólhattak talán neki, mert a későbbi interjúkban átváltott a magyarországi „jólneveltség” szabályait követő **szten-derd változatra**, az általam látott beszélgetésben is így volt már.

Pontosabban majdnem. Az interjúban éppen a házról, barátairól, vendégeiről beszélgették, Kányádi arról mesélt, hogy szinte állandó a vendéglátás, van, aki néhány órára érkezik (mint mi), van, aki néhány napra, és hogy egyik barátja már milyen régen járt ott – majd a kamera felé fordulva a következőt mondta: „Miklósnak üzenem, ha lássa, hogy jöjjön már el, várom”. A váltást sokan talán észre sem vették, mert maguk is váltakozva használják a két alakot, másoknak talán fület szűrt, de jobban érdekelték őket a mondandó, és biztosan voltak, akiket sötét kétség kezdett gyötörni, hogy terjed a magyar nyelvet veszélyeztető kór, tessék, immár legjobbaink is elhulltanak. A nyelvész meg elégedetten csettint, csemegét talált: egy autonóm ember úgy döntött, hogy ha ez kell, beszél ő a maga számára idegen, eltávolító módon az ismeretlen tévénézőhöz – de a barátjához mégse hajlandó úgy szólni, mintha nem is ő maga lenne. Választott, mi a fontosabb neki: az, hogy idegenek hogyan ítélik meg, vagy hogy a barátjához manírintesen beszéljen.

Kányádi valószínűleg nem tudatosan döntött, ahogyan a mi hasonló döntéseink sem tudatosan születnek, hiszen ilyen választásokra naponta kényszerülünk mindannyian: ha a kollégiumi szobatársak (kollégák, ismerősök) nem tudják, hogy otthon mi nyelvjárásban beszélünk, de valamelyik családtagunkkal előttük kell telefonálnunk, akkor döntenünk kell, a család érezzen hűvösebbnek és elzárkózóbbnak, vagy a szobatársak (kollégák, ismerősök) gondoljanak suttyónak. (Ez utóbbi természetesen nem az én ítéletem, hanem sokak féltelme.) Döntenünk kell, amikor szomszédunkkal hivatalos közegben találkozunk, a régi ismeretség a fontosabb, vagy a helyzet, más jelenlevők. Nem kell hosszan sorolni a példákat, naponta kínlódunk ilyenmivel, és biztosan mindenkinek vannak fölidézhető, emlékezetes szerencsétlenkedései is.

Azt már tudjuk, hogy az ilyen helyzeteket az állítja elő, hogy a stílus- illetve nyelvváltozat megválasztását befolyásoló tényezőből igen sok van, és ezek gyakran nem egy irányba mutatnak. Ez még önmagában nem indokolná, hogy szenvedjünk is a gondolattól, mi lesz, ha kicsit odébb csúszunk azon a bizonyos stílusváltozat-skálán, elvégre megérteni akkor is megértenek. De nem is emiatt szoktunk gyötrődni, hanem amiatt, hogy ha félremegy a társas jelentés, akkor megsértünk valakit, vagy rossz színben tűnünk föl.

Mitől nem privát a nyelv?

Sokszor érintettük már, hogy beszédünk mindenfélét mond rólunk, akár akarjuk, akár nem, akár tudunk róla, akár nem. Ennek egyik alapföltételét, a nyelvi változatosságot már alaposan körbejártuk, és másik alapföltételét is kezdtük már pedzegetni: hogy a nyelv mindent átható heterogenitása ellenére az egyébként elmosódó szélű nyelvváltozatokat valahogyan mégis képesek vagyunk identitásokkal összekapcsolni.

Legutóbb az idiolektusok sokféleségére és eltéréseire figyeltünk, elsősorban azért, hogy pontosabban megértsük a heterogenitás természetét és architektúrális alapját (mármint hogy az agy fölépítése

és működése miatt a nyelv nem tud másmilyen lenni). Így most már tudjuk, hogy a megértés soha nem lehet tökéletes, de mégis lehet megfelelően nagy átfedés két idiolektus között ahhoz, hogy akár észrevehetetlenek maradjanak a különbségek, mert olyan aprók; vagy nem aprók ugyan, és érzékeljük őket, viszont lényegtelenek a közös cselekvés elérése, a szándék érvényesítése, akaratunk, gondolataink megérthető közvetítése szempontjából. Éppen ez a közösségi visszacsatolás akadályozza meg, hogy összevissza, önkényesen kapcsoljunk össze nekünk kedves hangsorokat tetszőlegesen kiválasztott jelentésekkel: a halandzsát mások nem értik, és ez tűnhet ugyan átmenetileg jó mókának, de mivel a nyelv funkcionális működését lehetetleníti el, előbb-utóbb magunknak okozunk kárt vele. Mert igaz ugyan, hogy a nyelv az egyes emberek fejében, fizikai értelemben elszigetelten épül föl neuronok egybekapcsolódásából, de egyben az is igaz, hogy kizárólag a társas létben van bármi értelme: a nyelv csak csoportléttben alakulhatott ki, és csakis társas környezetben fejlődik ki a kisgyerek fejében.

A nyelv valamennyi eleme, legyen az jelentés vagy nyelvtani szabály, egyéni, mert nem lehet más, de az egyéni értelmezések mások egyéni értelmezéseihez igazodnak, a jelentéseket és szabályokat mások megnyilatkozásaiból vonatkoztatjuk el a magunk számára, és a visszajelzést is a többiektől kapjuk azt illetően, hogy a szabály-, illetve jelentésalkotásunk mennyire volt sikeres, azaz a többiek számára is elfogadható, értelmezhető. Ha értelmezéseink nagyon eltérnek másokétól, nem értenek majd meg, és mi sem értjük őket. Ha a tartalmi jelentésben térünk el nagyon mások értelmezésétől (például az *egér* szót 'macska' vagy 'csillár' jelentésben használjuk), akkor félnotásnak tartanak majd, ha a nyelvtanban térünk nagyon el másoktól, akkor félreértenek vagy nem értenek, ha a társas jelentéseket illetően lépjük túl a tolerálható eltérések határát, akkor megkülöncnek, neveletlennek, fennhéjázónak, bunkónak, esetleg szintén lököttnek tartanak majd. Egyedi fejünkben egyedi hálózataink tehát

közösségi értelmezések leképezései, és egyben aktív alakítói mások értelmezésének: az egyes, önmagukban is heterogén és változékony idiolektusok nem elszigetelt rendszerek, hanem folytonos kapcsolatban állnak más idiolektusokkal, és jól-rosszul, kisebb vagy nagyobb eltérésekkel, de állandóan igazodnak is egymáshoz. Az idiolektusok gazdái ugyanis egy másik, az egyén fölött álló hálózat, a beszélőközösség alapegységei.

A **beszélőközösség** ugyanolyan megfoghatatlan, mégis ugyanolyan megélhető valami, mint a nyelv és a nyelvváltozat: nem tudjuk egzaktan körülhatárolni, de a gyakorlatban mégis észleljük a létezését. A beszélőközösség fogalma a nekünk megszokott, sok kisebb csoportból álló társadalmakban ugyanúgy szűkíthető, illetve bővíthető, mint a **nyelvváltozat** fogalma – beszélőközösség lehet a család, egy iskolai osztály, a falu alsó fele, a falu, az utca és a környék, az ország, akár a magyar anyanyelvűek összessége. A beszélőközösségek ugyanúgy egymásba fonódnak, mint a nyelvváltozatok, azok révén, akik egyszerre több beszélőközösséghez is tartoznak – többnyire ilyenek vagyunk, hiszen egyszerre vagyunk a család, a munkahelyi közösség, baráti kör(ök) tagjai. Illesszük még ide a *kultúra* hasonszórú fogalmát (fölismerhető, de nem határolható körül élesen, bővíthető-szűkíthető, csak átmenetiségben létezik), és akkor összeáll a kép, miért is elválaszthatatlan a nyelv vizsgálata a társas viszonyok és a kultúra kutatásától. Odatehetjük a nyelv szempontjából létrehozott *beszélőközösség* mellé a kultúra szempontjából létrehozott *értelmezői közösség*-et, de minthogy lényegében ugyanarról van szó, ne bonyolítsuk agyon, maradjunk egyszerűen a *közösség*-nél. (Nyilván fölösleges mondani, de ártani nem árthat, ha mégis: a közösség természetesen nem véletlenszerűen egymás mellé sodródott emberek halmaza, hanem közös értékekkel rendelkező, a közösséget valamilyen mértékben fölvállaló tagokból álló embercsoport).

A nyelv, kultúra és közösség fogalma szükségszerűen hasonló és szükségszerűen mozog (szűkül-tágul, csúszkál) együtt. A kultúra

szokások és ismeretek olyan együttese, amely jellemez egy közösséget, és meghatározó, de nem egyetlen lényeges része a nyelv. A közösség létének megteremtője és fenntartója a közös kultúra (benn a nyelvvel), ugyanakkor a kultúra (és a nyelv) létezésének értelme a közösség. A kultúrára jellemző szokásoknak és ismereteknek a nyelv a legfontosabb hordozója és továbbörökítője, ezért tükrözi a nyelv(változat) egy közösség kultúráját és társas viszonyait, és éppen a „tükröző” szerepből következik, hogy egyben alakítja is, tehát valójában interakcióban áll vele – ezt mindjárt megnézzük a társas viszonyok vonatkozásában, a nyelv és kultúra (meg gondolkodás) kölcsönhatása önálló fejezetet követel magának.

Nyelv és identitásjelzés

De előbb az identitásjelzésről. Legutóbb már volt szó róla, hogy a nyelvet éppen heterogenitása teszi alkalmassá a társas jelentések kifejezésére. Hogyan?

Azt tapasztaljuk, hogy az emberek különféleképpen beszélnek, és azt feltételezzük, hogy minél hasonlóbban beszél valaki hozzám, annál közelebb állunk egymáshoz. Ennek nagyon kézenfekvő, sokszor megélt alapja van: kiskorunkban megszokjuk, hogy minél többet vagyunk valakivel, annál közelebb állunk hozzá, annál több a közös élményünk, tapasztalatunk, annál hasonlóbb az értékrendünk, a kultúránk, ennek megfelelően annál nagyobb az átfedés az idiolektusaink között. Mindezt persze nem tudatosan *értjük*, az előző mondat *megszokjuk* szava fontos: öntudatlanul rögzül ez a tapasztalati tudás. Így aztán később, ha valakit nem ismerünk ugyan, de a beszéde nem idegen, az előbbi gondolatmenetet megfordítva vonjuk le a következtetést, hogy valamilyen módon mi összetartozunk. Ez idáig tiszta sor – de miért lehet elég egyetlen szó, kifejezés, egyetlen fordulat az ítéletalkotáshoz?

A válasz ugyanaz, mint amit a már többször föltett, de eddig válasz nélkül maradt kérdésre adhatunk, arra, hogyan azonosítjuk a ködös határu nyelvváltozatokat, vagy másként fogalmazva: hogyan létezhetnek nyelvek, nyelvváltozatok és stílusváltozatok az emberek számára, ha nyelvészeti értelemben képtelenek vagyunk pontosan körülhatárolni őket? Úgy, hogy a nyelvhasználók nem nyelvészeti leírást akarnak adni a nyelvről: nem kell, hogy beszédük minden jegyben azonos legyen valaki másnak a beszédével, megelégszenek néhány, de kiemelten fontos jegy azonosságával, vagy fordított esetben ezek hiányával, eltéréseivel.

Láttuk az előző fejezetben, hogy az emberi agy működéséből következően a gondolkodás egyszerűen imádja típusokra osztani a világ lényeit, tárgyait, jelenségeit, mindent, amivel találkozik – ez retentő hasznos tulajdonság, emlékezet, tanulás, tanítás, világértelmezés szempontjából egyaránt, bár természetesen megvannak a maga veszélyei, hiszen ugyanennek az elméműködésnek a következménye a sztereotípiák gyártása és az előítéletesség. Tenni az ellen nem sokat tudunk, hogy állandóan fölbukkanjon – tudjuk, a hálózatos rendszerek a meglévő ismeretek alapján alapértelmezést rendelnek az új dolgokhoz –, éppen ezért jó, ha tudunk róla, hogy ilyenek vagyunk, megértjük, és a kínos következményeket mégis megpróbáljuk kiküszöbölni, de erről is később.

Az embereket is típusokra osztjuk – jogászok, reformátusok, idősebbek, nyíregyháziak, műveltek stb. –, és a típusokhoz hozzárendeljük a rájuk jellemzőnek vélt nyelvváltozatot: ha van nyakatekerten fogalmazó jogász ismerősünk, akkor könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy „a jogászok” nyakatekerten beszélnek, ha református barátunk következetesen *lelkész*-nek nevezi a papot, azt hihetjük, a reformátusok csakis úgy nevezik, és így tovább. A viszony meg is fordulhat: például ha valaki nyakatekerten beszél, hajlamosak lehetünk jogásznak gondolni, ha *lelkész*-t mond, reformátusnak. Az ilyen azonosítások persze igencsak távol állhatnak a valóságtól, de amikor kiderül a tévedés, módosíthatunk – ez a jobbik eset.

Előfordul azonban, nem is ritkán, hogy nem saját tapasztalatból, hanem hallomásból dolgozunk, azaz sztereotípiákat tanulunk el másoktól: ha azt mondják, hogy a salgótarjániak „áznak” (azaz ajakkerekítés nélkül ejtik a rövid *a*-t, mint a franciában vagy a németben) meg „óznak” (azaz ajakkerekítéssel ejtik a hosszú *á*-t, mintha a sztenderd rövid *a*-t nyújtanák meg), akkor elhisszük, és nemcsak azt fogjuk tudni magabiztosan, hogy aki PALÓC *a*-t ejt, az salgótarjáni (akkor is, ha borsodnádasi), hanem a sztenderd kiejtéssel beszélő salgótarjániakon is számonkérjük, hogy mi az, hogy nem beszélnek „tárjóniasan” („Tényleg salgótarjáni vagy? Nahát, pedig nem is beszélsz úgy!”), illetve bénázni kezdünk az általunk palócnak gondolt kiejtés imitálásával.

A sztereotípiák tehát nyelvi vonatkozásban is ugyanúgy működik, mint egyébként: ha egy csoportból valakire jellemző valamilyen tulajdonság, azt könnyen általánosítjuk, és rávetítjük a csoport valamennyi tagjára, másrészt akire jellemző ez a bizonyos tulajdonság, azt meg a csoporthoz soroljuk. Egy-egy nyelvváltozat azonosításához elég egy-két releváns tulajdonság, nem kell minden jegynek mindig jelen lennie. Azt, hogy mi releváns jellemző, vagy sztereotípiaként tanuljuk el másoktól, vagy saját tapasztalatunk alakítja ki, ez esetben értelmezésünk akár jelentősen eltérhet másokétól. Mindez nemcsak mások nyelvváltozataira érvényes, hanem a sajátunkra is, de van egy fontos különbség: lehetséges, hogy saját változatunkat is csak egy-két jeggyel tudjuk jellemezni – például „mi őzünk, mások meg nem” –, de nem tudatosan sokkal több ismeretünk van róla, és olyankor is fölismerjük, ha a sztereotipikus jegy nem bukkan föl.

Ennek az az oka, hogy az emberek sok mindent produkálnak saját beszédükben, és ismernek föl másokéban, amiről fogalmuk sincs, mert ezek a jegyek nem tudatosulnak. Én például, ha olyan vidéken vagyok, ahol ejtik a zárt *ë* hangot, hajlamos vagyok szintén zártabban ejteni a megfelelő *e*-ket – természetesen nem tudatosan teszem, hanem a nyelvi környezet hívja elő. Olyannyira nem tudatosan törté-

nik, hogy sokáig én magam sem tudtam, hogy egyáltalán *tudok* folyamatos beszédben zárt *ë*-ket ejteni, ezt az említett csíkszeredai nyári egyetemi hetek alatt fedeztem föl. Pedig ha ez előhívható nálam, akkor nyilvánvalóan gyerekkorom óta ott van a nyelvhasználatomban, ahogyan ott van a palóc számos tulajdonsága, annak ellenére, hogy a közvetlen környezetemben (szüleimmel, testvéremmel) otthon, a leginformálisabb helyzetekben sem „palócosan” beszéltünk – de a rokonok, iskolatársak, szomszédok között bőven voltak, akik több vagy kevesebb palóc változatot használtak.

Ennek a nyelvi környezetnek sokat köszönhetek, és most nem arra gondolok, hogy anyanyelvként vittem magammal az iskolába a sztenderd változatot, így aztán mentesültem a kínlódástól, amit más gyerekekre ráerőltet az iskola, hanem arra, hogy gyorsan rájöttem, magyarul sokféleképpen lehet beszélni, hiszen voltak körülöttem „nagyon palócok” (például unokanővérem vizslási anyósa) és „kicsit” meg „enyhén” palócok (például a szomszéd néni, illetve a nagyanyám), attól függően, hogy mennyi palócra jellemző jegyet használtak, és hogy például milyen mértékben tért el az *a* és *á* ejtése a sztenderdtől – mert ebben is nagy különbségek vannak. Másrészt meg, szegény palóc a magyar nyelvterület legmegbélyegzettebb nyelvváltozata, érdekességeit kevesen ismerik (de ezen mindjárt változtatunk, azt hiszem, itt az ideje, hogy bosszút álljak a bugyuta sálgótárjónozásért), miközben a magyar nyelvtörténet kincsestára, tele olyan tulajdonságokkal, amelyeket más nyelvjárásokban már nem találunk meg, de egykor általánosak voltak – például gyerekkoromban még találkoztam, ha ritkán is, olyanokkal, akik a *ly*-t még valóban palatalizált („jésített”) *l*-ként ejtették, és nem *j*-nek (és nem is *l*-nek, mint néhol a Dunántúlon).

Születésemtől kezdve hallottam tehát palócot magam körül, ennek megfelelően beszélni is tudom, ráadásul gimnáziumban padtársammal azzal szórakoztattuk egymást és az osztálytársakat, hogy a szünetekben „palócul” beszéltünk. Ebbe nemcsak a sztereotipizált

jegyek (a rövid *a* ajakkerekítés nélküli, a hosszú *á* ajakkerekítéses ejtése) tartoztak bele, hanem olyan jellegzetes eltérések, mint a *gyön* ('jön'), az *l* kiesése mássalhangzó előtt, mássalhangzók elhagyása a ragok végéről (ezeket számos más nyelvjárásban is így ejtik: *vót, bót, fótó, mié, kenyéré, Sanyiekbo megy, Mariná van, iskolába van, apámtó kap-tam*); természetesen a suksükölés, szuksükölés, a „nákolás” (*innák egy kis vízét*), az *-e* kérdőszó tagadószóhoz kapcsolása (*nem-e láttad*), a más nyelvjárásokban szintén használatos hasonlító *-tól* (*ez a macska nagyobb a kutyától*); a szigorú *e*-zés (*félét, vödör, tejfél*), a dentálisok (*t, d, n*) előtti *gy* és a labiodentálisok (*f, v*) előtti *ny* depalatalizációja (*bodne, elbatta, hadd rá, karácsonfa, lehunva*); meg aztán olyan finomságok is, mint a *meg-* igekötő hasonulása (*mëmmondtam, mëllássuk, mëccsinálta*), és a *-val/-vel* hasonulásának elmaradása (*gyerëkvel, tanárval*); az *i, ü* előtti *d, t*, valamint a *-ni* képzőben az *-n* palatalizációja (*gyió, gyinnye, Katyí, látnyi lebet*); alaktani eltérések (*ett, itt* 'evett', 'ivott' jelentésben, *enyim lányom* stb.); valamint egyes beszélésjelzők gyakori alkalmazása (*na, hát, e* – pl. rosszallásképp, megfelelő hangsúllyal: *Hát má e* – kb. abban a jelentésben, hogy 'nahát, nézd már').

Amikor ezt a palócosdit játszottuk, én már többé-kevésbé tudtam, mi micsoda (mert abnormális nyelvészeti érdeklődésem okán addigra elolvastam egy csomó mindent róla), de Csilla, a padtársam nem, és beszélni én sem azért tudtam így, mert meg is tudtam nevezni szép kacifántos szavakkal, mikor mi történik. Nyilvánvaló: előbb van mások nyelvhasználata, abból az önkéntelenül és öntudatlanul elvonatkoztatott szabály, abból a beszéd, és legfeljebb ez után következik a szabály tudatosítása – de ez már csak néhány megszállott nyelvész heppje, sem a beszédhez, sem annak megértéséhez, sem egy-egy nyelvváltozat beazonosításához nincs rá semmi szükség.

Sztereotípiák, marker, indikátor

Éppen ezért a változóknak csak egészen kicsi hányada tartozik abba a típusba, amit **sztereotípiának** nevezünk – vigyázzunk, itt most már nyelvészeti szakkifejezésről van szó, bár jelentése nagyon közel áll a szó köznyelvi jelentéséhez. Azokat a változókat nevezzük így, amelyek létezéséről egy beszélőközösség tagjai tudnak, sőt határozott véleményt fogalmaznak meg róluk, ilyeneket, hogy „a salgótarjániak áznak meg óznak”, „aki nákol, az iskolázatlan”, „az ikes ragozás a műveltség jele”. A sztereotípiák-változók többnyire éles megoszlást mutatnak – érthetően, hiszen a beszélőközösség tagjai könnyen fölismerik, és csoporthoz rendelik őket.

A változók többsége azonban nem ilyen, a beszélőközösség tagjai nem tudnak létezésükről. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének alkalmasak egy-egy nyelvváltozat, stílusváltozat azonosítására, és ne hordoznának társas jelentést. Az ilyen változókat **markernek** hívják: fontos jelzőszerepük van, határozott – bár nem tudatosult – társas jelentéssel, ezért megoszlásuk jól leírható földrajzi, illetve társas rétegződést mutat, így hát alkalmasak egy-egy nyelvváltozat, stílusváltozat fölismerésére, azonosítására. Ilyen az én zárt *ë*-zésem, amiről nem is tudtam, hogy egyáltalán van, nyelvész kollégáim sem vették észre, de Vajdaságban is, Székelyföldön is „előjön”, és mindkét helyen a közelség, közeledés, szolidaritás, összetartozás jeleként szokták értékelnéni, minden bizonnyal úgy, hogy tudatosan nem tudják megmondani, miben más az én informális magyarországi sztenderdem és mondjuk egy budapesti vagy sátoraljaújhelyi kolléga informális magyarországi sztenderdje.

Ez a zárt *ë*-zés azonban csak azoknak marker, akik anélkül, hogy tudnának róla, mégis hallják és értelmezik. Azoknak a nyelvész kollégáimnak, akik észre se veszik, nem marker, hanem indikátor – és nekem is az. Az **indikátor** olyan nyelvi változó, amely a beszélőközösség tagjai számára észrevétlen marad, ezért nem hordoz társas

jelentést, megoszlását a nyelvi környezet szabályozza, vagyis bizonyos nyelvi környezetben gyakoribb, más nyelvi környezetben ritka, vagy nem fordul elő. A nyelvi környezet természetesen nemcsak egy nyelvváltozat lehet, mint Szeredában vagy Szabadkán az ott beszélt helyi változat, hanem a szűken értelmezett kontextus is, a szóban forgó nyelvi elem előtt vagy mögött álló szó, nyelvtani szerkezet.

Az indikátorból könnyen válik marker, a markerből sztereotípiá, és majd látni fogjuk, hogy ezeknek a váltásoknak fontos szerepük van egy-egy nyelvi változás folyamatában. Most elsősorban azt vegyük észre, hogy ugyanaz a nyelvi változó lehet indikátor egyes beszélők számára, marker másoknak (mint az én zárt *ë-m*), lehet marker a nyelvterület egyik beszélőközösségében, sztereotípiá a másikban (az erdélyi értelmiség jórésze a suksükölést a beszédhelyzet formalitáshoz köti, a magyarországi értelmiség sztereotípiaként kezeli). Lehet egyszerre sztereotípiá és indikátor: a korábban már emlegetett *zavadzál* ('zavarkodik') súlyos „szlovakizmus” a szlovákiai magyarban, míg az északi országrészben azt sem tudják, hogy ez nem általánosan használt magyar szó. Sőt, lehet egy változó sztereotípiá és indikátor akár ugyanabban a beszélőközösségben is: a született salgótarjániak észre sem veszik, hogy bármi gond lenne azzal, hogy a *leceket* viszik magukkal, ha síelni mennek, a távolabbról odaköltözők viszont nemcsak észreveszik ezt az alakot, hanem valami oknál fogva egyenesen „halálosan idegesíti” őket, azaz erősen megbélyegzik. Előfordul az is, hogy egy változó két közösségben is sztereotípiá, csak éppenséggel a változatokat ellenkezően értékelik – emlékezzünk csak, ilyen az angol szóvégi, illetve mássalhangzó előtti *r* ejtése, Amerikában az számít műveltnek, aki ejti, Angliában meg az, aki nem.

Nyílt és rejtett presztízs

És itt nincs még vége a nyelvhasználat összetettségének. Mert az odáig rendben van, hogy ha valaki nem tud arról, hogy egy változat használata rosszállást vált ki, akkor gondtalanul, szabadon beszél,

ahogy szokott. Na de ha már tudja, mert ledorongolták, kinevették, megszégyenítették érte iskolában, baráti közösségben, munkahelyen, vagy akár tapintatosan szóltak neki, hogy vigyázzon, mert ha ragaszkodik megszokott formáihoz, az a híre kelhet, hát hogy ő egy tapló, akkor miért nem pusztulnak ki pár éven belül ezek az erősen megbélyegzett változatok, miért ragaszkodunk mégis hozzájuk, hogyan öröklődnek tovább generációról generációra? Miért vállaljuk a kockázatot, hogy a munkatársak előtt is átváltsunk az otthoni nyelvjárásra, ha szüleinkkel, nagyszüleinkkel beszélünk? (Nem minden közösségben kockázat ez, de a magyar kultúra erősen normatív, úgyhogy itt még sajnos az, amíg a tudomány napvilága nem ragyog be minden iskola és tanárképző intézmény ablakán.)

Azért, mert nemcsak azok a változatok rendelkeznek tekintéllyel, amelyeket a nyelvtan előír, a tanár követel és a nyelvművelő favorizál, hanem azok is, amelyeket mások kinevetnek, piszkálnak, lenéznek, de egy közösség magáénak érez, amelyeket saját nyelvváltozata jellemzőinek tart. Vagyis nemcsak a társadalomban hatalmon lévők és az ő ízlésüket, akaratukat, érdekeiket képviselő intézményrendszer biztosíthat tekintélyt a nyelvhasználat bizonyos módjainak, hanem egy-egy közösség is. Az előbbit **nyílt presztízisnek** hívják, minthogy a tankönyvek és a tanárok, a médiában gyakran fölbukkanó nyelvsámánok, ahol van intézményes nyelvművelés, ott ennek képviselői expliciten is megfogalmazzák nyelvi sztereotípiáikat – az ő értelmezésükben a „helyes” nyelvhasználat szabályait –, és ezeket szentesíti az intézményrendszer hatalma is. A közösség belső, a nyíltan képviselt társadalmi elvárásokkal szemben működő normáját viszont **rejtett presztízis** védi, a közösségre jellemző változatoknak a tekintélyt ilyenkor a közösség összetartozásának ereje, a vele való azonosulás adja. Ezeket a szabályokat jóval ritkábban fogalmazzák meg nyíltan, bár előfordul azért, amikor mondjuk a hódmezővásárhelyi nagyszülők rászólnak az otthon is a sztenderddel próbálkozó gyerekre, hogy ne mekegjen, vagy a palóc ejtést kínosan kerülő középiskolást megszólják a kazári rokonság szomszédai, hogy micsoda affekta majom lett belőle.

A rejtett presztízis – várható volt ez – annál erősebb, minél összetartóbb a közösség, minél öntudatosabb, minél szilárdabb a saját értékrendje. Hogy egy kevés dzsenderfűszert is hintsünk a nyílt és rejtett tekintély dolgaira: PETER TRUDGILL már emlegetett kutatásaiból nagyon korán kiderült, hogy Norwichban, ahol vizsgáldott, a nők kevesebb nyíltan megbélyegzett változatot használtak, mint a férfiak – azaz sztenderdebbek voltak –, és amikor önmagukat kellett értékelniük, saját beszédüket még sztenderdebbnek vélték, mint amilyen valójában volt. A férfiak fordítva: ők meg kevésbé sztendernek érezték saját nyelvhasználatukat, mint amit a magnószalagok rögzítettek.

Az első jelenség, hogy a nők általában sztenderdebbek, mint a férfiak, nagyon sok más vizsgálatban is megmutatkozott, ezért aztán sokáig elterjedt nézet volt a szakirodalomban, hogy a nyílt és rejtett presztízshöz való viszonyulás összefügg a beszélők nemével: a férfiak „keményebbnek” akarnak mutatkozni, ezért mennek határozottabban szembe a megkövetelt társadalmi normákkal, a nők viszont szeretnének a társadalmi létrán följebb jutni, ezért hajlamosabbak arra, hogy alkalmazkodjanak a hivatalos normákhoz. Annyira gyakori volt ez a jelenség, hogy már-már kezdték általános érvényűnek tekinteni.

Igazából azonban másról van itt szó. Nem mintha az adatelemzések nem lettek volna helyesek, a nemek szerint valóban ki lehet mutatni különbségeket a sztenderd–nemsztenderd nyelvhasználatot illetően, csakhogy úgy tűnik, a nem mint társadalmi kategória ebben az esetben elfedte a különbségekért felelős (igazán kézenfekvőnek látszó) valódi okot, azt, hogy a sztenderd–nemsztenderd nyelvhasználat valószínűségét a közösségbe való beágyazottság mértéke befolyásolja.

A férfiak nem azért választják gyakrabban a rejtett tekintéllyel rendelkező közösségi normát, mert akaratosabbak, erősebbek, bátrabbak, önfejűbbek, egyszerűbbek, műveletlenebbek vagy egyenebbek, hanem mert a közösségben elfoglalt pozíciójuk megtartása, esetleg még jobb pozíció kivívása érdekében ez az ésszerű. A nők

sem azért sztenderdebbek, ha sztenderdebbek, mert gyávábbak, okosabbak, körmönfontabbak, alkalmazkodóbbak vagy nagyravágyóbbak (pláne szelíden normakövetőbbek), hanem mert nincsenek olyan mélyen beágyazva saját közösségükbe, mint a férfiak, ezért aztán más közösségek felé is mobilabbak. Ha a beágyazódás lehetősége számukra is fennáll, akkor a férfiakra érvényes normákhoz kezdenek alkalmazkodni, a bandákba szorosán beépülő nők vagy lányok ugyanannyi szlenget és nemsztenderd változatot használnak, mint a többi bandatag. De érvényes ez más vonatkozásban is, amikor nem a sztenderdség mértéke a fő különbség: az üzletasszonyok, vezető pozícióba kerülő nők ugyanolyan határozott tárgyalási stratégiát, egyenes vonalú témavezetést követnek, mint férfi társaik – meg is kapják érte a „férfias” bélyeget –, és jócskán csökken az empátiajelzések, a határozottságot tompító „bizonytalankodó” kérdések, az újabb és újabb témák bevezetésének száma, vagyis amit elvárnak a nőktől (és sokszor ők egymástól), ha „nőiesen” akarnak beszélni. (Ezek a jellemzők természetesen nem biológiai eltérések következményei, hanem a nőkre osztott „szelíd-szolid” társadalmi szerep jelzései, később visszatérünk rá.)

Mindennapi kötelékeink

Ezzel végre elérkeztünk a **társas kapcsolathálózatokhoz**, és a társasnyelvészet egyik legfontosabb fölfedezéséhez. A **kvantitatív szociolingvisztika** óriási előrelépést jelentett a nyelvelméletben és a nyelvészeti kutatások módszertanában: azzal, hogy valódi nyelvhasználók valódi nyelvhasználatát elemezve írja le a nyelv tulajdonságait, és azzal, hogy a korábban esetlegesnek, zavarónak, lényegtelennek, összevisszának minősített változatosságról bebizonyította, hogy bizony szépen leírható az szabályokkal, s hogy nem egyszerűen nem lényegtelen, hanem nélkülözhetetlen a nyelv alapvető funkciójához, a társas jelentések kifejezéséhez.

Ugyanakkor van a kvantitatív szociolingvisztikának egy nagy hiányossága: nagy adatmennyiségekkel dolgozik, ezért szükségképpen nagy, átfogó beszélői csoportokról beszél – és ezeket társadalmi osztályokhoz köti. Ez persze nem tévedés, hiszen a nyelvi változók használata valóban rétegződést mutat minden olyan társadalmi tényezőnek megfelelően, amely fontos az adott társadalomban, de ez a mechanisztikus megközelítés értelemszerűen csak az átlagot tudja megragadni, és bár az eredmények a teljes képhez és a nyelvi változások kutatásához nélkülözhetetlenek, csak széles megközelítésben érvényesek. Az elnagyoltabb képet alkotó kvantitatív nyelvészet mellett a közösségek, társas kapcsolathálózatok kvalitatív vizsgálata jelenti azt a módszertant, amely a nyelvi változatosság és változás okainak kutatását a negyedikről a földre, emberközelibe vitte vissza, s ezzel az erősebb vonalakkal meghúzható nagy társadalmi összefüggések mellett megjelenhettek a változatosság és változás finom rajzolatai is.

Ilyen vizsgálatokat már WILLIAM LABOV is végzett afroamerikai serdülők bandáiban, a társas kapcsolathálózatok és a nyelvhasználat viszonyának mintaadó – és revelatív – vizsgálata azonban a negyedikre tartó lift eddig még közelebből be nem mutatott két további utasának, LESLEY MILROYNAK, és férjének, JAMESNEK a nevéhez kötődik. Ők jegyzik a híressé vált belfasti kutatást – amely olyannyira közvetlen és szó szerint emberközeli volt, hogy a terepmunka oroszlánrészét végző Lesley Milroy az 1980-as években hosszú ideig ott is élt azokban a közösségekben, amelyeknek belső szerkezetére és nyelvhasználati sajátosságaira kíváncsiak voltak.

A kutatáshoz három belfasti közösséget választottak ki: mindhárom munkáskerületekben van, társadalmi osztálybesorolás szempontjából tehát azonosnak tekinthetők a tagjaik, és mindhárom körzet stabil közösség. Különböztek viszont vallásukat tekintve – ez Belfastban igen lényeges lehet –, és abból a szempontból, hogy a körzetek lakosai helyben mennyire találtak munkát. A kelet-bel-

fasti, protestáns Ballymacarrettben a férfiak nagyrésze a kerület hajógyárában dolgozott, a nők ingázni kényszerültek. A két vizsgált nyugat-belfasti kerületben, a szintén protestáns Hammerben, illetve a katolikus Clonardban viszont magas volt a férfi munkanélküliség, jórészt annak következtében, hogy a korábban ott működő lenfeldolgozók bezártak. Azzal együtt, hogy a Clonardban élők közül is sokan kénytelenek voltak máshol munka után nézni, a clonardiak nem ingáztak olyan tömegekben, mint amennyien Hammerben erre kényszerültek.

A **megfigyelői paradoxon** kiküszöbölése minden terepmunkában fejfájást okoz, és különféle trükköket eszelnek ki leküzdésére, de valószínűleg nincs jobb módszer annál, mint amit Lesley Milroy alkalmazott: az antropológiától kölcsönzött **résztevéő megfigyelés**. Milroy, akárcsak Gal Burgenlandban, ott élt az adatközlők között, s minthogy „egy barát barátjaként” mutatták be a közösségek tagjainak, könnyebben befogadták, hamarosan szinte családtaggá vált – bármikor beugorhatott csak úgy, csatlakozhatott a konyhában zajló esti beszélgetésekhez, és még az sem zavarta a jelenlévőket, ha megkérdezte, bekapcsolhatja-e a magnóját, merthogy igen érdeklő őt a helyi nyelv.

Mindeközben Milroy belülről mérhette föl azt is, ki kivel milyen szoros viszonyban van, s ennek megfelelően pontozta a közösség tagjait – mennyi ismerőse van, azokkal hányféle módon tart kapcsolatot, ilyesmik. Azaz fölmérte az adott közösség társas kapcsolathálózatának a jellegzetességeit, hogy kit milyen *erős* háló vesz körül. Ezt két mutató segítségével szokás megállapítani. Az egyik a háló *sűrűsége*, ez azt mutatja, hogy egy közösség tagjai közül hányan ismerik egymást (azaz: az ismerőseim közül hányan ismerik egymást), a másik a viszonyok *összetettsége*, hogy hányféle módon vagyok valakivel kapcsolatban: rokonom, szomszédom, munkatársam, barátom is lehet egyben. A *zárt hálózatokról* – amelyekben a tagok jóval többet érintkeznek egymással, mint kívülállókkal – tudjuk, hogy nagyon

erős normákkal szabályozzák a tagok viselkedését, kevesebb eltérést engednek meg. Ilyen közösségek a legtöbbször apró falvakban és nagyvárosokban figyelhetők meg: a kisebb, elszigeteltebb közösség saját hagyományait tekinti irányadónak, a közösség szabályait megszegőket megszólják, kiközösítik – azt, hogy az ilyen közösségek klasszikus helyszíne a kis falu, magyarázni sem kell, de talán azt sem, hogy a nagyvárosokban miért alakulnak ki tagjaikat erős normarendszerrel kordában tartó csoportok: a hagyományos elsődleges közösségek itt robbantak szét először, de ezzel együtt megjelentek az elsődleges közösségeket pótló bandák, galerik, a munkásnegyedek, a „szomszédság” összetartó közösségei.

A saját norma tisztelete – lényegében bármilyen külső szabályrendszerrel szemben – természetesen a nyelvi szabályokra is érvényes, ezt éppen a Milroyok belfasti kutatása bizonyította először empirikusan. Az eredményeket úgy lehetne összegezni, hogy a helyi nyelvváltozatra jellemző nemsztenderd formák használata szoros összefüggést mutatott a hálóerősséggel: ha valaki jobban beágyazódott a közösségbe (vagyis magasabb volt a személyt jellemző hálóerősség mértéke), több nemsztenderd változatot használt.

Érdekesek azonban a további megállapítások is. Az egyik, hogy a vizsgált három közösségben nem ugyanazok a nemsztenderd változatok mutatták a hálóerősséget: amelyik az egyik közösség számára fontos jele volt a közösségi identitásnak, az a másikonál nem, és fordítva. A másik, hogy a férfiak mindhárom közösségben több nemsztenderd változatot használtak, mint a nők, de igazán lényeges különbség csak ott mutatkozott, Ballymacarrettben, ahol a férfiak rendkívül erős hálóban éltek – sokan közülük egyszerre voltak munkatársak, szomszédok, rokonok és cimborák –, a nők viszont a kerületen kívül találtak munkát, s mivel ennek következtében jóval több volt a külső kapcsolatuk, nyelvhasználatuk kevésbé követte a közösség belső normáit.

Ezzel függ össze az is, hogy a beágyazottság és a nemsztenderd változatok korrelációja Ballymacarrettben éppen azoknak a nőknek a beszédében volt a legerősebb, akik körül erős volt a háló, akik a közösség magjához tartoztak. A másik két kerületben, ahol a férfiak körüli hálóerősség is gyengébb volt, hiszen nem ugyanabban a gyárban dolgoztak, sokkal kisebb volt a különbség a férfiak és a nők nyelvhasználatában.

Világosan megmutatkozott az is, hogy két ugyanott élő, azonos foglalkozású, hasonló képzettségű ember nyelvhasználata is jelentősen eltérhet egymástól, személyes tulajdonságaiktól, életmódjuktól függően. Egy Paula és egy Hannah nevű adatközlő megegyezett a felsorolt jellemzőkben, de míg Hannah munka után leginkább csak otthon ücsörgött és tévézett, Paula aktív tagja volt a közösségnek: a helyi bingo klubban töltötte az időt, vagy kiterjedt rokonságával találkozott. Ennek megfelelően Hannah sokkal kevésbé követte a közösség nyelvhasználati szokásait, mint Paula.

A belfasti vizsgálat óta már biztosan tudjuk, amit korábban is sejtettünk valószínűleg: hogy beszédünket elsődlegesen nem a nagy csoportokat körülíró társadalmi tényezők határozzák meg, hanem a minket közvetlenül körülvevő emberek, a család, barátok, iskolatársak, munkahelyi közösség, azok, akikkel együtt élünk, dolgozunk, sportolunk, kártyázunk, akikkel szabadidőnket töltjük. Így van ez akkor is, ha többségünk nem a Ballymacarrettben megfigyelt zárt háléhoz hasonlóan él, hanem nyitottabb közösségekben, és ha egyszerre nem egy, hanem több hálózatnak is tagjai vagyunk – ez az általános a nyugati társadalmakban.

Menők, balhésok és ügyintézők

És itt nincs még vége: még a hálóerősség sem mindenható. Hannah és Paula példája azt is mutatja, milyen sok múlik saját döntéseinken, hogy mennyire akarunk beágyazódni egy közösségbe, milyen értéket tartunk követendőnek. PENELOPE ECKERT két évet töltött egy

detroiti középiskolában, a Belton Highban azzal, hogy figyelte a tanulói közösségeket, értékrendeket, életüket, beszélgetett, interjúkat készített a diákokkal. Olyasmit tapasztalt, amit sokan közülünk is egykor, hogy a diákok polarizálódnak. Igen ám, de az is kiderült, hogy a két egymással szembenálló csoportba együttesen is kevesebben tartoznak, mint akik semlegesnek mondják magukat, bár értékrendjük, viselkedési szokásaik azért inkább egyik vagy másik csoporthoz húznak.

Az egyik csoport tagjai, a „menők” jól tanultak, sportoltak, sok órán kívüli iskolai tevékenységben vettek részt, a másik csoport ellenkezőleg, a „balhésok” egyik botrányból a másikba keveredtek, bukdácsoltak, és még órára sem mindig jártak, nemhogy szakkörre, színjátszókörbe vagy az iskolai kórusba. A két csoportba tartozó diákok szülei között a nagy tendenciákat tekintve kétségkívül voltak különbségek, a „menők” szülei között több volt a jómódú, mint a „balhésok” szülei között, de a diákok választását, s főként a közöttük álló kétharmados többség szimpátiáit nem az osztálykötődés befolyásolta, még csak nem is a társas kapcsolathálózatok (olyanok is tartozhattak egy csoportba, akik nem is ismerték egymást), hanem az egyéni értékrend, az életstílushoz vonzódás.

Vagyis: ahogyan a Belton Highban is megfigyelhető volt, általánosságban is érvényes: azokhoz akarunk leginkább hasonlítani, akiket kedvelünk, akik egyénisége megragad, akik életstílusa, értékrendje, viselkedése tetszik. A közeledés, azonosulás egyik kifejezője a nyelvhasználat másolása – ez természetesen ugyanúgy nem föltétlenül kölcsönös, ahogyan az emberek közötti viszonyok sem azok. A legtöbbször öntudatlan mintakövetésről van szó – ha például megkérdezzük valakit, hogy emlékszik-e esetleg, mióta használja az a *jóég tudja* kifejezést, mert történetesen olyan valakire jellemző ez a fordulat, akivel ő az utóbbi időben gyakran találkozott, akkor igen-csak meglepve rögzíti saját magának, hogy bizony nem régen használja, és bizony meglehet, hogy a szóban forgó közös ismerőstől

vette át. De az is előfordulhat, hogy emlékszünk rá, hogy egy-egy újonnan hallott kifejezést kitől hallottunk, és akkor még tudhatjuk is, hogy azért tetszik, mert szimpatikus volt az illető, vagy azért idegesít, mert egyáltalán nem volt az.

Akár tudunk róla, akár nem, nem egy-egy nyelvváltozat, nyelvi forma „szépsége” vagy „csúnyasága” vonz, illetve taszít, hanem az azt használó ember, az a csoport, amellyel azonosítjuk. Nyelvi attitűdjeink tehát valójában a nyelv mögött álló közösség, ember iránti érzelmek, viszonyulások – erről később lesz még szó. És akár tudunk róla, akár nem, akár akarjuk, akár nem, alkalmazkodunk annak beszédéhez, akit kedvelünk, és távolítjuk nyelvhasználatunkat annak beszédétől, akit nem – ez az **alkalmazkodáselmélet** (vagy akkomodációelmélet) legfontosabb fölfedezése.

Olyannyira kézenfekvő, „józan észnek” megfelelő ez a tézis, hogy egyrészt igen sokáig nem is gondoltak rá, másrészt gyanakodhatnánk is, mert épp az ilyen „magától értetődő” elvek szokták akár évtizedekre félrevinni a tudományokat. Ez esetben azonban már sokszorosan bizonyított jelenségről van szó.

A legszellemesebb nyelvi alkalmazkodási vizsgálatot talán NIKOLAS COUPLAND találta ki: egy cardiffi utazási iroda alkalmazottját kérte meg, hadd vegye magnóra az ügyfelekkel folytatott beszélgetéseit. Az ügyintézőt pár óra után már nem zavarta a mikrofon, mert megszokta, és különben is azt hitte, hogy az ügyfelek beszéde az érdekes; az ügyfelek meg nem is tudtak róla, hogy magnóra veszik a párbeszédet. (De hogy semmilyen etikai kétség ne merülhessen föl, a kutató a fölvétel után azonnal elmondta minden ügyfélnek, hogy a beszélgetést nyelvészeti kutatás céljából rögzítették, és valamenynyien hozzájárultak az anyag fölhasználásához). Ezzel Coupland pár nap alatt tetemes mennyiségű adathoz jutott úgy, hogy a megfigyelői paradoxon következményeivel nem kellett számolnia.

Valójában azonban nem az ügyfelek érdekelték, hanem arra volt kíváncsi, hogy az ügyintéző – akinek érdeke, hogy szimpatikusnak

találják – alkalmazkodik-e, és ha igen, hogyan, ügyfelei nyelvhasználatához. Az eredmény egyértelmű igen volt, a „hogyan” pedig hasonlóan működött, mint a belfasti közösségekben: az ügyintézőnek nem kellett minden egyes jellemzőt átvennie, elég volt egy-két változóban közeledni az ügyfelek beszédéhez.

Kódváltás, kódváltogatás

És itt lassan vissza is térünk kiindulópontunkhoz, a nyelv és az identitás összefonódásához, de előbb még valami, mert a nyelv identitásjelző szerepét boncolgatva nem hagyhatjuk említetlenül a nyelvi identitásjelzés legkönnyebben azonosítható változatát sem, a **kódváltást**. Ez azért érdekes jelenség, mert ilyenkor a választás (ne felejtjük el, mindig választhatunk különféle változatok között) nemcsak önmagában fejez ki szimbolikus értékeket, de külön hangsúlyt is kap azzal, hogy már zajló beszélgetésen belül térünk át egy másik nyelv vagy nyelvváltozat használatára. A kódváltást valamennyi többnyelvű közösségben könnyű megfigyelni, ezért rengeteg példát ismerünk rá, de nemcsak két eltérő nyelv, hanem két eltérő nyelvváltozat között is gyakori, csak az utóbbit az átlagbeszélő kevésbé veszi észre – ettől még a váltás szimbolikus értékét természetesen pontosan dekódolja, ha nem tudatosan is.

A kódváltásnak nincsenek minden közösségre érvényes, általános sémái: egyes közösségekben inkább kerülendőnek tartják, másokban természetesnek veszik. Ha államnyelvről és kisebbségi nyelvről van szó, az előbbi csaknem mindig nagyobb tekintélyű változat, de egyáltalán nem mindig, s ugyanez igaz a sztenderd és nemsztenderd változatok vonatkozásában is.

Mint a kétnyelvűségről szóló fejezetben láttuk, az egyes nyelvek vagy változatok eltérő beszédtartományokhoz kötődnek, és e szokásoknak megfelelően választunk közülük. Amikor azonban egy ilyen helyzetben témát váltunk, gyakran előfordul, hogy kódot – nyelvet

vagy nyelvváltozatot is – váltunk. Ha például két hódmezővásárhelyi beszélget egymással a szegedi vagy budapesti munkahelyén szakmai kérdésekről, és közben a sztenderdet beszéljük, de ha áttérnek az ott-honi dolgok megbeszélésére, például hogy kinek hogy vannak a szülei, mikor járt otthon, megházasodott (elvált) egy régi közös ismerősük vagy hasonló, akkor könnyen meglehet, hogy ezzel együtt átváltak a Vásárhelyhez kötődő őzésre is. Ezt *sztuációs kódváltásnak* hívják. Azaz: az adott helyzetben megszokott változatot választják a beszélők, de egy új téma bevezetése miatt esetleg másik változatra váltanak.

A szituációs kódváltást időnként fordítva is alkalmazzák: amikor nem a beszédhelyzet irányítja a választást, hanem a választással szeretnék újraértelmezni a beszédhelyzetet. Ha például valakivel valójában nem vagyunk baráti viszonyban, de olyan nyelvváltozatot vagy stílusváltozatot használunk vele, mintha már régi jó ismerősök lennénk, azzal megpróbálhatjuk benne a közelség érzését kelteni – az efféle haverkodásra persze rá is lehet fázni, de időnként bejöhethet ez a taktika. Ugyanennek az ellenkezője is igaz: ha közeli, meghitt kapcsolatban hivatalos hangnemben beszélünk a másikkal, az bizony megfagyaszthatja a viszonyt. (És természetesen mindez nemcsak a kódváltásra, hanem bármilyen kódválasztására is érvényes.)

Az is előfordul, hogy a kódváltással jelezni akarunk: a szituációhoz ugyan nagyon jól illene a másik nyelv(változat), de másik kódra váltunk, hogy kifejezzünk vele valamit. Ezt *metaforikus kódváltásnak* nevezzük, és Norman Danison írta le egy igen érzékletes példáját. Az északolaszországi Sauris nevű faluban három nyelvet beszélnek a helyiek: hivatalos helyeken, hivatalban, templomban, iskolában az olasz sztenderd változatát, otthon a németet, s mivel a falu a FRIULI nyelvterület egyik települése, az számít a közösség nyelvének. A falu lakói közül sokan tejtermékek gyártásával foglalkoznak, s a mi kipécézett emberünknek is éppen a tejüzemben lett volna a helye, miközben a falu kocsmájában poharazgatott. Egyszer csak berontott a felesége, és németül – azaz az otthoni, családi nyelven – kezdte számonkérni férjén

a kocsmázást. A férj friulira váltva próbált kimenekülni a helyzetből: nemcsak mondandójával kérte, hogy nyugodjon le az asszony, hanem a nyelvválasztással is egyértelműen jelezte, hogy mások is hallják őket, nem otthon vannak.

A nyelvcsere kapcsán emlegetett felsőőri vizsgálatban több példa is volt hasonló metaforikus kódváltásra. A közösségben egyértelműen a német a nagyobb tekintélyt élvező nyelv, ezért fordult elő, hogy amikor a nagypapa már többször hívta unokáit fölöslegesen magyarul, akkor németre váltott, jelezve, hogy érdemes őt komolyan venni. Hasonló volt az az eset is, amikor egy nő vitázott szüleivel gyereknevelési kérdésekről, s egy idő után németre váltott, hogy hozzáértését nyomatékosítsa.

Kódváltást azonban nemcsak a magasabb presztízsű nyelv segítségül hívása eredményezhet, hanem annak kifejezése is, hogy valami alantas, s ezért a kódváltás a saját kultúrától való eltávolítását jelzi. A romániai szászok Erdélybe telepítésüktől kezdve öntudatos etnikai csoport voltak, büszkék különállóságukra mindaddig, amíg egyáltalán éltek Erdélyben szászok (túlnyomó többségüket CEAUȘESCU egyszerűen eladta a németeknek, azaz pénzt kért azért, hogy engedje őket Németországba települni). E különállóságnak mindig fontos szimbóluma volt a nyelv, amely a német gazdasági erőt, politikai hatalmat és kulturális értékeket szimbolizálta, s különösen fontossá vált ez, amikor a szocialista blokk zártságában a német anyanyelv az európai kötődés szimbólumává is vált. A romániai szászok tehát nemcsak megtartották anyanyelvüket, de kifejezetten többre értékelték, mint az államnyelvet. Ezt fejezték ki azok a kódváltások is, amikor románra váltottak, például viccmesélés közben, mondván, hogy német viccek nincsenek, vagy a részegeskedéshez, részeg civakodáshoz asszociálták a román.

A kódváltás klasszikus leírásának tárgya azonban nem két eltérő nyelv, hanem két eltérő nyelvváltozat közötti váltás – JOHN GUMPERZ és Jan Petter Blom írta le. Egy kicsike, az északi sarkkör

közelében fekvő norvég város, a mindössze 1300 lelket számláló Hemnesberget lakóinak nyelvhasználati szokásait vizsgálták. A település lakói, más norvégokhoz hasonlóan, két jól elkülönülő nyelvváltozatot beszéltek (a kutatást az 1970-es évek legelején végezték): a norvég sztenderd egyik változatát, a *bokmål*t, ezt iskolában tanulták, idegenekkel, hivatalban, esetleg munkában használták vagy természetesen akkor, ha nem otthon voltak. Ezt a változatot a norvég nemzeti kultúrához, identitáshoz kapcsolták. A másik a *ranamål*, ez a helyi változat, informális helyzetekben ez volt használatos, és a közösségi értékekhez kötődött. A kutatók megfigyelése szerint a közösség tagjai többnyire jól elkülönítették a két változatot, mégis előfordult, hogy baráti, otthoni környezetben is átváltottak időnként a bokmálra, ha olyan témát vezettek be, amelyhez jobban illőnek érezték a hivatalosabb változatot. A váltás azonban egyáltalán nem volt tudatos, a beszélők nem is tudtak róla, sőt, mikor a kutatók lejátszották nekik a szalagokat, és fölhívták a figyelmüket a kódváltásra, nem voltak valami jó véleménnyel saját magukról: úgy érezték, túlzott nagyképszerűsködés otthoni környezetben a bokmál használni, s fogadkoztak, hogy most, hogy tudnak erről a jelenségről, figyelnek majd rá, és kerülik. A kódváltás rutinja azonban olyan mélyen gyökerezett nyelvhasználatukban, hogy később sem tudták kiküszöbölni, fogadalmak ide vagy oda.

A kódváltás tehát a legtöbb esetben – amikor nem pusztán nyelvi tényezők hívják elő, például a másik nyelven beékelt kifejezés, cím stb., esetleg a könnyebbségre törekvés – szimbolikus értéket hordoz: a beszélők, akár tudatosan, akár nem, a nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz kapcsolódó értékek felmutatásával jelezni akarnak valamit. Amikor a kódváltás lényegében folytonossá válik, akár egy beszédegységben belül többször is előfordul, és éppen ezért már nem is kódváltásnak, hanem **kódváltogatásnak** vagy **kódkeverésnek** hívjuk, akár új, önálló identitás jelzése is lehet.

Egy időben sok vendégmunkás érkezett Dél-Olaszországból Dél-Németországba, Konstanz környékére, az 1970-es években hatszáz-ezerre tették a számukat. A legfiatalabb generációk már Németországban születtek, és anyanyelvükként beszélték a németet, de az olaszt is, hiszen otthon azt használták, s nemcsak a szüleik, nagyszülei generációjával, hanem sokszor egymás között is. Sőt: egymással beszélgetve nagyon gyakran „keverték” a két nyelvet, egy sajátos német–olasz változatot alakítva ki. Ez a kevert változat egyrészt gyakorlati célokat is szolgált, mert megkönnyítette a frissen érkezett, németül még kevésbé jól tudók beilleszkedését, másrészt a németországi olasz közösség sajátos identitását is kifejezte: azt, hogy teljes mértékben integrálódni sem akarnak az egyébként nem ritkán velük – és általában a vendégmunkásokkal szemben – ellenségesen viselkedő német társadalomba, de hazatelepülni sem szándékoznak Olaszországba, ahol egyébként „német”-nek csúfolták őket. A két nyelv keverése azt az egyensúlyt is kifejezte, ami a két nyelv szimbolikus értékét jellemezte: a munkalehetőség, jómód az egyik oldalon, az olasz nemzeti büszkeség, kultúra a másikon.

Újra az identitás

Kiindulópontunkhoz visszatérve: két okból is hasonlít tehát egymásra azoknak a beszéde, akik sok időt töltenek együtt. Az egyikről legutóbb volt szó: a nyelv neurológiai architektúrája következtében az idiolektusok folytonosan hatással vannak egymásra. Ebből viszont az a sokszor emlegetett tapasztalat származik, hogy aki hozzánk hasonlóan beszél, az közel áll hozzánk, és ha ráadásul még kedveljük, tiszteljük, szeretjük, el is fogadjuk azokat, akikkel sokat vagyunk – szerencsére legtöbbször azért magunk döntünk erről –, akkor az eleve kialakuló hasonlóságot alkalmazkodási aktusok milliói erősítik. Így aztán saját nyelvváltozatunkhoz közösségünk értékeit, szokásait, szabályait társítjuk, vagyis saját nyelvváltozatunk közösségi identitásunkat szimbolizálja.

Egy klasszikussá vált kutatásból kiderült, hogy a nyelvi különbségeket már egészen kicsi gyerekek is észlelik, és csoportokhoz kötik. Marilyn Rosenthal varázsdoboz-kutatása összesen százharminchat óvodáskorú gyerek nyelvi attitűdjeit vizsgálta: hogyan reagálnak a sztenderd és a fekete angolra. A mintából kilencven fehér gyerek (harminc-harminc három-, négy- és öt éves, minden csoportban tizenöt fiú, illetve lány) felső osztálybeli családokban élt, és magánóvodába járt. A másik minta kényszerűségből kisebbre sikerült: ebben összesen negyvenöt fekete, állami óvodába járó gyerek került, és csak az ötéveseknél sikerült a harmincfős almintát összeállítani, csak hat három- és tíz négy éves szerepelt a vizsgálatban.

A vizsgálat a következőképpen zajlott: két egyforma kartondobozból teljesen egyforma „fejet” készítettek: mindkettőt pirosra festették, kék fület, orrot és szemöldököt ragasztottak nekik – erre azért volt szükség, hogy a rassz-sztereotípiák még véletlenül se jussanak a gyerekek eszébe, ha a dobozokra néznek. A dobozok mögé magánót rejtettek, az egyik szalagjára fekete, a másikra sztenderd angol szöveg került – két tizenhét éves fiú mondta föl őket – tartalmilag ugyanazt, de kiejtésben, nyelvtanban, beszédmódban különböztek. Ezt játszották le a gyerekeknek, majd megkérték őket, hogy válaszszanak, melyik beszélő varázsdoboztól fogadnak el szívesebben ajándékot, illetve hogy melyiknek adják az előzetesen kapott két papíralátétből az egyiket. A gyerekektől megkérdezték azt is, melyik doboz beszédét tartják kedvesebbnek, illetve jobbnak, és hogy miért éppen tőle kérik az ajándékot.

Az eredmények igen tanulságosak voltak. A gyerekek 79 százaléka a sztenderd beszélő beszédét tartotta jobbnak, és nem volt lényeges különbség a fekete és fehér gyerekek közt – és abban sem, hogy melyik dobozban lehet jobb ajándék, 73 százalék szerint a sztenderd beszélőnél. Azaz: a sztenderd beszédhez egyértelműen a „helyes” beszéd és az ezzel járó magasabb presztízs társult. Ezzel összhangban

a fehér gyerekek 58 százaléka, a fekete gyerekek 63 százaléka válaszolta, hogy szerinte a fekete angolt beszélő doboznak van nagyobb szüksége az ő ajándékára.

Megmutatkozott ugyanakkor a rejtett presztízs és a szolidaritás ereje is: a fehér gyerekek 72 százalékának tetszett jobban a sztenderd beszélő doboz, és 76 százalékuk kérte tőle az ajándékot – a fekete gyerekeknek viszont mindössze 54 százaléka találta szimpatikusabbnak a sztenderd varázsdobozt, és ugyanennyien kérték tőle az ajándékot. Érdekes különbségek mutatkoztak a nemek között is. A fehér gyerekek közül a lányok erőteljesebben preferálták a sztenderd beszélőt, a fekete gyerekek közül viszont éppen a fekete beszélővel mutattak több szimpátiát – vagy mert érzékenyebbek voltak a nyelvi különbségekre, vagy mert a saját csoporthoz tartozás volt náluk erősebb ebben a korban. A számokkal kifejezhető eredményekkel a gyerekek kommentárjai is összhangban voltak: volt fehér fiú, aki szerint a fekete beszélő buta, egy másik szerint viszont vagányabban beszél; volt fehér lány, aki szerint a sztenderd beszélő kedves, de a feketétől fél; volt fekete lány, aki szerint a sztenderd doboz helyesebben beszél, de ő mégis a másiktól kéri az ajándékot; volt fekete fiú, aki szerint jobban jár, ha a sztenderd doboztól kér ajándékot, egy másik viszont a fekete beszélőt nevezte a barátjának. Az óvodások tehát nemcsak meg tudták különböztetni a fekete angolt és a fehérek beszédéhez asszociált sztenderdet, hanem egyértelműen társas jelentést, sőt, expliciten megfogalmazott társadalmi sztereotípiákat is kapcsoltak hozzájuk.

Ha két nyelvi norma ütközik, és nekünk választanunk kell, akkor valójában nem két nyelvváltozat közül választunk, hanem két identitás között: sorrendet kényszerülünk állítani közöttük, hogy éppen akkor melyik értékrend, közösség a fontosabb nekünk. Amelyiket választjuk, azzal azonosulunk, azt föl vállaljuk, a másikat az adott helyzetben háttérbe szorítjuk, azt elutasítjuk, attól távolodunk. És ha ez a távolodás pillanatnyi, akkor is fájhat azoknak, akiket érint. Ezért

szólnak rá a vásárhelyi gyerekre, hogy ne mekegjen, ezért szólják meg a faluban azt, aki a gyerekkora óta ismert idős szomszédokkal „pestiesen affektál”, amikor hazalátogat: nem a nyelvváltozat a lényeg, hanem a közösség, amelyet szimbolizál. Nem a nyelvváltozatot, hanem a közösséget, az embereket tagadjuk meg, amikor nem a velük közös nyelvváltozatot választjuk. Ezért esik rosszul a szülőknek, ha tinédzser gyerekük cikinek érzi, ahogyan beszélnek, és ezért szontyolodik el a kisiskolás, amikor a tanító azt mondja neki arra, ahogyan egész családja beszél, hogy „magyarul nem így mondjuk”.

Ezért váltott KÁNYÁDI SÁNDOR saját nyelvjárására, ha öntudatlanul is, amikor barátjához és nem ismeretlenekhez szólt. És ezért beszéltem ennyit a palócról – ha mindezt nem palócul tettem is.

11. fejezet

Természeténél fogva folyamatos átalakulás

...amelyben megtudjuk, miért lett a nyelvészetben világhírű egy nyaralósziget; megismerjük a folyamatban lévő nyelvi változások vizsgálatának módjait és a változás mechanizmusát; szó lesz arról, mitől evolúciós a nyelvészet, mitől lehet természetes egy nyelvi változás, és hogy miért nem egyformák a nyelvek.

Martha's Vineyard hírhedten drága üdülőhely. A keleti parti gazdagok, üzletemberek, professzorok (közel a YALE, a HARVARD, a COLUMBIA) nagy kedvvel vásárolták föl a part menti területeket, a szigetet színészek, zenészek, művészek tömege lepi el nyáron, szívesen nyaralnak itt az elnöki családok, a partoktól nem messze zuhant az óceánba kisrepülőjével az ifjabb JOHN F. KENNEDY 1999-ben, és a szigeten forgatta CÁPA-FILMJÉT Spielberg. Egyszóval Martha's Vineyard elit hely, ennek megfelelően az élet úgy hatvan százalékkal drágább a szigeten, a lakásbérletek meg kétszer annyiba kerülnek, mint az átlagos ár máshol – a helyi lakosok viszont az amerikai átlagnál jelentősen kevesebbet keresnek, számukra nem olyan vonzó Martha's Vineyard. Sokan el is hagyják.

A sziget formája enyhén „a nagy hal megeszi a kis halat” klasszikus ábrázolásainak nagy halára emlékeztet. A sziget Massachusetts partjaitól három mérföldre fekszik, mérete durván Miskolc közigazgatási területével egyezik meg. Eredetileg a wampanoag indiánok lakták, angol telepesek a 17. század közepétől költöztek ide, a 19. században portugálok érkeztek. A szigetlakók halásztak és gazdálkodtak, a 19. században kezdtek bálnavadászattal foglalkozni – ez eleinte jól jövedelmezett, a század második felében azonban a petróleum már jóval olcsóbb volt, mint a bálnazsír. Megjelentek viszont

a szigeten a turisták. A 20. század közepére már annyian, hogy nyaranta megsokszorozódott a szigeten élők száma: a hatezer fős helyi lakosság, a „szigetiek” az idényben hétszer ennyi üdülővendég invázióját kapták a nyakukba. Kétségtelen, hogy ez sokuknak megélhetést jelentett, de a helyiek jelentős része továbbra is halász volt, és nem föltétlenül tette boldoggá a nyaralóhad. Mostanra úgy tizenhatezerre nőtt a szigetiek létszáma, a százezret is meghaladja a nyárra betelepülők, és van még vagy huszonötezer pár napra érkező látogató.

MV és a nyelvészeti világhír

Ez az aránykülönbség azonban eltörpül ahhoz képest, hogy egy ilyen kicsi sziget milyen híressé vált a nyelvészetben.

Először azért, mert páratlan két nyelvűség alakult itt ki: az angol mellett hosszú ideig a sziget minden lakója ismerte valamilyen szinten a Martha's Vineyard-i jelnyelvet. A 17. század végén az angliai Kent és Sussex határán fekvő Wealdből betelepülők között ugyanis voltak, akik hordozták, s aztán továbbörökítették a recesszíven öröklődő siketséget, ennek következtében egy idő után az endogám szigetiek között lényegében nem volt olyan család, amelynek ne lett volna siket tagja. A 19. század közepén az örökletes siketség miatt a siketek aránya harminchétszer volt nagyobb a szigeten, mint az Államokban általában. Minden százötvenötödik ember siket volt, a sziget Chilmark nevű településén pedig minden huszonötödik. Így aztán természetesen a hallók is jeleltek, gyakran akkor is, amikor nem volt köztük siket: váltogatták az angollal, s különösen jó szolgálatot tett a jelnyelv olyan helyzetekben, amikor a hangzó beszéddel nem tudtak volna mit kezdeni: iskolában a tanár háta mögött, a templomban az istentisztelet alatt, nagyobb távolságból kiabálás helyett a jelnyelvet használták. Amikor a sziget nyitottabbá vált, megindult a be- és elvándorlás, lassacskán a siketek aránya is közelíteni kezdett az átlagoshoz, a jelnyelv fokozatosan visszaszorult,

utolsó anyanyelvi beszélője 1952-ben halt meg, bár voltak idősebbek, akik valamelyest még 1980-ban is föl tudták idézni.

A sziget mégsem elsősorban emiatt szerepel minden valamirevaló szociolingvisztika-tankönyvben, hanem egy mesterképzést záró szakdolgozat miatt – ez olyan nevezetessé vált, hogy a *Martha's Vineyard Times* 2011. augusztus 16-i száma hosszas leírásban ünnepelte a dolgozat alapjaként szolgáló, 1961 nyarán végzett kutatás ötvenedik évfordulóját. A vizsgálatot a Columbia nyelvészdiákja, WILLIAM LABOV folytatta le – ez önmagában még nem tette volna világhírűvé a Martha's Vineyard-i helyiek sajátos angolját, hiszen bármennyire a legfőbb alapító atya lett is később Labov, mégis egy szakdolgozatról van szó. Csakhogy ez a tanulmány nem átlagos ifjúkori zsenge, hiszen alapvetően változtatta meg a nyelv változásának kutatását: irányjelző világítótoronnyá vált.

A világítótorony diftongusai

A világítótornyot azért ráncigáltam ide, mert a *lighthouse* ('világítótorony') sokat emlegetett építmény a halászközösségekben, Vineyardon is van belőle több, a szó kiejtve pedig tartalmazza azt a hangtani jellegzetességet, amelyre Labov fölfigyelt: a más amerikai angol nyelvváltozatokban általános, nyílt kettőshangzókkal (diftongusokkal) ejtett [laɪthaus] helyett – és természetesen minden más, hasonló hangot tartalmazó szóban – a szigetiek kettőshangzóinak nyitó hangja zártabb, a szájüreg közepe táján képzik. Olyasmi ez a hang, mint amit a németek mormolnak például a szó végén álló *e* kiejtésekor (*schwä*-ként ismerjük): [ɔɪthaus]. Pontosabban a szigeti ejtés lehet akár ennyire zárt is, mert *e* két végpont között több átmeneti alak lehetséges.

Ebben önmagában semmi különös nincs, nyelvjárási különbség, kész. Csakhogy az 1930-as években a *Linguistic Atlas of New England* számára már gyűjtöttek itt adatokat, s akkor *e* jegy már visszaszorulóban volt, csak gyengén jellemezte a közösség nyelvhasználatát.

Labov azonban azt tapasztalta, hogy újra terjedőben van, középkorúaktól sokkal gyakrabban hallotta, mint idősebbektől. Ez keltette föl az érdeklődését: egyrészt mert azt gyanította, hogy folyamatban lévő változásra talált, másrészt mert azt remélte, megtalálhatja a változás okát, rájön, miért torpant meg a sztenderd ejtés felé közeledés, miért terjedt újra az eredeti szigeti változat. Mindkét mozzanat lázba hozza azokat, akiket a nyelv változása izgat leginkább.

Itt most kénytelen vagyok elfogultságot bejelenteni, mert én is közéjük tartozom: engem elsősorban az kezdett érdekelni a nyelvben, hogy miért és hogyan változik. A hangváltozások szabályossága és fiziológiai meghatározottsága, azaz, hogy a hangváltozást nem bemagolni kell, hanem azt tudni, melyik hangot hol képezzük, onnantól kezdve tiszta sor, egyáltalán mi mivé válhat. Aztán ott a jelentésszétválás – például hogyan lesz ugyanabból a szóból *virág* és *világ*, *villám* és *virrad*; ha már itt tartunk, hogyan függ össze a *pirkad*, *piros*, *pirít*, *pörsen*, *pörkök*, *pörc*, *perzsel* vagy a *veres* és *véres* –; a nyelvtan mozgásai, például hogyan válik névutóvá a szó, raggá a névutó; és más hasonló átalakulások.

Ezek önmagukban is elbűvölőek, mert nyitott könyvvé teszik az emberi gondolkodást, egy-egy kultúra világlátását, egy-egy közösség összegyűjtött hétköznapi tudását, életének alakulását. Azt nem nagy kunszt kitalálni, hogy a régi, elhagyott életmódhoz kapcsolódó szavak elvesznek vagy új jelentést vesznek föl, de egyáltalán miért vannak hangváltozások, miért alakul át a ragrendszer, hiszen a régi is tökéletesen megfelelt? Miért lesz egy nyelvből kettő? Jó, szétköltöznek, földrajzilag távol kerülnek egymástól – és? Attól még miért kell másképp beszélniük, mint korábban?

Na tehát, mitől volt revelatív, amit Labov kiderített az üdülőparadicsom korántsem dőzsölő őslakosainak nyelvhasználatáról? A következőt találta: a pár évtizeddel korábban leírtakkal szemben a szigetre jellemző kiejtés a 30 és 45 év közötti, halászattal foglalkozó jenkai férfiak körében volt a leggyakoribb, kiugróan magas arányban

hallotta a sziget felső, nyugati, rusztikus részén fekvő Chilmarkban. Használták a fiatalabbak és az idősebbek, a nők és a sziget másik két etnikuma, a portugálok és az indiánok is, de valamivel kisebb arányban – az utóbbiak egyértelműen a halászok mintáit követték. Legkevésbé azokra volt jellemző a jegy, akik a szolgáltatásban dolgoztak, és munkájuk során sokat találkoztak a betelepülőkkel, turistákkal – Chilmarkkal átellenben, a sziget hosszú, északkeleti partján, ahol a nyaralók zöme igyekezett szabadságát tölteni.

Ez még idáig egyszerű alkalmazkodás is lehetne. Labov azonban interjúkat készített a közösség jónéhány tagjával, és érdekes összefüggést vett észre: minél erőteljesebben akarta valaki kifejezni, hogy ő igazi szigeti, nem afféle gyüttmönt, annál zártabban ejtette a kritikus magánhangzókat. Ők voltak azok, akik eldöntötték, hogy végleg a szigeten akarnak élni, és azok, akik korábban ugyan átköltöztek a szárazföldre, de mégis visszatértek Vineyardra. Azok, akik haboztak, maradjanak-e, vagy máshol keressenek boldogulást, a sztenderd kiejtés felé hajlottak. A „szigeti kiejtés” tehát a szigeti identitás, büszkeség, a Martha’s Vineyardhoz való kötődés egyértelmű szimbóluma volt, a korábbi változást ennek az érzésnek a megjelenése, a turista-áradattal szemben kialakult ellenérzések erősödése fordította vissza.

A saussure-iánus zátony

Labov 1961-es Martha’s Vineyard-i vizsgálata azért olyan fontos, mert egyértelműen bizonyította, hogy a nyelv nem olyan katonásan, fegyelmezetten változik, ahogyan a 19. század sok nyelvtörténésze elképzelte; hogy a nyelv változásának vizsgálatakor nem választhatjuk szét a „belső” és „külső” okokat, hiába hitték (hiszik) ezt kézenfekvőnek olyan sokan; és hogy a nyelv változásáról nem csak egy-egy változás lezárulta után kaphatunk képet, mint a „modern nyelvtudomány” megalapítójának kinevezett FERDINAND DE SAUSSURE javasolta, hanem a folyamatban lévő nyelvi változás is vizsgálható. Mindez talán ma már nem hangzik átütő erejű megállapításnak, de

a nyelvtudomány életében az 1960-as években valódi áttörést jelentett, elméleti és módszertani értelemben is.

A nyelvtudomány eszmélkedésének idején a történetiség vált az elsődleges szemponttá: a nyelvészet gyökerei ugyan a latin–anyanyelv összehasonlító nyelvtanokhoz nyúlnak vissza, de ezt aztán fölváltotta a nyelvek származásának kutatása, a nyelvészet önálló tudománnyá formálódása pedig már szorosan összekapcsolódott a történeti szemlélettel. Olyannyira – az első fejezetben volt már szó róla –, hogy a 19. század második felében tevékenykedő újgrammatikus iskola csakis a történeti kiindulópontot tekintette legitim nyelvészeti munkálkodásnak. Ez és a korabeli történeti nyelvészet főáramának kérelmelhetetlen törvényhajhászása érthetően bosszantotta azokat, akiket inkább a nyelv belső összefüggései, működése, jelene érdekelt. Számukra valódi megváltás volt Saussure forradalma, s az ő nézetei ma is a nyelvtankönyvek törzsanyagában szerepelnek: hogy szét kell választanunk a nyelvet (amely egy elvont rendszer) és a beszédet (amely ennek megvalósulása), valamint a „belső” és „külső” nyelvészetet, melyek közül az első Saussure értelmezésében a nyelv lelkével, jelenben tanulmányozható rendszerével foglalkozik, a külső meg minden mással, nyelv és elme, kultúra, társadalom, történelem kapcsolatával. Harmadik tételére szerint el kell választanunk egymástól a nyelv diakrón és szinkrón vizsgálatát: az első az elemek történetére kíváncsi, a második egy nyelv pillanatnyi állapotának rendszerszerű összefüggéseire. Láttuk: nem titkolt értékrendet állított föl az „igazi nyelv” és az „esetleges megvalósulás”, a beszéd között, s ennek megfelelően azt tekintette a nyelvészet csúcának, ha valaki a jelenben tanulmányozható elvont rendszer szigorúan belső összefüggéseivel foglalkozik.

Saussure-től csak az maradt ránk, amit a szinkrón nyelvészetről gondolt, nem tudjuk, mi mindent mondott volna a diakróniáról – erről csak töredékeket ismerünk, ráadásul kényszerűen szembeállítva a szinkroniával. Az biztos, hogy Saussure a nyelvtörténet fontosságát sem vonta kétségbe, mégis: a három ellentétpárba rejtett értékkódok

miatt a nyelvészet főáramából kikerült a történeti nyelvészet, de partvonalon kívül maradt minden más is, amiről az előző fejezetekben beszéltünk, s amiről a következőkben fogunk. A 20. század közepe után egy újabb iskola, a generatív nyelvészet vette birtokba a nyelvtudományt, s noha CHOMSKY sosem felejtette el hangsúlyozni Saussure-rel való szembenállását, a három ellentétpár impliciten a generatív elméletben is megmaradt. Ez természetes, hiszen a dichotómiák mindig veszélyesen csábosak, de a fő ok mégis az, hogy nyelvszemléletét és nyelvfilozófiai háttérét tekintve a két iskola közel áll egymáshoz.

Chomskyt nem különösebben foglalkoztatja a nyelv változása, a strukturalista nyelvészek viszont ugyan ki nem iktatták, de részben tabusították a vele való foglalkozást. Saussure kijelentette, hogy a nyelv rendszere (ne felejtjük el, szerinte ez a nyelv lelke) szempontjából tökéletesen mindegy, milyen egy nyelvi elem története: híres sakktábla-hasonlata szerint a játszma állását csak a figurák pillanatnyi viszonya mutatja meg, mindegy, hogyan kerültek a pozíciójukba, mindegy, milyen anyagból vannak – ehhez hasonlóan mindegy, milyen eredetű egy szó, hogyan jött létre egy nyelvi jelenség, a lényeg, hogy a nyelv rendszerében éppen milyen funkciót tölt be, milyen viszonyokban áll a nyelv többi elemével. A szintén strukturalista CHARLES HOCKETT elhíresült megfogalmazása szerint a nyelvi változást folyamatában nem lehet vizsgálni, csak a változások eredménye vizsgálható.

A strukturalista nyelvészek számára a nyelv homogén, tehát egy bizonyos rendszerhelyen vagy „A” nyelvi elem van, vagy „B”, de a kettő együtt sosem lehet. Változásnak azt nevezik, és gyakran így van ez a közbeszédben is, amit a nyelvtörténészek befejezett változásnak hívnak: ha az egyik, kizárólagosan használt elem helyett ugyanabban a funkcióban már egy másik nyelvi elemet használnak, szintén kizárólagosan. Így viszont érthető, hogy a változással mint folyamattal nem tudnak mit kezdeni, hiszen az előző fejezetek után nyilvánvaló, hogy a változást csak akkor tudjuk folyamatában leírni és megmagyarázni, ha elfogadjuk, hogy a nyelv bizony heterogén, és

ha lebontjuk a saussure-i ketrecek: a nyelv és a beszéd, a külső és belső nyelvészet és a szinkrón és diakrón szemlélet szembeállítása csapda. E dichotómiák és alapjuk, a homogén nyelv dogmája nemcsak a ténylegesen használt nyelv működésének megértésétől foszt meg bennünket, de még attól is, hogy egyáltalán észrevegyük, mit nem láthatunk meg soha, ha nem dobjuk el a szemellenzőt.

Kettős beágyazottság és aktuáció

Mert bizony a nyelv változása vizsgálható folyamatában is, ezt ötven év empirikus vizsgálatai igazolják. Labov Martha's Vineyard-i tanulmánya azzal segít elkerülni a strukturalista zátonyokat, hogy nyilvánvalóvá tette: soha nem érthetjük meg a nyelvi változások folyamatát, amíg anélkül bogarászunk a hangváltozásokat, hogy figyelembe vennénk a társas beágyazottságot, az egyes változatok identitásjelző szerepét – a „külső” nyelvészet tehát valójában igencsak „belső”. Ha Labov nem abból indult volna ki, hogy a nyelv maga a nyelvhasználat (azaz a „beszéd”), hiszen semmilyen idealizált elvont formája nincs, akkor már lefolytatni sem tudta volna a vizsgálatot, mert ki kellett volna zárnia a rendszerből a változatosságot, mintha bizonyos emberek csak az egyik, mások csak a másik változatot használnák. Az pedig, hogy a folyamatban lévő változás megfigyelhető és leírható, önmagában értelmezhetetlenné teszi a szinkrón és diakrón nyelvészet szétválasztását. De ennél még tovább is mehetünk: abban a pillanatban, ahogy megpróbáljuk megmagyarázni a nyelvi változók jelenbeli megoszlását, történeti folyamatok sokasága fon körül bennünket.

A Saussure-i gondolatketrec széttörése után az elmúlt ötven évben annyi empirikus anyag gyűlt össze a nyelv változatosságáról és változásáról, hogy csak a nyelvi változás elveit tárgyaló összegzés, a *Principles of linguistic change* is háromszor hatszáz oldalt tesz ki – Labov munkája ez is. Minderről a magyar nyelvésztársadalom nagyobbik része sajnos alig-alig tud, a változásról sokuknak kizárólag a nyelvtörténet jut eszükbe, a szociolingvisztikáról meg még mindig

az a hiedelem járja, hogy a nyelv és a társadalmi rétegződés összefüggéseit vizsgálja. Az első fejezetből már kiderült: nemhogy szűkebb volna a társasnyelvészeti kutatási területe, mint a nálunk ismertebb irányzatoké, hanem jóval tágabb. Egyrészt a nyelv *kettős beágyazottsága* érdekli: a szűken értelmezett nyelvi rendszeren belüli összefüggések, viszonyok, mozgások, és ezek szoros kapcsolata a társas jelentéssel. Minderről bőven esett már szó. Másrészt az foglalkoztatja, hogy miért éppen egy bizonyos időpillanatban kezdődik egy változás, miért nem korábban vagy később, és egyáltalán, miért következik be – ez utóbbit nevezik **aktuációs problémának**.

A két kutatási kérdés tulajdonképpen ugyanannak az alapkérdésnek a két megközelítése: hogyan írható le a nyelv mint folytonos változásban lévő rendszer. Csak a két szempont egyesítésével érthetjük meg a nyelvtörténet talányosnak látszó eseményeit: például, hogy hogyan bujkálhat évszázadokig egy-egy új változat úgy, hogy a közösség észre sem veszi, hogy létezik, miközben szépen terjed; hogy egy-egy változó, amely évszázadokig nem mozdul, változatai ugyanolyan (stílus-, földrajzi vagy társadalmi) rétegződést mutatnak, mint régen, egyszer csak meglódul, és az egyik változat teljesen eltűnik, akár az eredeti, akár az új; hogy egy gyorsan terjedő változás miért torpan meg egyszer csak; hogy hogyan terjedhet úgy egy változás, mintha városról városra ugrálna, kihagyva közben a falvakat, s oda csak később, gyengébb hullámokban jut el.

Evolúciós nyelvészetek

A társasnyelvészeti természetesen nem a semmiből jött létre. A 19. század legtekintélyesebb nyelvészéletének, WILHELM HUMBOLDT nyelvfilozófiájának örököse, csak éppen sokáig a főáramon kívül léteztek azok az irányzatok, amelyek Humboldt gondolatait építették tovább, elsősorban a nyelv és kultúra (gondolkodás) összefüggéseit vizsgálva. Másik fontos forrása a nyelvjáráskutatás, illetve később

a nyelvérintkezések vizsgálata volt – az ezzel foglalkozó nyelvészetben lehetetlen szemet hunyni a nyelv változatossága fölött, és mindkét területen egészen korán megjelentek azok a nézetek is, amelyek utaltak a nyelv sokfélesége és a társadalmi rétegződés kapcsolatára.

Korábban is említettük már: a 19. század végén HUGO SCHUCHARDT jóval közelebb járt a nyelvi változások terjedésének megértéséhez, mint kortársai – vagy akár utódai – többsége: tudta, hogy ezek nem egyetlen központból indulnak, így aztán a különféle változások elterjedési területei átfedhetik egymást, de az is lehet, hogy nem érintkeznek. Az is régi tapasztalat volt, hogy a nyelvterület közepén elhelyezkedő nyelvjárások egységesebbek, érthetően, hiszen a nyelvi változások többsége eléri őket, így egymással is több közös jegyet mutatnak, a peremnyelvjárások viszont nemcsak sok egyedi újítást tartalmazhatnak, amelyek aztán nem terjednek tovább, hanem a központi változásokból is sokszor kimaradnak, ezért aztán hasonlítanak is egymásra, mert megőrizhetnek hasonló archaikus jegyeket. Az **izoglossákat** tehát a nyelvjáráskutatók és a 19. század nyelv-történészei is megkövült terjedési határnak tekintették.

Egyáltalán nem véletlen hát, hogy Labov mestere, a nyelvkontaktusok kapcsán emlegetett URIEL WEINREICH – aki egyébként csak egy évvel volt idősebb Labovnál, de a nyelvészetben másfél évtizednyi előnye volt – egy igen neves dialektológus, MAX WEINREICH fiaként lényegében otthonról hozta a változatosságra való érzékenységet. Bár elsősorban a jiddisre vonatkozó kutatásait, illetve a nyelvi érintkezésekről szóló alapvető jelentőségű könyvét szokás emlegetni, a legfontosabb munkája mégis az volt talán, amelyben azt fejtette ki, hogyan kell a nyelvi változások elméletét empirikus kutatásokkal megalapozni. A terjedelmes tanulmány már csak halála utána jelent meg (két tanítványával, William Labovval és Marvin Herzoggal jegyzi), és nemcsak azért óriási jelentőségű, mert a társasnyelvészet nem bővelkedik éppen elméleti munkákban, hanem mert úgy tűnik, utódait jócskán maga mögött hagyta. Az empirikus alapozás bőségesen kiépült ugyan, viszont arra az átfogó elméleti összegzésre,

amely igazolja majd Weinreich zseniális meglátásait, továbbra is várunk kell, Labov csaknem kétezer oldalas trilógiája ide vagy oda.

Weinreich ugyanis nem egyszerűen empirikus alapon nyugvó változáselméletet akart létrehozni, hanem átfogó evolúciós nyelvelméletet. Ennek szellemében olyan változáselmélet megalkotása volt a célja, amely egyszerre képes magyarázni, hogyan alakult ki az emberi nyelv a más fajokra is jellemző kommunikációs formákból, s aztán hogyan alakult át ez a proto-nyelv olyan komplex nyelvekké, amilyenek mi ismerjük a nyelvet. Természetesen ugyanebben az elméleti keretben kell tudnunk elhelyezni a mai nyelvek ismert, rekonstruált, később nyelvemlékekkel adathozható történetét, illetve a jelenben zajló változásait. Arra is választ kell találnia ennek az evolúciós keretelméletnek, hogy a nyelvek változásait ugyanazok a tényezők irányítják-e, mint a múltban.

Az **evolúciós nyelvészet** ilyen szellemű kialakítása sajnos továbbra is csak kevesek hobbjaja – a társasnyelvészet főáramában tulajdonképpen ritkán jelenik meg nyílt megfogalmazásban az evolúcióelmélettel való kapcsolat. Akkor is leginkább annak az elvnek az átvételében, amelyet egy skót geológus, James Hutton fogalmazott meg először 1785-ben, de igazán egy másik geológus, CHARLES LYELL tett ismertté 1833-ban: ez az **azonosság elve**, mely szerint nincs okunk föltételezni, hogy a változási folyamatok másként működtek volna a múltban, mint amit megfigyelhetünk a jelenben. Ez Darwin elméletének egyik kiindulópontja, a nyelvészetbe pedig WILLIAM DWIGHT WHITNEY révén került 1867-ben – az ő fivére, Josiah geológus volt. Az elv alkalmazása egyértelműen Weinreich programjába illeszkedik, és nyilvánvalóan sokat segíthet a nyelvtörténeti rekonstrukciókban. Erre nagy szükség is van, hiszen a nyelvtörténésznek – Labov megfogalmazásában – örökösen azzal kell küzdenie, hogy a lehető legjobb eredményt hozza ki igen rossz, mert hiányos, töredékes, sokszor nehezen értelmezhető adatokból.

Az evolúcióelméleti háttérből érthető meg az is, miért kapcsolódik a nyelvi változások elmélete elválaszthatatlanul a nyelvi változatoság kutatásához: a változatoság, csakúgy, mint a biológiai evolúció folyamatában, a nyelvben is egyszerre előfeltétele, következménye és sokszor (de nem szükségképpen) jelen idejű kivételése a változásnak. Ezzel válik érthetővé, miért tartják alapkérdésnek az aktuációs problémát a nyelvi változások mechanizmusait kutatók.

Mindezek ismeretében igen furcsa, hogy az *evolúciós nyelvészet* általános értelmezésének semmi köze nincs se a társasnyelvészethez, se a társasnyelvészet által leírt nyelvhez. Az evolúciós nyelvészet ma elsősorban azt a kutatási területet jelöli, amely az emberi nyelv kialakulásával, evolúciós hátterével, kognitív föltételeivel foglalkozik – a nyelvi változással, a változások sajátosságaival viszont nem, de még a nyelv változatoságával sem. Hogyan jutott oda a társasnyelvészet, hogy kimarad abból, amit elméleti alapvetése szerint egyenesen fő célja lenne megvalósítani? Részben sajnos maguk a szociolingvisták a hibásak ebben, részben az uralkodó, chomskyánus paradigma túlsúlya és tekintélye.

A szociolingvisztika messzire jutott előre saját útján, képviselői nem kanyarodnak folyton vissza a kiindulóponthoz, pedig nem árthat néha újragondolni az alapokat. A hihetetlen mennyiségű empirikus esetleírás ugyanis lényegében elfedi a weinreichi program legfontosabb tézisének, amely a nyelvi változások elméleti keretének kialakítását célozta. A tetemes mennyiségű adatra nem épül átfogó változáselmélet – Labov hangsúlyozottan csak „elvekről” (*principles*) beszél mindhárom kötetben –, és a legutóbbi időig maga az elméleti háttér is reflektálatlan maradt. Mikor az imént idézett értelemben vett evolúciós nyelvészet formálódni kezdett, a szociolingvisztika igen csekély átfogó elméleti érdeklődést mutatott, márpedig más tudományágak képviselői inkább elméleti konklúziókat tudnak fölhasználni saját munkájukhoz, esettanulmányok sokaságát kevésbé.

Pedig éppenséggel idő lett volna elméleti összegzéshez, merthogy a nyelv kialakulását jó száz évig nem vizsgálták, legalábbis a nyelvészek. A Párizsi Nyelvészeti Társaság (*Société de Linguistique de Paris*) ugyanis 1866-ban hozott egy határozatot, és lapjában megtagadta a nyelv eredetére vonatkozó írások közlését azzal, hogy ez olyan régen volt, és olyan kevés adatunk van róla, hogy komoly tudományos vizsgálódás tárgyát ilyen rosszhírű téma nem képezheti. Az antropológusok, biológusok, pszichológusok és filozófusok nemigen törődtek az egykori öregurak ódzkodásával, a nyelvészek azonban távol tartották magukat a nyelv kialakulásának kutatásától, de nem is igen érdekelte őket – különösen a generatív nyelvészeket hagyta hidegen ez a kérdés, érthetően, hiszen ha valami nem illik bele az evolúciós gondolkodási keretbe, akkor az az állatvilágban előzmény nélküli, hirtelen fölbukkanó velünk született nyelv teóriája.

Mégis, zömmel a magát „elméleti nyelvészetnek” nevező, szigorúan nem empirikus irányzat nyelvészlelete adja ma a nyelv kialakulásának kutatásában a nyelvészeti alapot. Merthogy amikor az 1980-as évek legvégén, az 1990-es évek elején újraindult a nyelv kialakulásának kutatása, a fő ösztönző erő a kognitív tudományok gyors fölfutása volt, így a nyelvészetben belül elsősorban a neurolingvisztika és a pszicholingvisztika területéről érkeztek a kutatók, s nem sokkal később csatlakoztak hozzájuk a magukat elméleti nyelvészetként definiáló iskolák kutatói. A társasnyelvészek alig – így a nyelvi változások működéséről a weinreichi és labovi értelemben vett evolúciós nyelvészet által összegyűjtött tudást egyelőre nem sikerült integrálni – az evolúciós nyelvészetbe.

A kétfajta tudásanyag tehát sajnos nem ér össze, és ezzel mindenki rosszul jár. A társasnyelvészet kimarad az utóbbi évek vezető, ráadásul igen érdekes kutatási folyamataiból, és lemond programjának elméleti részéről. A nyelv kialakulásával foglalkozó nyelvészet sem jár jól, mert kimarad belőle mindaz a tárgya szempontjából fontos ismeret, amelyet a szociolingvisztika fél évszázad alatt összegyűj-

tött a nyelvi változások mechanizmusairól. Pedig ezekre az eredményekre és a társasnyelvészet nyelvszemléletére nagy szükség lenne, hiszen a nyelv evolúciójának azokhoz a modelljeihez, amelyek a nyelvet a társas viselkedés részének tekintik, csak a társasnyelvészeti kutatások adatai illeszkednek, ugyanakkor nem tudnak mit kezdeni a nyelv chomskyánus, a valóban beszélt nyelvet továbbra is figyelmen kívül hagyó koncepciójával.

Az utóbbi időszak próbálkozásai – mindkét irányból – talán hamarosan változást hoznak, s legalábbis elkezdünk kimászni ebből a szerencsétlen helyzetből. A kognitív nyelvészek közül néhányan kezdik fölfedezni, hogy a nyelv változatossága nem kaotikus, hanem az egyes változatoknak különféle társas jelentésük van. A társasnyelvészek közül pedig többen is próbálkoztak evolúciós fogalmakkal leírni a nyelvet – egy részük valójában csak metaforának használja a biológiai fogalmakat, ezzel nem megyünk sokra. Mások azonban az evolúciós mechanizmusokat kutatják a nyelvben – például a pidzsin és kreol nyelvek kapcsán már emlegetett SALIKOKO MUFWENE, az eredetileg romanista, később a nyelvi komplexitással és a nyelv evolúciós értelmezésével foglalkozó Bernard Bichakjian, a pszicholingvista, konnekcionizmus felé hajló JEAN AITCHISON, s elsősorban az osztrák evolúciós nyelvész, Nikolaus Ritt.

Mindez azért jó hír az evolúciós nyelvészet iránt érdeklődőknek, mert a társasnyelvészet, főként a **kvantitatív szociolingvisztika** rengeteg adatára számos fontos elméleti megállapítás építhető, és ezek igen hasznosak lehetnek a nyelv evolúciója és a nyelvi változások evolúciós elmélete szempontjából.

Ezek közé tartozik például az, hogy a nyelvi változások aktuációjának (vagyis az új változatok megjelenésének) előfeltételeit a nyelvi elemek nyelvi rendszeren belüli beágyazottsága, azaz a nyelvi rendszeren belüli összefüggések teremtik meg. Ezek az összefüggések jelölik ki azokat a *gyenge pontokat*, amelyeken a legnagyobb a valószínűsége új változatok létrejöttének – másként fogalmazva, amelyek esetében a legnagyobb a valószínűsége annak, hogy

a nyelvi elemet megvalósító neuronmintázat észrevehetően módosul az újabb és újabb aktivációkkor. Ugyanezek a gyenge pontok segítik a terjedést is, amikor a változó még indikátor: egy új változat terjedésének akkor van nagyobb esélye, ha az aktuációt létrehozó neuronmintázat-módosulás más beszélők fejében is könnyen létrejön – a változás terjedése tulajdonképpen egyedi aktuációk sorozata.

Ugyanakkor azt, hogy az új változatok milyen tempóban, milyen hatókörrel, milyen társas jelentésekkel terjednek, vagy húzódnak vissza, stabilizálódnak változatként, hogyan módosul később a gyakoriságuk, társas jelentésük, egyértelműen a társas kapcsolathálózatok döntik el, illetve az, hogy a beszélőközösségben hogyan értelmezik a nyelvi elemek szimbolikus jelentéseit, s hogy ezekhez a jelentésekhez milyen attitűdökkel viszonyulnak.

A nyelvi változatosság és az identitásjelzés szoros összefonódása főként a nyelv kialakulásának elméletei számára lehet érdekes. Már érintettük: azokhoz a nézetekhez illeszthető jól, amelyek a nyelvet a társas intelligencia részének, az emberi viselkedés egyik aspektusának tartják. Olyan viselkedésnek, amely természetesen nem evolúciós előzmények nélkül alakult ki, és elválaszthatatlan a kultúrától: része a kultúrának, de egyben konstruálója, fölépítője is. Az identitásjelzés és a kultúrával való egység lehet a kulcsa annak, hogy megértsük, a nyelv – kikerülhetetlen, szükségszerű, megvalósító közegéből, az agyműködésből következő – változatossága evolúciós előnyt jelentett. Az emberi viselkedés kutatói között igen sokan vannak, akik szerint az ember esetében a CSOPORTSZELEKCIÓ is megjelenik. Ehhez erős csoportkohézió szükséges, ennek létrehozója és fenntartója a nyelvet is tartalmazó kultúra.

A csoportkohézió erősítésében a nyelv nélkülözhetetlen, mert-hogy a változatosságra épülő identitásjelzés a csoport belső összetartását háromféleképpen is növeli. Egyrészt azzal, hogy a saját változat jó megkülönböztető eszköz, azonosít saját közösségünkkel, és elkülönít más csoportoktól. Másrészt azzal, hogy a csoporton belüli

folytonos hierarchiarendezeéssel – a pozíciók felmutatásával, az egymáshoz való viszony állandó jelzésével (erre használjuk a stílusváltásokat) – csökkenti a belső konfliktusok esélyét. Harmadrészt az az, hogy a változatosságból következő állandó változás segít fölismerni azokat, akik nem vesznek részt a csoport életében, idegenek, kívülállók – különösen látványosan mutatja a nyelvi változásnak ezt a szerepét a szleng, amelynek fokozott változékonysága funkcionális, azaz segít kiszűrni a csoporthoz lazán vagy egyáltalán nem kötődőket, hiszen aki nem részese a csoport életének, az a gyors változásokat sem tudja követni.

Ebben az értelemben a nyelv valóban „szerv”, ahogy az **innátizmus** hívei szeretik nevezni – csakhogy nem az egyén, hanem a csoport „szerve”.

Látszólagos és valóságos idő

Az elméleti összegzés még hiányzik, viszont kétségtelen, hogy az evolúciós nyelvészet kutatóinak már bőven lesz mire alapozniuk, és ezt legnagyobb részben az elmúlt ötven év társasnyelvészeti kutatásainak köszönhetjük. Most a legfontosabb eredményekből is csak egy-kettő következik (ne feledkezzünk meg róla továbbra sem, hogy csak Labov fönt emlegetett összegzése majdnem kétezer oldal), a rengeteg apróság, amit a hangváltozásokról, a nyelvtan átalakulásainak jellegzetességeiről megtudhattunk, szóba se kerül. Ugyanakkor, ha az lesz az olvasó érzése, hogy nagyon ismerős, amit olvas, akkor nem téved: mind ez idáig a nyelvi változatosság módozatairól volt szó, és ez a változatosság egyszerre előfeltétele és következménye a változásnak.

Pontosabban, mint mondtam, a változatosság nemcsak előfeltétele és következménye a változásnak, hanem egyben a jelenben meg tapasztalható vetülete. Éppen ez teszi lehetővé, hogy akár egyetlen fölméréssel is értelmes megállapításokat tudjunk tenni egy-egy folyamatban lévő változásról a **látszólagosidő-vizsgálatnak** nevezett

módszert alkalmazva. Ebben az esetben a változók megoszlásából vonunk le következtetéseket azt illetően, hogy milyen társadalmi csoport, vagy egy közösségen belül a közösség mely tagjai játszanak vezető szerepet a változás terjedésében: kik használják az egyes változatokat a leggyakrabban, a legtöbb helyzetben.

Ehhez természetesen biztosnak kell lennünk benne, hogy változásról van szó – sokszor előfordul ez, hiszen mindig vannak a nyelvben teljesen új formák, és a régebbiek is új erőre kaphatnak, láttuk a Martha's Vineyard-i vizsgálatból. Pontosabban, minthogy a nyelv emergensen jön létre, valahányszor szükségünk van rá, neurológiai szinten folyton változik, még kétszer sem lehet teljesen egyforma akár ugyanannak a szónak, nyelvi jelenségnek a neuronaktivációs mintázata. De ez nem föltétlenül jelent változást a nyelvi változók változatainak megoszlásában: ne felejtsük el, ebben az értelemben nem minden nyelvi változó vesz részt változásban, a megtévesztő magyar terminológia ellenére. Emlékezzünk csak rá, vannak „stabil változók” is (magyarul idéntlenül hangzik, de ezzel nemigen tudunk már mit tenni, próbáljunk elvonatkoztatni a köznyelvi jelentéstől – angolul *variable* a 'változó'), az ilyenek hosszú ideig hasonló megoszlást mutatnak az egymást követő generációk beszédében. Nemzedékek sora használja a *hol* kérdésre válaszoló *-ba(n)/-be(n)* rag mindkét változatát úgy, hogy ejtik az *-n*-t, ha formálisnak ítélik a beszédhelyzetet, és nem ejtik, ha informálisnak.

A változatok használatának mai megoszlása sokszor hordozza magában a nyelv történetét. Történeti vonatkozások nélkül érthetetlen volna például, miért hagyják el az angol kiejtésben nagyon gyakran a *g*-t az *-ing* végződésből, ha melléknévi igenévről van szó, és miért csak ritkán, ha főnév végződik így. Labov szerint azért, mert a mai angol *-ing* végződés két különböző óangol toldalékból származik: az igenévet képző *-inde*, és a főnevet képző *-inge* végződésből. Vagyis: a *g* azért marad el olyan sokszor az igenevek végéről, mert eredetileg ott sem volt. Más vizsgálatok szerint is abban a nyelvi környezetben marad a leggyakoribb egy változat, amelyben létrejött.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy ha a fiatalabbak többet használnak egy változatot, mint az idősebb generációk, akkor változást csíptünk el. Sokszor valóban így van, de nem árt ezzel is óvatosan bánni, mert van két olyan jelenség, amelyet igen sok beszélőközösségben leírtak. Az egyik, hogy vannak „generációs” nyelvi formák, ezek olyasmik, mint valami életkori sajátosság – minden generáció használja őket a megfelelő korban, de aztán „kinövik”. A másik, hogy az ifjak és az idősek nyelvhasználata közelebb áll egymáshoz, mint hisszük, legalábbis anynyiban, hogy mindkét generáció kevésbé sztenderd, mint a középkorúak, akik többnyire nyitottabb társas kapcsolathálózatokban élnek, több beszélőközösségnek a tagjai, és munkájuk miatt is előnyösebb lehet számukra, ha sztenderdebbek. Ezt a jelenséget időnként *korlétrának* nevezik, többet mond, ha **életkori változásnak** hívjuk. A lényeg, hogy a nyelvhasználatban mutatkozó generációs különbségek nem jelentenek automatikusan változást.

Az igazi persze az, ha a **valóságos időben végzett vizsgálatokkal** teszünk szert összevethető adatokra – most már elég koros a társasnyelvészet ahhoz, hogy egyre több kutatást lehessen újra elvégezni. Arról már volt szó, hogy Labov híres New York-i áruházi vizsgálatát kétszer is megismételték – és biztossá vált, hogy amit Labov a hatvanas években terjedő változásnak ítélt, az valóban az volt. Szintén ketten interjúztak újra Martha’s Vineyardon. Egyikük nem találta már nyomát a Labov által leírt jelenségnek, a másik vizsgálat viszont igen: még nemrégiben is élt és virult, de a legfiatalabb generációnál már visszaszorulóban van a „szigetiség” Labov által leírt kifejezése.

A valóságosidő-vizsgálatokat két módon szokták végezni: a trendvizsgálatokban lényegében reprodukálják az eredeti vizsgálatot, de új adatközlőkkel. A panelvizsgálatban viszont nemcsak a jelenséget vizsgálják újra, hanem igyekeznek a régi adatközlőket föl kutatni. Ilyen ismétlődő kutatást végzett Peter Trudgill Norwichban 1983-ban, egykori adatközlőit kereste föl, de az adatközlői mintát kiegészítette további

tizenhét, tíz és huszonöt év közötti emberrel, hogy a legfiatalabbak nyelvhasználatáról is képet kapjon. Ez a valóságosidő-vizsgálat megerősítette, amit a korábbi látszólagosidő-vizsgálat mutatott: az akkor megfigyelt, változásnak vélt tendenciák megerősödtek, a megfigyelt jegyeket illetően valóban változás zajlott le a norwichiak beszédében. Egyébként általános tapasztalat, hogy a valóságosidő-vizsgálatok többnyire megerősítik a korábbi látszólagosidő-vizsgálatokból jószolt változásokat.

S-vonal, fölismert és rejtett változás

A nyelvi változások terjedése – sok más változáshoz hasonlóan – elnyújtott S-görbével ábrázolható: a változás a kezdeti szakaszban lassan terjed, majd hirtelen fölgyorsul, a változási folyamat végén újra lelassul. Ez az S-görbe valójában sok kicsi S-görbéből áll, hiszen a változás apró lépésekben halad. A hangváltozások egy-egy szóban jelentkeznek először, aztán terjednek át egyre több szóra, egyik nyelvi környezetről a másikra, egyik ember fejéből a másikéba.

Sokszor, sok nyelvben előfordul például, hogy egyes mássalhangzó-változások először a szó belsejében, két magánhangzó közötti helyzetben indulnak, s később terjednek át a szóeleji helyzetre. Az egykori finnugor *k* például szó belsejében, két magánhangzó között eltűnt, a szó elején viszont csak megkezdődött ez a változás: a mély hangrendű szavakban megtaláljuk a nyomát, mert a *k*-ból *b*- lett, magas hangrendű szavakban viszont megmaradt (például a finn *kala* megfelelője *hal*, de a *käsi* megfelelője *kéz*). A szókezdő *p*- viszont minden esetben *f*-fé változott, s mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az egymással szoros asszociációs kapcsolatban lévő, egyaránt zöngétlen zárhang *p*, *k* és *t* szó eleji réshangúsodása a *p*-vel kezdődött, a *k*-val folytatódott, de ott már a mély hangkörnyezetről nem terjedt tovább a magasra, azaz bizonyos értelemben félbemaradt, a *t*-nél pedig el sem kezdődött. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy

a *t* a szó belsejében, két magánhangzó között ɣ -vé vált a magyarban, ez is azt igazolja, amit a *k*-t illetően láttunk, hogy a magánhangzók között hamarabb kezdődött a réshangúsodás, mint a szó elején.

Ha már itt tartunk: a hangváltozások nem örökéletűek, hanem egy bizonyos időintervallumra jellemzőek – ez lehet néhány évtized, de akár több évszázad is. A lényeg, hogy egy bizonyos időszak után lezárulhat egy változási tendencia, azaz nem működik tovább. A magánhangzók közötti (*intervokalikus*) *-t-*, mint láttuk, ɣ -vé változott, a finn *potu* megfelelője a magyarban *fazék* (a *-k* később a szóhoz illesztett képző) – de a kései ősmagyarban már nem működött ez a változás, ezért a talán a bizánci görögből a magyarba került *katona* nem **kazona*, s mivel a szintén említett szó eleji *k*- > *b*- változás sem élt már ekkor, nem is **hazona*. Ugyanakkor a szóvégi felső nyelválású magánhangzók (tővéghangzók) még az ómagyar korból is adathatók – gondoljunk csak az 1055-ös keltezésű Tihanyi Alapítólevél *hodu* (azaz *bad*) és *utu* (azaz *út*) vagy *feberü* (azaz *fehér*) szavára. A szóvégi magánhangzók csak valamivel később tűntek el, ezért e változást azok a kölcsönszavak is mutatják, amelyek a kései ősmagyar korban kerültek a magyarba: ilyen a török eredetű *szeke*, mely eredetileg *szekei*-nek hangzott.

A szerkezeti változások először szintén csak egy bizonyos helyzetben jelennek meg, s aztán terjednek át fokozatosan más kontextusokra (erre alább látunk majd példát). Hasonlóképpen fokozatosan terjed a változás idiolektusról idiolektusra, stílusról stílusra, változatról változatra, nyelvről nyelvre.

De nem föltétlenül egyenletesen, még földrajzi értelemben sem. A franciából ismert, jellegzetes „raccsoló” vagy „köhögő” (valójában: nyelvcsappal képzett, ún. *uvuláris r*) több európai nyelvben is megvan: a németben, svédben, dánban, norvégban. Valamennyi föl-sorolt nyelv a franciából vette át, de nem azonos időben, módon és mértékben. A változás Párizsból indult a 17. században, a város tekintélye miatt kezdték utánózni máshol, végül a francia dialektusokban az új kiejtés vált uralkodóvá. Fokozatosan terjedt át a vallon és

a svájci francia, valamint a délnyugati német, a dán és a norvég változatokra is, itt azonban az egyenletes szétterülést egyfajta „ugrálás” váltotta föl: a városokban jelent meg – Hágában, Berlinben, Koppenhágában, Berlinben, Kristiansandban, Bergenben –, s aztán ezekből a központokból áramlott tovább a városok környékére. A svédben pedig jórészt csak meghatározott hangtani környezetben – szóbeljei helyzetben – jelenik meg.

Arról már nem kell külön beszélnünk, hogy a változást milyen társas tényezők mozgatják: ugyanazok, amelyek a nyelvhasználatunkat befolyásolják, hiszen pontosan ugyanarról van szó. Úgy beszélünk, ahogyan a környezetünk, ahogyan azok, akiket tisztelünk, akikkel azonosulni akarunk – vagy akikkel egyszerűen sokat vagyunk együtt. Ha történetesen új nyelvi formákat használnak, az ránk is „átragad”, ha kellő tekintéllyel rendelkező beszélő vagy csoport kezd használni egy új alakot, akkor az valószínűleg terjedni fog. A zárt hálózatok nyelve lassabban változik, a nyitottaké gyorsabban, hiszen több esélyük van új formákat megismerni. Az újításokat többnyire olyan tagok hozzák be a csoportba, akik más csoportokkal is érintkeznek, de a változás terjedésére csak akkor van esély, ha a csoport nagy tekintélyű tagjai közül valaki használni kezdi az új változatot.

Ha kilépünk a közvetlen kapcsolathálózaton túlra, akkor igaz ez társadalmi méretekben is, emlékezzünk csak a New York-i vizsgálatra: akik szeretnének egy mintának tekintett társadalmi csoporthoz tartozni, azok nemcsak követik a vágyott csoport nyelvhasználatát, hanem még túl is teljesítik, így a követett csoport nyelvhasználatának jellemzői terjednek. Ha nem vonzó egy csoport, akkor a nyelvhasználata sem az. Érvényes ez akkor is, ha a változásról tudnak a beszélők, esetleg elismerő vagy ledorongoló megjegyzéseket tesznek rá, véleményük van róla – az ilyet *fölsímt változásnak* nevezzük. Van azonban *észrevétlen változás* is, ilyenkor az öntudatlan alkalmazkodásnak köszönhetően terjed egy változat. Nincs ebben semmi bonyolult – most már, hogy tudjuk mindazt, amit WEINREICH, LABOV és TRUDGILL nyomán a társasnyelvészet ötven év alatt kiderített.

„Természetes” változások

Az észrevétlen változásnak azonban más, nem a társas jelentéssel összefüggő mozgatórugói is lehetnek: a szókincsen és nyelvtanon belüli összefüggések. A 19. és 20. század nyelvtörténései ilyesféle okokból próbáltak magyarázatot találni arra, miért változik a nyelv, s bár ma már tudjuk, hogy a társas jelentést mellőzve csak a válasz felét kaphatjuk meg, erre a félre is nagy szükségünk van. Sőt: csak ezek az összefüggések adhatnak valami magyarázatot arra, hogy egyáltalán miért jön létre egy-egy új változat – hiszen ahhoz, hogy a társas jelentések által kijelölt vonalak mentén szépen terjedni kezdjen egy-egy új alak, először is meg kell jelennie magának az új alaknak.

Azt már jól tudjuk, hogy új elem származhat kölcsönzésből – nyelvek, nyelvváltozatok, stílusváltozatok között –, de létrejöhet egy-egy változaton belül is. Pontosabban: mindig egy-egy idiolektuson belül – valakinek a fejében – jön létre, s onnan terjed tovább mások idiolektusába, a már jól ismert társas szabályokat követve. A „természetes változások”, éppen mert természetesek, azaz a rendszer belső összefüggései hozzák létre őket, több idiolektusban is megjelenhetnek egymástól függetlenül, és érthetően megerősíti az új változatokat, hogy a beszélők másoktól is hallják őket.

Sok hangváltozás nevezhető „természetesnek”: például amikor a könnyebb ejtés irányába változik bizonyos hangok ejtése. A magánhangzók között álló zöngétlen mássalhangzók sok nyelvben zöngésednek, zöngésedtek, egyszerűen azért, mert a magánhangzók képzése közben a hangszalagok mindig rezegnek, könnyebb tehát, ha ezt nem szakítjuk meg a köztük lévő zöngétlen mássalhangzó kedvéért. Sok nyelvben megfigyelhető a szó eleji mássalhangzótorlódások föloldása – a magyar sem szerette, ezért lett a latin *scola*-ból *iskola*, a német *Strang*-ból *istráng*, a *gróf*-ból *geróf*. Jó ideje magyar anyanyelvűeknek sem okoz gondot az ilyen szavak kiejtése, mert már anyanyelvünk elsajátításakor kellő mennyiségben találkozunk több mássalhangzóval német és latin eredetű magyar szavakban.

A „természetes változás” leghíresebb fajtája az analógia: ez volt a 19. századi nyelvtörténészek egyik kedvence. Úgy vélték, hogy az analógia „javítja ki” a változások miatt összekuszálódott nyelvet, ez teszi újra szabályossá: a változás megbontja a rendet, kikezdi a rendszerszerűséget, de az analógia kiigazgatja a megcincált paradigmákat. Másként fogalmazva: az analógia olyan változás, amely lényegében megismétel egy korábbi változást, és ezzel újra szabályosabbá teszi a nyelvet.

Például más nyelvekhez hasonlóan a magyarban is működött a **kétnyíltszótagos tendencia** (lánykori nevén *Horger-törvény*), azaz ha három vagy több szótagból álló szavakban két nyílt szótag állna egymás mellett, akkor a második szótag magánhangzója kiesik – így lett a szláv *maliná*-ból *málna*. Amikor még voltak tövéghangzók az ősmagyar szavak végén, azaz a *bokor bukuru*-nak hangzott, akkor talán még nem működött ez a változás – ha működött volna, akkor ma nem *bokor* lenne a szó –, de még valószínűbb, hogy a tövéghangzó nem teljes képzésű, hanem redukált („mormolt”) magánhangzó volt. A szó toldalékolt alakjában viszont a tövéghangzó teljes képzésűvé vált, így a szó *bukurut, bukuruk, bukurus* lett volna, de ekkor már valóban két nyílt szótag került egymás mellé. S minthogy a második kiesett, a toldalékolt alak *bukrut, bukruk, bukrus* formában hangzott – ennek emlékét mai ragozásunk is őrzi, hiszen ma is azt mondjuk, hogy *bokrot, bokrok, bokros*.

Vannak azonban olyan szavaink, amelyek hangfelépítése kísértetiesen hasonlít a *bokor*-ra, de sosem volt a toldalékok előtt kiteljesedő tövéghangzó, így nem volt egymás mellett két nyílt magánhangzó sem, ezért másképp toldalékoljuk őket. A magyar toldalékolás ezért „szabálytalan”, mert hát a *bokor – bokrot, malom – malmot* szópárok mellett ott a *motor – motort* is. Vannak azonban olyan nyelvváltozatok, amelyekben a sztenderd *motort* mellett *motrot* is van – itt éppen arról van szó, hogy az analógia „kijavította” a korábban zajlott nyelvi változások által előállított kettős helyzetet, „visszaállította” a rendszer szabályosságát.

Ha a célelvűséget lehántjuk erről a tételről, és némiképpen átfogalmazzuk, akkor továbbra is igen jó hasznát vesszük. A változások valóban megbontják a korábbi belső összefüggéseket: okozott némi bonyodalmat például, hogy a magyarból eltűnt a mély *i*, hiszen az őrülden konzervatív, több évszázaddal, akár évezreddel korábbi nyelvallapotokat fossziliaként őrző toldalékolás ma is az ezer évvel ezelőtt még „szabályos” alakokat hozza létre (pl. *íroké, zsíros* stb.), de ezek a mai hangrendszerből kiindulva már szabálytalanok, hiszen szembemennek egy igen erős szabállyal, a hangrendi illeszkedés követelményével.

Egy idő után azonban győz a kényelemszeretet: agyunk arra törekszik, hogy minél kevesebb erőfeszítéssel építse a nyelvet, ezért igyekszik csökkenteni a kivételek, szabálytalan alakok számát. Az egykor szintén mély toldalékokkal ellátott *férfi(ú)* félig már megadta magát: ha képzőt vagy jelet kapcsolunk hozzá, az még mindig mély (*férfias, férfiak*), de a rag már változó, lehet mély és magas (*férfinak ~ férfinek*). Az illeszkedés ereje miatt szélmalomharc, amit sokan az *én olvasnák*-féle nemsztenderd változatok ellen vívnak, hiszen iskolai tiltás ide vagy oda, a nemsztenderd változat mindaddig újra meg újra föl fog bukkanni, amíg a magyarban alapvető szabály az illeszkedés – egyszerűen azért, mert egy természetes, azaz a rendszer szabályszerűségét növelő változás hozza létre.

A mondattani változók közül sok szerkezetkeveredéssel jön létre: így született a már említett *természetesen, hogy elmegyek*-féle változat a *természetes, hogy elmegyek*, illetve a *természetesen elmegyek* keveredéséből – ne tiltakozzon a kedves olvasó, hogy ilyen állat nincs, hanem figyelje a környezetét, a médiát és saját magát, ugyanis sokkal többen használják a *természetesen, hogy* változatot, mint ahányan tudnak róla. Már ennek a szerkezetkeveredésnek a hatására alakulhatott ki egy másik változó, a *megcsináltam gyors*-típus, és mielőtt még valaki összeráncolja a szemöldökét, hogy magyar ember ilyet nem mond: az itt leírt mondatot legutóbb a napokban hallottam egy tanítványomtól, először meg úgy tíz éve találkoztam ezzel a változattal. Sőt, már írott,

sajtónyelvi példákat is bőven találunk rá: a *frontális ütközött* a vezető híportálokról és megyei napilapok online felületeiről is bőségesen adathozható.

Mindkét változat kialakulása mögött ugyanaz a változás áll: az *-n* rag határozói funkciójának gyengülése bizonyos helyzetekben (hosszú nyelvtörténeti magyarázatra lenne szükség, ha föl akarnánk oldani a „bizonyos esetekben” kifejezést, mert föl lehet, de elégedjünk most meg a nagyvonalú fogalmazással). Ezért állhat ott „fölségesen” a *természetesen*, *bogy-ban*, és ezért hiányozhat a *gyors megcsináltam*-ból, és mindez összefüggésben van azzal is, hogy a *-ban/-ben* végéről már évszázadok óta elmaradhat az *-n*.

Jól ismerjük a **grammatikalizációnak** nevezett jelenséget is: ennek során valamilyen fogalmi jelentésű szóból nyelvtani funkciójú elem válik, de párhuzamosan megmaradhat az önálló szó is. A magyarban, mint minden tisztességes agglutináló (toldalékoló) nyelvben, tömegével vannak példák grammatikalizációra: így lett a *kép*, *kor* ragozott alakjából először névutó (*állat kép(p)en*, *mi koron*), aztán abból meg rag (*állatképp(en)*, *mikor* – figyeljünk csak, itt is eltűnt ám az *-n*). Így lett a *hat* ’valamire hatással van’ igéből képző (*látbat*), a *ság* (~ *ség*) ’rét’ jelentésű főnévből szintén képző (*rónaság*). Mivel akkoriban nem voltak nyelvművelők, akik a nyelvtisztaság és a műveltség megőrzése érdekében azt követelték volna, hogy ezek a toldalékok ne legyenek alávetve az illeszkedés szabályainak, a grammatikalizáció részeként kialakult e képzők magas hangrendű változata (*néz-bet*, *hegy-ség* – az utóbbi talán önálló szóként is mindkét változatban létezett).

Van egy másik jól és régen ismert hangváltozási jelenség, a **láncváltás** – amikor egy változás további változások sorozatát indítja be. A nyelvtörténet tudományá válásának egyik legjelentősebb lépése volt, amikor a 19. század nyelvészei fölismerték ezt a jelenséget, és leírták azt a hangváltozás-sorozatot, amely aztán GRIMM-TÖRVÉNYKÉNT híresült el. Hasonló láncváltásokról azóta számtalan leírás készült, de nemcsak a hangtanban, hanem a nyelvtanban is

vannak ilyen változás-sorozatok. A magyarban például eredetileg nem voltak vonatkozó mellékmondatok, az alárendelést ragozott igenevekkel oldották meg, tehát például: *látvám jöttét* 'láttam, hogy jön', az *olvastam könyv* 'a könyv, amit olvastam', *meg kell csinálnom* – *meg kell, hogy csináljam*. Ebből a sorozatból szépen látszik, hogy a változás a határozói igenévvél kezdődött: nem hiszem, hogy van ma magyar anyanyelvű (nem nyelvtörténész), aki ne ítélné egyszerűen rossznak a *látvám jöttét* mondatot. A melléknévi igenév ragozása borzasztó ódivatúan hangzik, de mégsem érthetetlen – a főnévi igenév ragozása még tartja magát, de már ott van mellette a *hogy*-os változat is.

Miért nem egyformák a nyelvek?

A természetes változások logikusak, könnyen érthetőek: az új alakok vagy fiziológiai, vagy mentális értelemben egyszerűbbé teszik az életünket. Csakhogy ez szükségszerűen fölveti egyfajta fordított univerzalizmus kérdését: ha így van, akkor egy idő után miért nem lesz a világ minden nyelve egyforma? A válasz egyik része az, hogy a megszokás a fiziológiai nehézségeket relativizálja, a mentális könnyebbség pedig mindig relatív.

Az olyan nyelvek beszélőinek, amelyekben a mássalhangzók torlódása gyakori, semmiféle gondjuk nincs a több mássalhangzóval kezdődő szavak kiejtésével – és épp az imént beszéltünk arról, hogy amikor a magyarba is egyre több ilyen szó került, a magyar anyanyelvűek is megszokták: nem mondunk **istruktúra*-t a *struktúra* helyett, **sterófa*-t a *strófa* helyett. Igaz, a ritkább mássalhangzópárok sok embernek kényelmetlenek: *sziológia*-t gyakran hallani *pszichológia* helyett (a *b*-t mindkét esetben „magyarosan”, azaz laringális *b*-nak ejtjük, azért írtam így).

A mentális könnyebbség, azaz hogy mi a „szabályosabb”, „rendszeresebb”, „természetesebb” alak, nem abszolút érvényű, hanem a többi rendszerkapcsolattól függ, tehát nyelvenként, nyelvváltozatonként és időben is változik. A már említett példával: amikor a magyarban még csak négy határozórag volt – ezeket „ősi” (vagy primer)

határozóragoknak szokás nevezni, mert a magyar az elődnyelvekből örökölte őket –, a *hol* kérdésre válaszoló (locativusi) *-n* és *-t*, a *hová* kérdésre válaszoló (lativusi) *-á/ -é* és a honnan kérdésre válaszoló (ablativusi) *-l*, akkor az *-n* határozói funkciója megkérdőjelezhetetlen volt. Amikor azonban a magyar ragok rendszere kiteljesedett, s mindabban a funkcióban, melyben korábban az *-n* szerepelt, megjelent helyette vagy mellette a *-ban/ -ben*, a *-koron*, a *-kép(p)en*, a *-módon*, nyilvánvalóan kevesebbszer bukkant föl önállóan – mert azért figyeljünk arra, hogy az itt felsorolt toldalékok mindegyike önálló szóból grammatikalizálódott nyelvtani elemmé, s eredeti alakjuk még pontosan mutatja, hogy a grammatikalizáció előtt az *-n* határozóragra nagyon is szükség volt. Minthogy azonban e testesebb alakok maguk is toldalékká váltak, s közben magukba olvasztották az *-n* funkcióját, lényegében az *-n* nélkül is képesek ugyanazt kifejezni: nyelvtani funkcióban nincs különbség például a *-képp* és a *-képpen* között, ugyanannak a változónak a változatai. Vegyük észre, hogy a *-t*-vel és az *-l*-lel ugyanez történik: a *-t* informális beszédben elmaradhat az *-ért* végéről, az *-l* a *-ból/ -ből*, *-ról/ -ről* végéről. Ezek a folyamatok asszociációs kapcsolataik miatt természetesen egymást erősítik. És, akár tetszik a sztenderd rajongóinak, akár nem, pontosan ez a helyzet a *-ban/ -ben*-nel is.

Ez a funkcióvesztés azonban közrejátszik abban is, hogy olyan helyzetekben is elmaradhat az *-n*, amikor semmi más nem jelzi a határozói funkciót – így áll elő a szintén említett *elmegyek gyors, konkrét megcsinálta* szerkezet. Ez utóbbi megjelenését azonban segíthette, hogy már régen eltűnhet az *-n* a határozószóvá vált, eredetileg ragozott melléknév *biztosan* végéről, hiszen senki nem találja szokatlanak, ha azt mondjuk *biztosan látta* helyett, hogy *biztos látta* – itt is a formalitásban van különbség a két változat között, nyelvtani funkcióban nincs. Segítette, hogy más határozóragok is elmaradnak hasonló szerkezetekben, például *valószínű kész van* állhat *valószínűleg készen van* helyett, *feltétlen hívlak* állhat *feltétlenül hívlak* helyett, és így tovább. Az utóbbi egész sorozatba illeszkedik, a *-llan/ -lten* fosztóképző

után gyakran marad el a határozórag – talán mert éppen a képző végén álló *-n*-t érzik annak? És segítette, hogy megjelent a teljesen funkció nélküli *-n* a természetesen, *hogy* típusú szerkezetekben. Vagyis, mindent összevetve: az *-n* rendszerbeli beágyazottsága meglehetősen erősen csökkent az utóbbi ezer évben.

Az *-n* határozóraghoz kapcsolódó változók azért nagy kedvenceim, mert szépen mutatják, hogy a nyelvi részrendszerek – hagyományosan a hangtan, alaktan, mondattan – a valóságban nem különülnek el a fejünkben, hanem szorosan összekapcsolódnak, s akár egyetlen dominót elég meglökni ahhoz, hogy utána különféle ágakon változások sokasága fusson végig. A teljes elemzésre itt nincs mód, de csak néhány további kérdés is megmutatja, milyen izgalmas és összetett feladatra vállalkozik, aki a nyelvi változások lejátszódásának nem az eredményét, hanem a miértjét és hogyanját is vizsgálja. Mivel, mikor kezdődhetett ez az „*n*-es” változástömeg? Esetleg a fosztóképzős alakokkal, mert a *-(a)lan/-t(e)len* végén álló *-n*-t határozóragnak értelmezték? Vagy inkább a *kor-on, rég-en, késő-n* típusban, ahol a szótó eleve időfogalmakra vonatkozik, ezért nem kell melléjük „még egy” határozórag is? Vagy a *hogyan* rövid változata, a *hogy* gyakorisága tette először természetessé az *-n* elhagyását? Ezek mind együtt? Milyen erővel, milyen kombinációkban hatottak ezek – és más, főntebb említett – tényezők? A rendszeren belül kezdődött ez a változás, vagy egy másik nyelv, esetleg szubsztrátum hatására?

Visszatérve a „miért nem egyforma minden nyelv, ha a kényelem és a gazdaságosság motiválja a változásokat?” kérdésre: nemcsak mert a kényelem relatív, és folyton változik, hogy az elmének mi a gazdaságos, mi nem, hanem mert azért a kényelem sem minden. A nyelvi változást leginkább akkor jellemzi, amikor még nem kötődik társas jelentés egy-egy változathoz, merthogy a társas jelentés lényegében mindent felülírhat. Bármilyen nehézkes egy alak, ha valami miatt elegánsnak, szépnek, helyesnek tartjuk, követjük akkor is, ha egyébként nagyobb erőfeszítésbe kerül a létrehozása – ennek kö-

szönhetik a létüket a természetes változásokkal majdnem mindig éppen szembemenő sztenderd változatok, például az ikes ragozás még megmaradt csonkjai, de akár a *-ban/-ben* változó formális, azaz *-n*-t tartalmazó alakjának megléte is. Sokan azok közül, akiknek az **alapszólókában** (azaz elsőként elsajátított változatában) az egyébként természetesebb nákoló alakok a megszokottak, formális helyzetben a nem nákoló sztenderd változatot használják, hogy megfeleljenek a normatív elvárásoknak – egyszerűbben fogalmazva, nehogy már valaki bunkónak nézze őket.

Egyszerűsödés, komplikálódás, koinéizáció

Elszakadva most már a fordított univerzalizmus gondolatától, van egy kérdés, amit egy ideig ritkán tettek föl a nyelvészek, újabban azonban több kutató is nekiveselkedett, hogy megválaszolja. Ez a kérdés az, hogy vannak-e bonyolultabb, és egyszerűbb nyelvek – és ne a pidzsinekre gondoljunk, hanem a teljes, anyanyelvként beszélt nyelvekre. A kérdés csaknem tabu, azóta, hogy CHARLES HOCKETT 1958-ban megfogalmazta az egyenlő komplexitás elvét. Eszerint, ha a nyelv teljes rendszerét nézzük, minden nyelv egyformán komplex: amelyiknek egyszerűbb az alaktana (például az angolnak), annak összetettebb a mondattana, és fordítva.

A strukturalista Hockett egyébként nem is mondhatott mást, hiszen a rendszerkényszerben való hit eleve azt feltételezi, hogy mindig minden funkciót ellát valamilyen nyelvi elem. Nem zavarta Hockett tétele a velünk született nyelvtenban hívókat sem, hiszen számukra úgyis csak az egyébként minden emberben azonosnak hitt univerzális nyelvten a lényeges. Ezért leginkább a valódi nyelvvel dolgozó társasnyelvészeket, kiemelten a nyelvi relativizmus kutatóit foglalkoztatta ez a kérdés, s valószínűleg az sem véletlen, hogy a diglosszia kapcsán már megismert, elsősorban kontaktusnyelvérettel foglalkozó CHARLES FERGUSON mutatott rá nyomatékosan

1984-ben, hogy ezt az igen elterjedt, általánosan elfogadott nézetet soha senki nem igazolta.

Az elmúlt évtizedekben több tanulmány, könyv is született, amely a társas berendezkedés, a szociokulturális környezet és a nyelv szerkezete közötti lehetséges összefüggéseket vizsgálta, ezek közül kettőt emelek most ki, mert ezek éppen egymás ellentétei.

Főntebb már említettem, Bernard Bichakjian egyike azoknak, akik komolyan veszik, hogy az evolúciós nyelvészet legyen valóban evolúciós, azaz a darwini fogalmakkal próbálja leírni a nyelv változását. Szerinte a nyelvi elemekre kétféle szelekciós erő hat egyszerre: az egyik, hogy létrehozásuk legyen minél gazdaságosabb – ezt a klasszikus nyelvtörténeti irodalom úgy nevezte, hogy a beszélők a legkisebb erőfeszítésre törekszenek, és erre láttunk példákat a természetesnek nevezett változások felsorolásakor. A másik szelekciós erő a hatékony működés, azaz a kommunikáció sikerességének a biztosítása. E folyamatok végeredményeképpen, mondja Bichakjian, a nyelvek nem egyszerűen változnak, hanem evolválódnak, azaz „fittebbek”, használhatóbbak, sikeresebbek lesznek: az indoeurópai nyelvek változásainak példáival mutatja be, hogyan változtak ezek a nyelvek úgy, hogy a szelektálódott szerkezeteknek köszönhetően egyre egyszerűbbek, átláthatóbbak lesznek, s ezért egyre fiatalabb korban lehet őket elsajátítani. Bichakjian szerint a szelekciós folyamatok működését gátolhatja a kétnyelvűség, mert „megzavarja” a minél „kényelmesebb” szerkezetek kiválasztódását.

PETER TRUDGILL viszont éppen fordítva gondolja. Elsősorban nyelvi kontaktusok adatainak elemzése alapján amellet érvel, hogy a kétnyelvűség a nyelvet második nyelvként beszélők egyszerűsítései miatt a komplexitás csökkenéséhez, az egynyelvű elzártság viszont a komplexitás növekedéséhez vezet.

Azt figyelte meg, hogy a kontaktusok következtében az újonnan elsajátított nyelvek, ha sok olyan beszélőjük van, akik felnőtt korban tanulták meg a másodnyelvet, regulásabbá, azaz átláthatóbbá,

szabályosabbá válnak: csökken bennük a kivételek száma, több a motivált, azaz az elemeiből megfejtethető képzett és összetett szó, és csökken bennük az alaktani redundancia is – ennek számtalan módozata közül példának egy: mondjuk csak az egyik elemen jelölik a birtokviszonyt (*a kutya füle*), nem mindkettőn (*a kutyanak a füle*).

Trudgill hangsúlyozza, hogy ez az egyszerűsödés csak akkor következik be, ha a felnőtt nyelvelsajátítók száma kiteszi legalább a nyelvközösség tagjainak a felét. A nyelvkontaktus ugyanis a komplexitás növekedéséhez is vezethet: új hangok, új nyelvtani kategóriák kerülhetnek az anyanyelvbe, de ez Trudgill szerint elsősorban akkor jellemző, ha a kétnyelvűség túlnyomórészt gyerekkorban alakul ki. Természetesen a két folyamat egyszerre is lejátszódhat, hiszen a másodnyelvet tanulók egy része lehet felnőtt, más részük gyerek.

Míndez csak részben áll szemben Bichakjian nézeteivel. Az viszont teljes egészében, hogy Trudgill szerint az elszigeteltség bonyolultabbá teszi a nyelveket – az imént bemutatott egyszerűsödési folyamatoknak épp az ellenkezője játszódik le. Minél kisebb a közösség, minél sűrűbb a társas kapcsolathálózat, minél több a közösség tagjainak közös előismerete, minél kevésbé változékony a társadalmi szerkezet, minél kevesebb a felnőttkori nyelvkontaktus, annál nagyobb eséllyel válik egyre bonyolultabbá a nyelv szerkezete – Trudgill szerint ilyenkor szoktak a nyelvekben olyan költséges és bonyolult funkciók megjelenni, mint például a nyelvtani nem.

Trudgill sokat foglalkozott a **koinéizációval** is, így aztán nem meglepő, hogy itt bemutatott elmélete teljes összhangban van azzal, amit a dialektusok keveredéséből kialakuló új nyelvváltozatok formálódásáról – azaz a koinéizációról – tudunk. A *koiné* görög eredetű szó, a hellenisztikus és a római korban azt az Athén kikötőjében használt kevert nyelvváltozatot jelölte, amely az egyes görög változatok egyfajta kiegyenlítődésével jött létre. Ez a változat csak az egymással való kommunikációt szolgálta, használói megtartották eredeti változataikat is, az ilyesfajta koinékat *regionális koinénak* hívjuk.

Ma már azonban inkább olyan nyelvváltozatokat neveznek koinénak, amelyek vadonatúj, anyanyelvi beszélővel is rendelkező dialektusok – ezek pontosabb neve a *bevándorló (immigráns) koiné*.

A koinékra, azaz az egymással kölcsönösen érthető, de eltérő dialektusok keveredéséből kialakult nyelvváltozatokra jellemző az egyszerűsödés – érthető, hiszen ez esetben is nyelvkontaktusról van szó. Az egyszerűsödés itt is a rendhagyó alakok számának csökkenését, a szabályosság növekedését jelenti. Olykor, legalábbis átmenetileg *redukció* is megfigyelhető, azaz a szókincs és a stílusváltozatok skálájának szűkülése, ez azonban egyáltalán nem szükségszerű jellemzője a koinésodásnak.

Hogyan is zajlik egy új nyelvváltozat kialakulása? A kutatók olyan közösségeket figyeltek meg, amelyekbe, mint az egykori athéni tengeri kikötőbe, egy-egy nyelvterület eltérő részeiről érkeztek különféle nyelvváltozatokat beszélők. Sok híres példa van a koinéizációra, ezek közé tartozik az új-zélandi angol, két kis, a 20. század elején létrehozott szomszédos norvég város egymásétól és a környéktől is eltérő nyelvváltozata, de legtöbbször egy dél-kelet angliai, hirtelen nagyra nőtt iparváros, Milton Keynes frissen kialakult saját nyelvváltozatát idézik, mert ennek születése lényegében a szemünk előtt zajlott, és PAUL KERSWILL, valamint JENNY CHESIRE kitaró munkája révén rendelkezésünkre áll a folyamat részletes leírása is.

Milton Keynes lakossága 1967 és 1991 között negyvennégyezer-ről százhetvenhatezerre nőtt, 2011-ben pedig már meghaladta a kétszáztezret, óriási tehát a beköltözők aránya. Az új lakók természetesen nem tudatosan törekedtek új, csak rájuk jellemző nyelvváltozat kialakítására. Először öntudatlanul alkalmazkodtak egymáshoz beszélgetéseik közben (ahogyan mindennap tesszük mi is), aztán ezekből az alkalmi idomulásokból szokás vált, s a beköltözők nyelvváltozatai elkezdtek *kiegyenlítődni*: korábbi változataik nagyon markáns jegyeinek egy részét elhagyták a beszélők, ugyanakkor vettek át más változatok jellegzetességeiből.

A felnőttek alkalmi és hosszú távú (szokássá váló) alkalmazkodása vezetett a változatok közötti kiegyenlítődéshöz, mindez tehát fontos előfeltétele a koiné kialakulásának. Az új változat stabilizálódása azonban akkor következett be, amikor már olyan gyerekek is születtek a közösségbe, akik alapnyelvükként az új változatot sajátították el. A megfigyelések szerint kulcsfontosságú volt, hogy kortárs csoportjaikban az új dialektust használták: ezzel vált a Milton Keynes-i koiné végleg közösségi szimbólummá.

Ami azt illeti, Lyell elvének alkalmazása nemcsak az egyes nyelvek történeti rekonstrukciójával foglalkozó nyelvészeknek hozhatna új eredményeket – ha alaposan megismernék a jelenben zajló nyelvi változások mechanizmusát –, hanem a történeti összehasonlító nyelvészettel foglalkozóknak is, ha jobban figyelnék az egyszerűsödés, komplikálódás, kiegyenlítődéshöz folyamataira, a szociokulturális háttér és a nyelvi struktúra összefüggéseire, elvégre a nyelvek kialakulásában jelentős része lehetett az ilyesféle folyamatoknak.

Folyamatos átalakulás

Sajnos rengeteg érdekes és fontos kérdés kimaradt kényszerűségből ebből a fejezetből – például az emberi nyelv kialakulására vonatkozó elméletek –, de így is elég sok mindenről esett szó ahhoz, hogy érdemes legyen összefoglalni a legfontosabbakat.

Ha bárhol elkezdünk fölgombolyítani egy-egy ma zajló változást, keresve, hogy hogyan jöhetett létre, igen gyorsan más szálakba gabalyodunk: van ezek között hangtani, nyelvtani változás egyaránt. Van közöttük fiatalka, és van olyan, amely akár ezer éve kezdődött, van kölcsönzésből származó, van, amelyet az agyunk hoz létre rendszeretből (vagy lustaságból, kinek melyik megközelítés tetszik jobban), van változás, amelyik éppen száguld, van, amelyik lomhán hömpölyög. A lényeg, hogy a nyelvben zajló változások nincsenek elszigetelve, erősíthetik és gyengíthetik egymást, attól függően, hogy milyen módon rendezik át a nyelvi rendszert. Az azonos irányba

ható változások révén a nyelvi rendszer egyes pontjainak beágyazottsága erősen lecsökken: ezeken a *gyenge pontokon* jönnek létre a legnagyobb valószínűséggel új alakok, ott, ahol a neuronmintázatok közötti átkapcsolás esélye a legnagyobb. Az aktuáció, az új alak megjelenése tehát nem előzmény nélküli, tulajdonképpen nem is váratlan, nem csak úgy a semmiből jelenik meg.

Ezért történik ugyanaz az átkapcsolás egymástól függetlenül több beszélő idiolektusában. Minthogy az új alak „természetes változás” révén, tehát a korábbi változásokból, pszicholingvisztikai könynyebbségből keletkezett, mások is könnyen rákapnak a használatára, mit sem tudva arról, hogy egyáltalán létezik ilyen nyelvi forma, a terjedés pedig további terjedést generál – akár úgy, hogy a változás sokáig észrevétlen marad, azaz a változó a kontextusra érzékeny indikátor, de társas megoszlást nem mutat.

Ha viszont az új változat használatát valamilyen helyzethez vagy csoporthoz kezdik társítani, akkor a változó elkezd stílus-, illetve társadalmi rétegződést mutatni – azaz marker lesz belőle –, ha nyílttá válik a társítás (ez nem szükségszerű persze), akkor már fölismert változásról – és sztereotípiáról – beszélünk, és még élesebbé válik a rétegződés.

Ezen a ponton akár a legtermészetesebb változás is megtorpanhat, ha annak a beszédhelyzetnek vagy csoportnak, amelyre az új változat jellemző, alacsony a presztízse, hiszen akkor a lenézett csoporttal vagy beszédhelyzettel való azonosítás miatt más csoportok elutasítják az új változatot. Ellenkező esetben viszont sok nyelvváltozaton végigsöpörhet a változás, végül akár teljesen el is tűnhet az eredeti változat – ez sem szükségszerű, hiszen a legutóbb megismert **rejtett presztíz**s bármilyen nyílt tekintéllyel szemben képes megőrizni a saját csoporthoz kötődő változatokat. Egy folyamatban lévő változás előrehaladásának bármelyik pontján beindíthat újabb változásokat, akkor kezdődik az itt leírt ciklus előlről, és végleg, sokszorosán összefonódnak a nyelvi rendszerhez és a társas jelentésekhez tartozó tényezők.

Éppen, ahogy Humboldt írta: „a nyelvben soha nem lehet még pillanatnyi valódi nyugalmi állapot sem, hasonlóan az emberi gondolkodás szüntelen lánghoz. Természeténél fogva folyamatos átalakulás.” A nyelv folyamatos változásáról van már villanásnyi képünk – legközelebb azokról a vizsgálódásokról lesz szó, amelyek a nyelv és gondolkodás összefüggéseinek kutatásában vitték tovább a Humboldt-i hagyományt.

12. fejezet

Tüzek és vizek

...amelyben arról lesz szó, befolyásolja-e a nyelvünk gondolkodásunkat, vagy inkább a gondolkodásunk alakítja a nyelvünket – esetleg mindkettő egyszerre; megismerkedünk a nyelvi relativizmus korai magyar képviselőjével; és kiderül, hogy életünket behálózzák a metaforák.

Nem megyünk messzire Martha's Vineyardtól – maradunk a keleti part gazdag, sűrű kultúrájú és nagy hagyományú államaiban, az elegáns Massachusettsben és Connecticutban. Az utóbbi központja, Hartford az Egyesült Államok egyik legrégebb városa, ennek megfelelően számos legrégebbi ez meg az található benne. MARK TWAIN rajongott Hartfordért, tizenhét évig ott is élt a *Tamás bátya kunyhójá-*nak szerzője, HARRIET BEECHER STOWE közvetlen szomszédságában, akkor születtek legismertebb művei – a *Tom Sawyer*, illetve a *Huckleberry Finn kalandjai*, az *Élet a Mississippin*, a *Koldus és királyfi*, az *Egy jenki* (az eredeti címben *egy connecticuti jenki*) *Arthur király udvarában* –, egykori háza ma múzeum. Hartford igen sok minden másról is híres, egy szempontból meg egyenesen a világ fővárosának nevezik: számos nagy amerikai biztosítótársaság központjának székhelye, értelemszerűen a Hartford Fire Insurance Companyé is, amely a nagyobbak közül való. A kérdés csak az, hogy mégis hogy kerül ez ide.

A válasz pedig: a társaság egyik tűzbiztonsági szakemberének köszönhetően. Az illető úrnak az tűnt föl, hogy bár sokan a legnagyobb óvatossággal kezelik a benzinnel teli hordókat, mégis meglehetősen ostobán ácsorognak dohányozva a benzingőzzel teli tartályok mellett, s ebből persze könnyen keletkezik robbanás, tűz. Úgy vélte, hogy az

elővigyázatos körütekintés azért fordul egyik pillanatról a másikra felelőtlen nemtörődömségbe, mert a nyelv becsapja az embereket. Azt látják, hogy a hordóban nincs folyadék, ebből megalkotják azt a mentális képet, hogy nincs benne a szokásos tartalma, a benzin, és ezt összekapcsolják azzal a szóval, hogy *üres*. Csakhogy az *üres* azt is jelenti, hogy *semmi* nincs a hordóban, így ez után az átkapcsolás után a benzingőzről is hajlamosak elfeledkezni, és kész a baj. A mi tűzvédelmi szakemberünket többek között ez a megfigyelés motiválta abban a munkában, amellyel jelentősen hozzájárult egy nagy múltú nyelvészeti–antropológiai hagyomány továbbépítéséhez és megújításához, és előkészítette a terepet a kognitívnek nevezett nyelvészeti és antropológiai irányzatoknak.

Nyelv és gondolkodás

Persze volt ott azért más is, de mielőtt erről beszélnénk, lépünk kicsit vissza WILHELM HUMBOLDTNAK az előző fejezet végén emlegetett gondolatláncjaihoz, sőt még korábbra, az ő megfogalmazásának előtörténetéhez. Az alapkérdés mindvégig az lesz, hogy mi köze a gondolkodásnak a nyelvhez, illetve: van-e egyáltalán közük egymáshoz, és ha igen, akkor a gondolkodás határozza meg a nyelvet, vagy a nyelv határozza meg a gondolkodást, és bármi legyen is az irány, milyen mértékben történik ez?

A kérdés első részét talán sokan nem is értik, annyiszor hallottuk már, hogy „a nyelv a gondolat burka” meg „a zavaros beszéd zavaros gondolatokra utal”, aztán hogy „a nyelv azért jött létre, hogy ki tudjuk fejezni a gondolatainkat”. Mindebből az következne, hogy a nyelv szorosan kötődik a gondolkodáshoz, méghozzá úgy, hogy a gondolat elsődleges a nyelvhez képest: az már régen ott volt a fejünkben, csak ott is marad, ha nincs valami eszköz, amelynek segítségével át tudjuk szivattyúzni más emberek fejébe. Elvégre mégis

könnyebb volt úgy mamutot fogni, ha tudta az ember, hogy a többiek hogyan tervezik a műveletet. Ez a fajta gondolatmenet szépen illeszkedik a Teremtéstörténethez, amely szerint Ádám fogta, és elnevezte az előtte fölvonultatott állatokat. Ugyanez a gondolatmenet nehezen fér azonban meg az evolúcióval, mert annak meg, ellentétben a teremtéssel, nem különösebben szokása, hogy estéről reggelre olyan komplex rendszereket hozzon létre, mint amilyen a nyelv.

Ettől még a gondolkodás megjelenhetett korábban, mint a nyelv – pontosabban: biztosak lehetünk benne, hogy korábban jelent meg, hiszen bizonyos formái más fajoknál megvannak –, csak az viszont egyáltalán nem biztos, hogy a nyelv a „gondolatok közvetítésére” alakult ki. Sőt. A nyelv kialakulására vonatkozó elméletek közül azok illeszkednek jól a tényleges, létező nyelvről összegyűjtött tudásunkhoz, amelyek szerint a nyelv inkább kapcsolattartásra, a társas viszonyok jelzésére, számontartására evolválódott. Ezt a feladatát ma is sokkal kielégítőbben végzi, mint a gondolatok közlését, amire igen csak csökevényesen alkalmas, legalábbis ha hatékony gondolatközlésen azt értjük, hogy viszonylag kevés félreértésbe, homályos, pontatlan, elmosódó jelentésbe botlunk.

Vannak, akik azt gondolják természetesnek, hogy az előző nézetrel ellentétben a nyelv elsődleges a gondolkodáshoz képest: e nézet szerint az embert a nyelv (na meg a munka) teszi emberré, és nyelv nélkül nincs gondolkodás sem. Az állítás első része biztosan nem igaz, mert a mi (al)fajunk, a *homo sapiens (sapiens)* úgy kétszázézer éves, a ma nyelvnek tekintett kommunikációs forma meg úgy hatvanezer, márpedig ennek kialakulása előtt is volt eszközhasználat, társas élet, kommunikáció a csoporttagok között, és volt természetesen gondolkodás is. Az etológiától tudjuk, hogy rajtunk kívül jónéhány faj tulajdonít szándékot fajtársainak, prédáinak, ellenségeinek, van valamiféle tudása a fizikai és biológiai környezetről, a társas fajoknak a társakról, a köztük lévő viszonyokról, vannak egyszerű eszközöket használó, és egyszerű viszonyfogalmakat (pl. „középső”, „kisebb”,

„nagyobb” stb.) megértő, fejlett elmeolvasási képességgel rendelkező, akár hazudozó emberszabásúak, korlátok között az emberi nyelv egyszerűbb szerkezetei és fogalmai is megtaníthatók nekik, és döbbenetesen sokat tud a genetikai értelemben távolabbi rokon kutya, amelyet az ember, amennyire csak lehetett, saját képére formált az évezredek során.

Mióta a filozófiában, humán tudományokban bekövetkezett „képi fordulat” kiszabadította a bölcsészeket a verbalitás ájult tisztelétéből, és mióta a megfelelő kognitív pszichológiai eszközök is megvannak az empirikus adatok beszerzéséhez, újra tudjuk (merjük tudni), hogy gondolkodásunk elsődlegesen nem nyelvi, hanem érzékelésünkön – látáson, halláson, ízlelésen, szagláson, tapintáson – alapul. Így aztán kevésbé hökkenünk meg azon, hogy nemcsak a művészek, de sokszor a feltalálók is képekben látják a megoldást, fölfedezzük, hogy mi magunk is naponta megéljük a képi gondolkodás többféle módját, az emlékezéstől az ábrándozáson át az álomig, megértjük, hogy a sportolók hogyan ússzák, sélílik le a távot, hogyan végzik el a talajgyakorlatot fejben.

Kétségtelen, hogy a nyelvnek nagy szerepe van a problémamegoldó gondolkodásban, a logikai összefüggések tisztázásában, történetek földidézésében – de még ebben sem egyeduralkodó. Az afáziában szenvedők – bármelyik típusú afáziáról van szó – nem vesznek el gondolkodási képességeiket attól, hogy agyuk nyelvi funkciókért felelős területei közül valamelyik megsérült.

A szakirodalom egyik legtöbbször idézett példája egy János nevű szerzetesről szól, aki rövidebb és hosszabb epileptikus rohamokkal kényszerült élni, és a rohamok alatt elvesztette nyelvi képességeit – nem tudott beszélni, megszűnt a „belső beszéde”, és nem értette meg az írott szöveget sem –, de nem veszítette el öntudatát, és később visszaemlékezett a roham közben történetekre. Saját elmeséléséből ismerjük azt az esetet is, amikor a nyelvi képesség blokkolása ellenére egymást követő problémákat oldott meg sikeresen: éppen svájci utazása közben, idegen városba érkezéskor érte egy hosszabb

roham, ennek ellenére keresett egy szállodát, s mivel ott nem értették, mit akar, egy másikat, ahol már mutogatással el tudta magyarázni, hogy szobát szeretne. Még mindig a roham alatt lement az étterembe, s bár a menüt olvasni nem tudta, rámutatással rendelt valamit – azaz nemcsak értelmesen cselekedett, de emlékezett a különböző kulturális rítusokra is, másnap pedig, már a roham végeztével, elmesélte az alkalmazottaknak, mi volt a baj előző este.

Minden jel arra utal tehát, hogy a gondolkodás (legalábbis alapvető formában) jóval előbb alakult ki, mint a nyelv, egyáltalán nem mondhatjuk biztosra ugyanakkor, hogy a nyelv kialakulásának legfőbb evolúciós húzóereje a gondolatok közlése lett volna. Ellenkezőleg, mint mondtam, egyre népszerűbb az a vélekedés, hogy elsődlegesen társas jelzőrendszer volt. De a továbbiakban nem is ez a fontos nekünk, hanem hogy ha már van nyelv, akkor milyen viszonyban van a gondolkodással: különbözik-e az eltérő nyelveket beszélő emberek gondolkodása? Azért különbözik a nyelv, mert másképp gondolkoznak, vagy azért gondolkoznak másképp, mert más a nyelvük? Az univerzalista álláspont szerint nincs szó ilyesmiről: a nyelvek közötti eltérések lényegtelenek az emberi gondolkodás egységessége, univerzalitása szempontjából – ezt vallotta többek között SZENT ÁGOSTON és értelemszerűen az őt követő JANZENISTA mozgalom tagjai által létrehozott 17. századi francia racionalista PORT ROYAL-ISKOLA. Augustinus szerint a szavak nem mások, mint eleve meglévő fogalmainkra ráaggatott címkék.

A másik nagy hagyomány kiinduló problémája a fordítás volt – ROGER BACON például tagadta a pontos fordítás lehetőségét, éppen a nyelvek között tapasztalható fogalmi eltérésekből kiindulva. A relativista nyelvszemlélet igazán a 19. században virágzott, nem kis részben a romantika egyéniségkultuszának köszönhetően, amely a nyelvek egyediségére, saját szellemére is kiterjedt, de JOHANN GOTTFRIED HERDER már néhány évtizeddel korábban megfogalmazta, hogy a nyelv és a gondolkodás elválaszthatatlan, s minden nyelv egyedi módon tükrözi a világot.

A **nyelvi relativizmus** első kidolgozott formája – mint annyi minden másé a nyelvészetben – a lenyűgöző szellemű Wilhelm von Humboldtól származik. Megfogalmazása szerint minden nyelv kört von beszélői köré, s ebből csak úgy léphetünk ki, ha más nyelv körébe lépünk: az idegen nyelv tanulása azt jelenti, hogy másik nézőpontot veszünk föl. Az átlépés azonban nem lehet teljes, mert mindig viszünk magunkkal valamennyit saját világunkból, nevezetesen saját személyes nyelvi mintánkat. Humboldt szerint azért mások az egyes nyelvek által teremtett világok, azért más a különböző nyelvet beszélők világértelmezése, mert ugyan tapasztalásunk egységesen emberi, de a tapasztalatokat már a nyelv szervezi rendbe. Nyelvünk annak a kultúrának a gondolkodását, szemléletét tükrözi, amelyben fölnőttünk. De ez a kultúra a nyelven keresztül egyben formálja is gondolkodásunkat.

Ikonikus, indexikus, szimbolikus

A humboldtíánus nyelvfilozófiát Európában kiszorította előbb a történeti orientációjú újgrammatikus iskola, aztán a strukturalizmus, de a 20. század elején átkerült az Egyesült Államokba, és alapvető szerepet játszott egy új diszciplína, az **antropológiai nyelvészet** kialakulásában. Ehhez azonban szükség volt a **szemiotika** megalapozására, arra, hogy rendet tegyenek a különféle jelfajták között, és nem jött rosszul a strukturalizmus rendszerszemlélete sem. Az előbbi egy eredetileg vegyésznek tanult, a természettudományokban jeleskedő tudósnak köszönhetjük, CHARLES SANDERS PIERCE-nek: őt tartják a szemiotika (jelelmélet) mellett a **pragmatika** (a szavakon túli jelentésekkel foglalkozó terület) megalapozójának is.

Ha Pierce-ről nem is, de jelcsoportjairól valószínűleg sokan hallottak, elvileg a középiskolás tananyagának is része évtizedek óta: arról van szó, hogy a jelek különböző viszonyban állnak az általuk jelölt tárgyakkal, jelenségekkel, fogalmakkal.

A jel hasonlíthat a jelölt dologhoz: ilyen jeleket látunk a repülőtereken, múzeumokban, mindenhol, ahol sok, vélhetően különféle nyelvű ember fordul meg, ilyenek az olvasni még nem tudó gyerekeknek készült jelzések, ilyenek a számítógép ikonjai is – éppen a jelölt dologhoz való hasonlóság miatt hívjuk az ilyen jeleket *ikonikusnak*. Az ikonikus jel *metaforikus*, azaz hasonlóságon alapuló viszonyban van azzal, amit jelöl.

Az irodalomórákról még emlékezhetünk, hogy volt egy másfajta „költői eszköz”, a *metonímia* is, ez nem hasonlóságot jelentett, hanem valamilyen „érintkezésen alapuló” viszonyt, lehetett ez rész-egész és ok-okozati egyaránt. Amikor azt mondjuk, hogy a távolban *vitorlák úsznak*, akkor – hacsak nem leszakadt vászondarabok lebegnek a vízen – a *vitorla* mint jellegzetes rész helyettesíti a vitorláshajót, ez tehát metonímia (az *úszik* viszont metafora, hiszen a hajó voltaképpen nem úszik, hiszen nem élőlény, hanem sodródik, egyszerűen a vízen *van*, a szél hajtja előre). A metonimikus viszonyon alapuló jeleket *indexikus* jelnek nevezzük: itt a jelből következtetünk a jelzett dolog bekövetkeztére, meglétére. A klasszikus példa a füst, amely azért jele a tűznek, mert szoros ok-okozati viszonyban áll vele, de ilyen a vizes háztető is, amely az eső jele.

Sem az ikonikus, sem az indexikus jelek nemigen lehetnek részei az univerzalizmus–relativizmus vitának, hiszen éppen a jelölthöz való viszonyukból – a hasonlóság, illetve közvetlen kapcsolat – következően egyetemesek. (Ettől még a kultúra szentesítheti, hogy milyen a nő vagy a férfi ikonja, de az eltérések kevesebb fejtörést okoznak, mint ha összevissza helyi nyelveken azt írnák ki a reptereken, hogy ’nő’ és ’férfi’.)

A nyelvben vannak éppen ikonikus jelek – a hangutánzó szavak például, vagy amikor úgy képezik a többes számot, hogy megkettőzik a szót –, a jelek elsőprő többsége azonban a harmadik csoportba tartozik, *szimbolikus* jellegű. A szimbolikus jelek és az általuk jelölt dolog között nincs magától értetődő kapcsolat, a jel és a jelölt kapcsolata önkényes, a jelet használó közösség szokásán alapul. Nyilvánvaló,

hogy aki azon töpreng, vajon a nyelvünk belső rendszere befolyásolja-e gondolkodásunkat, azt elsősorban a szimbolikus nyelvi jelek érdeklik.

Jelentések és viszonyok

Pontosabban ezek belső összefüggései, és itt válik fontossá a strukturalizmus rendszerszemlélete. Ma már axiómaként kezeljük a nyelvészetben azt az alapelvet, hogy a szavak jelentését, a nyelvtani funkciókat sosem érthetjük meg, ha egymástól elszigetelten vizsgáljuk őket, mert a jelentéseket (beleértve a nyelvtani jelentéseket is) a nyelvi egységek nem valahonnan kívülről, hanem a nyelvi rendszerből, a velük kapcsolatban lévő többi nyelvi egységtől kapják. (És természetesen elsősorban a használatból, ezt ne felejtsük el, de most a rendszervi-szonyokra figyelünk.)

Azaz: ha egy nyelvben nincs külön neve a rózsaszínnek, akkor a *piros* nemcsak a pirosra fog vonatkozni, hanem a rózsaszínre is. Ha van *rózsaszín* színnév, akkor a *piros* jelentése értelemszerűen szűkebb, és ha még *ciklámen* is van, akkor a *rózsaszín* jelentése is szűkül. Ha egy nyelvben csak egyetlen múlt idő van, akkor az a befejezett és a folyamatos múltat és a régmúltat is jelöli, ha többféle múlt idő is van, akkor az egyszerű múlt idővel kifejezhető jelentések köre csökken. Ha egy nyelvben nincs különbség a tegezés és a magázás között, akkor az igeragozás ugyanaz, akár hivatalos, akár bensőséges viszonyban vannak egymással a beszélgetőtársak (más eszközökkel persze kifejezheti az adott nyelv a beszélgetők közötti távolságot), ha van tegezés és magázás, akkor az egyik ragozás a közelséget, a másik a távolságot fejezi ki. És ha már annyit gyötrődünk az idiolektusokkal az előző részekben, tegyük ehhez rögtön hozzá: ezek az eltérések nemcsak a nyelvek között, hanem ugyanazon nyelv beszélőinek idiolektusai között is léteznek, mert van olyan magyar anyanyelvű, akinek a ciklámen színű is rózsaszín, és van olyan, aki viszont még púder- vagy babarózsaszínről is hajlamos beszélni; a gyerekek ugyan

egy ideig nem tanulják meg a magázó formákat, de ettől még magyarul beszélnek, és így tovább.

A 20. század elején szinte egyeduralkodó, és máig ható érvényű strukturalizmust eddig leginkább SAUSSURE három ellentétpárjával kapcsolatban emlegettük, nevezetesen hogy a társasnyelvészet a saussure-i dichotómiák egyikét sem tartja fenntarthatónak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a strukturalizmus mint szellemi iskola érdemeit ne kellene nagyra becsülnünk, alaptézise, a rendszerelvűség pedig megkérdőjelezhetetlen: ezt a társasnyelvészet nemhogy nem vetette el, hanem egyenesen kiindulópontjává tette a társas jelentések összefüggéseinek vizsgálatakor, ezért is beszélünk *rendezett változatosságról*. Nemcsak a nyelvészetben, hanem az irodalomelméletben is megkerülhetetlen a strukturalizmus, a modern folklórkutatás és antropológia pedig nem is születhetett volna meg nélküle – ha valaki tőrőlmetszett strukturalista, akkor az az összehasonlító mítosz- és vallástörténet apostola, CLAUDE LÉVI-STRAUSS, a világ valószínűleg legismertebb antropológusa. Különbség az, hogy ma már sokan nem statikus és zárt, hanem dinamikus és nyitott rendszernek gondoljuk a nyelvet is, a kultúrát is.

A nagy triász

A humboldtiánus **nyelvi relativizmus** újraélesztéséhez azonban egy másik antropológusnak az a fölismerése vezetett, hogy egy rendszer megértése csak a rendszer saját kontextusában lehetséges. Amikor FRANZ BOAS észak-amerikai őshonos népek, eszkimók és indiánok kultúráját tanulmányozta, s megpróbálta szertartásaik lejegyzését angolra fordítani, világossá vált számára, hogy csaknem lehetetlen feladatot tűzött maga elé – ekkor fogalmazta meg, hogy minden kultúrát csak saját belső szabályai és összefüggései segítségével lehet megérteni, kívülről, egy másik kultúra fogalmaival nem. Ennek a gondolatnak már egyenes következménye volt, hogy elhivatottan küzdött a rasszizmus, és ahogy ma mondanánk, az etnocentrizmus

ellen: a kultúrák egyenrangúságát vallotta, szakítva azzal a korábban általános szemlélettel, amely még a 19. század legnagyobbjait is jellemezte, hogy az európai kultúrát tudatosan vagy öntudatlanul, de felsőbbrendűnek, etalonnak tekintették.

Boas, az antropológiai nyelvészet nagy hármásának első tagja Németországban nőtt föl, ott járt egyetemre, onnan vitte magával az Egyesült Államokba Herder és Humboldt szellemi örökségét. Neki tulajdonítják, hogy az amerikai antropológiai kutatások összetettebbek, sokoldalúbbak voltak, mint az európaiak: a Columbián szervezetileg is egyesítette azokat a diszciplínákat, amelyeket az antropológiához tartozónak ítélt, a fizikai antropológiát (embertant), a kulturális antropológiát, a nyelvészetet és a régészetet. Maga több területen alkotott kiemelkedőt, embertani és nyelvészeti tevékenysége is jelentős, az amerikai kulturális antropológia pedig őt tartja alapító atyjának. Természettudományos iskolázottságának tudják be, hogy kiemelt szerepet tulajdonított az empirikus adatoknak – azért üdvös ez, mert tudjuk, sok bölcsész hajlamos azt hinni, hogy megfelelően elmélyült elmélkedéssel ki lehet váltani az adatgyűjtést.

A Columbián volt Boas tanítványa EDWARD SAPIR, a nyelvi relativizmus nagy triászának második tagja – őt tartják hármuk közül a legérettebb ideológusnak, és egyben a legnyelvészebbnek is, ugyanis nemcsak a nyelv antropológiai vonatkozásai érdekelték, hanem úgy egyáltalán minden, ami a nyelvvel kapcsolatos. Sapir szintén Németországban született, s bár már négy éves korától az Államokban élt, Herder és Humboldt nézeteit szintén jól ismerte, mert ezek összehasonlító elemzése volt disszertációjának a tárgya. Sapir már igen tudatosan alkalmazta a közben kibontakozott strukturalizmus szemléletét, alaposan megtanulta Boastól az empiria tiszteletét, s követte őt abban is, hogy munkájának gerincét az indián nyelvek tanulmányozása képezte. Hosszú ideig Ottawában élt, később a Yale professzora lett – a triász harmadik tagjának nagy szerencséjére.

Úgy látszik, a nyelvészeknek különös affinitásuk van a nyelvhez (emlékszünk rá, Labov is az volt eredetileg, Pierce is, én is ismerek olyat, aki többet tud a nyelvről, mint nem egy nyelvészetben munkálkodó ismerősöm). BENJAMIN LEE WHORF kenyérkereső szakmája is ez volt, ennek köszönhetően került a Hartford Biztosítóhoz – ő a mi tűzvédelmi szakemberünk. Szabadidejében azonban nyelvészkedett, így ismerte meg a Yale-en Sapirt, s vált tanítványává és munkatársává. Kettejük nevéből alakították ki a nyelvi relativizmus másik nevét – **Sapir–Whorf-hipotézisnek** is hívják.

A nyelvi relativizmus különféle tételeinek megfogalmazásait Whorftól idézik leggyakrabban, nem ritkán azok, akik cáfolni akarják. Részben mert időnként sarkosabban fogalmazott, mint Sapir, részben mert ilyen esetekben mindig föl lehet használni a retorikának azt az alapfogását, amelyből a politikai csűrés-csavarások karaktergyilkossága előburjánzott, azaz amellyel meg lehet tépázni a vitapartner hitelét: a nyelvi relativizmus tételének megkérdőjelezői szinte sosem felejtik el megemlíteni, hogy Whorf tulajdonképpen csak hobbinyelvész volt – mintha Sapirral sosem találkozott volna, s mintha önképző tudósok nem lennének a világon.

Nyelvi relativizmus

Maga a *nyelvi relativizmus* kifejezés talán Sapirtól származik, részletesebb kifejtése azonban már Whorfé, s megfogalmazásával tudatosan követte Einsteint: a tézis szerint a jelentősen eltérő nyelvek beszélői másmilyennek értelmezik ugyanazt a valóságot. Ez nemcsak Whorf, hanem Boas és Sapir elméletének magva – nézeteik, érthetően, lényegében azonosak, inkább csak abban vannak közöttük különbségek, hogy melyikük milyen indián nyelveket vizsgált, és hogy inkább a szókinszre, vagy inkább a nyelvtanra figyelt.

A nyelvi relativizmus Humboldtól már ismerős elve szerint a világról szerzett tapasztalataink önmagukban – mint tapasztalások – kaleidoszkópszerűen kavarnak. Azok a kategóriák, amelyek segítségével értelmezzük és elrendezzük őket, nem magában a megtapasztalt valóságban, hanem a fejünkben, az elménkben léteznek: fogalmak. Ezeknek a fogalmaknak a rendszerét viszont a nyelvünk építi föl, s minthogy különböző nyelvek különféleképpen teszik ezt, az eltérő nyelveket beszélők világértelmezése, világképe is különbözni fog. A nyelv tehát nem egyszerűen a gondolatok megjelenítésének eszköze, hanem a gondolatok formálója is, egyfajta program, használati utasítás a tapasztalatok értelmezéséhez, a világot így elsődlegesen a nyelv fogalmi kategóriáinak szűrőjén át látjuk. S mivel nem tudunk ennek a szűrőnek a létezéséről, azt a világot tartjuk természetesnek – nem ritkán egyedül lehetségesnek –, amelyet saját nyelvünk fölépít.

A magyar anyanyelvűeknek egyértelműen más gyümölcs a cseresznye és a meggy, hiába hasonlítanak nagyon egymáshoz, az angol anyanyelvűeknek meg csak ugyanannak a gyümölcsnek a fajtái – nekünk viszont „belső” kapcsolat fűzi össze a sárga- és őszibarackot, sok más nyelvben meg egymástól független nevük van. A biológia-tanárok nem győzik javítani a gyerekeket, hogy a teknős az nem béka, a koala meg nem medve – reménytelen küzdelmet folytatnak szegények, mindaddig, amíg a magyar nyelv szókincsének teljesen normális eleme a *teknősbéka* meg a *koalamaci*.

Whorfot különösen érdekelte, hogy a szókincs jelentéshálói mellett a nyelvtani kategóriák hogyan befolyásolhatják az automatikus, reflexszerű, ellenőrizetlen – mondjuk így: „természetes”, hétköznapi – gondolkodásunkat. Ezt vizsgálándó az általa „sztenderd átlagos európai” szemléletnek tartott sajátosságokat vetette össze egy indián nyelv, a hopi tulajdonságaival. Úgy vélte például, hogy azért más az európai időszemlélet, mert az időegységeket – napokat, heteket, hónapokat, éveket – többes számban is tudjuk használni, mintha tárgyak vagy emberek lennének, noha egyszerre több napot soha nem

tapasztalunk meg. A hopik viszont sorszámokkal látják el a napokat, és ezzel a ciklikusság, visszatérés képzetét erősítik: számukra nincs elvesztegetett nap, hiszen jön a következő. Whorf szerint a hopik számára a *tűz* vagy a *folyó* nem főnév, hanem ige, ezért sokkal inkább érzékelik ezek örökmozgó voltát. Ne gondoljuk, hogy olyan nehéz ezt elképzelni: a magyar *lángolás*, illetve *folyam* még jól érzékelhetően őrzi az igei jelentést is.

A nyelvi szűrő, azaz a nyelv fogalmi rendszere a nyelvet beszélő közösség kultúráját tükrözi és örökíti tovább, alkotja újra. De nagyon fontos emlékezni arra, hogy Boas, Sapir és Whorf nem vontak kétségbe, hogy az emberi gondolkodásnak vannak egyetemes tulajdonságai, csak éppen őket az érdekelte, hogy a kultúra és a nyelv hogyan befolyásolja a gondolkodást – ennek a jelenségnek a létezésében nem kételkedtek.

Hány színű a szivárvány?

A következő nemzedékek annál inkább. A nyelvi relativizmus a triász tagjainak halála után – két-három éven belül haltak meg mindhárman – mostohagyerekké vált. Tagadhatatlan, hogy Whorf hopi példái olykor pontatlanok voltak, de legalább ilyen súlya volt annak, hogy nézeteiket félreértelmezték. Egyikük sem állította ugyanis soha, hogy a nyelv determinálja a gondolkodásunkat – ezt csak a vitapartnerek és az utókor varrta a nyakukba. Nem mondták, hogy ha egy nyelvben nincs kifejezés valamire, arról a nyelv beszélői nem tudnak beszélni, nem tudják elképzelni – kritikusaik időnként ilyesmikkel vádolják a nyelvi relativizmus elméletét. Azt sem kérdőjelezték meg, hogy az érzékelés egyetemes, hiszen nem a tapasztalás, hanem a tapasztalást értelmező fogalmak relativizmusáról beszéltek. Éppen azt hangsúlyozták, hogy a nyelvi eltérések nem az értelmi vagy a gondolkodási képesség különbségei, hanem egyszerűen más-más leképezései a világnak, s mindannyian nagyon határozottan elutasították,

hogy értékkülönbség volna akár a nyelvek, akár a kultúrák között. Legfőképpen azonban a CHOMSKY nyomán reneszánszát élő univerzalizmus szorította ki a nyelvi relativizmus tanulmányozását: a hatvanas-hetvenes években az egyetemes emberi nyelv elgondolásának lázában égett a nyelvészvilág.

A nyelvi relativizmus létezését megkérdőjelező tanulmányok közül talán a leghíresebb Brent Berlin és Paul Kay 1969-ben megjelent elemzése arról, hogy a világ nyelveiben univerzális szabályok szerint jelennek meg a színnevek – sokáig úgy vélték, ez az élő cáfolat a nyelvi relativizmus létezésére. Berlin és Kay megfigyelte, hogy az általuk vizsgált, meglehetősen sok nyelvben az alapvető színnevekből nemigen szokott egy tucatnyinál több lenni – azokat a színneveket sorolták ide, amelyek egyetlen szóból állnak, általánosan alkalmazhatók, nem csak valamiféle speciális dologra vonatkozhatnak (mint például a *szőke* a hajra), és amelyek nem alkategóriái valamilyen más színnévnek, mint mondjuk a *korall* vagy a *meggy* a *piros*-nak. Nem minden nyelvben van azonban ilyen sok színnév, vannak nyelvek, amelyek jóval kevesebbrel is elboldogulnak, akár kettővel vagy hárommal is; a színnevek bővülése jól leírható rendszert mutat.

A Pápua-Új-Guineában beszélt dani nyelvben például mindössze két színnév van: egy a világos és a sárga, piros, narancs, és egy a sötét színek, valamint a kék és a zöld jelölésére, ráadásul ez a két szó igen hasonlít egymáshoz: *mola* és *mili*. Ha három színnév van egy nyelvben, a világos és sötét mellett mindig a piros jelenik meg, ez a sárgát és a narancsot is jelöli ilyenkor, így van ez például az ausztrál burara nyelvben. Aztán vagy a zöld, vagy a sárga jön, a következő lépésben e kettő közül az, amelyik még nem volt meg – és a hatodik lépéstől már nehezebben számítható ki, mi következik, előbb többnyire a kék, aztán a barna, a szürke, ezeknél később jelenik meg a lila, rózsaszín, narancs, még később az olyan színek, mint a bordó, bézs, türkiz és a többi.

Mi történik tulajdonképpen? Az, hogy a színeket két alappozíció szerint osztályozzuk: a világos–sötét, illetve a meleg–hideg kategória szerint. Az első szinten a „meleg” kategória még a „világos” része, aztán ez válik le először – ezért jelenik meg a pirosat (és sárgát, narancsot) jelölő színnév. Aztán vagy a „meleg” csoport osztódik sárgára és pirosra (akkor a sárga jelenik meg), vagy a „sötét”-ből válik ki a „hideg”, ez ebben az esetben még egyaránt jelöl kéket és zöldet. Aztán ebből a két lehetőségből következik az, amelyik az előző lépésben elmaradt – és inentől kezdve megnő a variációk száma.

Ez már önmagában is érdekes, különösen ha tudjuk, hogy a magyarban is hasonló folyamat játszódhatott le. Kezdetben volt a *fehér* és a *fekete*, majd a *piros*. A *zöld* iráni eredetű, a *sárga* és a *kék* török, a *barna* és a *lila* német – azaz a kölcsönzés sorrendjét pontosan ismerjük (még akkor is, ha voltak azért itt bonyodalmak), és e kölcsönzési sorrend pontosan követi Berlin és Kay modelljét. Az újabb színneveket vagy szintén kölcsönöztük (*bézs*, *drapp*, *türkiz*), vagy egy-egy jellegzetesen „olyan színű” valami nevét használjuk színnévként is (*rózsás*, *bordó*, *narancs*, *smaragd*, *lazac*, *mályva*, *homok* stb. – természetesen a színnév alapjául szolgáló szó ebben az esetben is lehet kölcsönszó).

Még érdekesebb azonban, hogy kiderült: az emberek nemigen tudják megmutatni a színskálán, hol a határ mondjuk a piros és a narancs, a narancs és a sárga között, de ha azt kérik tőlük, hogy mutassanak rá a pirosra, mindenhol a világon ugyanazt a színt részesítik előnyben: a tűzoltóautók pirosát. Kiderült az is, hogy semmi misztikus nincs ebben: a nyelvek hasonló viselkedéséért a látórendszer és a színlátás, színfeldolgozás fiziológiai sajátosságai a felelősek, ezért érvényes a fönti minta csaknem minden vizsgált nyelvben. Van azért néhány kivétel, amikor szokatlan módon egy csoportba kerül a „világos” és „meleg” sárga a „hideg” és „sötét” kékkel – mert a kultúra időnként mégis felülírja a fiziológiát, még a színneveknél is.

De aztán az is kiderült, hogy bármennyire fiziológiai alapon osztjuk föl a színeket alapkategóriákra, a nyelvnek mégis van hatása a

gondolkodásra színek vonatkozásában: kutatások bizonyítják, hogy jobban emlékszünk azokra a színekre, amelyek megjelölésére külön szavunk van, és gyorsabban is azonosítjuk őket. Az orosz anyanyelvűek például gyorsabban döntenek, mint az angol anyanyelvűek, amikor egy világos- vagy sötétkéék színminta után egy másik kéket mutatnak nekik, s meg kell mondaniuk, hogy azonos árnyalatú volt-e a mintával – a kutatók szerint azért, mert az oroszban külön szó jelzi a világoskéket (*goluboj*) és a sötétkéket (*szinyij*), az angolban viszont nem.

Egy másik vizsgálatban körben elhelyezett kék és zöld színű négyzeteket mutattak a kísérletben résztvevőknek. A négyzetek között egy volt, amelyik eltért a többitől, és azt figyelték, vajon van-e különbség a reakcióidőben, ha a kakukktójás a kör bal vagy jobb felső részében van, illetve ha az is kék vagy zöld, vagy pedig egészen eltérő szín. Az eredmény: ha nagyon eltért a négyzet színe, mondjuk piros volt, és a jobb oldalon volt a keresett négyzet, akkor gyorsabban ismerték föl, mint a bal oldalon lévő nagyon eltérő négyzetet. Ha viszont az eltérő színű négyzet is kék vagy zöld volt, csak más árnyalatú, mint a többi, akkor nem volt jelentős különbség az észlelés idejében. A magyarázat: a nyelvet működtető agyterületek a bal agyféltekében vannak, ahová a jobb látómezőből futnak be az információk – vagyis az, hogy az eltérő színre a megkérdezettek gyorsabban reagáltak, azért van, mert a színnevek befolyásolják a döntési sebességet. Ugyanezt az eredményt mutatta egy MRI-vel végzett vizsgálat: színmintákról kellett eldönteniük a kísérleti személyeknek, hogy azonosak-e, és a könnyen megnevezhető színeknél ugyanazok a területek aktiválódtak, amelyek a színek verbális megnevezésekor, a nehezen megnevezhető színeknél nem (ezekre nem volt önálló szó a kísérlet nyelvében, ez a mandarin volt egyébként).

Kevés az eszkimó, sok a hónév

A nyelvi relativizmus ellen fölhozott másik leggyakoribb cáfolat az eszkimó hónevekhez kapcsolódik. A nálunk is jól ismert nézet szerint az eszkimóknak rengeteg sok szavuk van a hóra – ez a „sok” az egyes leírásokban lehet tucatnyi, harmincnál több, de akár hetvenkettő –, nekünk meg nincs, mert a mi életünkben nem olyan fontos pontosan ismerni a kemény, jegesen fagyott, latyakos, ropogós, porló és egyéb havakat. Minthogy ez a tézis úgy járta körbe a világot mint a nyelvi relativizmus legfőbb bizonyítéka, sokan vélték úgy, hogy lelepleződésekor a nyelvi relativizmus „hite” is elolvadt.

Kiderült ugyanis, hogy nemcsak „eszkimó nyelv” nincs természetesen, hiszen Szibériában, Alaszkában, Grönlandon többféle északi csoport beszél különféle nyelveket, de a legendát szülő leírásban is mindössze négy szó szerepel. A példa Boastól származik, aki szerint az angolban a vízre van sok szó – a magyarban is: *tenger, tó, pocsolya, tócsa, folyam, folyó, patak, csermely, ér, forrás, eső, zápor, pára, gőz, köd* stb. – , az eszkimók viszont más szót használnak a földön lévő és a hulló hóra, mást a hótörleszra és a hófúvásra. Ez a négy szó sokszorozódott tovább félreértéseknek és lelkes amatőröknek köszönhetően.

Ha az eszkimó hónévtömeg humbugnak bizonyult volna, akkor is ugyanolyan nagy hiba volna az egész elméletet elvetni, mint egyetlen hasonló példára építeni. De ráadásul nem humbug. Az Alaszkában beszélt YUP'IK NYELV szótárában hét különböző kifejezés van a különféle hófajtákra, a Norvégiában beszélt északi SZÁMIBÓL pedig körülbelül száznyolcvan idéz a nyelv anyanyelvi beszélője, a nyelvész Ole Henrik Magga. De számos más példát is lehetne hozni – szintén a számiból a rénszarvasok fajtáira, vagy egy sivatagos területen élő indián nyelvből a térszíni formák neveinek sokaságára, és így tovább.

Boas, Sapir és Whorf számára a nyelvi relativizmus kiindulópont, és nem bizonyítandó föltételezés volt, az univerzalizmus térhódítása

után azonban már csak ellenőrizendő hipotézisként tért vissza. Ennek az volt az előnye, hogy egyre több empirikus kutatást végeztek, és ezek végül valóban megalapozottá tették a nyelvi relativizmus elvének fölállítását. Ezekben a kísérletekben talán JOHN LUCY vitt vezető szerepet – az ő kutatásaiból derült ki például, hogy az emlékezetre, gondolkodásra hatással vannak nyelvek közötti nyelvtani különbségek. A MAJA nyelvben a többes szám használata opcionális, nem kötelező, és leginkább élőlényekhez kapcsolják, tárgyakhoz vagy elvont fogalmakhoz ritkán. Ha maja és angol beszélőknek olyan képeket mutatnak, amelyeken emberek, állatok és tárgyak vannak, akkor a maják sokkal jobban emlékeznek arra, hogy emberből vagy állatból több is volt a képen, mint arra, ha valamelyik tárgyból volt több, az angol nyelvűeknél nincs ilyen különbség.

Egy másik vizsgálat azt mutatta, hogy ha egy nyelvben kötelező úgynevezett *klasszifikátorokat* használni, az adott nyelv beszélői bizonyos értelemben másmilyenek élik meg a világot, mint mások. A klasszifikátorok olyan pontosító elemek, amelyek a főnevek egyes tulajdonságait emelik ki, vonatkozhatnak anyagra, alakra, mértékre, arra, hogy élő vagy élettelen, amiről beszélünk – mi is használunk ilyeneket, amikor egyébként megszámlálhatatlan anyagokat akarunk megszámlálhatóvá tenni, például nem két *vízről*, hanem két *pohár*, *üveg*, *vödör*, *bordó* vízről beszélünk (amikor nem, mert „két vizet” rendelünk, akkor valamelyik mértékegységet, például az üveget alapegységként beleértjük). Azok a maják, akiknek a nyelvében kötelező az anyag típusára vonatkozó klasszifikátorokat használni, sokkal inkább figyelnek az anyagra, mint a formára. Ha például arra kérjük őket, hogy válasszák ki, egy kartonból készült kazettatartó dobozhoz melyik hasonlít jobban, egy műanyag kazettatartó vagy egy darabka karton, akkor az utóbbit választják, szemben azoknak a nyelveknek a beszélőivel, amelyekben nem kell kötelezően jelölni annak az anyagát, amiről beszélünk.

Ugyanez természetesen akkor is érvényes, ha a kötelező klasszifikátor az alakot, nem az anyagot jelöli. A NAVAHÓRA ez jellemző, a

két-három éves gyerekek már pontosan használják az alakra vonatkozó jelöléseket, és a hasonlóság alapjaként a formát részesítik előnyben a színekkel szemben. Ez az előzőhöz hasonló *triád-vizsgálatokban* derült ki: ilyenkor két tárgyat mutatunk az alanyoknak, és megkérjük őket, válasszák ki azt, amelyik szerintük jobban hasonlít egy harmadik tárgyhoz. Mindkét fölkínált tárgy mutat valamilyen hasonlóságot a harmadikkal, például az egyik hasonló alakú, a másik azonos anyagú vagy színű. A gyerekek általában gyorsabban válnak érzékennyé a színekre, mint a formákra, kivéve, ha kifejezetten olyan játékokkal játszanak sokat, amelyekben fontos a forma.

Különösen tanulságos volt az a vizsgálat, amelyben egy kétnyelvű navahó gyerekek eredményeit vetették össze középosztálybeli bostoni, és munkásosztálybeli harlemi gyerekek eredményeivel. Azokat a gyerekeket, akik domináns nyelve az angol volt, a szín, akik domináns nyelve a navahó volt, az alak vezette inkább a választásban – ugyanakkor a bostoni gyerekek, akik szülei gyakran vesznek építőjátékokat a kicsiknek, a navahó-domináns, a harlemi gyerekek az angol-domináns kétnyelvű gyerekekhez hasonlóan teljesítettek. A kísérletből egyértelmű volt, hogy nem kizárólag a nyelv befolyásolja az automatikus világértelmezést, de az is világos, hogy a nyelv is hatással van rá.

Nekem jobbra, neked keletre

Váratlan eredményekkel jártak a nijmegeni MAX-PLANCK INTÉZET kutatóinak térbeliségre vonatkozó vizsgálatai is – a térbeliség olyasmi, amiről sokáig úgy hitték, hogy univerzálisan gondolkodunk róla. Kétségtelenül vannak ilyen vonatkozásai is, de kiderült, hogy a nyelvi eltérések hatással vannak a beszélők térértelmezésére és viselkedésére is.

A nyelvek többségében az irányokat elsődlegesen nem abszolút módon, egy külső ponthoz vonatkoztatva jelölik (vagyis ahogy mi,

ha az égtájakhoz tájolóunk), hanem a beszélő emberhez viszonyítva, azaz az uralkodó hétköznapi irányjelölés a jobb–bal különbsége. Vannak azonban nyelvek, amelyek a jobb és bal oldalt csak a kézre alkalmazzák, az irányokat abszolút módon jelölik. Az észak-ausztrál GUUGU-YIMITHIRR nyelvben is így van ez, irányaik néhány fok eltéréssel a mi négy égtájunknak felelnek meg, azzal a különbséggel, hogy valójában nem az irányokat magukat, hanem egy-egy térnegyedet jelölnék. A nyelv beszélői könnyedén tájolódnak akkor is, ha kanyargós úton sűrű dzsungelbe viszik őket, s ott kell megmutatniuk az irányt – átlagosan nem tévedtek többet tizennégy foknál –, és a három-négy éves gyerekek vidáman használják az abszolút irányjelöléseket, miközben az európai négyévesek küzdenek a jobb és bal különbségével.

Amikor azt vizsgálják, befolyásolja-e ez a nyelvi sajátosság a gondolkodást, sokszor használnak két kártyát, amelyek egymás tükörcépei: az egyik bal oldalán mondjuk kék négyzet, jobb oldalán piros kör látható, a másik kártyán fordítva. A kártyák egy asztalon fekszenek, és az alanyokat megkérlik, hogy válasszák ki valamelyiket. A kísérlet helyszínén van egy másik asztal, ugyanilyen kártyákkal, de éppen háttal a másik asztalnak (vagy szemben vele), a lényeg, hogy az alany 180 fokkal forduljon, ha a másik asztal mögé áll. Arra kéri az alanyokat, a másik asztalról válasszák ki azt a kártyát, amelyik megfelel az első asztalról választottnak. A bal–jobb irányjelölést használó nyelvek beszélői értelemszerűen saját nézőpontjukat vetítik rá a kártyákra, ezért ha az első esetben azt választották, amelyik bal oldalán a kék négyzet volt, akkor a második asztalról a megfelelő módon elforgatott kártyát választják, vagyis azt, amelyikre ránézve ismét bal oldalon lesz a kék négyzet. Az abszolút tájolást használó nyelvek beszélői viszont az első kártya tükörcépet választják, hiszen ha az első alkalommal kelet felé esett a kék négyzet, akkor a második alkalommal is kelet felé kell esnie.

Ha egy nyelv mindkét irányjelölést ismeri, és beszélőinek egyes csoportjai a szubjektív, más csoportjai az objektív irányjelölést használják – ilyen nyelv a tamil –, akkor ugyanezt tapasztaljuk, a nyelvbe épített szemléleti eltérések tehát akkor is érvényesek, ha különben a nyelvi kifejezőeszközök ugyanazok.

A nyelvi relativizmust tesztelő kísérletek kedvelt tárgya a nyelvtani nem is. A vizsgálatok alapja többnyire az, hogy a nyelvek egy részében nincs nyelvtani nem (például a magyarban), más részében van – de ez sokféle lehet. Az angolban a természetes nemek a mérvadóak, de csak egyes szám harmadik személyben van jelentősége a nemnek, a németben, olaszban, franciában, spanyolban viszont minden főnévnek van neme, nem egyszer más, mint ami a természetes nem lenne. Mark Twain élcelődött azon, hogy a németben a fiatal lányok (*das Mädchen*) semleges neműek, a lovak is (*das Pferd*), a kutyák viszont hímneműek (*der Hund*), a macskák meg nőneműek (*die Katze*), beleértve a kandúrokat... A német és a spanyol különösen jó alapanyag a nyelv gondolkodásra tett hatásához, merthogy sok bennük az olyan szó, amelyek neme éppen ellentétes a két nyelvben.

A számos kísérlet közül mindegyikkel szemben támasztottak valamilyen – megalapozottabb vagy gyenge lábakon álló – kifogást, de van olyan vizsgálat, amelynek módszertanába nemigen tudtak belemkötni. Ebben spanyol és német anyanyelvű, de angolul is jól beszélő alanyoknak mutatták tárgyak neveit angolul. A feladat az volt, hogy írjanak olyan jelzőket, szintén angolul, ami elsőként eszükbe jut a tárgyról. Az eredmény: a megkérdezettek a tárgyakat olyan jelzőkkel jellemezték, amelyek anyanyelvükben az adott nemhez asszociálódnak. A németben a 'híd' jelentésű szó nőnemű, az adatközlők olyan szavakat társítottak hozzá, mint *karcsú, keskeny, törékeny, szép* – a spanyolban hímnemű, a spanyol anyanyelvűek számára a híd *nagy, bosszús, erős, veszélyes* volt. A 'kulcs' éppen fordítva: a németeknek – nyelvükben hímnemű a szó – *kemény, recés, nehéz, fém, hasznos*, a spanyoloknak viszont *arany, apró, csillogó, cseles* volt.

A végső bizonyíték arra, hogy a nyelv bizony akkor is befolyásolja gondolkodásunkat, ha nem nyelvi feladatot végzünk, az lehet, hogy amikor spanyol és német anyanyelvűeknek olyan szópárokra kellett emlékezniük, amelynek egyik tagja személynév volt, a másik egy főnév, könnyebben megjegyezték azokat a párokat, amelyekben a név neme megegyezett a főnév nemével. Azaz: a németek könnyebben megjegyezték, ha a *Patrik* nevet kellett az 'alma'-hoz kapcsolniuk, mint ha a *Patrícia*t, a spanyolok épp fordítva – mert az 'alma' a németben hímnemű, a spanyolban nőnemű.

A kognitív pszichológia kifinomult módszertani eszközökkel végzett kutatásai alapján is úgy tűnik tehát, hogy a nagy triásznak igaza volt: nyelvünk szemlélete befolyásolja gondolkodásunkat. Sőt: a közelmúlt kísérletei tulajdonképpen erősebb megfogalmazást is lehetővé tesznek, mint az eredeti **Sapir–Whorf-hipotézis** volt: a lexikai és nyelvtani különbségek nem egyszerűen észrevétlenül befolyásolják a gondolkodásunkat, és természetesnek mutatnak összefüggéseket, tulajdonságokat, amelyeket más nyelvek beszélői nem tartanak magától értetődőnek, hanem hatással van az emlékezésre, képek, bizonyos értelemben a színek érzékelésére, a hasonlóság megítélésére, tárgyak jellemző tulajdonságainak leírására, s ezt nemcsak verbális feladatok közben lehet tapasztalni.

A nyelv tehát nem determinálja, nem zárja ketrecbe gondolkodásunkat, hiszen tapasztalatainkat nem kizárólag a nyelv segítségével dolgozzuk föl, de észrevétlenül irányítja, mit tartunk magától értetődőnek, természetesnek, furcsának vagy abszurdnak. Már csak azért is, mert korán megszokjuk, hogy tapasztalatainkat a nyelv fogalmi hálója segítségével rendezzük el: ahogy cseperedünk, egyre kevesebbet rágcsáljuk a plüssmacit és a kisautót, ha föl akarjuk térképezni a tulajdonságaikat, viszont egyre biztosabban csoportosítjuk a könyv dínóit, zsiráfjait, orrszarvúit és elefántjait, akkor is, ha óvodába menet nem szoktunk velük találkozni. A nyelvi fogalomrendszer fölgyorsítja, megkönnyíti a világértelmezést, nem szívesen és nem is könnyen szabadulunk megszokott rendjétől.

A nyelvi relativizmus elve a vizsgálatának jutott szűk esztendőök után az utóbbi évtizedekben nemcsak újra megerősödött, hanem újabb és újabb elméleteket építettek rá az irodalomelméletben, a nyelvészetben, az antropológiában. És mivel bebizonyosodott, hogy nem légből kapott fantazmagória, komolyan kell vennünk mindazt, ami társadalmi értelemben következik belőle: hogy nyelvünk nemcsak tükrözi a kultúrát, de alakítja is. Megváltoztathatjuk-e világunkat, ha megváltoztatjuk a szavainkat? A következő fejezetben erről is beszélünk majd, most azonban van még dolgunk: az eredeti humboldti kérdést is meg kell néznünk, nevezetesen hogy hogyan tükröződik gondolkodásunk, kultúránk, világlátásunk a nyelvben.

A magyar észjárás

E kérdés megtárgyalását pedig egy magyar tudós munkájának ismeretetésével kezdjük, merthogy még mindig méltatlanul kevesen ismerik KARÁCSONY SÁNDOR gondolatrendszerét, melyet könyvek sorában, köztük *A magyar észjárás* címűben fejtett ki. Éppen emiatt olyan nagy a veszélye, hogy annyi minden más, jobb sorsra érdemes eszme, szó után a *magyar észjárás* kifejezést is sikerülhet agyagba dőngölni, hiszen azokban a kontextusokban, amelyekben újabban szerepel, leginkább a nyakas, önpusztító nemzetieskedés, kínos felsőbbrendűségi érzés és az önfelmentő kifogáskeresés kevercseként értelmezhető. Az eredeti kifejezésnek mindehhez semmi köze.

Karácsony végzettsége szerint magyar–német szakos középiskolai tanár volt, és sokáig tanított is, írt magyar nyelvtant, irodalomelméleti elemzést, de leginkább azért ismerik, mert kidolgozott egy teljes, egyedi filozófiai rendszert. Könyveinek szisztematikusan fölépített sorozata a teljes nevelés filozófiáját írja le, s ugyanilyen erővel hatja át minden sorát a transzcendens szemlélet – és a kulturális és nyelvi relativizmus.

Karácsony Bihar határában, Földesen született, egész életében azon munkálkodott, hogy a szegény származású, főként falusi tehetséges gyerekek hozzájuthassanak ugyanazokhoz az oktatási javakhoz, amelyek szerencsésebb körülmények közé született kortársaiknak magától értődők voltak, s ebbe beletartozott, hogy a budai polgári család sarját más történetekkel, példákkal, nyelven lehet rávezetni valamire, mint a munkáskerületben élő, s megint másképp, mint a tanyasi iskolába járó. Nyugodtan nevezzük csak tragikusnak, hogy pedagógiai szemléletének máig ellenáll a magyar iskolarendszer: Karácsony olyan iskolát akart, ahol a tanár és a diák partnerek, nem ellenfelek, ahol a tanár nem okítja és idomítja a gyereket, viszont jól ismeri diákjait, és korosztályuknak, érdeklődésüknek, gondolatviláguknak, otthonról hozott tapasztalataiknak a figyelembevételével alakítja hozzájuk a tudásra vezetés módját, s nem a diákokat kockafejűsíti a tananyag meg saját kényelme kedvéért.

A nevelés Karácsony szerint közvetlen ráhatással lehetetlen, csak a közösség szabályain és értékein keresztül lehetséges. A tanárnak szívesebben abban kell segítenie a diákot, hogy maga érezzen rá a problémák megoldásának, a tudás megszerzésének örömeire, hogy a tanár ne beletölcsérezni próbálja az ismereteket a gyerek fejébe, az iskola ne bifláztasson, hanem annak adjon teret, hogy a gyerek megtanuljon gondolkodni, kérdezni, bírálni, vitázni, a sorok között olvasni és fölismerni az összefüggéseket, végső soron hogy felnőtt ember legyen belőle, s ne csak nagykorú. (Ha valakinek esetleg ismerős mindez: nem véletlenül az, az oktatáskutatók folyton ezt javasolják, és a 2000-es évek elején – nem ellenszélben, de ellenviharban elkezdődött a magyar közoktatás hasonló szellemű átalakítása. De sosem valósulhatott meg, nem kis részben azért, mert a tanárok közül sokan rettegtek a szabadság felelősségétől, s azért, mert valami oknál fogva a szülők egy része is nagyobb biztonságban vélte gyermekét a szegény poroszokról elnevezett rendszer agymosó kaszárnyáiban. Aztán rendre kiderül, hogy mégsem olyan élvezetes annak a vaskéznek a simogatása.)

Ha most valaki lelkesen fölvasárolja Karácsony újra kiadott könyveit (és tegye csak), nem árt, ha óvatos: az avatatlan olvasó könnyen szív-szélhűdést kap az ósdinak látszó terminológiától, a szokatlan nyelvhasználatától: írásaiban hemzsegnék egy olyan paraszti életnek a képei, amelyek ma már a mezőgazdasági munkát végzőknek sem ott-honosak, mindent átítat a vallásos hit, és nagy gyakorisággal bukkan föl a *magyar*, ráadásul többnyire szembeállítva az *európai*-val. Ne ítéljük azonban elsőre: már megtanultuk, hogy minden kultúrát csak önmaga fogalmi rendszerében, gondolkodási keretében szabad értelmezni, ha nem akarunk árokba csúszni akár latyakos, akár jeges havakon. Karácsony rendszerét, terminusait, szemléletét is csak akkor értjük meg, ha nem a nekünk ismerős, de az ő rendszeréhez képest külső, attól idegen jelentéseket gyömöszköljük bele.

Karácsony kiindulópontja WILHELM WUNDT modernizált néplélektana volt – németországi tanulmányai során hallgatta Wundt talán legismertebb nyelvész tanítványának, az újgrammatikus iskola vezéralakjának, HERMANN PAULNAK az előadásait. Wundt tíz tömzsi kötetben foglalkozott azzal, hogy a nyelv, a mítoszok, a vallás, a művészet hogyan mutatják meg egy nép világvilágát. Karácsony ezt úgy alakította tovább, hogy az egy-egy népre jellemző társaslélektani viszonyok a jogban, a művészetben, a tudományban, a társadalomban és a vallásban fejeződnek ki, s mindezek bonyolult viszonyrendszert alkotnak egymással – ha máshol nem, hát az ezeket a viszonyokat összefoglaló táblázatokban végképp nyilvánvaló a Karácsony gondolkodását meghatározó másik nagy szellemi vonulat, a strukturalizmus hatása. Ugyanaz a forrás tehát – Humboldt, Wundt és a strukturalizmus –, mint a nagy relativista triásznál, és a nyelv is ugyanazért kapott kiemelt szerepet: mert meggyőződésük szerint a nyelv a kulcs a gondolkodásmód föltárásához, hiszen minden társas érintkezés a nyelv segítségével zajlik, a nyelv a „társaslelki működések” alapja.

Karácsony két alapvető nyelvi–gondolkodási szerveződési módot különböztetett meg, a *mellérendelőt* és az *alárendelőt*, s noha ezek

lazán kapcsolatba hozhatók azzal, amit az iskolában alárendelő és mellérendelő viszonyként tanultunk, messze nem azonosak vele. Úgyhogy csak óvatosan itt is. A mellérendelés magában foglal valamiféle közvetlen kapcsolatot, személyességet, saját tapasztaláson alapuló nyelvi képeket, folyton megújuló metaforákat, az emberi kapcsolatokat illetően pedig a kölcsönösség gesztusát – ez nem egyenrangúságot jelent, az alá- fölérendeltségi viszony is lehet mellérendelő típusú, ha a felek együttműködve alakítják a viszonyt, és az egyenrangú viszonyból is hiányozhat a kölcsönösség, ha alárendelő típusú – talán úgy a legérthetőbb, ha azt mondjuk, nem partneri – viszonyban vannak a résztvevők. Mert az alárendelő viszony természetesen a mellérendelő ellentéte: Karácsony szerint az alárendelő gondolkodásra az absztrakció, az eltávolítás jellemző.

Segíthet a karácsonyi értelemben vett mellérendelés, illetve alárendelés megértésében: ezek a fogalmak kísértetiesen emlékeztetnek a haszid folklór megismertetésében is jeleskedő MARTIN BUBER lét-filozófiájának Én–Te (*Ich–Du*), illetve Én–Ő (valójában Én–Az, *Ich–Es*) viszonyára. Az elsőben két létezőt – lehet az személy, állat, növény, tárgy is akár – kölcsönösségen, egymásra irányultságon alapuló, dialogikus viszony, együttlétezés köt össze; a második ennek lényegében az ellentéte, amikor valaki maga alá rendeli, objektiválja a vele kapcsolatba kerülő embert, állatot, tárgyat, monologikus viszonyt alakít ki vele. Az Én–Te viszony akkor is személyes, mert egymásra irányuló, ha egy tárgyhöz viszonyulunk így (mondjuk valódi megismerési vágygal tanulmányozzuk), az Én–Ő viszony pedig akkor is tárgyiasult, ha két ember közül bár csak az egyik nem veszi figyelembe a másik ember mivoltát, vagy egyszerűen nem érdekli a másik.

Mit jelent ez a nyelvben? Részben valóban a mellérendelő, illetve alárendelő mondatok gyakoriságát és típusát, de csak alig ezt, sokkal inkább az absztrakció fokát, amely Karácsony szerint a nyelvtenban

is megnyilvánul. Karácsony szerint a mellérendelésre a viszony kiemelése a jellemző, hogy valami csak valami máshoz képest önmaga – a tanár ücsöröghet a katedra mögött, amennyit akar, diák nélkül nem tanár, a munkaadó munkavállalók nélkül nem tud mit kezdeni az üzemével, s mindez persze fordítva is érvényes.

Ha mellérendelő viszonyban vannak, az azt jelenti, hogy úgy beszélnek, viselkednek, hogy kiderül: ennek a kölcsönösen függő viszonynak tudatában vannak. Nyelvtani példával: a magyar a birtokon (is) jelöli, hogy összetartozik a birtokossal, a német nem (*a kutyának a fark-a; der Schwanz des Hundes*). Figyeljük meg, hogy a testrészneveket, a rokonságneveket szinte csak birtokviszonyban használjuk: ritkán beszélünk úgy általában bátyról és húgról (nehezünkre is esik, kiejteni is, leírni is), csaknem mindig valakinek a bátyjáról vagy húgáról van szó, mert ezekben a szavakban a konkrét viszony jelölése a fontos.

Az alárendelésre viszont éppen az elvonatkoztatás jellemző, az, hogy a gondolkodás egyetlen középpontba állított fogalom köré szerveződik. A németben nincs abban semmi furcsa, ha „a fivér” vagy „a nővér” csinál ezt-azt („mikor elállt az eső, a fivér elment a boltba”), a magyarban viszont *valakinek* a fivére vagy a nővére csinál ezt-azt: kevés olyan kontextus van, ahol ne lenne kötelező a fivér, nővér kötődését is jelezni.

A mellérendelő gondolkodás és nyelvi megformálás képszerűbb, közvetlenebb, az alárendelő elvontabb. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az alárendelőben nincsenek metaforák, csakhogy a mellérendelő gondolkodás képei konkrétak, a metafora forrása valós helyzet, kép, tulajdonság, például a macska valóban kerülgeti a forró ételt, ha meg akarja enni, de még nem meri. Az elvontabb alárendelő gondolkodásban viszont a metafora, amivel jellemezni akarunk egy helyzetet, maga is újabb értelmezendő metafora. Karácsony németből hozott példájával: „Ha a szárnak túl jól megy, a jégre megy táncolni.” (*Wenn es dem Esel zu gut geht, geht er aufs Eis tanzen.*) Ebben a *számár*

(buta ember), a *jégre megy* (veszélynek teszi ki magát) és a *táncolni* (örömet, elégedettségét kifejezni) önmagában is metafora.

Aztán ha például egy nyelvben a fogalmak túlnyomó többségére rögzült, bevett kifejezéseket használnak (azaz nagy a nyelv *lexikalizálódott* kifejezőkészlete), akkor a kifejezésekben megbúvó egykori metaforák egy idő után fosszilizálódnak, magát az új fogalmat fogják pusztán fölidézni, a metafora elveszti a kapcsolatot egykori forrásával. (Jönnek azonnal a metaforák, és akkor világosabb lesz ez is.) A mellérendelő gondolkodásban–nyelvben kevesebb a rögzült jelölés, így több az alkalmi megoldás, de ezek értelemszerűen, éppen alkalmiságukból adódóan, előbb kapcsolatban állnak az aktuális beszélő személyiségével, hangulatával és a kontextussal, ezért aztán nagyobb a kifejezőerejük is. (Olyasmi ez, mint hogy a pszichológusok szerint a túlságosan jó memória gátolhatja a kreativitást, merthogy kész válaszok és megoldási módok hívhatók elő olyankor, amikor mások kénytelenek maguk megoldást keresni.)

Az alkalmi és a rögzült kifejezés közötti különbség időnként kristályosan tisztán mutatkozik meg: amikor úgy érezzük, a másik szinte költő (nem véletlenül, hiszen a szépirodalom metaforáit is akkor értékeljük nagyra, ha eredeti módon kapcsolnak össze képeket). Nekem ilyen volt például, amikor török beszélgetőtársam rögtönözve mondta egy kisfiúra, akit én a bevett hajszínnévvel szimplán *vörösnek* minősítettem volna, hogy „sárgadinnyebél-színű hajú” (*kaşuniçi renkli saçlı* – valóban az volt, és tényleg nem is vörös), vagy amikor a „jó étvágyat”-ra nem a szokványos, éppen ezért semmit sem jelentő, pusztán udvariaskodás „jó étvágyat”, esetleg „neked is”, „viszont” volt a válasz, hanem az, hogy „együtt legyen” (*beraber olsun*) – ami magyarra fordítva idétlenül hangzik, de abban a helyzetben élő és valódi kívánság volt, az együtt étkezés rítusának megtisztelése.

Természetesen egy nyelven, egy társadalmon belül is lehetnek ilyen különbségek, ha nem az agyonmosott, kopott köszönésekkel nyitunk vagy búcsúzunk, és pontosan tudjuk, mennyivel jobban örülünk mindannyian egy személyre szabott karácsonyi, születésnap,

újévi jókívánságnak, mint a kötelező odavetettséget keltő BÚÉK-nak – valljuk be, ennél kínosabb kíváncsúságot nehéz találni, talán az újabban terjedő, viccesen egyéninek szánt, valójában mindent előntő születésnap *Boldogot!* lehet méltó párja: olyanok ezek, mint pénzt adni ajándékba, ráadásul boríték nélkül.

Elővehetjük megint kedvenc színneveimet is, ha már a sárgadinnye-bél-színű hajú gyerek előkerült: a meggy, az olíva, a lazac színe és a *meggypiros, olíva zöld, lazacszínű* között még nagyobb eséllyel érzünk élénk kapcsolatot, mert ezek a színnevek sokkal kevesebb magyar anyanyelvű idiolektusában váltak önálló színnévvé, mint mondjuk a *bíbor, bordó, narancs(sárga)* és *rózsaszín*.

Karácsony a mellérendelő viszonyt nevezi *magyar*-nak, az alárendelőt *német*-nek, *indogermán*-nak, *nyugat-európai*-nak, kezdetben azért, mert – saját bevallása szerint – valóban így gondolta, nem sokkal később a *magyar* már általában véve 'keleti'-t jelentett nála, olyasféle módon, ahogyan Whorf létrehozta a „sztenderd általános európaiat”. Mire azonban közeledett rendszerének teljes kidolgozása végéhez, a *mellérendelő* szemlélet a 'humánus, emberközeli, személyes' jelentést vette föl, s természetesen létrehozhatta és megélhette bármelyik nép, magyar, román, német, nyugat-európai egyaránt, mint ahogyan a magyar társadalomban is volt számos alárendelő típusú, az emberi kapcsolatokat tárgyiasító viszony, Karácsony legnagyobb bánatára. E szerencsétlen elnevezés miatt szokták szegény Karácsony Sándort időnként leturanistázní és lenacionalistázní – történhet ez büszke melldőngetéssel és gúnyos lefitymálással egyaránt, attól függően, hogy a turanizmust és nacionalizmust a címkéző dicső eszmének vagy kártékony bornírtságnak tekinti. Akárhogy is, maga a besorolás ostobán bántó, előállítója nyilvánvalóan semmit nem tud Karácsonyról, aki nyíltan elutasította a fajelméletet, és szintén nyíltan tett hitet a gondolkodási módok, kultúrák és népek egyenrangúsága mellett.

Érdekes – vagy talán annyira nem is, inkább természetes, ismerve az uralkodó nyelvészeti paradigmákat – hogy Karácsonyt a magyar

nyelvészek alig ismerik (rosszabb esetben felületesen ismerik és lenézik), noha filozófiai rendszerének középpontjában a nyelv áll. A neveléstudományban tevékenykedők számára persze megkerülhetetlen, és a pszichológusok is többen foglalkoznak vele – talán a wundti indíttatás miatt, hiszen Wundt nemcsak néplélektanával vált meghatározóvá, elsősorban az antropológia, szociálpszichológia, nyelvészet számára, hanem ő volt a kísérletes pszichológia megteremtője is. Dehát lassacskán csak bekerül majd végre Karácsony Sándor a magyar nyelvtudomány történetébe (természetesen vannak néhányan, akik számára mindig is ott volt, de kicsike klub ez). Igaz, terminusait ma már nem használjuk, és számos állítása, részmegjegyzése tarthatatlan lenne, ha mai értelmezési keretünkbe illesztve ítélnénk meg – ha azonban nem a konkrét kijelentéseket (bár azok között is van jónéhány időtálló), hanem a mögöttük húzódó szemléletet, nyelv- és kultúrafilozófiát vesszük alapul, akkor joggal mondhatjuk, hogy Karácsony a modern antropológiai nyelvészet, szociálpszichológia, pszicholingvisztika, kognitív tudományok és pedagógia számos, azóta empirikusan igazolt megállapítását előlegezte meg.

Az egyik ilyen, hogy abban a gondolkodásban és nyelvhasználati módban, amit ő mellérendelő szemléletűnek nevezett, a kijelentések (tagmondatok, mondatok) értelmezési rendben követik egymást: az időrend, az oksági viszonyok, összefüggések kirajzolódnak abból, ahogyan a mondandót megszerkesztjük. Ma már jól tudjuk, hogy az események és egyáltalán, az élet ilyen szubjektíven logikus narratívákba rendezése nemcsak gondolkodásunk alapvető szervezője, hanem az emlékezeté, az önkép kialakításáé is. A gyerekek elsőként ezt a narratívaszervezést tanulják meg, és az sem véletlen, hogy anyatigrisként vigyázunk a magunkról, másokról és világról szóló magyarító meséinkre, ezért védelmezzük őket akár a tényekkel szemben is – mára közkeletűvé vált kifejezéssel, ezért kerüljük a kognitív diszszonanciát, mint ördög a tömjénfüstöt, inkább kizárjuk elménkből

azokat az ismereteket, amelyek megrengetnék gondosan kiépített belső történeteink világát.

Sok más hasonló példát lehetne mutatni arra, hogy Karácsony meglátásait igazolták az utóbbi évtizedek empirikus kutatásai. A legfontosabb talán mégis annak a fölismerése volt, hogy az ember nemcsak a köznapi szólás, vagy inkább közhely szintjén „társas lény”, hanem valóban, evolúciós értelemben az: biológiailag sem tud más lenni. Ma már tudjuk, hogy a csoportos élethez való alkalmazkodás genetikusan öröklődő, egyetemes emberi tulajdonságainkba is bele van kódolva: a szabálykövetés, a közös cselekvésre való hajlandóság, a tekintetkövetés, a figyelem összehangolása, az agresszió csökkentése a csoporton belül, illetve a csoportkohézió növelése minden lehetséges más eszközzel is, az elme- (vagy tudat)olvasás magas szintje, a tanulásra és a tanításra való hajlam stb. Ezek a tulajdonságok tették lehetővé az emberre jellemző kulturális produktumok létrehozását, például a rítusok kialakulását, a mítoszok, a vallás, később a (csoport)történelem megjelenését, a komplex szokásrendek kifejlődését.

És természetesen a nyelv kialakulását is. A nyelv, ha tetszik, kétszeresen is társas jelenség. Egyrészt a társakkal fenntartott viszony folytonos jelzésére szolgál: emlékezzünk csak, bármit mondunk, nyelvhasználatunk jelzi, hogy kik vagyunk, kinek gondoljuk magunkat, és milyen viszonyba helyezük magunkat beszédpartnerünkkel – erre való a nyelvi változatosság. Másrészt értelemszerűen a nyelv segítségével örökítődik tovább a kultúra összes verbális vonatkozása – márpedig a kultúra ugyan nem kizárólag, de legnagyobbbrészt mégis csak nyelvhez kötődő egységekből áll.

Így már mindjárt nem olyan csodabogár Karácsony Sándor, mint amilyennek láttatni szeretik az akadémiai életben kétségtelenül egyedi fogalmazásmódja miatt. Most nem arról van szó, hogy kortársai közül sokan – GOMBOCZ ZOLTÁN, Kodály, Bartók, SÍK SÁNDOR, Németh László, SZEKFŰ GYULA, VERES PÉTER – tisztelték és

barátai voltak, hanem arról, hogy Karácsony szemlélete természetesen közeli rokonságban áll mindazokéval, akik valamilyen módon szintén Humboldt nyelvfilozófiájából indultak ki, vagy legalábbis ahhoz hasonlóan társas, közösségi teremtménynek tekintették a nyelvet és a kultúrát, nem pedig eleve adott, univerzális ideák esetlegesen, a lényegét nem érintően különböző leképezésének. A gondolatrendszer rokonsága (mondhatni a „családi hasonlóság”) elegáns famíliát hoz létre, fényes nevekkkel: csak a kortársak közül közéjük tartozik a nyelvfilozófus LUDWIG WITTGENSTEIN, az irodalmár MIHAIL BAHTYIN, a pszichológus LEV VIGOTSKIJ, az antropológus BRONISŁAW MALINOWSKI, Buberről már volt szó – valamennyien tudományterületük ikonjai, de ennél fontosabb, hogy a gondolkodás óriásai.

Metaforák mindenfelé

Közéjük tartozott természetesen a nagy antropológiai triász, Boas, Sapir és Whorf is. Az ő relativizmusuk kapcsán bőven volt szó arról, hogy a nyelv belső viszonyai, jelentései valóban befolyásolhatják gondolkodásunkat. Azt is tudjuk, hogy a kapcsolat a másik irányban is él: egy-egy közösség automatizált, reflektálatlan világszemléletét, értékrendjét, természetesen tartott világértelmezését, belső hatalmi viszonyait, emberi kapcsolatainak jellegét nagyon érzékenyen mutatja a nyelv – láttuk a korábbi részekben, éppen ezekkel a nyelvben kitapintható kulturális és társadalmi viszonyokkal foglalkozik az antropológiai nyelvészet, a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet. A két irány természetesen nem szembenáll egymással, hanem kiegészíti egymást: a relativizmus képviselői sosem mondták, hogy csak a gondolkodás hat a nyelvre, vagy csak a nyelv hat a gondolkodásra, mindössze kutatásuk fókuszát állítják be egymástól eltérően. Karácsonyt is az érdekelte, hogyan bontható ki a nyelvből az éppen a nyelv által közösségivé váló gondolkodás (csak a *társaslélek*-nek ma

már *habitus* vagy *kultúra* volna a neve), s hogy ha ezt megismertük, hogyan alkalmazhatjuk mindezt a pedagógiában.

Hasonló kérdéseket tesz föl az az irányzat is, amelyet kognitív nyelvészetnek neveznek: mit bogozhatunk ki a nyelv tanulmányozásával a gondolkodásról, arról, hogyan alakítjuk ki fogalmainkat, mi az, ami univerzálisan emberi, s mi az, amit saját kultúránk miatt tartunk csak „evidensnek” – és hogyan alkalmazható az élet különféle területein mindaz, amit a nyelv elemzése segítségével megtudunk az emberről?

A kognitív nyelvészeti kutatásokból elsősorban a metaforaelmélet vált ismertté, teljesen érthetően, mert megkapó élmény, amikor restauráljuk a hétköznapiakban agyonhasznált, megkopott, már észre sem vett metaforáink fogalmi kapcsolatait, és megjelennek eredeti színeik – ennek a munkálkodásnak az életrehívását elsősorban GEORGE LAKOFF nevéhez kapcsolják. Lakoff és munkatársai, tanítványai a nyelv metaforikus szerkezeteiből indultak ki, hogy választ kapjanak az előbb sorolt kérdésekre, és kutatásaik megerősítik Karácsony olyan vadnak látszó kijelentéseit is, mint hogy az elsődleges (mellérendelő) metaforák a testi tapasztalásból származnak.

A fejezet elején bajmólódtunk már egy keveset a metafora és a metonímia különbségével (nevezetesen hogy az egyik hasonlóságon, a másik „érintkezésen”, azaz rész-egész vagy ok-okozati viszonyon alapuló névátvitel). Most, sajna, az a szomorú hírem van, hogy az a metafora és metonímia klasszikus, retorikai értelmezése volt – a kognitív nyelvészetben mást jelent a metafora és a metonímia. Jó, a kognitív nyelvészeti értelmezés nem minden ízében más, mint a retorikai, vannak átfedések köztük, de éppen ezért figyeljünk még inkább a különbségekre. Mindenekelőtt: a kutatás ebben az elméleti keretben nem a nyelvi formára, hanem a mögötte húzódó, a kifejezés által megjelenített fogalomra irányul, éppen ezért **fogalmi metaforának** nevezik.

A fogalmi metafora két fogalom összekapcsolása, még hozzá úgy, hogy az egyik fogalmat egy másik fogalom sajátosságaival jellemezzük. Klasszikus példával: a vitát a „háború” fogalmi keretében írjuk

le. *Szembenálló* felekről beszélünk, akik időnként *legyőzni*, időnként *meggyőzni* készülnek egymást, érvekkel *fegyverkeznek föl*, *szópárbajt*, *szócsatát vívnak*, aztán egyikük *föladja álláspontját*, mert *megtörik* a másik érvei alatt, *visszavonul*, *megadja magát*, ha úgy érzi, hogy túl sok érve *esett el*, *semmisült meg*. Jól látszik: a jobban ismert fogalomhoz (*báború*) kapcsolódó ismereteket, tulajdonságokat, asszociációkat, kifejezéseket, azaz a *forrástartomány* elemeit vetítjük rá az elvontabb fogalomra (*vita*), még hozzá szisztematikusan, tehát több érintkezési pontot létrehozva alkotjuk meg a *céltartományt*. A megfeleltetés tehát többszörös, de soha nem teljes, hiszen a forrás- és a célfogalom természetesen különbözik egymástól. Mégis: a forrásfogalom sokat segít a célfogalom értelmezésében. Épp erre van kitalálva, hiszen a forrásfogalom a jól ismert, megtapasztalható, konkrét fogalom, amely kézzelfoghatóbbá, érthetőbbé teszi az egyébként homályosabb, elvont célfogalmat. Elvont fogalmakról a hétköznapi nyelvben nem is tudunk másképp beszélni.

Egy-egy fogalmat több forrástartományból is értelmezhetünk: a szerelem lehet valamiféle „gödör, csapda” („sötét verem”), amibe *beleesünk*, nem tudunk *kikecmeregni*, *kimászni*, *kiszabadulni* belőle, nem tudjuk *elkerülni*. Lehet szintén „háború”, amelyben *bódítunk* vagy *megbódolunk*, *ellenállunk* vagy *megadjuk magunkat*, ha sikeresen *ostromolnak* – de „tűz” is lehet, ennek megfelelően *lángolunk* valakiért, *égg*, *lobogó*, *tüzes*, *lázás*, *heves*, *forró*, *szikrázó* érzellemmel, amíg nem *bagy alább*, mert akkor már csak *parázslik*, *elhamvad*, aztán *kibúny*. A *lázás* egy következő forrástartománynak is része, eszerint a szerelem „betegség” (a betegség szintén „gödör”, amiből *ki kell mászni*, *ki kell gyógyulni*), *lázás*, *magatebetlen* állapot, *gyötrő szenvedés*.

A gödröt nem véletlenül forszírozom: átvezet minket ahhoz a megfigyeléshez, hogy az egyes irányok – például *fönt–lent*, *bal–jobb* – következetesen polarizálódó értékjelentéseket hordoznak. A *bal–jobb* a magyarban egészen egyértelmű, hiszen a *jobb* fölismerhetően őrzi a *jó* tövet, megegyezik annak középfokával. A *bal* viszont negatív kifejezésekben fordul elő: *balfék*, *balfácán*, *balkézről került*, *ballábbal*

kelt föl – így aztán ne csodálkozzunk, ha az, aki életében először hallja a *baloldali* és a *jobboldali* (*balos, jobbos*) kifejezést ideológiákra vonatkozóan, és fogalma sincs sem az eszmékről, sem az elnevezés kialakulásának kulturális hátteréről, az automatikusan a jobboldalnak nevezett pártokkal fog szimpatizálni. A *baloldali* mint kifejezés reménytelen küzdelmet vív a nyelvbe kódolt rejtett értékítélet ellen.

Nem igényel hosszas magyarázatot az sem, hogy a *lent, le* a negatív, a *fönt, föl* a pozitív jelentéseket vonzza: lehet valaki *földobva* vagy *levert*, ha *lelomboztuk, lekonyult*, de majd *fölvidul*. Az ilyen típusú fogalmi asszociációk az elmélet szerint végső fokon közvetlenül a tapasztalatból származnak: az ősi tapasztalás pedig azt mondja, hogy a sok – élelem, nép, fegyver, eszköz – jobb, mint a kevés, ami pedig sok, az magas. Ugyanilyen egyszerű a jobb–bal értékmegoszlásának oka: az ember mint faj dominánsan jobbkezes.

Íme az ember

Túlságosan, már-már romantikusan ábrándozónak, naivnak tűnik? Annak. Hozzászoktunk a posztmodernnek titulált világ rafinált absztrakcióihoz, meg ezek bonyodalmas dekontstrukcióihoz. De az evolúciós pszichológia megállapításai ugyanilyen együgyűnek tűnhetnek, pusztán azért, mert azt vizsgálják, hogy az emberi kultúrák ma is létező univerzális elemei közül melyik jött létre az egykori környezethez való alkalmazkodás révén – mert hát hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy fajunk biológiailag ugyanolyan most is, mint volt ötven, száz vagy százötven ezer évvel ezelőtt. Szemléleteink, kultúráink sokfélesége mögött máig ott rejtőzik a kultúrák egyetemes tulajdonságainak kis csoportja, s ezek fogalmi háttere, szemlélete nyilvánvalóan primer tapasztalatokon nyugszik, az azonosságok nem egyszer a biológiai beágyazottsággal, sőt olykor – mint a színnevek megjelenési sorrendjéből is láttuk legutóbb – a nyers fiziológiával magyarázhatók.

A fogalmi metaforák éppen azt mutatják, hogy az emberi gondolkodás, szemlélet kiindulópontja leginkább az ember önmaga. A

térbeliség kifejezéseiben ő az origo, hozzá képest van valami elöl, hátul, jobbra, balra, alul, fölül. A különböző nyelvekben hemzsegeknek azok a metaforák, amelyek az ember testrészeit vetítik rá a külvilágra, a magyarban is tömegével találunk ilyet, csak néhány példával: a hegynek *lába*, *báta*, *gerince*, *dereka*, *oldala*, *gyomra* van, a folyó forrása *fő*, és *torkolattal* kapcsolódik más vízhez, a fésűnek, gereblyének *foga*, bögrének, szatyornak, fazéknak *füle*, a cipőnek *nyelve*, *talpa*, *sarka*, *orra*, az edénynek, medernek, csónaknak *feneke*, a széknek *lába*, *karja*, *báta*, a ruhának *ujja* van. Ennél sokkal áttételesebb testi metaforákat is fogunk látni (az *áttételes* maga is metafora: a gondolkodásra, absztrakcióra vonatkozik, de ismét fizikai, testi képpel írja le).

Az ember igen jó – a legjobb – a fajtársak, más állatok szándékaiban a kifürkészésében, és kényszeresen szándékot lát mindenben. Nem is tudunk másképp beszélni, mint hogy értelemmel, szándékokkal rendelkező lényekre jellemző cselekvésekkel írjuk le a természeti jelenségeket, a tárgyak egymásra hatását: a nap *kisüt*, a szél *fiúj*, a kidőlt fa *elzárja* az utat, az eget *elborítják* a felhők, a kalapács *megüti* a lábam, ha ráejtem, és így tovább – pedig a napnak eszében sincs sütni, a kidőlt fának legkisebb gondja is nagyobb annál, hogy elzárja szegény az utamat. A nap nap, fizikai jelenség, a fa meg éppen az útra dőlt, egyszerűen ott van. (Mégis: mennyivel szemléletesebb azt mondani, hogy „eszében sincs” sütni, meg hogy „legkisebb gondja is nagyobb”...)

Az érzelmekre, térbeliségre, időre, énképre, erkölcsre vonatkozó alapmetaforákban szintén az ember elsődleges tapasztalása jelenik meg. A harag fogalmának szervezését például a „forró folyadék” szolgáltatja: ha valaki haragos, akkor *fortyog* benne az indulat, *saját levében fő*, majdnem *fölrobban*, *szétveti* a *sisteryő* düh, aki könnyen haragra *lobban*, az *forrófejű*, *heves*, és *le kell húlnie*. (Ehhez kell egy másik metafora is, az, hogy „az emberi test edény” – ez szintén az alapmetaforák egyike.)

A gondolat, illetve az ehhez szorosan társított beszéd (szó), szöveg befogadásának fogalmát az „evés” fogalma segít értelmezni: *éhezünk* és *szomjazunk* rá, *földolgozzuk*, *megemésztyük*, *eltelünk*, *jóllakunk* vele,

szellemi, lelki táplálékunk, ha tetszik, akkor *habzsoljuk*, de találkozunk *nyers* ötletekkel, ezeken *rágódunk*, olykor pedig *megfekszi a gyomrunkat*.

Természetesen szó sincs arról, hogy az alapmetaforák létrejöttük után megkövesednek, lezárulnak, ellenkezőleg, vadonatúj kifejezések is csatlakozhatnak egy-egy fogalmi metaforához. Éppen ez a lényegük: ha a fogalmi metafora létrejött, a későbbiekben már magához, saját fogalmi tartományához igazítja a gondolkodásunkat, és olyan kifejezésekkel egészítjük ki, amelyek megfelelnek az alapmetaforának. A *befűt* valakinek vagy a *kiengedi a gőzt* ihletője közvetlenül talán a gőzgép volt, de – minthogy gőzről van szó – tökéletesen illeszkednek abba a sorba, hogy a harag „forró folyadék”, és aki nem látott még gőzgépet, az is láthatott túlhevített kályhát és fedőt emelgető forró gőzt.

Már ebből is világos, hogy az alapvető fogalmi metaforák valóságosan megtapasztalt jelenségekre épülnek. „A vita háború” metafora mögött Lakoff szerint valójában nem is a háború az elemi élmény (szerencsére), hanem a kisgyerek *badakozása, küzdelme* a gondozói akarat – tisztábatevés, fürdetés, öltöztetés, szemüveg megszerzésének megakadályozása, hajtépés leállítása stb. – ellen. Ezt a testi tapasztalatot kísérik azok a kifejezések, amelyekből fölépül a harc, dulakodás fogalma, később aztán ehhez társul a kortársakkal való huzakodás élménye, aztán a jó esetben csak könyvekből, filmekről, iskolai tanulmányokból megismert háború fogalma.

Fog-almaink

Csak azért hozok még egy példát, mert az előző metaforákat ma is könnyedén kibontjuk, van viszont egy olyan alapmetafora a magyarban, amely a legszemléletesebben mutatja, mennyire szeretjük, ha egy-egy jól ismert testi tapasztalat *tapint-batóvá, föl-fog-batóvá, ér-thetővé, ér-zékelhetővé* tesz elvont fogalmakat. Néhány bekezdéssel korábban azt írtam: „a forrásfogalom a jól ismert, megtapasztalható, konkrét fogalom, amely kézzelfoghatóbbá, érthetőbbé teszi az egyébként homályosabb, elvont célfogalmat”. Azaz akkor értünk jól valamit, ha

kezzelfogható – azaz a fogalmi metafora: a megértés „valaminek a megfogása”. De alátámasztja ezt más kifejezés is? Alá bizony. Előfordultak már sokszor ebben a fejezetben ezek a szavak: *ért, megért, értelmez, fölfog, fogalom* – a *megért* töve ugyanaz az ige, mint az *el-ér, meg-ér-int, ér-ez* töve, a *föl-fog*-ban és szócsaládjában tisztán fölismerhető a *fog* ige.

Lakoff szerint a fogalmi metaforák létrejöttének oka az agy működésében keresendő: ha két neuronkör többször párhuzamosan aktiválódik, előbb-utóbb összekapcsolódnak (az egyik aktiválása a másikat is aktiválja). Nemcsak két fogalom kapcsolódik így össze, hanem két érzékelési élmény is – ezeket nemnyelvi metaforáknak is nevezik. Ezen alapul a művészet: amikor egy kép nem pusztán vagy nem elsősorban az ábrázolt tárggyal, hanem színeivel, formáival, elrendezésével kelt bennünk érzelmeket, vagy egyenesen beleképzünk magunkat a képbe, nem is csak ember, hanem akár egy ott megjelenített növény vagy tárgy helyzetébe is – mert egyébként miért fájna nekünk egy cédrus magányossága. A nemnyelvi metafora par excellence példája a PROGRAMZENE: vacogunk Vivaldi tompán csillogó, ezüstszürke, jégcsapos, kopár téli erdejében, Smetana zenéjétől látjuk („megképzik előttünk”), hogyan dagad csermelyből hömpölygő folyóvá a Moldva, és azért volt tökéletes a MALÉV-szignál, mert anélkül is a felhők fölötti, sugárzó kék szabadságba röptetett, hogy tudtuk volna, légitársaság zenéjét halljuk (ha tudtuk, akkor pláne). A teába mártott MADELEINE íze sem csak gondolati emlékeket, hanem elsősorban hangulatokat, képeket, illatokat és dallamokat is fölidézhet bennünk. Az első szerelmünktől kapott csokipecsétes fehér kis plüsskoalát sem a narratív emlékek, hanem az ötévente egyszer ezredmásodpercekre újraélhető hangulat – színek, illat, érzés – kedvéért őrizgetjük.

Ha a testi érzékelés által aktivált neuronkör egy fogalom neuronmintázatával aktiválódik párhuzamosan, akkor abból elsődleges, közvetlen tapasztalásra épülő fogalmi alapmetafora jön létre – számos példát láttunk erre. Az alapmetaforák éppen azért hasonlóak nagyon sok nyelvben, mert forrásfogalmuk, a testi tapasztalás értelemszerűen azonos.

Az alapmetaforákra aztán nagy változatosságban épülnek rá további metaforák, összetett fogalmi metaforákat hozva létre, ezek az újabb és újabb rétegek már igencsak különbözhetnek kultúránként. Két komplex fogalom összevegyítéséből létrejöhet egy harmadik, mindkét forrásától elkülönülő fogalom – a „magyaros pizza” például a ’pizza’ és a ’magyaros étel’ (pl. kolbász, szalonna, hagyma, csípős paprika) fogalmát vegyíti össze egy harmadik, korábban nem létező fogalommá. A fogalmi metaforák gyakran szolgálnak szólások alapjául, de az irodalmi metaforák sem a semmiből megalkotott képek, hanem az adott kultúrában, nyelvben létező fogalmi metaforákra épülnek.

Mindezekből az következik, hogy a hétköznapi nyelvhasználat is csupa metaforákból áll, és hogy a nyelvből kibontakozó fogalmi metaforák föltájják mind az egyénre, mind a kultúrára jellemző, mind az általánosan emberi gondolkodás szemléletét. A nyelven keresztül jutunk el a fogalmi térképhez, de ne felejtsük el: a fogalmi metafora elsődleges a nyelvhez képest. A fogalmi metafora nem „képes beszéd”, nem a nyelv kreatív használatának a következménye, hanem fordítva: a nyelv kialakulásának előfeltétele volt a metaforikus gondolkodás. Hiszen lényegében minden szó, amelyik nem egyedi tulajdonnév, metafora: a *fá* csak abban az esetben alkalmazható több fára is, ha eltekintünk azoktól a különbségektől, amelyek az egyes fák között léteznek, ellenkező esetben minden egyes tárgynak, élőlénynek és jelenségnek egyedi nevet kellene adnunk. A párhuzamos aktivációval kiépülő metaforicitás az alapja a prototípusalkotásnak, a kategóriaképzésnek, a tanulásnak. A metaforaképzés a hálózatosan működő agy alapjellegzetessége, lenyűgöző jelenség.

És mivel ilyen mélyen, tudatosulás nélkül ágyazódik gondolkodásunkba, észrevétlenül irányít bennünket: a manipuláció legkifinomultabb eszköze.

13. fejezet

A nyelv ereje

...amelyben arról lesz szó, miért olyan hatékony a nyelvi manipuláció, hogyan befolyásolják gondolkodásunkat úgy, hogy nem tudunk róla; beszélünk a jelentés összetettségéről, nyelv és hatalom bensőséges viszonyáról; és arról, fontos vagy inkább veszélyes a politikai korrektség.

Az angolszász világban semmi különös nincs abban, ha a nyelvészek nyíltan politizálnak: nemcsak úgy, mint az ultrabalos, ANARCHO-SZINDIKALISTA NOAM CHOMSKY, aki politikai nézeteinek nem nyelvészként, hanem nyelvészeti munkájától függetlenül ad hangot, hanem úgy is, mint a már sokat emlegetett WILLIAM LABOV, aki kifejezetten nyelvész munkája tanulságaival akarja segíteni azokat a közösségeket, amelyekben kutatásait végezte. Labov nincs persze egyedül, a társasnyelvészet szemléletével vizsgálódók természetesnek tartják ezt az attitűdöt. Hasonló szerepet vállalnak azok is, akik elsősorban a nyelvvel kapcsolatos ideológiákkal, illetve nyelvi jogokkal foglalkoznak – ez utóbbi nyilvánvalóan nem is tud más lenni, mint aktív politikai tevékenység. (A nyelvi ideológiákról és a nyelvi jogokról a következő fejezetekben beszélünk majd.)

Vannak olyanok is, akik nyelvészeti tudásukat közvetlenül is szeretnék a nézeteiket képviselő pártok szolgálatába állítani. Az előző részben megismert kognitív nyelvész, GEORGE LAKOFF kis könyvecskében (*Ne gondoldj az elefántra* címmel magyarul is megjelent) összegezte a fogalmi metaforák elméletének politikai alkalmazási lehetőségeit, és egy jóval testesebb kötetben (*Moral Politics*) elemezte, miért értik meg – és tartják „természetesnek” – a választók sokkal

könnyebben az amerikai republikánusok beszédeit, és miért kínlódnak a demokraták azzal, hogy az ő szándékaik is világosabbak legyenek a választóknak.

Politikai csúrcsavar

Azért van ez, mondja Lakoff, mert a konzervatív szövegek háttérben egy jól ismert élethelyzet irányítja a gondolkodást: az a fogalmi metafora, hogy az állam „a (szigorú) családfő”. Azaz: érdekük szerint bünteti és jutalmazza „gyermekeit”, az állampolgárokat, nem nézi jószemmel a kilengéseket, igényt tart rá, hogy beleszóljon a magánéletükbe, és így tovább. Ez a családmodell akkor is ismerős az embernek, ha szerencséjére nem ilyenben nőtt föl, mert hiszen találkozik vele könyvekben, filmekben, kifoghatott ilyen rokont, tanárt, később főnököt. Számtalan klisé létezik, amely ezt a modellt hívja elő: a „nem beszélhetsz így apáddal”-tól kezdve a „ne szólj bele, ha beszélek”-en át az „én mondom meg, mit hordasz, amíg én fizetem”-ig – a jobboldali pártok ugyanis szeretik a pozícióból, s nem a teljesítményből származó tekintélyt (hogy például a köztársasági elnököt azért kell tisztelni, mert köztársasági elnök, azaz nem a teljesítménye, emberi kvalitásai, hanem a pozíciója miatt), szeretik megmondani az állampolgároknak, hogyan helyes élni, cselekedni, gondolkodni, s mindezt a családnak megféleltetett nemzet és az állampolgár-gyermek érdekében.

A baloldali pártok is megfogalmazhatnák úgy politikai céljaikat, hogy egy hasonlóan nagyhatású, sőt, a legtöbb ember számára rokonszenvesebb családmodell adja a gondolkodás keretét: az a család, amelyben a szülők gondoskodnak gyermekeikről, de nem telepszenek rájuk, nem döntenek nélkülük, a magánéletüket tisztelik, csak akkor szólnak bele, ha másokra vagy magukra veszélyes dolgokat kezdenének művelni, de akkor sem a drákói szigorban, hanem a „szép szó” erejében látják az orvoslás lehetőségét. Inkább megelőzni akarják

a bajt, és jó példák fölmutatásával segíteni az elkódorgó báránykáknak, hogy jó útra térjenek. Lakoffot, a demokraták aktív támogatóját, igen bosszantja, hogy ideológiai pártfogoltjai nem használják ki „az állam gondoskodó szülő” fogalmi metafora erejét: programjuk, céljaik magyarázata kusza, nem ismerhető föl benne olyan kristályosan, hogy mi szervezi a gondolkodásukat, ellentétben a republikánusokkal, akik szövegei könnyen aktiválják a „szigorú családfő” gondolkodási sémáját.

Félreértés ne essék: Lakoff a következetes, erős kulturális mintákat előhívó, koherens nyelvet kéri számon, nem a politikai manipuláció legegyszerűbb eszközeinek alkalmazását sürgeti. Ez utóbbi legismertebb módjai: papagájkommandóként sulykoljuk, amit be akarunk vésni, egy idő után elhiszik, és ha minden megszólaló ugyanazt ismétli, azt nem lehet eltérően értelmezni sem; kigyózzunk el a válasz elől valamelyik részletbe kapaszkodva; ha kínos kérdést kapunk, támadjunk, mutassunk erőt, mert könnyebben elhiszik, hogy igazunk van, mint ha bizonytalankodnánk; ne érdekeljen, mi a kérdés, arról beszéljünk, amiről mi akarunk; tereljük el a figyelmet a lényeges bejelentésekről, például használjuk ki a sokakat fölkavaró eseményeket a rossz hírek közlésére, mert akkor kevésbé lesznek a választók velünk elfoglalva – ha épp nem áll rendelkezésre árvíz, tűzvész, súlyos baleset vagy hasonló, akkor be lehet dobni nagy izgalmakat kiváltó szimbolikus témákat.

Ezek a *spin* – magyarul legyen mondjuk *csűrűsavarás* – alapelemei. Ami a megvalósításukat illeti: lehetnek körmönfontak, de lehetnek suták, kényszeredetttek, nem egyszer megalázóan átláthatóak. De kétségtelenül előnyt jelentek azzal szemben, amikor *semmilyen* kommunikációs tervezés nincs, csak politikusi magánprodukciók, önmegvalósító hablatyolás, fölkészületlen sutaság, de akár értelmes, csak túlságosan is értelmiségi megfogalmazások – ennél mindenképpen hatékonyabbak.

Nyugaton közhely az egyszerű újságolvasó számára – annyit olvas, hall róla –, hogy a MEDIATIZÁLT POLITIKA a spindoktoroknak

(a csűrcsavar mágusainak) a foglya: hogy a politikusok, pártok mögött egész kommunikációs hadosztályok készítik elő a választók számára a híreket, úgy, hogy munkaadóikat lehetőleg angyalnak, ellenfeleiket ördögnek tüntessék föl, hogy a lehető leghatékonyabban tudják manipulálni az állampolgárokat, anélkül, hogy nyílt hazugságot lehetne rájuk bizonyítani. Ennek érdekében mazsoláztatnak az adatok, tények, események, összefüggések között, és tekerik a valóságot hamis világgá kommunikációs trükkökkel.

A csűrcsavar burjánzásában ludas a gondolkodást kiirtó, magoltató oktatás, a szellemi restség, a naivitás, a média, amely a „pártatlanságot” összetéveszti a mikrofonállvány szerepével, és lusta föl-tárni a tényeket. Nagy szerepe van benne annak az elterjedt politológusi szemléletnek is, amely saját „pártatlanságát” abban látja megtestesülni, hogy lemond az igazságtartalommal való bíbelődésről, szimplán strigulázza a tévémegjelenéseket, a szavazatokban mérhető, bármi áron megszerzett „sikert” dicsőíti, nem törődve azzal, hogy hazugság, félrevezetés, csúsztatás vezetett-e hozzá. Már az ókorban is két retorikai iskola volt, az egyikben megvetették a hazugságot, a másikban úgy vélték, a siker igazolja önmagát, a fölhasznált eszközöktől függetlenül – vagyis újnak nem új ez a szemlélet, csak gusztustalan.

És hát vannak intő példák is, ha a csűrcsavarhívókat morális megfontolások nem tartanák vissza: veszélyes játék ez. Csak egy ideig megy jól, amíg a választók föl nem fedezik, hogy műkáját etetnek velük, a halrúd fűrészporból, a hús csontlisztpépből, a sajt meg gumiból van. Hiába volt TONY BLAIR és két tanácsadója, ALASTAIR CAMPBELL és PETER MANDELSON a csűrcsavar nagymestere, vagy, mint írták róluk, szultánja, Blair elhittelenedésében igen nagy szerepe volt a nyelvi simlisségeknek. Szavahihetőségét jócskán megcincálták az elemzők, akiknek egy idő után elégük lett a BIZÁNCI média-simulékonyaságból: folyamatosan támadták amiatt, hogy nem a tartalomra, hanem a médiafogyaszthatóságra és a csomagolásra helyezte a hangsúlyt.

Semmi nincs szó szerint

A nyelvi manipulációnak azonban ennél sokkal kifinomultabb eszközei is vannak, és természetesen nemcsak a politikában. Ha azt a szándékot, hogy hatással akarunk lenni a másikra, nem ezzel a rosszízű szóval jelöljük – hiszen a *manipuláció*-ban eleve benne van, hogy félre is akarjuk vezetni az illetőt –, akkor kevésbé kínos elismerni, hogy voltaképpen minden megnyilatkozásunkban ott rejlik a befolyásolás szándéka. Ez a nyelv eredeti, társas funkciójából következik – minél kedvezőbb képet festeni magunkról és azokról, akik kedvesek nekünk, minél sötétebbet ellenfeleinkről és ellenségeinkről. A nyelvi jelentés természete pedig egyenesen predesztinálja a nyelvet arra, hogy kiváló befolyásoló eszköz legyen. Mert hogy, ha megfeszülünk, akkor se tudjuk tökéletesen ugyanazt a gondolatot átlóni a másik ember fejébe, ami a mi fejünkben formálódik, ráadásul a szándékolt jelentés nagyjából nincs expliciten megfogalmazva.

A jelentés összetevőinek zöme ugyanis azokban a nyelvi tartományokban keletkezik, amelyek létéről jobbra csak a nyelvészek, irodalmárok, filozófusok tudnak, természetüket kevesen ismerik, éppen ezért az emberek többsége kiszolgáltatott az ide elrejtett üzenetekkel szemben. Valahogy úgy működik ez, mint a filmekbe bevágott reklámképkockák: olyan röviden látjuk, hogy tudatossá nem válik, miért, de kólát kívánunk inni – azaz az elrejtett nyelvi jelentéseket pontosan értelmezzük, csak nem tudunk róla, miért gondoljuk azt, amit gondolunk. Éppen ezért a nyelvi manipuláció észrevétlen befolyásától mindenekelőtt leleplezése véd.

A könnyebbség kedvéért bontsuk a jelentést ideiglenesen három rétegre – azért ideiglenesen, mert ezek a rétegek állandó kölcsönhatásban állnak egymással. Az első létezése mindannyiunk számára nyilvánvaló, nevezzük ezt „szó szerinti”-nek, a másodikat sem nagyon bonyolult föltárni, kapja most a „sorok közötti” elnevezést, és hívjuk a harmadikat „kulturális jelentésnek”. Bármelyik rétegről

van szó, soha ne tévesszük szem elől, hogy a jelentés nem objektív létező, valamiféle külső adottság, megfogható, ellenőrizhető tárgy. Jelentés ilyen értelemben nincs, nem hívjuk valahonnan az ideavilágból, nem levesszük a polcra, nem előkotorjuk a valami belénk programozott fogalomtárból, hanem létrehozuk – aki beszél, az is a sajátját, és aki hallgatja, az is a sajátját, sokat beszéltünk erről korábban. A *jelentés* fogalmának tulajdonképpen nem főnévi, hanem igei természetűnek kellene lennie, mint a *tűz* vagy a *folyó* a hopiban – vagy a *gondolat* HUMBOLDT számára. Figyeljünk erre, mert a hétköznapi gondolkodásban a jelentés objektív „külső létező” – az esszencialista, platonisztikus, racionalista tanítás is ezt sugallja, márpedig a magyar iskolai szemléletet ezek a gondolkodási hagyományok határozzák meg ma is.

Bármilyen furcsa, a sokféle értelmezési lehetőség már az első rétegre is érvényes, hiába neveztük „szó szerinti”-nek: az elnevezés csak arra utal, hogy itt expliciten megjelenő szavakról és nyelvtani formákról van szó. Ez a szint a leginkább átlátható, alapja a szó széles körben ismert és használt – azaz a legtöbb magyar anyanyelvű számára nagy átfedésben lévő, nagyon hasonló – jelentése. De már itt is vannak különbségek, egyszerűen azért, mert ugyanazokat a szavakat eltérő kontextusokban tanultuk meg – hallhattunk róla csupa jót, csupa rosszat, vagy ezt is, azt is, különféle érzelmek, asszociációk, emlékek kötődnek hozzájuk. A nagy átfedés ellenére részben mást jelent a *farkas* szó annak, aki csak a meséből ismeri gonosz bestiaként, mást annak, aki csodálja mint gyönyörű és intelligens állatot, mást annak, aki hallotta már őket üvölteni a közelből, miközben egyedül kóborolt a fagyos erdőben, és mást annak, aki kölyökkorától nevelget kézben egy farkast. Pedig a farkas megtapasztalható, érzékelhető, ellenőrizhető valóság, s mégsem teljesen ugyanazt jelenti mindannyiunknak. Az elvont fogalmak jelentése még ellenőrizhetlenebb és szétfolyóbb, mint egyes tárgyak vagy cselekvések neve: az elvont fogalmak pusztán nyelvi, azaz virtuális jelenségekre vonatkoznak. Éppen ezért lehetetlen min-

denki számára kielégítő átfedéssel meghatározni, mit jelent „valójában” például a *haszaszeretet*, az „*igaz*” *szerelem* vagy az *ésszerű viselkedés*. Mert valójában mindenkinek mást jelent.

Ami a sorok között van

A második szinten keletkező jelentések még mindig szorosan kötődnek a szövegben expliciten megjelenő nyelvi formákhoz, de már láthatatlanok. Ide tartoznak a szöveg szavainak, illetve nyelvtani alakzatainak megválasztásából, elrendezéséből kibontható implikált jelentések, az előfeltevésként a szövegbe rejtett állítások, a használt fogalmi metaforák által előhívott jelentések, a kontextusból, beszéd-
szokásokból fölépülő pragmatikus, azaz a beszélő szándékának megfelelő jelentés.

KÁROLY SÁNDOR, a jelentéstan kiváló kutatója, akitől még tanulhattam a szegedi egyetemen, a kontextus hatására kialakuló pragmatikus jelentést az „egy dühös bika van a kertemben” mondattal szeretne illusztrálni. Hangsúlyozástól függően és a beszélő körülményeinek ismeretében ezt a mondatot vehetjük egyszerű tényközlésnek, magyarázkodásnak, segélykérésnek, meglepettség kifejezésének, de akár fenyegetésnek is. De ennél sokkal hétköznapiabb példát sem nehéz találni: ha például azt mondjuk valakinek, hogy „nincs itt hideg?” – az legtöbbször nem kérdés, hanem kérés: hogy csukja be az ablakot, vegye följebb a fűtést, adjon egy plédet.

Mínthogy igen sokszor beszélünk ehhez hasonló indirekt mondatokban, a szándékolt jelentés megértése nem könnyű, és sokszor sok közös előismeret szükséges hozzá. Nézzük például a következő párbeszédet (valóban elhangzott), amely egy étteremben zajlott két régi ismerős között. Az előzmények: B rántott májat rendelt, és mielőtt elkezdte volna enni, megszózta.

A: Sózol, és nem kóstolsz?

B: Tudom, mit csinálok.

A: Nem mondtam, kérdeztem.

B: Itt mindig sótlan a máj.

Ezt a látszólag teljesen értelmetlen beszélgetést követően beszélgetés kezdődött A és B között. Miért értették meg egymást? Mert a kezdeti félreértésből mindkettő az együttműködés, a békekötés irányába mozdultak. Nézzük újra, lefordítva, tulajdonképpen mik voltak a szándékolt jelentések:

A: Sózol, és nem kóstolsz? („Beszélgessünk.”)

B: Tudom, mit csinálok. („Ne szólj bele, mit csinálok.”)

A: Nem mondtam, kérdeztem. („Nem kioktatlak, csak beszélgetést kezdeményeztem.”)

B: Itt mindig sótlan a máj. („Félreértettem, akkor beszélgessünk.”)

Mi történt tehát? A nyilvánvalóságra kérdezett rá (ő is látta, hogy B kóstolás nélkül megsózza az ételt, ráadásul a májat nem szokás sütés előtt sózni, hogy ne keményedjen meg), az ilyen kérdéseket gyakran alkalmazzuk kapcsolatfölvételre („Megérkeztél?”, „Hát itt vagy?”). B azonban nem így értelmezte A mondatát, hanem piszkálódásnak vette, mintha A első mondatának szándékolt jelentése az lett volna, hogy „Már megint mit csinálsz?”. A fölismerte a félreértést, és értelmezte B-nek az eredeti szándékot: „Nem rád szóltam” (*nem mondtam*), „hanem beszélgetni akarok” (*kérdeztem* – azaz nyilvánvaló dologra kérdeztem rá, tehát csak beszélgetést kezdeményeztem). B megértette A javítását, és ő is korigálta előző mondatát: ezt a teljesen fölösleges, információt nem hordozó negyedik mondat mutatja meg, hiszen nemcsak az adott étteremben sótlan a máj, hanem

mindenhol. B ezzel a mondattal látszólag A első mondatára válaszolt, s ezzel lényegében újraértelmezte annak a szándékát – ezért lehetséges, hogy a társalgás további része zökkenőmentesen zajlott tovább. Ebben mindkettejük együttműködési szándéka benne volt, hiszen A meg is sértődhetett volna B első mondata miatt, amit az ő szempontjából úgy is lehetett volna értelmezni, hogy a „beszélges-sünk” kezdeményezésre „hagyjál békén” a válasz. A-nak jól kellett ismernie B-t ahhoz, hogy tudja, ez valószínűtlen, ezért megpróbálta kitalálni, hol mehetett félre az ő szándékának az értelmezése, ezért tudott pontosítani. De ha B megsértődött volna azon, hogy félreértette A-t, és ez most kiderült, ki is oktathatta volna A-t a negyedik mondatban, hogy „minek kérdezel hülyeségeket”, vagy „akkor beszélj értelmesen”. Ezzel végképp elromlott volna a hangulat – és ne felejtjük majd el ezt a példát akkor sem, amikor legközelebb a beszédszándékok félreértelmezése miatt veszünk össze valakivel, aki közel áll hozzánk.

Az implikáció és az előfeltevés olyan állítás, amely expliciten nincs a szövegben, mégis odaértjük, mert csak akkor értelmezhető a mondat igaznak, ha az elrejtett jelentés is érvényes. Ha például azt mondjuk, hogy „újabb botrányba keveredett az elnök”, azzal azt is állítjuk, hogy ez nem az első neki. Ha azt mondja valaki, hogy „tartalékainkat még nem kellett fölhasználnunk”, abban ott rejlik az az előfeltevés, hogy egyáltalán vannak tartalékaink, s a mondat egyben arra enged következtetni, hogy tervezzük, előfordulhat, szükség lehet rá, hogy majd fölhasználjuk. Az előfelvetés, illetve implikáció formájába burkolt állítás igen hatékony manipulatív eszköz, hiszen bármikor letagadható, hogy a rejtett állítás is megtörtént volna, elvégre szó szerint valóban nem jelent meg a szövegben. Sokszor élnek ezzel vissza, ha a joggyakorlat kizárólag az expliciten kimondott állítást tartja állításnak. Elvégre az ilyen jogszemlélet alapján nem lehet rágalmozással vádolni azt, aki azt mondja Kovács úrral kapcsol-

latban, hogy „más anyagyilkosok is vannak” – elvégre tényleg vannak anyagyilkosok, és elvégre senki nem mondta ki, hogy „Kovács megölte az anyját”. Csakhogy ez a mondat bizony egészen egyértelműen ezt a jelentést implikálja, különben nem állna ott a *más* és az *is*, éppen ezért – a tárgyalótermen kívül – mindenki így is érti.

Az előző fejezetet azzal zártuk, hogy a fogalmi metaforák nemcsak a gondolkodást könnyítik meg, mert már ismert fogalomhoz és annak tulajdonságaihoz hasonlítják az ismeretlent, hanem kedvelt eszközei a manipulációnak is, azaz vezethetik, és félre is vezethetik gondolkodásunkat, hiszen a fogalmi metaforákról többnyire nem tudunk, ezért igen alkalmasak a gondolkodás észrevétlen irányítására.

Nézzünk egy példát ere is. Az ország vezetését eredendően a „jármű (elsődlegesen hajó) vezetése” fogalmából kiindulva képzeljük el: erre utal maga a *vezetés, irányítás, kormányzás, kormány, kormányfő* szó, remélhetőleg *elkerüljük az örvényeket, nem futunk zátonyra, hanem révbe érünk, átvészeli a politikai viharokat, gazdaságunk nem süllyed el, kormányzásunk nem feneklik meg*. Ha azonban nem hajózáshoz, hanem háborúhoz hasonlítva építjük föl az ország kormányzásának fogalmát, akkor az más cselekvéseket tesz természetessé, megkérdőjelezhetlenné, elfogadhatóvá: olyasmiket próbál magától értetődőnek föltüntetni, amit békeidőben egyáltalán nem tartunk a demokratikus államok normális működéséhez tartozónak. Ha az ország háborúban áll, akkor nemcsak az természetes, hogy állandó a *harv, egyik küzdelem, csata, hadjárat* követi a másikat. Háborúban *ellenségeink* vannak, *legyőzni*, neadjisten *megsemmisíteni* kell őket, nem tárgyalni velük, s egyenesen nevetséges volna figyelembe venni a véleményüket, netán kompromisszumra törekedni. Háborúban nincs mód aprólékos mérlegelésre és hosszú vitákra, ahogyan a törvénykezés békebeli módja előírná. A háborúban a vezérkar *nem egyeztet* a katonákkal, *nem alkudozik*, nélkülük határoz. *Ellenszegülésnek* nincs helye, az eltérő vélemény *árulás*, aki pedig elégedetlen, abból esetleg *dezertőr* válik. Tudjuk, hogy a háborúban van *emberi és anyagi áldozat*, hogy sokan szűkölködnek, le kell

mondani a jólétről, előfordul rekvirálás és beszolgáltatás – természetesen nem így nevezve, hanem mondjuk adóemeléssel érik el, esetleg az ellenségek közé sorolt szolgáltatók – például bankok, telefontársaságok, a média, közszolgáltatást végző cégek stb. – bevételeinek alapos megnyirbálásával. A *háború* azért önmagában mégsem szerencsés metaforaválasztás, mert kellemetlen képzeteket kelt, fontos tehát valamivel följavítani a fogalom értékét, például azzal, hogy nem agresszorként lép föl az állam, hanem közös értékeinket védi mindenféle galád, ránk leső külső és belső ellenséggel szemben.

Mínthogy az ellenség belső is lehet, a háborús metafora alkalmazása minden diktatúrának kedvelt fogása – sokat ironizáltak annak idején azon, hogy a kommunista diktatúra és a szocializmus évei alatt nemcsak *osztálybarc*-ról, *belső ellenségek*-ről, hanem *békétábor*-ról és *békebarc*-ról is beszéltek.

Miről beszélünk?

A harmadik jelentésréteg – a kulturális jelentés – azokat az asszociációkat tartalmazza, amelyeket az első két jelentésrétegben kiépült jelentések aktiválnak az értelmező elméjében. Ezek a jelentések nagy, átfogó gondolatrendszerbe illeszkednek, olyanokba, amelyek keretet adnak a világ dolgainak értelmezéséhez, irányítják a viselkedést, eligazítanak abban, mi jó, mi rossz, mi természetes, mi kívívó. Azokat a nagy gondolatrendszereket, értelmezési kereteket, amelyekbe a kulturális jelentések beágyazódnak, több elmélet is *diszkurzus*-nak nevezi. A diszkurzus nyelvi és nem nyelvi jeleket is tartalmaz: elemei lehetnek például gondolkodás- és cselekvési módok, értékítéletek, érzések, hiedelmek, szimbólumok, tárgyak vagy a fizikai környezet jellegzetes használata.

A diszkurzusokban megjelenő értékrend olyan mélyen belénk ivódik, hogy sokan egyáltalán azt sem értik, hogyan létezhetnek másféle világnézetek: a sajátjukhoz képest minden rossz, helytelen, hi-

bás, természetellenes, esetleg bűnös, megátalkodott, pusztulásba vezető. Az természetes, hogy mindenki saját világvilágképét tekinti az egyetlen lehetséges világvilágértelmezésnek, abszolút igazságnak – mindaddig, amíg meg nem tanulja, hogy nem így van. Jó esetben már óvodában megkezdődik a szűklátókörűség lebontogatása. Ugyanakkor a felnőttek esetében is falakba ütközünk, szinte áthatolhatatlanokba, ha ez a bizonyos saját világvilágkép önmagáról nyíltan hirdeti, hogy ő az egyetlen lehetséges és igaz: az ilyen gondolatrendszerek szellemi börtönéből nehéz kitörni.

A különböző kulturális modellek azért hoznak létre eltérő jelenségeket, mert eltérő világvilágmagyarázó elveket jelenítenek meg. Az etatista (államközpontú) diszkurzusban a centralizációban látják az állam megfelelő működésének biztosítékát; nagy szerepet tulajdonítanak a fölülről jövő szabályozásnak; nagy becsben tartják a társadalmi szerepeken alapuló tekintélytiszteletet; az egyént föltétlenül az állam alá rendelik. Így aztán ebben a diszkurzusban a *liberális* szó jelentése lehet például 'túlzottan engedékeny, szabados'; erkölcsi vonatkozásokat bevonva 'erkölcstelen, gátlástalan'; gazdasági vonatkozásban (mert engedi a versenyt) 'a nagytőke támogatója', 'kizsákmányoló'; stb. A másik, a szabadelvű diszkurzusban meg épp ellenkezőleg: az állam megfelelő működésének biztosítékát a helyi döntésekben látják; nagy szerepet tulajdonítanak az egyének önrendelkezésének, és úgy vélik, az állam csak abba szóljon bele, amibe föltétlenül szükséges, pénzt is csak arra szedjen, amit az ő kötelessége biztosítani, egyébként bízza az emberekre, milyen szolgáltatásokat honnan akarnak igénybe venni; a saját jogon kivívott tekintélyben hisznek. Ennek megfelelően a *liberális* szó jelentése ebben a diszkurzusban 'szabadságpárti; toleráns, befogadó, esélyegyenlőséget teremtő; felvilágosult, progresszív'.

Ha például tisztázzuk, hogy a *konzervatív* szó jelentését az határozza meg, milyen köznapi elméletünk van a hagyományokról, illetve az újításokról, akkor lehet, hogy kiderül, sokan konzervatívabbak,

mint vélik, mások meg csak hirdetik magukról, hogy azok – mert egyik ismert diszkurzus értelmezése szerint sem számítanak annak. Ha a világmagyarázó elméletünk az, hogy a társadalmi jólét, kiegyensúlyozottság és fejlődés kulcsa a hagyományok tisztelete, követése, megőrzése, mert ez óv meg leginkább a szélsőségektől, amelyek társadalmi ütközésekhez vezetnek, és úgy gondoljuk, hogy az erőszakos, gyors változások – különösképpen a forradalmak – nem vezethetnek jóra, akkor a *konzervatív* szó jelentése ’értékőrző, mérsékelt, higgadt, megfontolt, nyugodt, kiegyensúlyozott, biztonságot adó’ lehet. Ha viszont a világot magyarázó elméletünk az, hogy a társadalmi jólét, kiegyensúlyozottság, fejlődés kulcsa a nyitottság, az új iránti fogékonyság, mert ez biztosítja leginkább a gazdasági fejlődést, következőképpen mindezek hiánya társadalmi feszültséghez vezet, ezért megengedhető, hogy a közjó érdekében radikális változásokat vezessünk be, akkor a *konzervatív* szó jelentése ’maradi, fejlődésellenes, bezárkózó’ lehet.

A két fogalom lebontásával már könnyen érthető, hogyan lehet ugyanaz az ember „konzervatív ízlésű” a zenében vagy a divatban, de „liberális” a magánéleti döntések szabadságának védelmezésében, hogyan egyeztethető össze a hagyomány ismerete az újítások megbecsülésével.

Az összetett társadalmakban többnyire nem egy, hanem több különböző kulturális modell él egymás mellett, ennek megfelelően ugyanazok a szavak többféle jelentésben értelmezhetők. Az ideológiai viták éppen ezeknek az eltérő értelmezéseknek az ütközései, erre láttunk példát az imént. De heves vita középpontja például a „család” vagy a „házasság” fogalma is. Mindkettő része annak a diszkurzusnak, amely ezeket a fogalmakat vallásos keretbe illeszti, egyházi értelmezéssel tölti föl: a házasságkötést vallási aktusnak tekinti, amelyet az egyház szentesítésével, s ezen keresztül egy fölsőbb hatalom jóváhagyásával kötöttek, a család fogalmát pedig szintén (valamilyen) egyházi tanításnak megfelelően értelmezi: a család olyan köte-

lék, amelyben az egyénnek (főként a nőnek) föl kell oldódnia, amelyben kötelező a gyermekvállalás, amely „természetes” fölépítése szerint különemű szülőkből és gyerekekből áll. Ezért nem tud mit kezdeni ez a szemlélet az egyneműek házasságával, a 21. századra jellemző sokféle családmoddellel, azzal, hogy fiatalok hosszú évekig nem vállalnak gyereket akár a házasságkötés után sem, vagy egyáltalán nem is tervezik, hogy gyerekeik lesznek.

A polgári (civil, nem vallásos) diszkurzusban azonban a házasság jogi intézmény, két fél közötti szerződés, s ennek megfelelően a két félén múlik, hogy meg akarják-e kötni vagy sem, fölbontják-e, ha úgy érzik, mindkét fél javára válna a kapcsolat megszakítása – az érzelmi vonatkozások pedig mindenkinek a magánéletéhez tartoznak, sem az állam, sem az egyház, sem más intézmény nem írhatja fölül a személyes döntéseket. A család szeretetet, biztonságot, védelmet, ott-hont jelent – függetlenül attól, hogy szülők és gyerekek, szülők, nagyszülők és gyerekek, nagypapa és unokák, nagynéni és unokahúg, tudatosan egyedül gyereket vállaló nő és gyermeke, esetleg még anyja, testvére, elvált apa és gyereke, második felesége és a tőle született gyerekek, gyerekek nélküli felnőttek alkotják-e a családot, hogy a párok istenük előtt esküdtek hűséget egymásnak, van-e papírjuk az egymáshoz tartozásról, vagy enélkül is boldogok.

Az egyes kérdésekről szóló diszkurzusok könnyen összefonódnak egymással, ha rendszeresen „ugyanazon az oldalon” szerepelnek: azaz ha valaki a vallásos diszkurzus fogalmának megfelelően értelmezi a család fogalmát, nagyobb valószínűséggel értelmezi szintén a vallásos diszkurzuson belül a házasság, a helyes gyereknevelés, az ideális iskola, az állampolgári szabadság stb. fogalmát is. De nem szükségszerűen értelmezi ugyanúgy: lehet, hogy valaki elítéli a homofóbiát, de nem ítéli el a nők alávetettségét, mert az egyikben liberális, a másikban maradi, s nem ismeri föl, hogy mindkettő a patriarchális szemlélet gyártmánya. Lehet, hogy valaki támogatja az egyenlő feltételek között folyó versenyt, de nem hisz abban, hogy

a verseny mindent megold: vannak, akik szerint ettől ő nem „igazi” liberális, mások szerint meg az, csak nem ortodox.

Az eltérő diszkurzusok nem okoznak éles társadalmi konfliktusokat akkor, ha mindenki saját kultúrájának, meggyőződésének, akaratának megfelelően értelmezheti ezeket a fogalmakat. Van azonban egy óriási különbség a két szemlélet között: aki a polgári szemléletet vallja magáénak, az nem akarja kötelezővé tenni mások számára saját értelmezését – csak annyit kér, hogy neki is hagyják meg az övét. A vallásos értelmezés azonban – éppen mert magát abszolút érvényűnek értelmezi – sok esetben nem hajlandó tudomásul venni, hogy a valóságban meg mégsem abszolút. Sőt: azt sem érti, hogy senki nem akarja, hogy ő is a polgári értékrend szerint éljen, így aztán gyakran mondanak olyasmiket, hogy „persze, és a végén majd kötelező lesz elválni”, „kötelező lesz mindenkinek azonos neművel házasodni” stb. Figyeljünk nagyon arra, hogy itt nem a vallásos *emberek* fölfogásáról van szó, hanem a vallásos *diszkurzusról*, az ebben megszokott értelmezésről: vannak vallásos emberek, akik a család és a házasság fogalmát a polgári diszkurzus kereteiben értelmezik, s vannak ateisták, akiknek a gondolkodását a vallásos diszkurzus értelmezése irányítja.

S ha már itt tartunk, itt az ideje, hogy eloszlassuk azt a félreértést, amelyből a relativizmusnak fölrótt legfőbb bűn, az „értékkiüresítés” vádja származik. Divat ráfogni a relativista gondolkodásra, hogy rombolja a kultúrát, semmibe veszi a hagyományt, lábbal tiporja az értékeket: világraszóló szabadosságában a „bármi mehet” eszméjét vallja. Ez bizony sületlenség: az előző részekből már pontosan kiderült, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz. A relativista gondolkodás kifejezetten konzervatív: azért áll ki a kultúrák egyenrangúsága mellett, mert tiszteli hagyományukat, mindegyikét – nem képzelet, hogy van egyetlen kultúra, amely magasabbrendű a többinél, nem akarja ráerőltetni másokra saját értékrendjét, s ennek megfelelően nagyon utálja, ha valaki meg órá akarja ráerőltetni azt, amit ő nem vall magáénak.

Messze nem arról van tehát szó, hogy a relativizmus szerint minden ember számára minden kultúra azonos érvényű: akinek magyar az anyanyelve, és ebben a kultúrában nőtt föl, annak a magyar nyelv elsőként megtanult változata, az őt elsődlegesen szocializáló közösség értékrendje, kultúrája lesz a legtermészetesebb, a biztonságot adó, az, amiben a legotthonosabban mozog. A relativizmus arra figyelmeztet, hogy mások viszont saját nyelvükhöz és kultúrájukhoz kötődnek ugyanilyen szorosán. Vagyis attól óv, hogy azt gondoljuk, a mi kultúrába és nyelvbe kódolt világlátásunk és értékrendünk egyetemes. Szó sincs arról, hogy *átvennünk* kell minden más értékrendet, hanem elfogadni és tiszteletben tartani azt a tényt, hogy mások ugyanúgy ragaszkodnak saját nyelvváltozatukhoz és kultúrájukhoz, ahogyan mi a miénkhez.

Minthogy a diszkurzusok szokás- és értékrendeket jelenítenek meg, sokszor lépnek át etnikai, nyelvi határokon: ugyan a nyelv hozza létre, jeleníti meg és örökíti tovább őket, mégis az értelmezési keret, a háttérben meghúzódó értelmezési rendszer a lényeg. Ezért vannak értelmezési különbségek azonos anyanyelvűek között, és ezért ismerhetünk rá pillanatok alatt saját világlátásunkra korábban ismeretlen emberek véleményében, legyen az új ismerős román, lengyel, olasz, angol vagy amerikai.

Az azonos nyelvet beszélők vitáiban részvevő feleknek sokszor fogalmuk sincs, hogy a köztük lévő konfliktust jórészt a föl nem ismert jelentéskülönbségek okozzák: mindkét fél érezheti úgy, hogy ő ismeri az „igazi” jelentéseket, s nem is érti, mit mond a másik, a vita pedig valójában akörül forog, hogy kinek az értelmezését intézményesítsék, melyik értelmezésen alapuljanak a törvények. Könnyebb lenne konszenzusra jutni, ha legalább az kiderülne, hogy ugyanazt a fogalmat hogyan értelmezik a felek – az ideológiai különbségek ettől még fennmaradnak azt illetően, hogy milyen értékeket, csoportokat kell az államnak előnyben részesítenie, de könnyebb olyan megoldásokat találni, amellyel a lehető legtöbben egyetértenek.

A politikai pártok szómagusai persze nem egyszerűen tudatlanságból nem keresik, hol lehetne összhangba hozni különféle világtelmezéseket – ezt sajnos tudatosan is kerülik. Sokkal könnyebb „megkülönböztetni” a szélsőséges értelmezések föl vállalásával, kényelmesebb fekete-fehérnek mutatni a világot, mert bármilyen szomorú, könnyebb a dühös, elfogult, a másikat lenéző, kirekesztő, akár gyűlölködő szavazókat „mozgósítani”, mint a csendesen töprengő mérlegelőket. Könnyebb az érzelmekre játszani, mint az értelemre, a szó legszorosabb értelmében *primitívebb*, azaz elsődlegesebb reakciók az érzelmi válaszok – egyszerűen fiziológiailag gyorsabbak, mint az értelmiek. Rövid távon nagyon sikeres stratégia a megosztottság gerjesztése – hosszú távon viszont igen veszélyes, végletes széttagoltságához, osztársadalmi frusztrációhoz, emberi kapcsolatok szétzilálásához, gyanakváshoz vezet, és ebből egészséges lelkületű embernek (ne feledjük: csoportos életre szelektálódott faj vagyunk) előbb-utóbb elege lesz.

Mindennapi sémáink

A kulturális diszkurzusok valójában olyan gondolkodási, világtelmezési *sémák*, amelyeket az értelmezői közösség hagyománya szentesít. Mit jelent ez?

Láttuk: hálózatosan működő agyunk alapértelmezésekkel dolgozik, ez mentális kategóriák alkotásához vezet. Amikor több kategória kerül egymással asszociációs kapcsolatba, azaz tapasztalatainkat elrendezzük úgy, hogy értelmezhetőek legyenek, hogy segítsék eligazodásunkat a világban, akkor sémákat alakítunk ki: gondolkodási és viselkedési minták szervezett egységét. Ezek a sémák aztán világképpé, világmagyarázattá állnak össze, és megkönnyítik a tanulást, mert segítenek elhelyezni az új tapasztalatokat, az újonnan szerzett ismereteket. Minthogy azonban közösségben élünk, a sémák között nemigen van olyan, amely tisztán saját tapasztalatunkból épül föl,

hiszen a világ első értelmezését a rólunk gondoskodó, minket szocializáló környezettől kapjuk: ha az anyuka sikoltozni kezd, amikor pókot vagy békát lát, akkor a gyerek első információja az adott állatról az, hogy félni kell tőle – ezt aztán később felülírhatja más felnőttek (elmaradó) reakciója, mesék a királyfivá váló békáról és a vízipókról, még később a környezetismeret- és a biológiaórákon tanultak.

Más sémák azonban nehezebben változnak személyes tapasztalat vagy tanulás révén: a vallási előírások, erkölcsi alapelvek, a más embercsoportokra vonatkozó sztereotípiák nem saját tapasztalatból épülnek föl, viszont annyira áthatóak lehetnek, hogy később az új, a sémának ellentmondó ismeretek sem rendítik meg őket: ilyen esetekben inkább a tényekről nem veszünk tudomást, vagy átértelmezzük őket úgy, hogy saját világlátásunkat támasszák alá. Olyannyira így van ez, hogy a sémák befolyásolják még az emlékezést is: a világeértelmezésünkbe nem illeszkedő részletekre nem emlékszünk, vagy átrajzoljuk, „értelmessé tesszük” őket.

Az összeesküvés-elméletek kieszelői, a szekták, sokszor a vallások, az ezoterikus tanhirdetőik, a marketingesek és a politikai manipulátorok is erre építenek: ha sikerül az emberekkel elhitetni jól kidolgozott világmagyarázatukat, azzal olyan szűrőt építenek a valóság és a befolyásolt emberek gondolkodása közé, amely már eleve azt is megakadályozza, hogy e gondolatrendszerbe nem illeszkedő, bármilyen valóságos adatok, tények, események, bármennyire érthető és logikus magyarázatok „megzavarják” a gondolati bilincsekbe vert elméket. Ilyenkor kívülről világosan látszik a csapda, belülről azonban nem, mert a séma tartalmazza azt az elemet is, hogy az adott gondolatrendszert kikezdő információkat, ha netán valakihez eljut ilyesmi, tévedésnek, sőt a tan, nézet, csoport, politikai szerveződés ellenségei által kreált hamisítványnak, megtévesztésnek kell tartani. Az összeesküvés-elméletek hívei számára a „háttérhatalom” létezésének és ténykedésének legfőbb bizonyítéka, hogy semmit nem lehet tudni

róla, és láthatatlan. A vallásos közösségek egy részében találkozhatunk azzal a trükkel, amivel könnyű elérni, hogy valaki jól érezze magát egy közösségben – és szorgalmasan fizesse az egyházadót –, például az által, hogy elhitetik vele, mindig neki van igaza. Ezt a vallási vezető természetesen nem mondja ki, mert így lecsupaszítva nevetséges és hiteltelen volna, de megtanítja a híveknek, hogy szándékaikat „tesztelhetik”: ha mondjuk terveikről beszélnek másoknak, és ők is jónak találják az ötletet, akkor „Isten támogató üzenetet küldött”, ha nem, akkor „a Sátán teszi próbára” az akaratát.

A sémák tehát veszélyesek, de azért ne akarjuk kiiktatni őket. Igaz, nem is tudnánk, mert elkerülhetetlenül kialakulnak, de nagyon hasznosak is, nélkülük minden új dolgot teljes részletességgel kellene megismernünk ahhoz, hogy valami képünk legyen róla, és elég tanácstalanul téblábolnánk a világban.

Fontosságukat közelről megérezhetővé teszik azok a sémák, amelyek *forogatókönyvvé* alakultak: tartalmazzák azokat az ismereteket, és azokat a viselkedési előírásokat – a végrehajtás sorrendjével együtt –, amelyekre egy adott helyzetben szükségünk van. Például ha vonaton utazunk, akkor tudnunk kell, hogy a jegyet előre kell megváltani, hogy ha jön a kalauz, akkor neki oda kell adnunk, ha nincs jegyünk, akkor tőle felárral vehetünk, ha nem veszünk jegyet, joga van leszállítani a vonatról; hogy az utastársakat nem illik zavarni hangoskodással, hogy enni lehet a vonaton, de az ülésre cipővel fölállni – vagy az ülés támlájára ülve, esetleg a csomagtartóban fekvé utazni nem lehet, és így tovább. Van forogatókönyvünk arra, hogyan kell viselkedni a bankban vagy ügyintézéskor, orvosnál vagy az iskolában.

Külföldön gyakran futunk bele abba, hogy ami itthon nyilvánvaló és természetes, az máshol egyáltalán nem az: lehet, hogy ránk szólnak, ha csak úgy kikeresünk magunknak egy asztalt az étteremben, mert ott a pincér javasol egyet, lehet, hogy meglepődünk, ha vasárnap nincsenek nyitva a nagy áruházak, hogy az élelmiszerboltokba is

be lehet vinni a kutyákat, és hasonlók. Különbségek akár egy országon belül is vannak: bizonyos éttermekben más forgatókönyvre van szükségünk, mint amit általánosan alkalmazhatunk, más az orvosi ellátás módja (és minősége) a magánintézményekben és az állami ellátórendszerben, az iskolák között is nagy különbségek lehetnek, nemcsak az alapítványi, meghatározott pedagógiai programot érvényesítő (mondjuk Waldorf-) iskolák, hanem akár az állami intézményekben kialakított szokások között is.

A kulturális diszkurzusokról már mondtuk: zárt, sűrű kapcsolat-hálózatú csoportokban magától értetődőnek, eleve adottnak tűnhetnek. Ugyanez érvényes a sémákra és a forgatókönyvekre is, hiszen az egész közösség ugyanúgy értelmezi a világot, közös kultúrát, gondolkodási rutinokat, viselkedési szabályokat épít ki. A több csoportot egyesítő társadalmakban azonban konfliktusokat okozhat, ha nem vesszük figyelembe, hogy egyszerre több diszkurzus, sokféle gondolkodási séma, és több forgatókönyv lehet jelen.

Bekeretezve

A nyelvi manipuláció egyik leghatékonyabb eszköze, a *keretezés* rejtve, és nagyon pimaszul vezeti meg gondolkodásunkat, emlékeztünket, értelmezésünket, értékítéleteinket. Arról van szó, hogy attól függően, hogyan tálalnak nekünk valamit – milyen szavakkal mondják el ugyanazt a valóságot, melyik részletét emelik ki, mit hallgatnak el, hová helyezik a hangsúlyt –, a tartalmilag teljesen megegyező változatokra másként fogunk reagálni, bár elvileg, ha racionálisan dönténénk, nem volna különbség a döntések között. Csakhogy nem racionálisan döntünk. Tudjuk, közvélemény-kutatással bármit ki lehet mutatni, népszavazással bármit el lehet fogadtatni (vagy elutasíttatni), csak megfelelően ravaszul kell föltenni a kérdést.

Az egyik leghíresebb keretezési vizsgálatban arra kértek embereket, válasszanak két lehetőség közül: egy elképzelt járványban mit

tennének. Az alaphelyzet ugyanaz volt, azt mondták, a járvány hat-száz embert érintene, de az első csoportnak úgy folytatták, hogy az első tervvel kétszáz embert biztosan sikerül megmenteni, a másodikkal vagy mindenkit, ennek egyharmad az esélye, vagy senkit, ennek kétharmad a valószínűsége. A második csoportnak viszont úgy fogalmaztak, hogy az első tervvel négyszáz ember meg fog halni, a második tervvel egyharmados eséllyel senki nem hal meg, kétharmados eséllyel mindenki meghal. Látjuk: tartalmilag mindkét csoport ugyanazt a két lehetőséget kapta, csakhogy az elsőnek az első terv pozitív részét emelték ki (kétszázan megmenekülnek), a másodiknak viszont negatívát (négyszázán meghalnak). A két csoport merőben eltérően válaszolt: az első csoport hetvenkét százaléka az első tervet választaná, a második csoport hetvennyolc százaléka viszont a másodikat.

Szintén sokat idézik azt a vizsgálatot, amelyben egy autókarambolt vetítettek le a kísérleti alanyoknak, és az egyik csoporttól azt kérdezték, milyen sebességgel mehettek az autók, amikor összeütözköztek, a másiktól viszont azt, hogy milyen sebességgel csapódhattak egymásba. A második csoport tagjai jóval nagyobb sebességértékeket mondtak, mint az első csoport tagjai, noha ugyanazt a videót látták, sőt, a második csoport tagjai később még szétrobbanó üvegre, röpködő szilánkokra is emlékeztek, holott a videón nem volt ilyesmi – mindezt pusztán a nagy sebességre utaló *egymásba csapódik* kifejezéssel érték el.

A keretezés vizsgálatának kedves színtere a médiakutatás, érthetően, hiszen ugyanannak a hírnek a közvetítése egészen másfajta reakciókat, érzéseket válthat ki, ha a megfogalmazás nem semleges. De keretezni nemcsak az újságírók és politikai tanácsadók szoktak, hanem a történelemkönyvek is: „objektív” történetírás nincs, legfeljebb olyan, amelyik a lehető legpontosabban igyekszik föltárni az egykori körülményeket, és igyekszik a lehető legkevésbé a kutató sa-

ját világértelmezését rávetíteni a vizsgált korszakra és adatokra. Másrészt a történelem aktuálpolitikai használata nem új, nagyjából azóta létezik, mióta az emberek mesélik egymásnak csoportjuk történetét: a történet legitimál bizonyos személyeket, eseményeket, hagyományokat, és hiteltelenít, tabusít másokat.

Nagyobb történelmi fordulópontok után – ilyen lehet egy másik politikai ideológia győzelme, de ilyen volt egy másik királyi család vagy akár ugyanazon uralkodói ház másik ágának hatalomra kerülése – szükségképpen megváltozik a „hivatalos”, azaz állami támogatást élvező és iskolában tanított történelem. Újraértelmezheti a történelmet az is, ha egy közösség értékrendje megváltozik, ha korábbi barátaiból ellenségek, ellenségeiből szövetségesek lesznek. A közelmúltból jó példa erre az 1956-os események megítélése: 1989 előtt hivatalosan *ellenforradalom*-nak nevezték, mert a hatalmon lévők az 1956-ban győzedelmeskedők örökségét vitték tovább és vállalták föl. 1989 után viszont az uralkodóvá vált politikai csoportok – bár egyéb, nagyon lényeges kérdésekben éles ellentétek voltak köztük – az 1956-ban legyőzöttekkel azonosultak, ezért számukra 1956-ban *forradalom* volt.

De mielőtt aljas manipulációval vádolnánk meg az újságírókat és a történészeket, jó tudni róla, hogy valamennyien keretezünk, és valamennyien befolyásoljuk saját értelmezéseinkkel azokat, akik hallgatnak. Ez a keretezés természetesen nem föltétlenül tudatos, de az sem ritka, a hétköznapiakban sem. Ha egy havas hétvége krónikáját elmesélve úgy fogalmazunk, hogy ritka jól éreztük magunkat, mert óriási, sűrű pelyhekben hullt a hó, és nagyon kalandos volt kocsival lejönni a hegyről a frissen behavazott úton, akkor másként viszonyul ehhez a hallgatóságunk, mint ha ugyanezt úgy mondjuk el, hogy az eleje nem volt rossz, de a vége borzalmas lett, mert halálfélelmünk volt a kanyargós, behavazott hegyi úton csúszkáló autóban. A megfogalmazás módja lehet öntudatlan, amikor csak emlékeink, érzelmeink irányítanak, de lehet tudatos is: ha azt akarjuk elérni, hogy

a következőkben is szponzoráljanak a szülők egy ilyen hétvégét, nagyobb eséllyel mondunk olyasmit, mint az első változat, ha azt akarjuk elérni barátainknál, hogy soha többet ne invitáljanak ilyesmire, akkor a második módot választjuk.

De még a magunk számára is eltérően keretezhetjük ugyanazt. Ha valaki ránk mosolyog, akiről azt hisszük, hogy utál, akkor ezt a mosolyt vehetjük úgy, hogy ravaszkodik, és álcázza, hogy valójában megfojtana egy kanál vízben. De ha éppen csupa jó történet velünk egész nap, és nehéz elrontani a kedvünket, akkor lehet, hogy elgondolkozunk azon, talán megváltozott a véleménye, és enyhül köztünk a levegő. A tinédzsergyötrődések zöme az oszcilláló keretezésből adódik: hogy a barátunk vagy barátnőnek kiszemelt egyén mosolya annak szól-e, hogy engem lát, vagy egyszerűen mindenkivel kedves... A keretezéssel tehát nemcsak mások irányítják a gondolkodásunkat, és téveszthetnek meg, hanem mi is magunkat.

Nyelv és hatalom

Aki manipulálni akar, nem bánja, ha nem tisztázódnak a különféle értelmezések, mert minél átláthatatlanabb egy-egy szó jelentése, annál alkalmasabb a nyelvi manipulációra. Ugyanez érvényes az elrejtettségre is: a három nagyobb jelentéskomponens között fordított a megfoghatóság és a beszédszándék viszonya. Az első, „szó szerinti” jelentésszintről tudunk, a másik kettőről lényegében nem – bár természetesen aktívan használjuk, és értelmezzük is mások mondandójának rejtett jelentéseit. Sőt, az értelmezési folyamat végén kialakuló tényleges jelentés (értelmezés) elsősorban a harmadik és a második, láthatatlan jelentésekre támaszkodik, legkevésbé az elsőre. Vagyis igencsak kiszolgáltatottak vagyunk a manipulációval szemben, hiszen a jelentés túlnyomó része azokban az értelmezési tartományokban keletkezik, amelyeket többnyire nem ellenőrzünk tudatosan.

Ezért tartja a nyelvi tudatosság növelését az egyik legfontosabb demokráciaépítő folyamatnak a **kritikai diszkurzuselemzés** (angol

nevének rövidítésével CDA): az irányzat megszületését elsősorban NORMAN FAIRCLOUGH nevéhez szokás kapcsolni – 1989-ben megjelent, *Nyelv és hatalom* című könyvében ő írta le azokat a módszertani elveket, amelyekből később a CDA kinőtt. Fairclough háromszintű elemzést javasolt: a szövegek nyelvi elemeinek vizsgálatát, a szövegben kiépülő hatalmi viszonyok leírását, és azt, hogy ez utóbbiak hogyan illeszkednek a tágabb társadalmi kontextusba. (Figyeljünk rá, ez csak részben van átfedésben a fentebbi három jelentésszinttel, ami ott második volt, az Faircloughnál részben az első szint része.) Fairclough volt Blair csúrcsavarjainak egyik legkövetkezetesebb bírálója, nem a „másik oldalról”, hanem a baloldali töprengő-tépelődők értékeit képviselve – a CDA mint megközelítés inspirálói elsősorban szintén baloldali filozófusok voltak, többek között PIERRE BOURDIEU, MICHEL FOUCAULT és JÜRGEN HABERMAS.

A kritikai diszkurzuselemzés ma olyan interdiszciplináris (több tudományág képviselői által művelt) megközelítés, amelynek kiindulópontja az, hogy a nyelvhasználat társadalmi cselekvés, amely szoros kapcsolatban van a hatalmi viszonyokkal. A CDA azokat az ideológiákat, előítéleteket leplezi le, amelyek az egyes megfogalmazásokban, nyelvi képekben rejtőznek, hogy rámutasson: nem eredendő igazságokat tükröznek, hanem az ember által alkotott kulturális modelleket jelenítik meg, s többnyire a fennálló hatalmi struktúra igazolását, rögzítését és újraalkotását célozzák. A kritikai diszkurzuselemzés tehát nem elégszik meg azzal, hogy rögzítse, hogyan mutatkoznak meg a hatalmi viszonyok, ideológiák a nyelvben: a másik irányt tartja igazán érdekesnek, azaz hogy megszokott, ártalmatlannak látszó szavak, kifejezések, beszédmódok hogyan hoznak létre egyenlőtlenséget, féloldalas viszonyt, hogyan alkotnak újra, erősítenek meg egyáltalán nem ártalmatlan ideológiákat, anélkül, hogy ennek a beszélők tudatában lennének.

Hogyan épít a nyelv hatalmi viszonyokat? Ha politikáról beszélünk, természetesnek tartjuk a nyelv és a hatalom szoros kapcsolatát,

de nem biztos, hogy arról is tudunk, a hétköznapiakban hányféle módon, hány helyen kényszerülünk elszünetelni erőfitogtatást – a kiszolgáltatottságot persze érezzük, rossz kedvünk is van attól, hogy „hülyék voltak” velünk, de általában nem tudatosul pontosan, mit tartottunk kényelmetlennek vagy egyenesen megalázóknak. Mert hát nyelv és hatalom nemcsak a politikában áll egymással meghitt viszonyban.

Azért bántó, amikor a gyereket kísérő felnőtt az óvónénik és a tanárok apukává és anyukává fokozzák le, leszűkítve a szülő személyiségét egyetlenegy jegyre, mintha a gyerektől függetlenül nem volna önálló egyénisége. Hasonló, de ennél még megalázóbb, amikor emberi mivoltát sem veszik figyelembe a betegnek, és az orvosok és ápolók úgy beszélnek előtte, mintha ott sem lenne, netán az ágyszáma alapján hívják „ketteskének”. A hatalmát érezteti az orvos a beteggel akkor is, amikor olyan szakkifejezésekkel mondja el neki, hogy mi baja, milyen kezelésre számíthat, amit a beteg, hacsak nem orvos maga is, nagy valószínűséggel nem ért, és ezt az orvos is tudja – de ugyanezt a játszmát a kőműves vagy a szobafestő is előadhatja. Kifejezetten visszaélés a hatalommal, ha a bíró, ügyész, ügyvéd a tárgyalóteremben olyan kifejezéseket, esetleg a jogban a köznyelvitől eltérő jelentésű szavakat használ minden magyarázat nélkül, amelyről tudja, hogy a kérdezett nem értheti őket, vagy nem értheti őket jól. A tanárok gúnyolódása („jól van, hülye úr, megint zseni vagy”), homályos kérdései, vagy amikor vizsgán addig kérdeznek, amíg a vizsgázó nem ront, természetesen szintén a hatalom fitogtatása. A hatalommal beszéd nélkül is vissza lehet élni: amikor az ügyintéző látványosan „nem veszi észre”, hogy ügyfele érkezett, amikor a boltban az eladók a szemkontaktus legkisebb kockázatát is kerülve hagyják magukra a láthatóan bizonytalan, és éppen segítséget kereső vevőket, akkor épp a csönd fejezi ki a hatalmukat: megtehetik, hogy nem foglalkoznak a másik emberrel.

Hatalmat fejezhet ki az is, ha valaki megszabja, hogy mások mikor, miről, mennyit beszélhetnek, ki kit szakíthat félbe, ki mikor

szólhat közbe. Amikor az orvos kérdezi a páciens, akkor kontrollálja a válasz témáját és hosszát is – nem érdeklő a fecsegés arról, hova utaztunk, amikor megfáztunk a vonaton. Hasonlóképpen: a tanár megszabja, miről és mikor beszélhet a diák az órán; a tanár közbekezdhet a vizsgán, de a diák a magyar oktatási rendszerben elvileg nem szakíthatja meg közbeszólásokkal a tanár magyarázatát, vagy csak akkor, ha ennek szabályaiban megegyeztek, és akkor is csak a témához tartozó kérdéssel vagy megjegyzéssel. A klasszikus polgárcsaládokban (a 20. század elején) a gyerek nem szólhatott bele a felnőttek társalgásába, egyes kultúrák a nőknek írják elő, hogy férjük, vagy anyósuk, vagy más férfiak jelenlétében hallgatniuk kell – Európában sem ritka ma sem, ha nem kötött szabályok írják is elő, hogy a nőknek kevesebbet „illik” beszélniük közéleti színtereken (legyen az akár valamilyen vezető testület, akár egy kocsmá). Vagy, ha beszélnek, akkor a jelenlévő férfiak úgy tesznek, mintha nem hallották volna – általános tapasztalat az európai és észak-amerikai leírások szerint, hogy ha egy testületben egy nő tesz valamilyen elemző megjegyzést, javaslatot, akkor sokszor nem reagálnak rá, mintha semmi nem történt volna, de ha ugyanazt később elismétli egy férfi, akkor lelkesen dicsérik mint kiváló hozzászólást.

Lehet-e a nyelv szexista?

Folytassuk is ezzel, hiszen a nők diszkriminálása még mindig világhelyesség, hiába tiltja számos állam törvénye a nők hátrányos megkülönböztetését, mégis olyan ország, amelyben a nők és a férfiak azonos esélyekkel indulnának az életnek – még a példának állított északi országok sem ilyenek saját bevallásuk szerint, hiába kiegyensúlyozott a nők és a férfiak részvétele a politikai életben, a tudományban és a gazdaságban még nincs meg ez az egyensúly. Szociológiai értelemben, lehetőségeiket tekintve a nők helyzete a kisebbségi (azaz nem uralkodó) pozícióba sorolja őket, annak ellenére, hogy az emberek többsége, ötvenkét százaléka nő. Magyarország kiváltképp

szégyenletesen teljesít a nemek közötti – és sok más – esélyegyenlőség vonatkozásban. A nők elleni sztereotípiák nemhogy visszaszorulnának, az utóbbi időben egyre erősebbek, részben a jobboldali politikai gondolkodás (ennek központi metaforája nálunk is az „erőskezű családfő”, azaz e világképben a férfi értelemszerűen a teremtés koronája), részben a média erősíti az előítéleteket, s az utóbbi egyes szereplői ráadásul nem is biztos, hogy tudnak róla. A nők és a férfiak közötti hatalmi viszonyokat nagyon pontosan tükrözi a magyar nyelv is.

Ezen sokan talán meglepődnek, különösen azok, akik ismerik a nyelvtani nemmel rendelkező nyelvek beszélőinek nyűgeit. Például hogy az angolban az ’ember’ és a ’férfi’ ugyanaz a szó (*man*), hogy sok amerikai változatban a nők is ’fiúk’-nak nevezik a többi nőt, akkor is, ha egyetlen férfi sincs a csoportban (*you guys*), hogy a németben és a franciában nem minden foglalkozásnévnek van női változata – sokáig nem volt, de ANGELA MERKELNEK köszönhetően már van *Kanzlerin* a *Kanzler* mellett, de a franciában továbbra is *le professeur*, azaz hímnemű a professzornő is.

A magyarban nincs semmi baj a névmásokkal, hiszen csak egy van egyes szám harmadik személyben is, és látszólag nincs gond a foglalkozásnevekkel sem, hiszen többségük – például az *orvos*, *ügyvéd*, *tanár*, *kalauz*, *ügyintéző* – férfit és nőt is jelenthet. Van mégis néhány különbség: az *ápoló* mindig férfi, hiszen van *ápolónő*, nincs igazán párja az *óvónő*-nek (az *óvóbácsi* az *óvónéni* férfi megfelelője, a semleges kifejezés, az *óvodapedagógus* csak a hivatalos használatban képzelhető el, informális helyzetekben nem), s úgy tűnik, egyáltalán nincs párja a *varrónő*-nek. Félig-meddig van, a *szabó*, csakhogy az kissé mást jelent, sokan nagyobb tudásúnak, szakmailag fölkészültebbnek gondolják. A férfi és női foglalkozásnév közötti különbség még egyértelműbben mutatkozik meg a *titkár* – *titkárnő* szópárban: a titkár egyértelműen magas presztízsű foglalkozás, a vezető bizalmi embere vagy egy csoport fontos tisztségviselője – és ilyen minőségében nő is lehet. A *titkárnő* ezzel szemben sokkal rosszabbul fizetett

foglalkozás, afféle hivatali mindenés, kávéfőző, gépel, beviszi az aláírni valót, de nincs jelen a fontos beszélgetéseken, viszont viccek és kabarétréfák örök célpontja, általában nevének becézett formájával megjelölve: *Pirike, Gizike, Csöpike*.

Ezek a becézett nevek egyébként is a nők alacsony társadalmi státuszának jelzői a magyarban: a kicsinyítőképző azt sugallja, hogy valami miatt gyámság alá kell helyezni az illetőt, s minthogy ez a viselkedés sokáig a nők kezelésének legfőbb módja volt a polgári társadalmakban, a becéztetés nagy kulturális mintákat hív elő: annak az időszaknak a nagyon is élő maradványait, amikor a felnőtt nők nem kezelhették saját örökségüket sem (csak a férjük vagy a gyámjuk), nem illett dolgozniuk, az elvárás az volt az úri kisasszonyokkal szemben, hogy hervadozzanak a szobában (hímezzenek, zongoráznak, megerőltetésmentesen sétálgassanak egy keveset, örüljenek a kerti madárdalnak, virágoknak), és várják az igazit, vagy sikeres elkelés után várják haza a férjet. (A 19. és 20. század magyar regényeiben töménytelen példa van erre a „polgári úrilány/nő” archetípusra, ha valakinek nincs ilyen irodalmi tapasztalata, érdemes belelapozni például Gárdonyi *Hosszúhajú veszedelem* című könyvébe.) A becéztetés tehát kifejezetten leértékelő: azt a kulturális hagyományt idézi, amely szerint a nő nem felnőtt. Mai sztereotípiákkal: nem képes kezelni a bankszámláját, kiválasztani műszaki paraméterek alapján egy technikai eszközt, összerakni egy IKEA-komódot, programot telepíteni a számítógépre, és vezetni (különösen parkolni). A nyelvben pontosan kódolva van, miért gondolják így sokan: mert a nők a *gyengébb nem*: fizikailag és szellemileg.

A becézéssel persze a legtöbb esetben nem a lekicsinylés a szándék (bár ettől az eredmény még lehet az), hanem a kedveskedés – de hatásában ez sem jobb a másíknál. Merthogy: miért kell édelegni a nőikkel? Ez is pontosan tükröződik a nyelvben: mert ők a *szebbik nem*. Velük szemben magasabbak az elvárások, ha megjelenésről, higiéniáról,

kellemről, gyengédségről, szívjóságról van szó: „nőies” tulajdonságoknak a szelídséget, kecsességet, finomságot tartják, „férfiasnak” az erőt, a bátorságot és a határozottságot – eleve rázárva ezzel a ketreceket egyébként mindkét nemre. Azaz egy *Ágika* vagy *Évike* nemcsak gyámoltalan és ügyefogyott, hanem még szépnek, takarosnak, kedvesnek, szelídnék is kell lennie, hogy az ismeretlen és ismerős öregurak kétkedés nélkül szólíthassák úgy a boltban, villamosmegállóban vagy a lépcsőházban összefutva, hogy *angyalom* és *drága*.

Ha valakinek az a megjegyzése volna, hogy de a nők maguk is erősítik a nőellenes sztereotípiákat, akkor igaza van: a férfiak nemigen mutatkoznak be becézett névvel, a nők sokkal gyakrabban: furcsa volna, ha a fodrászunk úgy mutatkozna be, hogy ő *Gyuri*, miközben számos nő használja a becenevét ilyen esetben (*Heni vagyok*), sőt félig-meddig hivatalosan is előfordul (*Nagyné Kertész Kati vagyok*). Az utóbbi szokás azért terjedt el, mert a hagyományos magyar asszony-név lényegében teljesen eltörölte a nők férjüktől független valóját: Nagy Károlynéről fogalmunk sincs, hogy ki ő mégis (azon kívül, hogy Nagy Károly tartozéka – *oldalbordája*), és természetesen beszélgetni se tudunk vele, elvégre nem hívhatjuk *Károlyné*-nak.

Szerencsére ma már egyre kevesebben gondolják, hogy saját személyiségüket tökéletesen meg kell semmisíteniük, ha férjhez mennek. (Közben figyeljünk csak arra, hogy a magyar nyelv még őrzi azt az időt, amikor a nőket valóban pénzért, birkáért, menyétprémért és hasonlókért *vették*: ezt őrzi a *feleségül vesz* kifejezés, népmesékben a *feleséget vett magának* is előfordul.) A közéletben azonban még mindig csak akkor lehetnek a nők valakik, ha férjet tudnak fölmutatni.

Önmagáért beszél például, hogy magyarul a nőket a nyilvánosság tereiben egyszerűen nem lehet megszólítani. Az *úr*, *uram* a férfiak esetében minden helyzetben és mindenkire alkalmazható. A nőket viszont vagy *asszonyom*-nak lehet megszólítani, és akkor az előbbi problémához kerülünk vissza, vagy *kisasszony*-nak, ami szintén a magánéletet keveri a nyilvános térbe, hiszen az életkorra is utal, és azt a hagyományt is behívja, hogy egy nő esetében az a legfontosabb, vajon elkelt-

e már a piacon, vagy még petrezselymet árul. A *bölgység* túlságosan udvariaskodó (a „szebbik nem” gondolatkörbe illeszkedik), ráadásul sokszor éppen gúnyosan, leereszkedően használják, ettől más esetekben is rossz melléköngéi vannak. Még kínosabb a hivatalos protokoll szerinti *úrhölgy* megszólítás – ez egyszerűen az elmeháborodottságot súrolja a 21. században: vagy jobb volna ezt a középkori őskövületet kidobni, vagy ha nem, akkor várjuk hozzá a lovagi tornák bajnokait, hogy sorompóba lépjenek, és megküzdjenek egymással, és mi, úrhölgyek ájulásközeli állapotban, pihegve izguljunk a lovagunkért.

Másrészt ha foglalkozásnévvel szólítunk meg nőket, akkor azoknál a szakmáknál, amelyekben régen jelen lehetnek nők is (*doktornő, tanárnő, ügyvédnő, bírónő* – van olyan református közösség, ahol a lelkész-nőt *atyánő*-nek szólítják), a *-nő* utótagot használjuk. Amikor azonban nem szakmáról, hanem közéleti pozícióról van szó, amelyekben Magyarországon ma is ritkán találunk nőket, az *asszony* dívik (*rektor, elnök, igazgató, képviselő asszony*), azt sugallva, hogy a pozícióba kerülő nő egyrészt idősebb, másrészt „férjnél van” (vagy illene, hogy házas legyen): létezése csak egy férfin keresztül értelmezhető. Olyannyira így van ez, hogy az *asszony* időnként kevésnek tűnik annak, aki rettentő nagy tiszteletet akar kifejezni: így fordulhatott elő, hogy egy vállalkozói rendezvényen az akkori parlamenti házelnököt azzal fogadták, hogy *szeretettel köszöntjük a házelnök asszony urat*. Amikor az orvosok a szülészetben *asszonyok*-ról beszélnek, mikor a pácienseiket emlegetik, azt a kulturális hagyományt erősítik, hogy gyerek csak házasságban születhet – hiába születik ma Magyarországon a gyerekek harmada nem házas kapcsolatból.

Önmagában is sokat mond, hogy valami oknál fogva a *nő* szót sokan nem tartják elég jónak a *férfi* párjának: mintha a nők valamilyen különös bánásmódot igényelnének – és ez az indokolatlan negédeség a főntebb emlegetett gyámkodást és folyamatos udvarlási kényszerrejt –, vagy mintha a *nő* szóval jelölt fogalom valami rossz dolog lenne, amit tabuszerűen kerülni kell. Általában csak bosszantó, időnként viszont kifejezetten vicces, amikor nem merik *nő*-nek hívni

a nőket. A 2012-es londoni olimpián például a sportriporterek mániákusan *bölg*-ezték a sportolónőket, márpedig a gyámkodó kellemkedés egy sprinter atléta vagy egy úszó fizikai erejét látva is meghökentő, a súlyemelőkre, birkózókra, cselgáncsozókra vonatkoztatva meg egyenesen nevetséges volt.

A megszólítások és a nők *nő*-nek nevezése körüli visszásságok ugyanarra utalnak: a nők családon kívüli szerepvállalásai szociológiai értelemben még mindig *jelöltnek*, azaz különösnek, szokatlannak, természetellenesnek számítanak a magyar társadalomban – hiába dolgoznak a nők évtizedek óta, hiába több ma már a diplomás nő, mint a diplomás férfi, hiába választók és választhatók a nők néhány évtizede, a nyelvhasználat hajszálpontosan mutatja, hogy nem tudunk mit kezdeni azzal, hogy a nők nem hajlandók aranykalitkába záratni magukat.

A férfiak és nők közötti hatalmi egyenlőtlenségeket erősítik az olyan, talán egyre kevesebb embernek tetsző szólások, mint hogy *pénz számolva, asszony verve jó*, s hogy mint más nyelvekben is, a nőkre sokkal több negatív értékjelentésű szó ismeretes, mint a férfiakra – ezek nagyobbik része a nők erkölcstelenségére, életkorára és a szépség, esetleg az ész hiányára utal (csak néhány példa a hosszú listáról: *ribanc, lotyó, kurva, céda, spiné, banya, vénasszony, nyanya, liba, tyúk, szőkenő* stb.).

Érintettük már, hogy a nők maguk is készségesen erősítgetik a nekik egyébként súlyos életminőségbeli és anyagi károkat okozó sztereotípiákat. Ezt azonban a megfigyelések szerint nemcsak a nők teszik, hanem a többi nem uralkodó helyzetben lévő társadalmi csoport is – fogjuk majd látni, milyen lelkesen bélyegzik meg saját nyelvhasználatukat a nemsztenderd változatok beszélői. A jelenségre a főntebb említett francia szociológus, BOURDIEU mutatott rá: a társadalmilag elnyomottak hallgatólagosan, tudatos döntés nélkül elfogadják a rájuk kényszerített korlátokat, sőt gyakorlatukkal újraalkotják azokat a határokat is, amelyeket a társadalmi rendben már rég eltöröltek, s így maguk is hozzájárulnak saját elnyomásukhoz. Az okot abban látja, hogy a társadalmi–kulturális elvárások, noha csak kulturális konstrukciók,

mégis természetesnek és megkérdőjelezhetetlennek tűnnek, mert a tudatalattiban, önkéntelen, ellenőrizetlen cselekvésként működnek. Ráadásul a belénk íródott korlátok akkor érvényesülnek a legerősebben, amikor formálisan általánossá válnak a szabadságjogok – esetünkben: amikor a nők jogi egyenlősége papíron megvalósul, a nyílt elnyomás helyébe az interiorizált (belsővé tett) szabályok, a „belső meggyőződés”, a kulturálisan örökölt elvárásoknak való megfelelés kényszere lép.

Számos példát lehet erre idézni: hogyan szolgáltatók ki magukat a tinédzserlányok a közösségi oldalakon csak azért, mert azt képzelik, a szexmagazinok pózait kell fölvenniük, ha tetszeni akarnak a fiúknak; hogyan bélyegzi meg a „túl korán” munkába visszaálló anyákat a többi nő, mert „a karrierje fontosabb, mint a gyereke”; hogyan mondják föl az elvárások szerinti sablonszövegeket a szakmájukban sikeres énekesek, színészek arról, hogy csak a gyerekekkel vált teljessé az életük, és szenvednek, ha a turnék és előadások alatt távol vannak tőle (de azért távol vannak, mert élvezik a munkájukat és a szakmai sikereiket, csak ezt nem illik mondani); hogyan vesznek részt ismert és kevésbé ismert, de magas presztízsű állásokat betöltő nők locsogós magazinműsorban, vagy szerepelnek politikai és kulturális újságíróknak olyan műsorban, amelynek *Libazsúr* a címe (és egyszerre idézi a *babazsúr*-t, azaz hogy a nő gyerek, és fogadja el, hogy a nők ostobák).

A legtöbb elemzés azonban a média és a politikusnők igazodásáról, sztereotípiáknak való megfelelési kényszeréről készült, valószínűleg azért, mert a politizálás klasszikusan „férfimunkaként” van elkönyvelve. Több angol nyelvű országra (Nagy-Britannia, Egyesült Államok, Új-Zéland, Ausztrália, Dél-Afrikai Köztársaság) terjedt ki az a vizsgálat, amely empirikus adatokkal igazolta, hogy a média és a politikusnők többsége egyesült erővel teremti újra azokat a sztereotípiákat, amelyekkel egyébként a nők saját pozíciójukat ássák alá.

A vizsgálat egyik tanulsága, hogy a média elsődlegesnek nőnek tekint a politikusnőket, s csak másodlagosan politikusnak: sokkal töb-

bet foglalkoznak a nők megjelenésével, külsejével, mint politikai tevékenységükkel. Ugyanis a nőkkel szemben támasztott igen erős társadalmi elvárás szerint „a nő mindenkor legyen nő”: igyekezzon a férfiak kedvében járni azzal is, hogy szép, csinos, próbáljon minél inkább megfelelni az aktuális szépségmodellnek. Ez a politikusnőkre is vonatkozik, sok angolszász politikusnő panaszkodott, hogy elsősorban a kinézetük érdekli az újságírókat, és a külső megjelenést összekötik azzal, hogy alkalmasak-e munkájuk elvégzésére vagy sem. Ráadásul a nők esetében a „túlágosan csinos” külső könnyen hátránnyá válhat: a férfi politikusoknál mindig előnyös, ha jól néznek ki, vonzó a külsejük, a politikusnők esetében nem feltétlenül, sőt van, amikor ennek negatív a hatása.

Láttuk, a nőkkel kapcsolatos sztereotípiák egyike az, hogy gyengébbek, gyámoltalanabbak, szelídebbek, kedvesebbek, megértőbbek, mint a férfiak. Ebből vezethető le az a világszerte elterjedt nézet, hogy a nők alapjaiban és inherensen különböző stílusban politizálnak, mint a férfiak, magasabbak az erkölcsi sztenderdjeik, őszintébbek, kevésbé támadóak. Szorosan összekapcsolódik ez a sztereotípiával a vélekedéssel, hogy a nők érzelmi, a férfiak viszont racionális–logikai döntéseket hoznak – ez egyrészt nem igaz, másrészt természetesen az ezt a sztereotípiát elfogadó kultúrákban az utóbbit értékelik nagyra.

A nőkkel kapcsolatos alapvető, mélyen beágyazódott (évezredes) sztereotípiával az, hogy a nők helye a tűzhely mellett van, ők felelősek az otthon biztonságáért, a család ellátásáért, a „közélet” a férfiak helye. Az angolszász politikusnőktől ennek megfelelően sok újságíró kérdezi, hogyan egyeztetik össze a családot a politizálással.

Magyar interjúkat vizsgálva hasonló eredményekre jutunk: a magyar média és a politikusnők nálunk szintén lelkesen erősítik a nemekre vonatkozó sztereotípiákat. A nők politikai szerepvállalásának erősítése mellett elhangzó leggyakoribb érv, hogy majd „szelídebb” lesz a politika, ha több lesz benne a nő – azaz ha a nő politizál, leg-

főbb feladatának azt tekintik, hogy hozzon több „kellemet” a „férfiasan kíméletlen” politikai életbe (a férfiakkal szemben nem fogalmazódik meg az az elvárás, hogy legyenek „férfiasan lovagiasak” egymással).

Érdekes, hogy „a nő legyen háziasszony” sztereotípiája a szocialista évtizedekben sem gyengült, noha a nők túlnyomó többsége munkahelyen is dolgozott: „második műszakuk” csak nekik volt, a háztartási munka ellátását a társadalom továbbra is velük szemben fogalmazta meg követelményként. Ennek az elvárásnak a politikusnők nagyrésze kétszeresen meg akar felelni: az interjúk elemzése azt mutatta, hogy legtöbbször úgy érzi, kötelessége bizonygatni, hogy háziasszonynak is kiváló, másrészt ezt a szerepet metaforikusan politikai tevékenységére is kiterjeszti, és ez, ha lehet, még rosszabb. Többen is úgy érveltek, hogy azért kellene nők a politikába, mert ők értenek jobban a háztartás vezetéséhez, az ország pedig olyan, mint egy nagy háztartás. Azért tűnhet ez jó ötletnek, mert így próbálják föloldani azt a szerepkonfliktust, amely a bevett társadalmi elvárás („a nő dolgozik a háztartás vezetésénél”), illetve a vállalt közéleti szerep között feszül.

A magyar interjúkban is visszatérő elem volt a „politikusanő” és a piperézkedés összekapcsolása: az akkori (2002 és 2004 között készült interjúkat vizsgáltam) esélyegyenlőségi miniszter fodrásznál ücsörögve is fényképeztette magát, a frissen kinevezett belügyminiszter hivatali íróasztalán a riporter sminkfelszerelést keresett, az illetékes szerint nem szerencsés, ha a politikusanők érdekesebb, egyéni ruhát vesznek föl, mert ha másodszor is magukra öltik, akkor azt fogják mondani, „na, már megint az van rajta” – a férfiakkal szemben viszont nem követelmény, hogy kétszer ne vegye föl ugyanazt az öltönyt, inget, esetleg nyakkendő, megteszi az is, ha rendesen begombolja az ingét, és jól köti meg a nyakkendőjét.

A nők és férfiak közötti nyelvhasználati eltérések is szerepet kapnak a két nem közötti hatalmi viszonyok állandó újraépítésében.

Több vizsgálat szerint a nők általában valóban „szelídebben” beszélnek abban az értelemben, hogy jobban védik beszédpartnerük **arculatát**: utasításaik és kérdéseik többször közvetettek, és beszélgetőtársuknak több helyeslő visszajelzést adnak, illetve többször jelzik, hogy odafigyelnek. A társalgások szervezésében egyszerre több témát is jól kezelnek, oda-vissza váltogatnak közöttük. A férfiak ezzel szemben direktebbek, kevesebbet jeleznek vissza, és egyesével veszik elő a témákat. Mindennek azonban semmi köze nincs a biológiához: egyszerűen arról van szó, hogy a lányokat és a fiúkat más beszédstratégiák elsajátítására szocializálja a társadalom. Más kultúrákban lehet éppen fordítva (emlékszünk: a beszédszokások kultúránkénti eltéréseivel, sajátosságaival egyébként a DELL HYMES munkáiból kinövő **beszélésnéprajz** foglalkozik). Az általános vélekedéssel szemben az empirikus adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a nők ritkábban szakítanak félbe másokat, mint a férfiak, sokkal ritkábban, mint a férfiak a nőket, és csoportos beszélgetésekben bizony a férfiak beszélnek többet.

Az üzleti, politikai és tudományos életben tevékenykedő nők értelemszerűen a „férfiasnak” kinevezett stratégiát is jól használják, mert munkájukhoz arra van szükségük – de ezzel egyben bajt is hoznak saját fejükre, mert ha nő alkalmazza a férfiatól elvárt, és nagyra értékelt beszédstratégiát, akkor könnyen bélyegzik „férfiasnak”. Ha viszont megmarad a „nőiesnek” címkézett beszédszokások mellett, akkor hozzá nem értőnek, fölkészületlennek, határozatlannak minősítik.

Mindent összevetve: esélyegyenlőségi nyilatkozatok, azonos jogok és szép szavak ide vagy oda, a nyelv kíméletlenül leleplezi, hogy a férfiak hatalmi, a nők elnyomott helyzetben vannak a demokratikus társadalmakban is, és hogy az évezredek sztereotípiák szívósan továbbélnék a 21. században. Az általunk használt nyelv azonban nemcsak leleplez, hanem már tudjuk: folytonosan újra is alkotja ezt a felbillent hatalmi viszonyt, hiszen nyelvünk befolyásolja gondolkodásunkat.

Ezért született az az elképzelés, amely abban bíz, hogy ha megváltozik a nyelv, akkor megváltoznak a torz társadalmi viszonyok is. Azaz: „politikailag korrektül” kell beszélnünk, és a világ jobbá válik.

Písziség: egyenlőségteremtés vagy tabugyártás?

De valóban így van-e? Mi a písziség: a méltósághoz való jog garantálása mindenkinek, vagy a szólásszabadság korlátozása? Ez bizony keretezés kérdése: ha azt mondjuk, hogy a *politikai korrektség* arra buzdít, hogy kerüljük a másokat – a nőket, az etnikai, vallási, szexuális kisebbségeket, a fogyatékkal élőket, a külsejük miatt megbélyegzetteket – sértő kifejezéseket, akkor nyilván egyetértünk azzal, hogy szükség van rá. Ha meg azt mondjuk, hogy a politikai korrektség tabusít bizonyos szavakat, s ezzel megbeszélhetetlenné teszi a hozzájuk kapcsolódó társadalmi problémákat, akkor meg nyilván egyetértünk azzal, hogy ez bizony káros valami. Minthogy a közhasználatban – nem is elsősorban a magyarban, sokkal inkább az angolszászban – mindkét jelentés él, és jól fölismerhetően politikai célokot szolgál, hogy ki melyiket veszi alapul, először is érdemes megvizsgálni a nyelvi hátteret: hogyan alakult ki ez a két, egymással szöges ellentétben álló jelentés, s aztán azt, hogy nyelvészeti értelemben megtámogatható-e bármelyik elképzelés.

Sokan nem tudják a politikailag korrekt beszéd terjesztésének támogatói közül, hogy a kifejezést a mai jelentésben – a másodikban – először az amerikai republikánusok kezdték használni, lényegében arra, hogy lejárassák vele azt a nyelvújító mozgalmat, amelyet sokan a demokraták által támogatott politikai célok megvalósítása érdekében tartottak fontosnak, elsősorban a tudományos életben. A nyelv-reform neveltségessé tételével a republikánusok voltaképpen azokat az esélyegyenlőségi törekvéseket akarták kinevetetni, amelyeket politikai ellenfeleik tűztek zászlajukra: elsősorban a nők, az etnikai és a szexuális kisebbségek elleni diszkrimináció megszüntetését.

A kifejezés eleinte tehát ironikus volt, és az eredeti kontextust idézte: a „politikailag korrekt” a 20. század elején a kommunisták pártutasításaira utalt, arra a szigorú ideológiai irányvonalra, amelytől a korabeli szocialisták is elhatárolódtak. Aztán a feminista mozgalomban szintén önironikusan nevezték így a maguk által javasolt nyelvmódosítási törekvéseket. Később azonban, valamikor az 1990-években már nem gúnynévként is használatba került: annak az 1960-as években kezdődött nyelvreformnak a neve lett, amely szerint a nyelvben megjelenő lekicsinylő, negatív értékjelentésű kifejezésekbe, valamint a „sorok közé” és a metaforákba rejtett jelentések újraterezték a társadalmi igazságtalanságokat.

Magyarországon kezdetben inkább az utóbbi jelentés volt talán uralkodó, de korán megjelentek a paródiák: hasonlóan a feminizmusellenességhez, amely azzal együtt nagyon erős, hogy az utóbbi évtizedekben egyáltalán láthatóan jelen lett volna a feminizmus, sokan gúnyolódnak a pízsiségen, noha a magyar társadalom igen távol áll attól, hogy tömegek igényelnék az előítéletektől mentes közéleti beszédet. A magyarországi közbeszédben (a médiában, politikában, oktatási intézményekben, hivatalokban, bíróságokon) az észak-amerikai, illetve a nyugat-európai szokásokhoz képest jóval több bántó, sértő, megalázó, uszító megjegyzés megy el föltűnés nélkül – összefüggésben azzal, hogy a magyar társadalom átlagos attitűdje az említett országokénál sokkal inkább tekintélyelvű, normatív és előítéletes.

Nemcsak a nők közéleti szerepvállalását tartjuk még mindig jelöltnek, azaz valami furcsaságnak, nem állunk jobban a többi előítélet nyelvi kezelésével sem: még nem sikerült kiokoskodni, hogy *romá*-t vagy *cigány*-t mondjon, aki egyszerre szeretné fölmutatni, hogy nem rasszista, de azt is tudja, hogy a *roma* megnevezést nem minden magyarországi cigány csoport vonatkoztatja magára. Így aztán választhat, hogy tekintettel van a nem roma cigányok érzékenységére és etnikai identitására is, és *cigány*-t mond, de akkor esetleg mások besorolják a „cigányozók” közé, vagy *romá*-t használja, vállalva, hogy

tulajdonképpen éppen ezzel beszél kirekesztően. Azért nem olyan egyszerű a döntés, akkor sem, ha elsősorban saját értékrendünk vezérel, nem a másoknak való megfelelés vágya, mert azt is érdemes tudnunk, hogy amikor a *cigány* mellett döntünk, mi magunk hiába nem „cigányozunk” – csak minden cigány etnikummal korrektek vagyunk –, attól még erősíthetjük vele a rasszista diszkurzust.

Még érzékenyebb kérdés, hogy akkor nem lehet azokat a kifejezéseket sem használni, amelyekben a *cigány* egyértelműen valamilyen rosszat, silányt, a természettel ellentétet jelent? Nem mondhatjuk, hogy *cigányútra megy a falat*, ha félrenyelünk, az aprószemű meggyet nem hívhatjuk *cigánymeggynek*, nem fogadkozhatunk, hogy akkor is ott leszünk a találkozón, *ha cigánygyerekek potyognak az égből*, és nem hívhatjuk a kézenátfordulást *cigánykerék*-nek? Mert igaz, hogy ez mind a *cigány* szó negatív jelentését erősíti, és kétségtelenül ki lehet mindezt fejezni másképp is – de van értelme ennek a nyelvtisztításnak? Vagy ez nem is nyelvtisztítás, hanem nyelvtisztogatás, és tabut állítunk elő? Valóban eltűnik-e a rasszizmus, ha nem „cigányozunk”, azaz nem használjuk a *cigány* szót?

Meg lehet-e változtatni a világot azzal, ha megváltoztatjuk a világot leíró nyelvet? Akik azt mondják, hogy nem, sokszor hivatkoznak arra, hogy az Egyesült Államokban sem számolta föl a rasszizmust a *nigger* szalonképtelenné válása, mert később a helyette elvárt *black* is fölvette a negatív jelentéseket, ezért használják ma helyette az *afroamerikai*-t. Ez igaz, és érdemes is levonnunk belőle azt a tanulságot, hogy a nyelv megváltoztatása önmagában természetesen nem elég, különösen egy-egy szó kicserélése másik szóra: ezek a szavak, mint láttuk, sűrűn szőtt kulturális hagyományokba illeszkednek, az új szó egyszerűen fölveszi a régi jelentését, ha magán a gondolkodáson nem próbálunk meg változtatni.

Ha azonban komolyan vesszük, amit a **nyelvi relativizmus** kutatása az utóbbi évtizedekben bizonyított – hogy a nyelv bizony nemcsak a gondolkodásunkat, de még az emlékezetünket, sőt érzékelésünket is

befolyásolja – akkor azt is tudnunk kell, hogy ha nem változtatunk a nyelven, nem változik meg a világunk sem. A nyelv évezredekkel korábbi gondolkodásmódokat, értékrendeket képes, ha töredékekben is, életben tartani, és e kifejezések használata újratерemti a fennálló viszonyokat, ha nem akarjuk, akkor is.

A nyelv megváltoztatása tehát önmagában nem elég – de nélkülözhetetlen, mert a nyelv és a gondolkodás kölcsönhatásban vannak, mindkettő befolyásolja a másikat. Az első lépés a gondolkodás megváltoztatása felé éppen az a meghökkenés lehet, amit akkor tapasztalunk, ha jól bevált kifejezéseink helyett hirtelen másikkal találkozunk – olyannal, amely már új diszkurzust épít.

Mégis: ennél bonyolultabb a dolog. A politikai korrektség olyan gyógyszer, amit könnyű túladagolni, és akkor bizony egyenesen életveszélyessé válik. Ha nem ésszel, és nem mértékkel alkalmazzák, valóban tabukhoz és dogmákhoz vezet, és valóban lehetetlenné teszi a problémák fölvetését, kibeszélését, elemzését és megoldását. Minthogy az emberi agy takarékos, az elme lusta, és szívesen gondolkodik előregyártott sémákban, ráadásul szereti a világ dolgait két ellentétes pólus körül elrendezni, pillanatok alatt előállhatnak az ellensztereotípiák: aki azt mondja, hogy *cigány*, az rasszista. E sematikus gondolkodás további kiterjesztése, ha már nemcsak az minősül automatikusan rasszistának, aki *cigánypecsenyét* rendel, hanem az is, aki egyáltalán beszél valamilyen cigányokkal/romákkal kapcsolatos témáról. A mérlegelő, kritikus gondolkodás nem valami energiatakarékos eljárás, és a lusta elme sem kedveli: sokkal macerásabb az egyes esetekben egyenként dönteni, mint megtanulni és túláltalánosítani az egyszerű szabályokat.

A kifejezetten ilyesmivel – nyelvészociológiával, kritikai diszkurzuselemzéssel, esetleg társas szemléletű kognitív nyelvészettel – foglalkozó nyelvészek sokat segíthetnek (de a más kérdésekkel foglalkozó nyelvészek ugyanolyan hályogkovácsok e témában, mint más laikusok, s minthogy ezt senki nem gondolná róluk – hiszen ők is nyelvészek –, jelentős károkat okozhatnak megfelelő fölkészültség hiányában). Elmagyarázhatják, hogyan alakítja a nyelv a kulturális és társadalmi viszonyokat,

miként járulhat hozzá az előítélet-mentes nyelvhasználat egy toleránsabb, igazságosabb társadalom megteremtéséhez. Segíthetnek olyan kérdések eldöntésében, hogy mi értelmezhető tabumentes közbeszédnek vagy szakmai diszkurzusnak, mi diszkriminációt erősítő, fenyegető, uszító vagy gyűlöletkeltő beszédnek. Igaz, az ilyen minősítésekkel óvatosan kell bánni, mert az, hogy egy-egy megnyilvánulás kiben milyen asszociációkat kelt, milyen jelentéseket alakít ki, nagymértékben függ az értelmező ismereteitől és beállítódásaitól. De a nyelvészek többek között erre a körülményre is fölhívhatják a figyelmet. És hát a nyelvészek segíthetnek a nyelvi tudatosság fejlesztésében, és ezzel a nyelvi manipuláció trükkjeinek fölismerésében – hogy csökkenjen hétköznapi kiszolgáltatottságunk.

De ez nem a nyelvhasználat tervezése és befolyásolása? És ha igen: arról nem azt mondtuk, hogy nyelvészek nem szokták csinálni?

14. fejezet

Nyelvmérnökösödés, nyelvjogászkodás

...amelyben arról lesz szó, mi az a nyelvtervezés, milyen ideológiák és politikai célok irányíthatják a nyelv mérnökeket; megismerkedünk a nyelvi jogokkal, és szó esik néhány jogsértésről; végül megnézzük az árfolyamokat a nyelvpiacon.

Az előző fejezetet azzal a kérdéssel zártuk, hogy nem a nyelvhasználat tervezése és befolyásolása-e, ha a nyelvészek azt mondják, hogy bizonyos szavakat és fordulatokat jobb kerülni? És ha igen, akkor miben különbözik ez attól, amit nyelvművelésnek neveznek, és amiről az első fejezetben azt mondtuk, hogy a nyelvészek nem tartják nyelvtudománynak?

Főlöszleges volna tagadni, hogy közvetlenül valóban a nyelvhasználat befolyásolása már az is, ha egy szakember föltárja, hogy egyes kifejezések milyen ideológiákat, attitűdöket, gondolkodási sémákat, kulturális hagyományokat tükröznek és építenek újra – hiszen ha vannak, akik adnak a véleményére, azok talán megpróbálják kerülni ezeket a kifejezéseket. De ez azért hatásában, formájában, módjában és terjedelmében is nagyon eltér attól, hogy kinyilatkoztatjuk, melyik nyelvi forma helyes, melyik helytelen. Először is: a nyelv igen kicsi tartományát érinti, néhány szót és kifejezést. Másrészt a nyelvész ilyenkor sem nyelvészetinek álcázott érveket használ, nem mondja, hogy az adott szó vagy kifejezés helytelen, mert nem logikus, mert nem magyarázható a nyelv történetéből, mert idegen, mert iskolázatlanságra, esetleg bomlott gondolkodásra utal (vagy ahhoz vezet). Mert a nyelvész tudja, hogy a nyelvi formával a világon semmi baj nincs, tökéletesen működik, fölidéz egy kulturális hagyományt – a kérdés az, a közösség, amelyik használja, életben akarja-e tartani ezt a kulturális

hagyományt vagy sem. Éppen ezért én olyat se mondanék nyelvész-ként, hogy „kerülendő” egy-egy szó, kifejezés, szövegszerkesztési mód: csak azt tartom feladatomnak, hogy elmondjam, mi a hatása – rasszista, etnicista, szexista, az életkor vagy külső alapján megbélyegző –, azt már a közösségnek kell eldöntenie, hogy akarja-e erősíteni ezeket a gondolkodásmódokat, vagy sem. Van olyan nyelvészeti irányzat, amelyik fölvállaltan aktívan politizál – a kritikai diszkurzuselemzésnek ez a lényege –, de a CDA képviselői sem a „nyelvhelyesség” érdekében szándékoznak nyelvet regulázni, hanem társadalmi folyamatokba akarnak beavatkozni.

A nyelv azonban nemcsak valóságkonstruáló szerepével része a társadalmi folyamatoknak, hanem identitást szimbolizáló mivoltában is: politikai döntés kérdése, hogy az egymás mellett élő nyelvek és nyelvváltozatok közül melyiket fogadják el hivatalosnak, használhatónak, melyiket tanítják az iskolában, melyik a média nyelve, és így tovább. E döntések nyelvtervezési folyamatokat igényelnek – ezeket különféle nyelvi ideológiák alapján kialakítható nyelvpolitikai szemlélettel és célokkal végezhetik. Ezekről a döntésektől függ, mennyire érvényesülnek egy-egy közösség nyelvi jogai. Nyelvi jogaink csorbulása vagy érvényesülése sokszor döntően befolyásolja oktatási, ennélfogva később gazdasági, politikai, kulturális lehetőségeinket, azaz egész életünket – és a legtöbben még csak nem is tudnak arról, hogy elvileg vannak nyelvi jogaik.

Nyelvmérnökség

Kezdjük a **nyelvtervezéssel**. A fogalmat (*language planning*) a norvég–amerikai EINAR HAUGEN vezette be 1958-ban, a különféle nyelvtervező tevékenységeket szintén ő rendezte el először 1966-ban – később módosította némiképp e modellt, de alapjaiban mégsem változott, és a mások által javasolt nyelvtervezési modellek is leginkább terminushasználatukban, hangsúlyaikban térnek el a haugeni alapoktól. A *nyelvtervezés* azonban trükkös kifejezés, vigyázzunk

vele: jelölheti a valóságos nyelvtervezési folyamatok leírását, elemzését, és jelölheti annak megfogalmazását, hogy az adott szerző milyennek képzei az ideális nyelvtervezést.

Haugen értelmezésében nyelvtervezésre akkor van szükség, ha valamilyen társadalmi csoport úgy érzékeli, hogy társadalmi problémái (részben vagy egészben) a nyelvvel kapcsolatosak. Ez könnyen előfordulhat, mert a társadalomban egymás mellett létező **nyelvi normák** gyakran összeütközésbe kerülnek egymással. A normák konfliktusa nagyon sokféle formát ölthet, és nagyon sokféle területen bukkanhat föl.

Az iskola és az otthon nyelvi normája ütközik például össze, ha a fiatalok nem saját nyelvükön, hanem más nyelv vagy nyelvváltozat közvetítésével kénytelenek elsajátítani a tananyagot: például azok a határon túli magyar diákok, akik szakmájukat nem tanulhatják magyarul, csak az államnyelven; azok a magyarországi német, szlovák, román, horvát, szerb, cigány gyerekek, akik nem magyar anyanyelvűek, de magyar iskolába kell járniuk. De azok a magyar anyanyelvű gyerekek is szenvednek ettől a normaütközéstől, akik otthon nem az iskola által megkövetelt sztenderd nyelvváltozatot tanulták meg a szüleitől – a gyerekek többsége ilyen. Normák ütköznek akkor is, ha a jogi szövegek készítői jogi értelemben véve pontosságra törekednek, hogy biztosítsák a szöveg egyértelműségét, a szövegek címzetei viszont szívesebben olvasnának számukra is érthető szövegeket.

Haugen saját maga által módosított modelljében a nyelvtervezés irányulhat arra, hogy egy nyelvnek vagy nyelvváltozatnak milyen szerepet szánnak, azaz irányulhat a nyelv társadalmi szerepére, ezt szokták *státusztervezés*-nek hívni; illetve lehet a nyelvtervezés célja egy nyelvváltozat szótárának, nyelvtanának rögzítése, a szókincs bővítése is, ez a *korpusztervezés*.

Mindkettőben foglalkozhatnak a formával és a funkcióval, s az így kialakult négy alcsoportban további részfolyamatokat lehet felsorolni:

	Forma	Funkció
Társadalom (státusztervezés)	1. <i>Kiválasztás</i> a) problémakijelölés b) normák helyzetének tervezése	3. <i>Elterjesztés</i> a) javítás b) értékelés
Nyelv (korpusztervezés)	2. <i>Kodifikáció</i> a) grafizáció b) grammatikáció c) lexikáció	4. <i>Kidolgozás</i> a) szókincs bővítés b) stilisztikai fejlesztés

Az első feladat a nyelvtervezésben a probléma meghatározása: milyen normák ütközése okozza a bajt. Az összeütközésbe került normák közül aztán választani kell: például hogy melyik nyelv vagy nyelvváltozat legyen az oktatás nyelve, vagy melyik hagyomány legyen a szaknyelv egységesítésének vagy a hivatalos nyelvnek az alapja. Tudnunk kell persze, hogy a „győztes” norma kiválasztása természetesen a többi norma helyzetében is változást, többnyire leértékelődést okoz – ha nem akarjuk még súlyosabbá tenni a normáütközés következményeit, erre nem árt figyelni.

Ha megtörtént a *kiválasztás*-nak nevezett nyelvtervezési lépés, az még szinte láthatatlan – nemigen tud róla senki mindaddig, amíg a kiválasztott normát el nem kezdik alaposan megtámogatni: kap helyesírást, szótárt és nyelvtant (ezek a *kodifikáció* lépései). Az írásbeliség szabályozása (*grafizáció*) jelentheti egy írásrendszer kiválasztását, ha addig az adott nyelv nem rendelkezett írásbeliséggel – például a Szovjetunió több népcsoportja az 1920-as, 1930-as évek előtt kapta első ábécéjét. De kaphat új ábécét akkor is, ha már volt neki, és egyáltalán nem is akar új ábécét kapni: a sztálini „írásreform” kínlódós következményeképpen a Szovjetunió több, korábban latin ábécét használó népének a cirill ábécére kellett áttérnie, hogy ezzel is segítsék az orosz nyelv terjesztését, és ezzel is kifejezzék a birodalom egységességét. MUSTAFA KEMAL ATATÜRK írásreformja szintén

szimbolikus értékválasztás volt: 1928-ban a törökök elhagyták az oszmán birodalomhoz, az iszlámhoz és a közel-keletiséghez kötődő arab írás török változatát, és az Európához húzás, valamint az állam szekularizációja kifejezésekképp a latin ábécé használatára tértek át.

A kiválasztott nyelvváltozatot akkor kezdik igazán komolyan venni a nyelvhasználók, ha van nyelvtana és szótára: attól mindjárt tekintélyesebbnek tűnik, hiszen az „akadémiai nyelvtan” vagy az „értelmező szótár” azt sugallja, mintha a magyar nyelv „hivatalos”, „helyes” szabályait és jelentéseit szentesítené – holott csak a sztenderd nyelvváltozat szabályait és jelentéseit írja le, és ez nem azonos a magyar nyelvvel. Az ilyen nagytekintélyű kötetek sok ember számára a „helyes” beszéd és írás törvénykönyveivé válnak: akik a sztenderd nyelvváltozatot szeretnék használni (szerkesztőségek, nyomdák, tankönyvszerzők), ezekhez a könyvekhez fordulnak iránymutatásért. Ráadásul a kiválasztott és már szentesített változat további támogatást is kap: elterjedését segítheti kormányintézkedés, jogi szabályozás vagy más testületek (pl. akadémiák, nyelvi bizottságok), támogatja a média, és a leghatékonyabb segéderő, az iskola. De ettől még nem használja mindenki, így az elterjesztés része, hogy másokat is ráneveljenek a kiemelt változatra – a javítást végzik például a nyomdai korrektorok, a kiadók olvasószerkesztői, vagy a tanárok.

Az *értékelés* ebben a modellben mégsem az emberek nyelvi viselkedésének méricskélése, hanem a nyelvtervező tevékenység hatásainak számbavétele. Ha sikeresen akar valaki nyelvet tervezni, ezt a lépést nem hagyhatja el. A kiválasztott, szentesített, elterjesztett normát aztán folyamatosan hozzá kell igazgatni, mint Haugen írta, „a modern világban betöltendő funkciókhoz”: ez jelentheti a szakszókincs átalakítását, kibővítését technikai újítások fölbukkanásakor vagy elterjedésekor; esetleg egy-egy nyelvváltozat stílusainak bővítését.

A TAXONÓMIÁK szerelmesei kedvéért (én nem tartozom közéjük, ellenkezőleg) vettük sorra röviden ezeket a részfolyamatokat, de a világ ennél persze kuszább, a nyelvmérnökség nem olyan precíz

folyamat, mint egy híd vagy felhőkarcoló megépítése. Bármilyen logikus Haugen modelljének a sorrendje, az előbb bemutatott folyamatok (együttesen: *sztenderdizáció*) inkább párhuzamosan zajlanak, olykor egy-egy kimarad, félig sikerül, vagy akár félresikerül. De nem is lehet a nyelvmérnökség valódi mérnökség, úgyhogy figyeljünk csak a gondolatainkat félrevívő alamuszi mérnök-metaforára: a nyelv a tervezés közben elmászkál, váratlan változásokat produkál, a sztenderdizáció miatt leértékelődő nyelvváltozatok beszélői sem nyughatnak, beszélnek továbbra is úgy, ahogyan korábban, és ezzel folyton a megtervezettől eltérő mintákat nyújtanak a többieknek. A nyelv pont úgy viselkedik, mint aki él – él is, bár nem a 19. századi értelemben, önálló, beszélőktől független organizmusként, hanem a megrendszabályozhatatlanul élő beszélők agyában.

Na meg a nyelvtervezést végzők a legtöbbször nem is igen tudják, mik volnának a logikus mérnöki lépések, egyszerűen sodorja őket a lelkesedés, sokszor a kényszer. A magyar nyelv sztenderdizációja is sok esetlegességet mutat. Sok európai nyelvhez hasonlóan a 19–20. században vált teljessé, de természetesen már jóval korábban is sok olyan lépés történt, amelyet a nyelvtervezési modellbe lehet illeszteni. Ilyen volt a latin írásrendszer kiválasztása és stabilizálása a 11–12. században, aztán a helyesírási iskolák, hagyományok kialakulása, később helyesírási reformok; a 16. századtól megjelentek az eleinte a latin nyelv oktatását segítő magyar grammatikák és szótárak, szójegyzékek. A 18. század utolsó harmadában fölerősödtek a magyar nyelv státuszának megváltoztatására tett törekvések: a magyar nyelvhasználatot olyan területekre is ki akarták terjeszteni – elsősorban a tudományra és a közéletre –, amelyekben korábban nem vagy csak részben volt használatos. Ezt elsősorban szókincsbővítéssel próbálták elérni, később Kazinczy a stílusok kidolgozására is nagy figyelmet fordított. Az 1825-ben alapított Magyar Tudós Társaság, majd utóda, az Akadémia reformkori munkálkodása jó példa arra, hogy a Haugen-féle nyelvtervezési modell lépései egymással egy időben is

lejátszódhatnak: egyszerre folyt a használatban lévő nyelvek helyzetének átrendezése, nevezetesen a magyar funkcióinak kiterjesztése a német és a latin rovására, valamint a szókincs bővítése és az új szavak elterjesztése, elsősorban a szépirodalomnak és a sajtónak köszönhetően. A 19. század utolsó évtizedeire viszonylag jól körülhatárolhatóvá vált a sztenderd nyelvváltozat nyelvtana; 1922-ben, hosszas csatározások után egységessé vált végre a helyesírás. Egységes sztenderd kiejtés viszont még sokáig nem alakult ki – ma talán beszélhetünk ilyenről, de azért csak óvatosan, mert (szerencsére) több vonatkozásban is sokkal engedékenyebb a kiejtési „norma”, mint a nyelvtani és helyesírási szigor.

Akadémiai nyelvészkedés

Mindazok alapján, amit a nyelvről tudunk, meglepő, hogy a nyelvtervezéssel foglalkozó szakirodalom milyen lassacskán ébredt rá, hogy a nyelvtervezés csak akkor lehet sikeres, ha figyelembe veszi azt a társadalmi környezetet, amelyben az érintett nyelv vagy nyelvek élnek. Pontosabban talán nem is erre ébredt rá lassan, hiszen a nyelvtervezést Haugen eredetileg is a társadalmi tervezés analógiájára képzelte el, hanem arra, hogy a központi irányítással levezényelt nyelvmérnökösödés gyengécske eredményeket képes fölmutatni – minél több embert próbálnak bevonni az elterjesztés folyamatába, annál sikeresebb lehet, és minél több társadalmi tényezőt vesznek figyelembe egy-egy nyelv vagy nyelvváltozat státuszának a meghatározásakor, annál kevesebb konfliktust generálnak vele. A sokáig tartó vakságra apró mentség, hogy a nyelvtervezésbe nyelvészek elsősorban a korpusztervezést illetően – szótárak, nyelvtanok írásával – kapcsolódnak be, a nyelvtervezési lépések megrendelői és megvalósítói azonban nem ők: ha netán megkérdezik is a véleményüket, a döntések túlnyomó többsége tisztán politikai.

Igaz ez akkor is, ha a nyelvtervezési lépések legismertebb végrehajtói talán az akadémiák: ezeket többnyire éppen azzal az indoklással hozták létre, hogy befolyásolják a nyelvhasználatot. Az első akadémia az itáliai *Accademia della Crusca* volt, ezt 1582-ben a toszkán nyelv „megtisztítása” érdekében alapították. Az ötletet Richelieu javaslatára vetették át Franciaországban, kissé módosítva: a francia akadémiát azért alapították 1635-ben, hogy egzakt szabályokat „adjon” a francia nyelvnek, s ezzel alkalmassá tegye a művészetek és a tudományok művelésére. A többi akadémia szintén a „nyelvtisztítás” vagy a „nyelvfejlesztés” (vagy a kettő ötvözete) szándékával jött létre: nemcsak a spanyol (1713), a svéd (1786) vagy a magyar akadémia (1825), hanem a 20. században alapított akadémiák is, pl. a szír (1919), az egyiptomi (1932), illetve az iraki (1947).

A francia példa ragadós volt: a „fejlesztést” sokszor máshol is erős szabályozással és szigorú korlátozásokkal próbálják megvalósítani – éppen ez a türannoszi hatalom volt az, ami elriasztotta például az angolokat egy akadémia föllállításától. Az első fejezetben már volt szó róla, de csak büszkélkedjünk vele itt is (és szomorkodjunk, hogy mára hova jutottunk): a magyar akadémia elődjének, a Magyar Tudós Társaságnak az elnöke, TELEKI JÓZSEF elborzadt a francia nyelvönkénytelől, és a frissen alapított testület céljainak megfogalmazásakor erőteljes szavakkal határolódott el attól a franciás vonaltól, amiről sokan azt hiszik, hogy kezdettől az Akadémia vezénylő eszméje volt. Az akadémiák további közös jellemzője – és ez viszont kezdetektől érvényes a magyarra is –, hogy nyelvtervezői tevékenységüknek fontos szerepet tulajdonítottak a modern nemzetté alakulásban. Nem véletlenül, hiszen az akadémiák nyelvre irányuló céljainak hátterében mindig valamilyen politikai szándék állt: a francia akadémia például Richelieu központosítási törekvéseinek eszköze volt; az arab akadémiák, hasonlóan a magyarhoz, a függetlenség kinyilvánítását és megerősítését tűzték ki célul nyelvi reformjaikkal; stb.

Sokszor magánszemélyek végeznek nagy hatású nyelvtervező lépéseket. Az angol nyelv kodifikációját Nagy-Britanniában SAMUEL

JOHNSON (1755), Amerikában NOAH WEBSTER (1828) szótárához kötik; a ma is egymás mellett létező két norvég írott sztenderd nyelv (bizony, kettő, hamarosan beszélünk róla) előzményeit Knud Knudsen, illetve Ivar Aasen alkotta meg. A magyar sztenderd kodifikációja ugyan nem egyetlen személyhez kötődik (jórészt a Magyar Tudós Társaság, illetve később az Akadémia tevékenységére épült), de kétségtelen, hogy nagy szerepe volt benne például Kazinczy Ferencnek.

Politikusi nyelvészkedés

Mint mondtam, a legtöbbször mégis politikai döntéshozók, kormányok vagy politikai vezetők azok, akik a nyelvtervezési döntéseket hozzák. Ez kézenfekvőnek tűnik, amikor többnyelvű államokban arról kell dönteni, hogy melyik legyen, melyek legyenek az ország hivatalos nyelvei. A volt gyarmati országok már független kormányainak okozott ez különösen nagy gondot Afrikában és Ázsiában. Az 1970-es évektől kezdve azonban a nyugat-európai országoknak és Észak-Amerikának is szembe kellett néznie hasonló kérdésekkel, főként a letelepedő vendégmunkások, illetve emigránsok nyelveinek támogatásával kapcsolatban. Az északi országok őshonos SZÁMI kisebbségeinek nyelvi jogi követelése szintén nyelvtervezési lépéseket igényeltek. Hollandiában régi és új ütközéseket is el kellett rendezni: először a hollandhoz közel álló (őshonos és írásbeliséggel is rendelkező) fríz kapott jogot arra, hogy az ország északi, frízek lakta részén az iskolai oktatás nyelve legyen, később a kétnyelvű oktatást lehetővé tették a Marokkóból, Surinamból és az Antillákról érkező emigránsok gyerekeinek is.

A közép- és kelet-európai államokban az 1990-es évek politikai változásai után robbantak a korábban elfojtott, akkortól viszont aljas politikai nyereségvágyból is gerjesztett etnikai feszültségek, központjukban igen sokszor a legjobban érzékelhető szimbólum, a nyelv állt és áll. Az 1995-ös – aztán újra fölmelegített – hírhedt

szlovák államnyelvtörvényhez az ötletet az Egyesült Államokból szerezték, az angol kizárólagosságát biztosító ENGLISH ONLY-törekvések mintájára gyártották. A 20. század második felének talán legismertebbé vált nyelvtervezési döntéssorozata szintén Észak-Amerikában, Kanadában játszódott le, s szintén az egymás mellett élő nyelvek konfliktusából indult ki: a Kanada Quebec tartományában 1977-ben bevezetett Francia Nyelvi Charta az angol és a francia párhuzamos használatának megszüntetését és a francia előnyben részesítését célozta. A Chartát 1968-tól számos megelőző törvénykezés készítette elő, a folyamatban a kétnyelvűség támogatásától végül eljutottak a francia egynyelvűség támogatásáig.

Az azonos nyelvhez tartozó normák ütközésének ügyét szintén gyakran döntenek el politikai szereplők. Törökországban Mustafa Kemal volt az, aki a latin írásrendszer bevezetésén kívül szorgalmazta a török nyelv megtisztítását az arab és a perzsa kölcsönszavaktól, s – a magyar nyelvújítás példáján felbuzdulva – helyettesítésüket „eredeti”, azaz belső képzésű török szavakkal.

Modern magyar példa is van a politikai beavatkozásra: újra meg újra fölbukkannak olyan politikai javaslatok, amelyek a magyar nyelvet a globalizációs hatások ellen nyelvtörvénnyel, vagy másként nevezett, de mindenképpen a nyelvhasználatot megregulázni szándékozó jogi korlátozással akarják megvédeni. Az 1990-es évek elején két MDF-es, azaz akkori kormánypárti képviselő javaslatot nyújtott be az országgyűlésnek, hogy alkosson törvényt „a magyar nyelv védelmében” – ebből akkor semmi sem lett. 1996–1997-ben az Anyanyelvápolók Szövetsége és lelkes magánnyelvőrök kezdtek lobbizni, hogy a parlament hozzon törvényt az idegen nevek és a főként az angoltól a magyarba kerülő kölcsönszavak használatának visszaszorítására. A javasolt jogszabály ellen tömegesen tiltakoztak a nyelvészek, érvelésük szerint a nyelv életébe nem szükséges beavatkozni, s az erőszakos szabályozás több társadalmi kárral, mint nyelvi haszonnal járna. Ez a heves szakmai ellenkezés később elenyészett, és a korábbi sikertelen próbálkozások után végül győzedelmeskedett

egy ilyen kezdeményezés: 2001. november 27-én a parlament elfogadta *A gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről* szóló, 2001. évi XCVI. törvényt. Az indokolás szerint azért van szükség a törvényre, mert az „elmúlt évtized tapasztalatai egyértelművé tették, hogy a világpiac részévé vált Magyarországon a globalizációs folyamatok mellékhatásaként jelentkező, nyelvromlást előidéző tendenciák ellen törvényi eszközökkel is szükséges fellépni.”

2011 óta már az alaptörvényben is szerepel, hogy „Magyarország védi a magyar nyelvet”, s néhány hónappal később – tartózkodás és ellenszavazat nélkül – határozatot hozott az Országgyűlés arról is, hogy közös felelősségünk a magyar nyelv védelme, és egyben kinevezték november 13-át a magyar nyelv napjává. A határozat indoklása: „A nemzeti önazonosságunk talpkövének számító magyar nyelv védelme, fejlesztése, a normatív nyelvhasználat képviselete intézmények, szervezetek és a magyar nemzet polgárainak közös felelőssége. A globalizálódó világban egyik legveszélyeztetettebb nemzeti értékünk, szellemi kincsünk. Szükség van arra, hogy az anyanyelvápolás fáradságos munkájában részt vevő szereplők megerősítést kapjanak a legfelső államhatalmi szervtől, az Országgyűléstől.” Hamarosan megnézzük, tényleg végveszélybe került-e a magyar nyelv.

A nyelvtervezés és a politika tehát bensőséges viszonyban vannak egymással: a tervezést mindig valamilyen politikai ideológiának megfelelően végzik, akkor is, ha egyes nyelvtervezési lépésekbe esetleg nyelvészeket is bevonnak. A döntéseket és az elterjesztést politikai-ideológiai, és nem nyelvi tényezők motiválják, sőt, a nyelvet sokszor pusztán ürügyként használják a politikai szereplők arra, hogy politikai célokat, például valamilyen társadalmi átrendeződést érjenek el, vagy konzerváljanak egy nekik kedves állapotot. A státusztervezés esetében világos az összefüggés: egy nyelv hivatalossá nyilvánítása, vagy egy új nyelvváltozat sztenderddé alakítása mindenképpen átrendezi az egymás mellett élő nyelvek, változatok viszonyát, s így jelentős változást

hoz a közösség életébe, a kiszemelt nyelv vagy változat beszélői előnybe kerülnek a többiekkel szemben. De vannak politikai következményei a korpusztervezésnek is: a szentesített formák mindig valamilyen változathoz tartoznak, így „törvényesítésük” ugyanolyan **következményekkel** jár, mint magának a változatnak a kiemelése.

A korpusztervezési döntések politikai háttérének fölismerésére általában érzékenyebbek vagyunk, ha nem nyelvváltozatok, hanem nyelvek ütközéséről van szó. A szlovák kormány egyszerű korpusztervezési kérdésnek állította például be, hogy a magyar névvel is rendelkező, magyarok által (is) lakott települések nevét nem volt szabad magyarul kiírni; vagy hogy a Szlovákiában élő magyar nemzetiségű nők nevének hivatalos formájához ugyanúgy hozzá kellett kapcsolni a szlovákban megszokott *-ová* végződést, mint a szlovák nemzetiiségű nők nevéhez. A magyar kisebbség szempontjából mindez természetesen nem nyelvi, hanem politikai, az asszimilációt gyorsítani szándékozó lépésnek minősül.

Nem különbözik azonban ettől például az a tisztán korpusztervezési lépésnek látszó döntés sem, hogy milyen nyelvi formák nyerjenek sztenderd rangot, s melyek ne. A magyar sztenderd nyelvtanába a hasonlítás ragjaként (olyan szerkezetekben, mint: *nagyobb valaminél*) a *-nál* került, és nem a *-tól*, annak ellenére, hogy ebben a funkcióban az utóbbi toldalék régebbi, és a magyar nyelvterület nagyon nagy részén ezt használják. Így azoknak a gyerekeknek, akiknek elsődleges, otthon elsajátított nyelvváltozatában nem a *-nál*, hanem a *-tól* használatos, az iskolában erre külön figyelniük kell, ha beszélnek vagy írnak. A hasonlító toldalék persze csak egyetlen példa: minden egyes különbség, amely a sztenderd és a többi, nem szentesített változat között van, hasonló következményekkel jár, s összeadódva jelentőst hátrányt okoz a nemsztenderd változatok beszélőinek.

Minek nevezzetek?

Láttuk, hiába sugallják Haugen modelljének egyes részei – elsősorban a kodifikáció –, hogy a nyelvtervezést általában nyelvészek végzik, a döntéseket sokkal inkább politikai testületek hozzák. Még a korpusz tervezésében is ritkán kapnak szerepet nyelvészek, hiszen az egyes szakmákban általában rég eldőlt, milyen kifejezéseket fognak használni, mire valaki észbekap, hogy ideje volna megtervezni, milyen szavakat használjanak... Mások meg nem is szívesen vállalnának nyelvtervező szerepet: ne felejtjük el, a nyelvészek zöme nem szívesen farigcsálja a nyelvet, vagy köti gúzsba a nyelvhasználatot, másrészt a nyelvtervezés elsősorban a társadalmi viszonyok tervezését jelenti. A nyelvészek leginkább nem a nyelvtervezési lépések megvalósításában, hanem azok hatásainak értékelésében vesznek részt. De akkor egyáltalán mi köze a nyelvtervezésnek a nyelvészethez? Mint-hogy a társasnyelvészet társas összefüggéseivel együtt vizsgálja a nyelvet, többen ennek a dobozába szeretnék betuszkolni a nyelvtervezést. De bánjunk ezzel nagyon óvatosan.

Először is: a nyelvtervezéssel foglalkozó kutatók írásai szemléleti és módszertani szempontból is igen tarkák, lehetetlen egységes „fö-löttes kategóriát” találni nekik. A nyelvtervezésről szóló írások kezdetben főként a korpusztervezéssel foglalkoztak, később inkább a státusztervezés vált kedveltebb témává, párhuzamosan azzal, hogy a nyelvtervezéssel foglalkozó írások megpróbálták tágabb társadalmi keretbe illeszteni a nyelvtervezést. Eközben nem pusztán a hangsúly, hanem a szemlélet is sokat változott, de a régi sem tűnt el. Egyre csökkenő erővel, de jelen volt a nyelvtervezésben az erősen normatív, előíró szemlélet: Haugen önálló skandináv iskolaként említi a 19. század utolsó, illetve a 20. század első harmadában tevékenykedő svéd Esaias Tegnér-t és Adolf Noreent, illetve a dán OTTO JESPERSENT, akik a „legjobb” nyelv, azaz a megteremtendő norma jellemzőit írták le. Nehéz volna azonban az iránymutatásukat követni a tökéletes nyelv megalkotásában: Tegnér szerint az a legjobb nyelv, ami

a legkönnyebben érthető és a legkönnyebben produkálható, Noreen szerint az, amelyik racionális, Jespersen szerint pedig az, amelyik elég stabil a folytonosság biztosításához, de egyben kellőképpen rugalmas is a változáshoz. Egy másik irányzat, a prágai iskola képviselői szintén Jespersenhez hasonlóan – elég ködösen – képzeltek el a kívánatos normát. E két, egymáshoz közel álló irányzattól élesebben elkülönül viszont a harmadik, az amerikai iskola, mert ennek képviselői sokkal komplexebbnek látják a viszonyt nyelv és társadalom között. Az iskola indítását a diglosszia kapcsán már megismert CHARLES FERGUSON és Joshua Fishman nevéhez kötik. Ez a három iskola nem tekinthető a nyelvtervezési elképzelések egyfajta „fejlődési láncának”, hanem továbbra is egymás mellett élnek: azaz a nyelvtervezésnek ma is vannak strukturalista és társas szemléletű, erősen és kevésbé normatív irányzatai egyaránt.

Aztán a nyelvtervezés mint tevékenység elemzése a korabeli informatika bővületében fogant: Haugen a nyelv mérnökének nevezte a kodifikálót, akinek ideális esetben olyan sztenderdet kellene létrehoznia, amelyet „a formákat illetően minimális, a funkciót illetően maximális” változatosság jellemez. Volt, aki a sztenderd legkívánatosabb jellemzőjének a „gazdaságosságot”, a „világosságot” és a „szépséget”, más a „hatékonyságot”, az „ésszerűséget” és a „közös mivoltot” tartotta. Ezek a jellemzők kétségkívül a „jó gép” tulajdonságait juttatják eszünkbe, és egyben arról tanúskodnak, hogy szorgalmazóik a nyelvet homogénnek képzelik. Olyannak, amely annál „jobb”, minél inkább érvényesül benne, hogy egy elemnek egy és csakis egy jelentés vagy funkció felel meg. Ez a szemlélet viszont – ezt már talán mondani sem kellene –, élesen szembenáll azokkal a tapasztalatokkal, amelyek a társasnyelvészet gyűjtött a nyelvről.

A nyelvészek többsége (legyen társas vagy nem társas szemléletű) egyetért abban, hogy nincsenek fejlett és fejletlen, tökéletes és tökéletlen nyelvek – minden nyelv és nyelvváltozat tökéletesen tölti be azt a szerepet, amire beszélői alkalmazzák. A **sztenderd** változatok

tekintélye nem belső sajátosságaikból származik, nem is a sztenderdizációnak mint valamiféle „fejlesztő” folyamatnak, hanem a sztenderdizáció *meg története* a következménye. Más szavakkal: a sztenderd nem attól jobb, hogy kodifikálták, hanem hogy az emberek *tudják róla*, hogy ennek a szabályai szerepelnek a nyelvtanokban és a szótárakban – ezért hiszik azt, hogy jobb. A nyelvtervezéssel foglalkozó szerzők azonban gyakran nem a funkció, hanem az elvont „nyelv” oldaláról közelítik meg a nyelvek, nyelvváltozatok értékelését, a sztenderdizációt többen is a nyelv „tökéletesítésének” képzelelik. Haugen ugyan elutasította, hogy a nyelv homogén természetű lenne, s azt is, hogy egyes nyelvek vagy nyelvváltozatok eredendően jobbak lennének, mint mások, de azt már nem vitatta, hogy volnának „fejletlen” és „fejlett” nyelvek, ez utóbbiak szerint beszélőik valamennyi kommunikációs funkcióját ki tudják elégíteni, a fejletlenek meg nem. Hasonlóképpen gondolkodott a sztenderd nyelvváltozatról: úgy vélte, hogy ez bármilyen helyzetben alkalmas közlőeszköz, szemben a nemsztenderd változatokkal.

E gondolkodás háttérében az a nagyon hosszú hagyományra visszanyúló szemlélet húzódik meg, amely szerint az emberek összes kommunikációs szükségletét egyetlen nyelvnek kell betöltenie (ugyanaz a szemlélet rejtőzik a „nyelvek keveredése rossz” típusú ítélezések mögött is). A szemlélet a tiszta kategóriák eszméjével áll rokonságban, s mivel egyetlen nyelvről (népről, kultúráról stb.) sem mondhatjuk, hogy steril, pontosan körülírható, tiszta, keveredésektől mentes volna, semmi okunk rá, hogy ezt az eszményt kövessük. Ha egy beszélőközösségben két, három vagy akár több nyelv használatos a mindennapi érintkezésekben, az semmivel sem „fejlettebb” állapot, mint ha csak egy – már csak azért sem, mert láttuk, nincsenek nyelvi kritériumok arra, hogy elválasszuk egymástól a nyelveket és a nyelvváltozatokat.

Rengeteg olyan beszélőközösség van a világon, amely különböző célokra nemcsak különféle nyelvváltozatokat használ, hanem különféle nyelveket. Nem egy nyelv(változat) nyelvi tulajdonságai, hanem

a közösség választott vagy kényszerűen alakult szokásai, a tágabb társadalmi, regionális, széles értelemben vett politikai és gazdasági környezet szabja meg, hogy a közösség életéhez szükséges funkciókban hogyan rendeződnek el, milyen szerepet töltenek éppen be a nyelvek és nyelvváltozatok. A magyar alkalmatlan volt a tudomány művelésére, de nem azért, mert fejletlen volt, hanem mert korábban korlátozottan használták erre – és amikor a reformkor megváltoztatta a nyelvekhez való viszonyt, a magyar is alkalmassá vált tudományos értekezések írására, ha nem tombolt volna a nyelvújító láz, talán lassabban, de akkor is kialakult volna a tudomány művelését lehetővé tévő szókincs, megjelentek volna a tudományos prózát jellemző stílusváltozatok, szövegszerkesztési szokások. Vagyis: nem a „fejlettség” tesz egy nyelvet vagy nyelvváltozatot alkalmassá arra, hogy betöltsön egy funkciót, hanem a funkcióba kerülés hozza magával azt, hogy egy nyelv vagy nyelvváltozat alkalmassá válik a funkció betöltésére. Aztán meg, és erről az első fejezetben volt szó, súlyos félreértés azt hinni, hogy a sztenderd minden beszédhelyzetben alkalmas kifejezőeszköz volna.

A nyelvtervezés szakirodalmában sokszor összemosódik a *társas* és a *társadalmi* jelentése, legtöbbször a *társadalmi* javára, mivel a nyelvtervezéssel kapcsolatos problémák általában egy-egy állam gondjai. A társas kapcsolathálózatok nyelvi szocializációban és a későbbi nyelvi viselkedésben betöltött szerepét sokszor figyelmen kívül hagyják, s így a „javítási” folyamatokat azonosnak ítélik, akár a család, akár a tanár vagy az állami ideológia más közvetítője korrigálja a nyelvhasználatot. Az összemosás is, a belőle származó engedékeny „nem nagy baj az” vélekedés is összeegyeztethetetlen a társasnyelvészeti szemléletével.

Ne értsük félre: kétségtelenül vannak, főként az utóbbi években egyre többen, olyan társasnyelvészek, akik kifejezetten nyelvtervezéssel foglalkoznak. Pontosan tudják, elemzéseikben leírták: a nyelv megváltoztatására tett tudatos, tervezett törekvések sikere azon múlik, milyen volt az előzetes helyzetfölmérés, milyen minőségű és

mennyiségű adatot használtak a beavatkozás megtervezésekor, s hogy mennyit tudtak azokról az erőkről, amelyek egyébként a nyelvi változásokat irányítják. De egyrészt ettől még a nyelvtervezés mint diszciplína semmiképpen nem tekinthető a társasnyelvészet *részének*. Másrészt a társasnyelvészet szemlélete szerint – ezt már sokszor emlegettük – a nyelvészeknek kifejezetten feladatuk, hogy segítsenek azoknak a társadalmi gondoknak a megszüntetésében vagy legalábbis enyhítésében, amelyek a nyelvhasználattal állnak kapcsolatban, vagy egyenesen abból származnak. Van azonban egy óriási különbség: a társasnyelvészet – szemléletéből adódóan – a beszélők érdekeit tekintti elsődlegesnek, a nyelvtervezés legtöbb elmélete viszont az állam, a társadalmi–politikai elit szempontjait. Sokáig nemigen volt olyan nyelvtervezéssel kapcsolatos munka, amely hosszasan eltöprengett volna azon, milyen felelősségük van a nyelvtervezést végzőknek, s hogy a tervezőknek etikai megfontolásokra is figyelemmel kellene lenniük.

A társas nyelvészélet terjedése és a nyelvi jogok előtérbe helyezése viszont jótékony hatással volt a nyelvtervezési folyamatokat elemző, esetleg nyelvtervezési javaslatokat megfogalmazó írásokra. Erre nagy szükség volt: a tapasztalatok szerint ugyanis a nyelvtervezési lépések a nyelvi viselkedést nemigen változtatják meg, hatásuk inkább a nyelvi attitűdökre van. Arra, hogy a nyelv beszélői hogyan érzik magukat, ha meg kell szólalniuk.

Nyelvpolitizálás

A tényleges nyelvtervezési döntéseket valamilyen nyelvpolitikai elképzelés irányítja, a nyelvpolitika hátterében pedig értelemszerűen mindig valamilyen nyelvi ideológia húzódik meg. Ez az ideológia azt tükrözi, hogy egy beszélőközösség hogyan viszonyul a nyelvi vonatkozásokat illetően egy másik közösséghez, és többnyire ítéleteket is tartalmaz arra nézve, hogy mi számít jónak vagy rossznak.

A nyelvi ideológiákat négy – vagy öt – alaptípusba szokás sorolni. Ezeknek az alaptípusoknak elég rusnya nevük van, de ezzel nem tudunk mit tenni: asszimiláció, pluralizmus, vernakularizáció és internacionalizáció, az ötödikként emlegetett típus pedig a purizmus. Az első kettő az ugyanabban az államban egymás mellett létező nyelvek vagy nyelvváltozatok viszonyára vonatkozik: annak eldöntésére, hogy hány nyelvet vagy nyelvváltozatot ismerjenek el hivatalosan. A második kettő azt határozza meg, hogy milyen körből kerüljön ki az a norma, amelyet majd kiválasztanak és kodifikálnak – azaz, hogy mi legyen a hivatalos norma forrása, inkább a helyi nyelv(változat), vagy inkább valamelyik világnyelv, vagy máshol már sztenderdként használt változat. Az ötödik alaptípus körül azért ez a bizonytalankodás, mert van, hogy az asszimilációs ideológia legkeményvonalasabb változatának tartják, van, hogy önálló típusként sorolják föl. A lényegen persze ez nem változat, mint látni fogjuk, sem így, sem úgy nem valami rokonszenves szerzet.

A választott nyelvpolitikán múlik, hogy ténylegesen milyen két-nyelvűség alakul ki egy kisebbségi közösségben: *fölcserélő* (*szubtraktív*) vagy *hozzáadó* (*additív*). Az előbbi következménye az asszimiláció: ilyenkor az államnyelv vagy a sztenderd változat kiszorítja, helyettesíti az anyanyelvet (vagy alapnyelvet). A második tartós, stabil két-nyelvűséghez vezet, tehát a kisebbségi nyelv (nemsztenderd változat) megtartását segíti elő.

Az *asszimilációs* nyelvpolitika az állam domináns nyelvét, nyelvváltozatát támogatja a többi nyelvvel, változattal szemben. Mivel a *domináns* itt nem a beszélők számára, hanem a nyelv(változat) státuszára vonatkozik, ez lehet akár egy kevesek által beszélt, de sokra értékelt nyelv(változat) is. Az asszimilációs szellem azt írja elő, hogy a nem domináns nyelvek (változatok) beszélői is a domináns nyelvet használják, ha lehet, az élet minél több területén, tetszik nekik vagy sem (általában nem szokott). Erre a típusra sajnos túl sok példát ismerünk: ez az ideológia hozta létre a már említett 1995-ös szlovák

államnyelvtörvényt, mely nem adott lehetőséget a munkahelyi anyanyelvhasználatra akkor sem, ha két magyar beszélgetett egymással. Ez az ideológia érvényesül a magyar oktatási rendszerben, amikor a beás vagy romani anyanyelvű gyerekeknek nem biztosít anyanyelvükön képzést, vagy akár amikor a nyelvjárást beszélő gyerektől megköveteli a sztenderd nyelv használatát, írásban és szóban egyaránt, még hozzá átmenet nélkül, nem az otthonról hozott nyelvváltozat mellett, hanem helyette.

A *pluralista* nyelvpolitika ennek az ellentéte: több nyelvi csoportnak is azonos jogokat biztosít nyelvük megtartásához és használatához. Pluralista nyelvpolitika érvényesül például Svájcban: a német, a francia és az olasz közösség azonos jogokat élvez – igaz, mindegyik csak saját területén. Az azonos nyelven belüli teljes körű pluralizmus példája Norvégia: itt nemcsak két azonos jogú írott sztenderd létezik, hanem ezeknek több változatuk is, de egyiket sem kötelező használni: nagyon sok tudós, újságíró, közszereplő ír saját nyelvjárássában, beszélni pedig többnyire mindenki abban beszél. Ha már Svájcot emlegettük: a norvégnál kevésbé liberális, de szintén pluralistának mondható a *bidialektizmus*-nak nevezett, Svájcra is jellemző oktatáspolitikája. Ez azt jelenti, hogy amikor a gyerekek íráskészségét fejlesztik, akkor a sztenderdet kérik ugyan, de azt nem követelik tőlük, hogy szóban is a sztenderdet használják – vagyis tiszteletben tartják saját nyelvváltozatukat.

A *vernakularizáció* ideológiája a helyi nyelveket támogatja a régióban használt nemzetközi nyelvekkel szemben, illetve az anyanyelvet az állam domináns nyelvével szemben. Ez jelentheti egy klasszikus, korábban csak meghatározott célokra – például a vallási életben – használt nyelv kiterjesztését minél több funkció betöltésére: ez történt Szíriában, Egyiptomban és Marokkóban, amikor a klasszikus arabot tették hivatalos nyelvvé. Jelentheti egy helyi, őshonos nyelv sztenderdizálását, erre példa a KECSUA hivatalossá tétele és sztenderdizációja Peruban, a MAORIE Új-Zélandon vagy a SZÁMIÉ az északi országokban.

A vernakularizációs politika egészen különleges nyelvtervezési lépése a **nyelvélesztés** (*revitalizálás*). Két változatát szokták megkülönböztetni: az egyik a veszélyeztetett nyelvekre irányul: az ilyen nyelveknek vannak még beszélői, de a nyelvet használó közösségben nyelvcsere zajlik. Ez a folyamat még megállítható, és visszafordítható, ha sikerül a közösségben megnövelni a régi anyanyelv presztízsét annyira, hogy a közösség tagjai szívesen azonosuljanak vele, egyre több helyzetben, egyre többen kezdjék használni, s aztán továbbadni a következő generációknak, és ezt a tekintélyt meg tudják tartani, vagy még növelni is sikerül – például azzal, hogy a helyi média is használni kezdi, esetleg megjelenik a hivatalokban, s más, egyre formálisabb beszédhelyzetekben. Erre törekszenek például a Brit-szigetek kelta nyelveinek a beszélői, az írek, a walesiek, a cornwalliak és a gaelt beszélő skótok; a fríz nyelv megerősödését sikerült elérni Hollandiában, ahol a fríz újra megjelent az iskolai oktatásban. A nyelv megerősödését mutatja, ha más anyanyelvűek is megtanulják és használják – ahogyan a dél-afrikai feketék is megtanulják az AFRIKAANS-t, a Katalóniában élő spanyolok a KATALÁN-t, vagy az izraeli arabok az ivritet.

Éppen az ivrit az egyetlen példa a nyelvélesztés másik változatára, amelyet joggal nevezhetünk *nyelvföltámasztásnak* – amikor egy korábban már kihalt, anyanyelvi beszélőkkel nem rendelkező, de az írásbelisége miatt ismert nyelvet próbálnak újra használatba hozni. A hébert a 19. századig évszázadokon át csak szakrális szövegben használták. A 19. század első felében azonban a Palesztinában letelepedő, lassan növekvő számú zsidó népességnek – minthogy nem azonos területekről érkeztek – közös nyelvre volt szüksége, így elkezdtek a hébert **lingua francaként** használni. Ezzel nagyjából egyidőben az írásbeliségben is teret nyert, és a vallási szövegek mellett világi, szépirodalmi szövegeket is írtak vele. A héber föltámasztásához nagyon erős motivációt jelentett a különleges történelmi és szociokulturális környezet, az új haza létrehozásának igénye, és vezető szerepet játszott benne Eliezer Ben-Jehúda, egy Litvániában

született lapszerkesztő és lexikográfus, aki 1881-ben költözött Palesztinába, és meghatározó szerepet játszott a héber modernizálására létrehozott bizottságban. A modern héber (*ivrit*) a korai szándékok ellenére, hogy az eredeti, régi elhagyott nyelvhez kell visszatérni, tartalmaz elemeket azokból a nyelvekből, amelyeket a zsidó közösségek beszéltek Európában és Észak-Afrikában és a Közel-Keleten. Legerősebb hatása a jiddisnek volt a modern héberre. A héber föltámasztása olyan sikeres volt, hogy ma már 3 millió anyanyelvi és 3-4 millió másodnyelvi beszélője van – az ivrit első anyanyelvi beszélője egyébként Ben-Jehúda fia volt.

Az *internacionalizáció* nem a helyi nyelvet erősíti, éppen ellenkezőleg: valamilyen világnyelv bevezetését, hivatalos nyelvvé vagy az oktatás nyelvévé tételét szorgalmazza. A fölszabadult gyarmatok kormányai például gyakran szembesültek azzal, hogy államukban törzsi nyelvek sokaságát beszélnek, s nagyon nehéz lett volna egyet kiválasztani, és az ország hivatalos nyelvévé tenni, ugyanakkor a volt gyarmattartók nyelvét természetesen korábban is használták a hivatalos életben és az oktatásban egyaránt. Ebben a helyzetben gyakran választották azt a megoldást, hogy az egykori gyarmattartók nyelvét megtartották sztenderd funkciókban: vagy kizárólagosan (mint Gabonban a franciát), vagy bevezetve mellé a sztenderdizált helyi nyelvet is (láttuk, például Haitin a francia mellett hivatalos a helyi kreol is). Vannak államok, amelyek nem is egy, hanem két világnyelvet ismernek el hivatalos nyelvüknek. Vagy úgy, hogy mellettük nincs helyi hivatalos változat (például Kamerunban, ahol a francia és az angol a hivatalos nyelv), vagy úgy, hogy mellettük az egyik helyi nyelvváltozat is hivatalos nyelv (a Fülöp-szigeteken az angol mellett a filippínó – vagy tagalog – hivatalos nyelv, de a spanyol és az arab opcionálisan szintén használható).

Az internacionalizáció akkor jön jól, ha két egymással versengő helyi nyelv közül kellene választani, mert ilyenkor megelőzhetők vele a féltékenységek, és elkerülhetők az indulatok, s egyben a modernizáció eszköze is lehet. Az utóbbi megfontolásból sokszor „félhivatalos”

nyelvként használják valamelyik világnyelvet, például Indiában az angolt. Ugyanakkor az internacionalizáció sem fenékig tejfel: kisebbségi helyzetbe sodorhatja, gyengítheti, végül kiszoríthatja a helyi nyelveket, és ez a politika sokszor ütközik a nemzeti érzéssel, etnikai tudattal is.

A nyelvi ideológiák alaptípusai sokszor egymással keveredve alakítják egy-egy állam nyelvpolitikáját. Az asszimiláció és a pluralizmus tiszta megvalósulásai között természetesen számos átmenet lehet. A pluralizmusnak is, az asszimilációs politikának is vannak fokozatai, és megjelenhetnek akár párhuzamosan is: egy-egy ország követhet pluralista ideológiát az egyik, asszimilációt a másik kisebbségi csoportjával szemben – a finnországi svéd kisebbség például a közelmúltig sokkal több támogatást élvezett, mint a számik. Ehhez hasonlóan a vernakularizáció és az internacionalizáció együtt is megjelenhet, erre láttuk az imént a Fülöp-szigeteki példát.

És akkor az a bizonyos ötödik, nekünk legismerősebb nyelvpolitika, a *purizmus*, az asszimilációs ideológia közeli rokona. A purizmus Európában a modern nemzetállami identitások kialakulásával egy időben, azzal összefonódva alakult ki. Kiindulópontja az a föltételezés, hogy egyes nyelvek, nyelvváltozatok tökéletesebbek, jobban működnek, és úgy általában véve alkalmasabbak, szebbek, jobbak, kifejezőbbek más nyelveknél vagy változatoknál. Jellemző rá, amiről az előbb már beszéltünk, hogy a puristák az idealizált nyelvet általában az írott nyelvvel azonosítják, és élesen megkülönböztetik a mindennapi beszédétől, erkölcsi és esztétikai értékeket aggatnak rá. Az idealizálttól eltérő nyelvváltozatokat viszont deviánsnak tekintik, és elmarasztalják. Márpedig az efféle eszményi (egyébként csak elképzelt) változatot sok csapás érheti: állandóan romlik, folyton logikátlan kifejezésmódok bukkannak föl benne, idegen szavak támadják. A purizmus értelemszerűen nemigen fordul elő a pluralizmussal együtt, sokszor kíséri viszont az asszimilációs politikát. A szerencsére rövid életű szlovák államnyelvtörvény nemcsak a kisebbségi nyelvek beszélőit hozta volna hátrányos helyzetbe, büntette azokat a szlovák anyanyelvűeket is, akik nem a „helyes” szlovákot beszélték.

Nyelvművelés – nyelvtervezés?

Mint ahogy a magyar nyelvművelést szeretik nyelvtervezésnek nevezni, vegyük ezt komolyan, és nézzük, milyen ideológia jellemzi a magyar nyelvművelő tevékenységet.

A magyar nyelvművelés első intézményesített letéteményesének tekintett Akadémia, illetve elődje, a Magyar Tudós Társaság nyelvi ideológiája eredetileg a vernakularizáció volt, hiszen a magyar nyelv használatát szorgalmazta a tudományos életben, jogban, közéletben – minden nyelvhasználati tartományban. A magyar nyelvváltozatok egymás közötti viszonyát pluralista szemlélettel kezelték, kifejezetten károsnak tartották volna egyetlen kiemelt magyar változat létrehozását. A 19. század utolsó negyedében azonban SZARVAS GÁBOR a hangsúlyt a nyelvek közötti normakonfliktusról a magyar nyelven belüli normaütközésekre helyezte. Nyelvi ideológiája a purizmus volt, és a magyar nyelvművelés minden Szarvas óta kidolgozott programjának hátterében ez az ideológia fedezhető föl, erőteljesebb vagy valamivel engedékenyebb formában.

HAUGEN szerint nyelvtervezési lépésekre akkor kerül sor, ha valamilyen társadalmi csoport úgy érzi, hogy problémái a nyelvhez kapcsolódnak. A hivatásos nyelvművelők csoportja viszont nem a társadalmi csoportok problémáira válaszol, nem az egyébként létező konfliktusokból, hanem rigorózus elvekből indul ki, javaslatait nem előzi meg a probléma pontos körülhatárolása, s nem végez fölméréseket sem annak érdekében, hogy minél sikeresebb legyen a nyelvtervezés. Nemcsak nyelvi, más társadalmi adatokat sem vesz figyelembe a „megoldások” tervezésekor, azaz figyelmen kívül hagyja mindazokat az erőket, amelyek a nyelvi változásokat befolyásolják.

Szarvas Gábor nyelvművelése még kapcsolódott korának nyelvtudományához főképp HUNFALVY PÁL nézeteihez, a későbbi nyelvészeti iskolák azonban nem hagytak nyomot a magyar nyelvművelésben: sem a strukturalizmus, sem a generatív nyelvészet (a cseh

nyelvművelésben például mindkettő hatása érezhető); a szociolingvisztika pedig élesen szembenáll a homogén, ideális nyelv tanával és a purista nyelvi ideológiával. Bár érdeklődésük, hangsúlyaik sőt nyelvszemléletük is különböző, mindhárom említett nyelvészeti iskola elfogadja, hogy a beszélt nyelv nem az írott nyelv eltorzult változata; hogy a nyelv és nyelvjárás vagy a nyelv és nyelv közötti különbségtételnek nincsenek nyelvi kritériumai; hogy a nyelv nem pusztán a gondolatközlés eszköze, hanem a kommunikációé, ehhez viszont nem pusztán a gondolatok közlése tartozik, mert a nyelvhasználat egyben cselekvés, identitás- és szerepjelzés is. Mindez a nyelvészetben közhelynek számít, újabban időnként a nyelvművelés szakirodalmában is megjelenik, hogy a nyelvművelők tudnak ezekről a nézetekről, a nyelvművelő tevékenység szemléletét és gyakorlatát azonban továbbra is nyelvi mítoszokból, s nem a nyelvtudomány állásfoglalásaiból lehet levezetni.

A magyar nyelvművelés a nyelvtervezési lépések közül elsősorban az elterjesztést, másodsorban a kidolgozást (a szakszókincs magyarítását) tartja feladatának. Az elterjesztéshez tartozó tevékenységek közül a javítást valósítja meg; mellőzi azonban azt a követelményt, hogy a javításnak egyértelműnek kell lennie, s a javítás értelmének is világosnak kell lennie. Az „ez túlzottan köznyelvi, ha lehet, kerüljük”, „a *kell legyen* nyelvjárási, így elfogadhatóbb, mint a *kell, hogy legyen*, mert az szerkezetkeveredés, de a legjobb a *kell lennie*” típusú tanácsok (a példák nyelvművelő műsorokból valók) nem nevezhetők explicit magyarázatnak, s nem mutatnak rá arra sem, miért volt szükség a javításra. A tanárok kedvencei, a „háttal nem kezdünk mondatot”, a „vagy de, vagy viszont”, az „a macska fel van mászva a fára” még ennyire sem tesznek eleget az értelmezhető javítás kritériumainak – a következő fejezetben beszélünk még erről. Az elterjesztés másik eleme, a nyelvtervező tevékenységek és módszerek értékelése hiányzik a magyar nyelvművelés gyakorlatából:

a nyelvművelés eredményeiről sokszor beszélnek ugyan („ma kevesebben suksükölnék, mint régebben”), de ismét csak nem adatok, hanem saját benyomások alapján.

A magyar nyelvművelés irodalmában és gyakorlatában nem találkozunk a nyelvtervezés elemzői által ma már kívánatosnak tartott etikai megfontolások mérlegelésével – azaz hogy ki, milyen alapon, milyen módon és milyen mértékben szólhat bele más emberek nyelvhasználatába. Ez egyébként a nyelvművelés nyelvi ideológiájából is következik, hiszen a purizmus egyértelművé teszi ezeket a kérdéseket: az eszményített nyelv birtoklása és terjesztése e gondolkodás szerint erkölcsi érték, így mindazok, akik ezt a nyelvet birtokolják (vagy úgy gondolják magukról), kijavíthatnak másokat.

Nyelvi (emberi) jogok

Az intézményesített, állami, iskolai, munkahelyi ideológiává emelt purizmus egyenes következménye a nyelvi diszkrimináció, és az ennek alapjául szolgáló **lingvicizmus**. Ezt a kifejezést a nyelvi emberi jogok témakörének talán legismertebb alakja, a Dániában élő, finnországi svéd TOVE SKUTNABB-KANGAS alkotta, és ha valakit az *etnicizmus*, *rasszizmus*, *szexizmus*, *age-izmus* kifejezésekre emlékeztetne, az jó helyen tapogatózik: a lingvicizmus az előítéletes gondolkodásnak azt a fajtáját jelöli, amikor a megbélyegzés és a diszkrimináció alapja nem a bőrszín, az eltérő kultúra, a nem vagy az életkor, hanem a nyelv. Azaz: a lingvicizmus az az ideológia, amely a nyelvhasználati eltérések alapján bélyegez meg, és szorít hátrányba csoportokat és embereket.

A fogalom már az 1980-as években megszületett (a jelenség még több évezredes), mégis kevesen ismerik. Aki találkozott már a nyelvi diszkrimináció fogalmával, sokszor az is úgy hiszi, hogy ilyen csúfság csak nyelvek között eshet meg, amikor az államnyelv „védelmében” rosszul bánnak a kisebbségi nyelvekkel. Dehát a helyzet az, hogy

a nyelvi emberi jogok első számú alapelve, nevezetesen hogy mindenkinek, egyénnek és közösségnek joga van az általa választott nyelvet, nyelvváltozatot használni otthon és nyilvánosan egyaránt, nemcsak nyelvekre, hanem minden olyan nyelvváltozatra vonatkozik, amellyel egy közösség azonosul, azaz akkor is lingvicizmusról beszélünk, ha a nemsztenderd változatot beszélőket diszkriminálják. Ez pedig nálunk napi rutin, sőt, az iskolában egyenesen kötelező cselekvés.

A **nyelvi emberi jogokról** sem sokat hallunk – igaz, erről a témáról a nemzetközi irodalomban sem olyan nagyon régen jelent meg az első monográfia: 1994-ben publikálta Tove Skutnabb-Kangas és férje, Robert Phillipson, és ehhez képest kifejezetten az úttörők között volt a nyelvi emberi jogokról 1997-ben Budapesten szervezett interdiszciplináris nemzetközi konferencia. Néhány nyelvészen és jogászon kívül azonban Magyarországon alig néhányan tudnak róla, hogy a nyelv alapján történő diszkriminációt ugyanúgy helyteleníti az ENSZ alapokmánya, mint ha valaki a fajtája, a neme vagy a vallása miatt kerül hátrányba.

A nyelvi emberi jogok az egyetemes emberi jogokból következnek: a diszkrimináció tilalmából, a szólásszabadság és a magánélet szabadsága jogából, és abból a követelményből, hogy a nyelvi kisebbségek tagjai szabadon használhassák nyelvüket csoportjuk tagjaival. A legfontosabb nyelvi emberi jogot az előbb már megismertük: minden egyénnek és csoportnak joga van a maga által választott nyelven beszélni, a magánéletben és a nyilvánosságban egyaránt. De ilyen alapjog az is, hogy mindenki azon a nyelven, és olyan formában viselhesse nevét, ahogyan neki tetszik.

A nyelvi emberi jogok olyan alapvető, elvileg sérthetetlen jogok, amelyek az emberek legfontosabb szükségleteihez kötődnek, ebbe beletartozik a méltósághoz való jog is. A *nyelvi jogok* ennél tágabban értelmezhetők, vonatkozhatnak az egyénre és közösségekre. Az egyéni jogok közé tartozik például, hogy mindenkinek joga van

a tisztességes bírósági eljáráshoz, azaz a büntetőügyek vádlottjainak joguk van tolmácshoz, és hogy az ügyükhöz kapcsolódó iratokat lefordítsák nekik; vagy mindenkinek joga van megfelelő oktatást kapni, olyan nyelven, amit ért. A kollektív nyelvi jogok közt a legfontosabb, hogy minden csoportnak joga van saját nyelvét használni és továbbörökíteni – ezt a jogot az asszimilációs politikát folytató államokban nem veszik figyelembe. Az egyéni nyelvi jogok olyankor nagyon fontosak, amikor egy-egy kisebbségi csoport nem kötődik meghatározott földrajzi régióhoz – ilyen például a siketek jelnyelve –, mert a kollektív nyelvi jogokat nagyon sokszor területhez kötik. Svájcban például három hivatalos nyelve van ugyan, a német, a francia és az olasz, de mindhárom csak meghatározott kantonokban hivatalos, a többiben nem. Ha tehát egy svájci olasz család olasz nyelvű iskolába szeretné járattatni a gyereket, és Lausanne-ban vagy Zürichben él, akkor bizony költözniük kell, Svájc olasz nyelvű kantonjába, Ticinóba. A példák mutatják, hogy a nyelvi jogok egyaránt vonatkozhatnak a nyelv identitásjelző szerepének tiszteletben tartására, és a nyelv mint közvetítőeszköz zavartalan használatának biztosítására.

Ritkábban emlegetik, de nyelvi jog az is, hogy a kisebbségeknek legyen módjuk elsajátítani államuk többségi nyelvét – hiszen a teljes körű állampolgári részvételhez, tanulmányaikhoz, és egyáltalán, mindennapi életükhöz szükségük lehet az államnyelvre. Ezt a jogot – paradox módon – még az asszimiláló nyelvpolitikát folytató államok sem mindig garantálják: Szlovákiában, Romániában és Ukrajnában sem biztosítja az állam a magyar tannyelvű iskolákban az államnyelv megfelelő oktatását, amely korszerű módszerekkel dolgozna, figyelembe venné a kisebbségi tanulók nyelvi előképzettségét és szocio-kulturális helyzetét, és így valóban eredményes lehetne.

A legfontosabb, kifejezetten a nyelvi jogokkal foglalkozó nemzetközi ajánlás a *Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata*, amelyet hosszú előkészítés után végül 1996-ban, a Nyelvi Jogok Világkonferenciáján, Barcelonában írt alá az írók nemzetközi szervezete, a PEN KLUB

számos központja, negyven szakértő és hatvanegy civil szervezet. A nyelvi és jogi szempontból egyaránt rendkívül alapos, *Barcelonai Nyilatkozat*-nak is nevezett dokumentum alapelve, hogy minden nyelv egyenértékű; a dokumentum fontos célja a kisebbségi nyelvek védelme, a világ nyelvi sokféleségének megőrzése. Aláírói szerint mindenkinek joga van ahhoz, hogy az oktatási rendszer minden szintjén, a felsőoktatásban is, anyanyelvén tanuljon, hogy saját nyelvét használhassa a közigazgatásban, az egészségügyben, az igazságszolgáltatásban, hogy anyanyelvén juthasson hozzá információkhoz a tömegmédiából – de akár a használati utasításokból –, hogy ne csak az egyének használhassák akaratuk szerint saját nevüket, hanem az egyes közösségek földrajzi neveiket. A Barcelonai Nyilatkozatot sem az ENSZ Közgyűlése, sem az UNESCO nem ratifikálta, a kezdeményező kitaró lobbizása ellenére sem, ezért az elfogadást szorgalmazó Nemzetközi PEN Klub 2011-ben, Gironában tíz pontos kiáltványt fogalmazott meg a Nyilatkozat alapján, hogy népszerűsítse a dokumentumot, és ezzel is segítse elfogadtatását.

A kisebbségi nyelvek védelme szempontjából szintén fontos dokumentum a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája*, ezt 1992-ben, szintén hosszú előkészítés után az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése készítette az ET Kongresszusának javaslatai alapján. Az ET negyvenhét tagországból azonban nem minden ország írta alá, és amelyek igen, azok közül sem mind vállal kötelezettséget a teljesítésére, annak ellenére, hogy tartalma jóval szűkebb, mint a Barcelonai Nyilatkozat: csak az őshonos, az állami nyelvtől jelentősen eltérő nyelveket védi, tehát a nyelvjárásnak is minősíthető változatokat nem, ennek több európai országban jelentősége lehet. Magyarország nemcsak aláírta, hanem 1995-ben ratifikálta is a Kartát.

Az egyes országok nyelvi jogi törvényei lehetnek az asszimilációt vagy a kisebbségi nyelvek megőrzését segítőek, és tehetik ezt nyíltan vagy burkoltan. A nyelvi jogokat érintő törvényeket meg szokták

még különböztetni aszerint is, hogy „negatív” vagy „pozitív” törvények – ezek a megnevezések félrevezetőek, valójában arra vonatkozik a *negatív* és *pozitív* minősítés, hogy az állam tesz-e valamilyen intézkedéseket egy kisebbségi nyelv megtartása érdekében. Ha nem tesz, csak a diszkriminációt tiltja (legalábbis elvben), akkor negatív, ha különféle támogató intézkedésekkel segíti a nyelvmegőrzést, akkor pozitív törvénykezésnek nevezik. Nem elég például deklarálni, hogy egy állam fontosnak tartja a kisebbségi nyelvek védelmét, sőt még az sem elég, ha az oktatási rendszerében vannak a kisebbségi nyelveken működő intézmények, ha sem megfelelő fölkészültségű tanárokat, sem jó minőségű tananyagokat, sem jól felszerelt iskolákat nem biztosít az oktatáshoz.

Az oktatásnak kulcsszerepe van a nyelvmegőrzésben, ezt rengeteg empirikus adat bizonyítja. Csak egyetlen példa: azok a svédországi finnek, akik nem finn nyelvű középiskolába jártak, gyerekeikkel sem beszéltek már finnül. Éppen az iskola kiemelt szerepe miatt figyelemreméltó, hogy azok a nemzetközi dokumentumok, amelyek egyébként elvileg támogatják a nyelvi sokszínűség védelmét, az állam oktatási kötelezettségeiről nagyon megengedően beszélnek, leginkább puha ajánlások, tompított javaslatok formájában. Abból a szempontból érthető ez persze, hogy a dokumentumokat többnyire az államok hatalmi pozícióban lévő politikusai írják alá, és egyébként is, a megfelelő oktatás biztosítása több, mint az elvi szép szavak, komoly elkötelezettséget, szakértelmet, és rengeteg pénzt igényel.

Nagyon sokszor hivatkoznak például arra, hogy nem lehet olyan sokféle nyelven megszervezni az oktatást, amennyire szükség lenne. Van azonban ellenpélda, olyan, amelynél extrémebbet nehéz találni. Pápua-Új-Guineában nyolcszázötven nyelvet tartanak számon (ez a világ nyelveinek egyötöde–egyhatoda, attól függően, melyik becslést fogadjuk el), és 2002-ben négyszázhetven nyelven folytak a foglalkozások az óvodákban és az általános iskola első két évfolyamán. Azok a gyerekek, akik anyanyelvükön tanulhattak, sokkal jobban teljesítettek általánosságban is, és angolul is jobban megtanultak, mint

idősebb testvéreik, akik még nem vehettek részt ebben a programban, ezért nekik kezdettől az angol volt az oktatás nyelve. Hasonló eredményeket kaptak egy Zambiában és Malawiban végzett kutatásban: ezeröttszáz gyerek eredményeit hasonlították össze, Zambiában angol volt az oktatás nyelve, Malawiban a helyi nyelvek, és csak második nyelvként tanulták az angolt. Ennek ellenére a saját anyanyelvükön tanuló gyerekek sokkal jobban tudtak angolul, és általános teljesítményük is jobb volt. Az *alámerítőnek* nevezett oktatási módszerről – amelyik tehát előképzés nélkül mély vízbe dobja a gyereket, és egy számára idegen nyelven kezdi tanítani – más vizsgálatok is kimutatták, hogy nem gyorsítja, hanem hátráltatja a gyerekek nyelvtanulását. Ez még a kisebbik baj lenne, de általános szellemi fejlődésüket is gátolja.

Különösen kegyetlen formája az alámerítő oktatásnak a siket gyerekek orális, azaz a szájról olvasás megtanítására alapuló nevelése. A halló kisebbségi gyerekek ugyanis legalább valamilyen nyelven megtanulnak iskolába kerülésük előtt, így általános nyelvi képességeik kialakulnak – ha azonban a siket kisgyerekek nem kapnak megfelelő impulzusokat a környezetüktől, akkor nyelvi képességeik sem alakulnak ki megfelelően, ebből következően szellemi fejlődésük egyéb vonatkozásokban is lelassul, vagy akár súlyos károkat szenved.

A jelnyelv ugyanis valódi nyelv, bár nem verbális, hanem vizuális jeleket használ, és meg kell különböztetnünk egy adott nyelv jelnyelvi változatától. Azaz: a magyar siketek kétféle módon tudnak jelezni: egyrészt ismerik a magyar jelnyelvi változatát, másrészt egy ettől független, saját, a magyar nyelvhez nem kapcsolódó jelnyelvük is van. Ez azonban nem azonos más siket közösségek jelnyelvével sem, ugyanúgy jellemző egy-egy közösségre, mint a verbális nyelvek.

A magyar siket gyerekek a közelmúltig szenvedtek attól, hogy egy szakmailag igazolhatatlan, rögeszmésen fenntartott hiedelem jegyében tiltották nekik a jelezést, mondván, hogy a halló társadalomba könnyebben illeszkednek be, ha jól olvasnak szájról, és erőltetik

a hangzó nyelv használatát. A legjobb szándékkal kikövezett út ezúttal is sokak számára vezetett a pokolba – csak éppen az utat nem ők választották maguknak. Nyilvánvaló, hogy a siket kisgyerekek saját halló közössége anyanyelvét is meg kell tanulnia – csakhogy ehhez a jelnyelv segítségével kialakult nyelvi képességek nyújtják a legbiztosabb alapot. A vaskalaposság a siket érdekvédelmi szervezetek, a gyakorló szurdopedagógusok kérése, a nyelvészeti megfontolások és nyelvi emberi jogi követelések ellenében is sikeresen tartotta pozícióit egészen 2009-ig, amikor a jelnyelvi törvény végre önálló jogú nyelvként ismerte el a jelnyelvet, és biztosítja, hogy az oktatásban is jelen legyen. A korábbi babonás ostobaság következménye viszont fájdalmas: a rájuk erőltetett nyelvfosztottság miatt a siket gyerekek a hallókkal azonos intelligenciával is nehezebben teljesítettek, aránytalanul kevesen jutottak diplomához, és ha nem munkanélküliek, akkor is rosszabbul fizető, alacsonyabb képesítéshez kötődő állásokat kapnak.

Mínthogy az iskola az a színhely, ahol az állam először avatkozik be polgárai életébe jelentősen, a nyelvi sokszínűség védelmében alapvető szerepe lehetne – és erre Pápua Új-Guineán kívül van más példa is.

A norvég csoda

Norvégia sok szempontból Európa – vagy a világ – bezzeg-országa: jómódját sokan szeretnék, demokráciája legendás, és a nyelvészek is mintaországnak tartják. A nyelvi példakép szerepe azonban nem valami kellemesen kezdődött: a 16. században Norvégia a Dán Királyság tartományává vált, és onnantól kezdve évszázadokig a dán használták az írásbeliség nyelveként. A napóleoni háborúkban a dánok a vesztes oldalon álltak, így 1814-ben a kielői szerződésben át kellett engedniük Norvégiát Svédországnak – de a norvégok az amerikai és a francia liberális mintát követve saját alkotmányt készítettek és királyt választottak. A kérészetű politikai önállóságnak nyolc hónap múlva véget vetett a svédek által rájuk erőszakolt perszónálunió, de

Norvégia már megtartotta saját alkotmányát és intézményrendszerét. És kellett neki saját írott nyelv is.

A történelmi csavarok faramuci nyelvi helyzetet állítottak elő. A norvég elit saját, dánhoz közel álló norvég változatát tekintette az igazi norvég nemzeti változatnak, mert ez szimbolizálta számukra a szembefordulást a svédekkel. Másrészt viszont a norvégok többsége olyan nyelvjárásokat beszélt, amelyek jóval távolabb álltak nyelviileg az írásbeliségben is használt dántól, mint az elit nyelvhasználata. A vidéken élő, gazdálkodó norvégok és sok értelmiségi ezeket a nyelvjárásokat tartotta az igazi norvég nyelvnek – a dánnal szemben –, az elit viszont nyersnek és műveletlennek ítélte. Az új norvég nyelv megteremtését itt is a nemzeti romantika zászlóvivői, az írók támogatták leginkább, a mozgalom élére egy földműves családból származó, szinte autodidakta nyelvész, költő, író, IVAR AASEN állt.

Aasen maga is gazda lett volna, ha nem falja a könyveket, tanul nyelveket, s áll be egy értelmiségi család szolgálatába, ahol még többet tanulhatott. Végül főállásban foglalkozhatott filológiával: először saját nyelvjárását tanulmányozta, népdalokat gyűjtött és adott ki, aztán beutazta Norvégiát, akkurátusan leírta, melyik részen hogyan beszélnek az emberek, s összeállította az első norvég nyelvjárási szótárt. A nyelvjárások alapján aztán megszerkesztett egy új norvég irodalmi nyelvet, úgy, hogy nyelvi szerkezete a lehető legtöbb kapcsolatot mutassa az óészaki nyelvvel, s hogy a lehető legkevesebb német és dán kölcsönzó legyen benne. Azért ne valamiféle rekonstruált ősnyelvet képzeljünk el, Aasen csak olyan formákat használt föl, amelyek még éltek valamelyik nyelvjárásban. Ezt a *landsmål*-nak, 'az ország nyelvének' (azaz 'nemzeti nyelv'-nek) nevezett változatot aztán fáradhatatlanul népszerűsítette írásaiban, s rendületlenül munkálkodott a nyelvtanán és a szókincsén. Ez a nyelvváltozat lett a *nynorsk*, az 'újnorvég' alapja – 1885-től a nynorsk Norvégia egyik írásban használatos nyelvváltozata.

1885-től azonban egy másik írott változata is van a norvégnek. Aasen kortársa, egy másik norvég nyelvész, KNUD KNUDSEN szintén nagy híve volt a norvégosításnak, de másképp, mint Aasen. A dántól ő is távolítani akarta a norvég írott változatot, de elsősorban a helyesírás reformja révén – korábban a dán helyesírást követték a norvég írásbeliségben is –, de úgy vélte, nem érdemes kidobni az ablakon a már meglévő, nagy tekintélyű norvég sztenderdet, hiszen az elit egyébként sem kötődik régiókhoz. Az általa javasolt, „dános”, de norvég helyesírással írt elitváltozatot nevezték *riksmål*-nak, 'a királyság nyelvének' (azaz szintén 'nemzeti nyelv'-nek).

Mindkét változatnak voltak lelkes támogatói és szemöldökráncoló ellenzői, a bölcs norvég vezetés hiába döntött úgy még időben, hogy legyen mindkét félnek igaza, s legyen két sztenderd: már 1878-ban törvény tiltotta meg, hogy a tanítók megpróbálják befolyásolni a rájuk bízott gyerekek szóbeli nyelvhasználatát, és 1892-től az iskolaszékek választhatják ki, a gyerekek melyik norvég sztenderd változatban írt tankönyvekből tanuljanak.

Törvény ide vagy oda, a 20. század elején újra élesedett a két sztenderd változatról szóló vita, a változatokat istápoló szövetségek vezetésével. A *riksmål* és a *landsmål* támogatói mellett megjelentek a keleti norvég változatok szerelmesei, akik egyik változatot sem érezték igazán a sajátjuknak. Hogy a helyzet még bonyolultabbá váljon, a *riksmål*-nak kialakult egy újabb, „radikális”, a beszélt nyelvhez közelebb álló változata, de megmaradt a konzervatívabb is.

Ez a sztenderd-dömping már a norvégoknak is sok volt, és a 20. század első harmadában többször próbálkoztak azzal, hogy legalább egy-egy tankerületben kötelezővé tegyék a *riksmål*-t – mindannyiszor sikertelenül. 1929-ben a parlamenti elé vittek egy ilyen javaslatot, s miután megbukott, a *riksmål* nevet nem használták többé, hanem *bokmål*-ra, 'könyvnyelvre' változtatták, és végleg lekerült a napirendről a nynorsk kiszorításának igénye. Az 1930-as évektől a kormány reformokkal próbálta közelíteni egymáshoz a nynorskot és a bokmål-t,

hogy kialakuljon belőlük a 'közös norvég', a *samnorsk*. A két nyelvpártoló szövetségnél a kormány ezzel kihúzta a gyufát, az ellentétes érdekű csoportok hirtelen összefogtak a közös ellenféllel szemben. 1951-ben szülői mozgalom alakult a tervezett egységesített *samnorsk* ellen, a megreformált bokmálban írt tankönyveket a szülők visszajavították a „valódi”, konzervatív bokmálra.

Az 1950-es években új baj ütötte föl a fejét: az egyre nagyobb teret betöltő média nyelve körül még nem volt konszenzus. Némi viták után aztán a norvégok úgy oldották föl a konfliktust, ahogyan korábban is: 1959-ben úgy döntöttek, hogy a rádióban, tévében beszéljen mindenki saját kedve s meggyőződése szerint, akár az egyik, akár a másik sztenderdet. Vagy egyáltalán: beszéljen úgy, ahogyan otthon tanulta, akár saját nyelvjárásában is. Az írásbeliséggel valamivel több volt a gond, hiszen a gyerekeknek valahogyan csak meg kell tanulniuk olvasni, márpedig ekkor már mindkét sztendernek volt konzervatív és radikális változata, és ez elsősorban a helyesírásban jelentett eltéréseket, de azért a szókincsben és a nyelvtanban is.

Mindenesetre 1964-ben létrejött egy nyelvészekből és politikusokból álló bizottság, megállapították, hogy a két sztenderd az eltelt évtizedekben csöppet sem közeledett egymáshoz, és megfontolt tempóban, 1973-ban letettek egy javaslatot, mely szerint vissza kellene térni a konzervatív formák használatára mind a *nynorsk*-ban, mind a bokmálban, elvégre két sztenderddel mégis egyszerűbb az élet, mint négygyel. A komótos megfontoltságon nem változtatva 1981-ben a parlament elfogadta a bizottság javaslatát, 2002-ben pedig minisztériumi közlemény tudatta, hogy a *samnorsk* megteremtésére tett törekvések elvetéltek. 2005-ben az újabb reformok visszahelyezték jogukba a konzervatív formákat – és meghagyták teljes jogukban az összes többit is.

Egyébként azért nem kellett különösebben kapkodniuk a döntésekkel, mert Norvégia valódi világcsodája: lényegében mindenki úgy

beszél, ahogy akar, egyetemi előadáson, tévében, vizsgán, parlamentben, bárhol, és senki nem gúnyolódik rajta. A közmédiában van annyi megkötés, hogy a kevésbé népszerű nynorskot meghatározott százalékban kötelesek használni, a kereskedelmi csatornák inkább a bokmált kedvelik, de egyébként ott is terjedőben van az a szokás, hogy a sztenderdek helyett inkább saját nyelvjárásukban beszélnek. A szülők továbbra is választhatnak, hogy a gyerek melyik sztenderd változatot tanulja elsőként: nyolcvanhat százalék a bokmált választja, tizenégy a nynorskot, de nyolcadiktól az addig nem tanult sztenderdet is meg kell ismernie mindenkinek. A megyék és járások szintén választhatnak sztenderdet – így kapják az anyagokat, de a tisztviselőknek mindkét sztenderdet ismerniük kell, és igény esetén használniuk is, mert bárki bármelyik hivatallal a tetszőlegesen választott sztenderden érintkezhet. A magánemberek úgy írnak hivatalos levelet, ahogyan jól esik: szigorúan tilos bárkit diszkriminálni, nemcsak az általa használt sztenderd miatt, hanem akkor is, ha saját nyelvjárásában ír.

Nyelvpiaci árfolyamok

A norvégok tehát a lehető legelszántabban védik saját nyelvi sokféleségüket – és közben jól beszélnek angolul, lényegében kétnyelvűnek nevezhető majdnem a teljes lakosság. Ilyen nyelvi biztonságérzettel kinek jutna eszébe az a félelem, amellyel az idegen nyelvet alig beszélő magyar népséget szokás riogatni, hogy majd a nagy nyelvek, élen a főkolompos angollal, kiszorítják, elpusztítják a magyart.

Tényleg bajba kerülhetünk? A nyelvészek valóban nagy nyelvpusztulást jósolnak akár már a közeljövőre: a világon ma mintegy hat-ezerre becsülik a hangzó (beszélt) nyelvek számát. Optimista becslések szerint ebben az évszázadban a nyelvek körülbelül fele tűnik majd el – borúlátóbb elemzők ennél sokkal magasabbra, kilencven–kilencvenöt százalékra teszik a veszélyeztetett nyelvek számát.

Nem kétséges, soha nyelv nem birtokolt még olyan piaci értéket, mint ma az angol. De azért ne haragudjunk rá olyan nagyon, mert az igaz, hogy a legfontosabb közvetítőnyelv, de ez nem jelenti azt, hogy a veszélyeztetett nyelvek legádázabb gyilkosa: legalább akkora, ha nem nagyobb pusztítást végez a kisnyelvek között az orosz, a spanyol vagy a szuahéli. Közvetítőnyelvek azóta vannak, mióta a kereskedelem túlnőtt a közvetlen szomszédokkal való csereberélgetéseken, illetve mióta egy-egy politikai hatalom több etnikai csoportot is uralma alá hajtott. Évezredekkel ezelőtt is az volt ésszerű, ha a sokféle népcsoport tagjai közvetítőnyelvet használtak egymással, noha a világot még semmiféle kábelek nem hálózták be, nem lehetett órák alatt több ezer kilométerrel odébb teremni, nem egyszerre nézhették a sikerfilmek premiervetítését New Yorkban, Párizsban és Tokióban, meg lehetett mondani, hogy egy-egy cég milyen nemzetiségű, és nem lehetett egyetlen térben mexikói, kínai, amerikai, török, magyar és olasz ételt enni. Ma meg ebben élünk. És durcáskodhatunk, de ha egyszer a világ angolul beszél, akkor a világ angolul beszél.

Igaz, egyáltalán nem olyan régen: a 20. század közepe előtt a francia sokkal esélyesebb volt erre a szerepre, de nem állt rosszul a német sem. Az angol tündöklése csak a második világháború után kezdődött, amikor a korábban is meglévő brit gazdasági, politikai és kulturális erő mellé lassan megérkezett a könnyűzene, s jócskán megnövelte az angoltanulás vonzerejét – ráadásul társult mellé az Egyesült Államok katonai, gazdasági, politikai befolyása és a popkultúra. Az angol hamarosan az ifjúság legvággyottabb nyelve lett – mi nemcsak a vasfüggöny miatt maradtunk ki egy időre az angol gyors térhódításából, hanem azért is, mert a német sokáig jól tartotta, sőt ma is egész jól tartja magát, bizonyítva, hogy a közvetlen haszon – munkalehetőség, földrajzi közelség, már kialakult ismeretségek – igen nagy hatással van nyelvtanulási preferenciáinkra.

Mára megváltozott a helyzet: nyugodtan mondhatjuk, hogy – legalábbis az aktív és a fiatal korosztály számára – ma már az angol nem

pusztán az egyik idegen nyelv a több lehetséges választás közül, hanem olyan nélkülözhetetlen tudás, mint az írás és olvasás, illetve a digitális alapkészségek. Nemcsak annak van rá szüksége, aki külföldön akar munkát vállalni, hanem annak is, aki tovább akarja képezni magát, nem akar lebénulni, ha angol nyelvű üzenetre, oldalra kattint, ha nem akarja teljesen elveszettnek érezni magát egy reptéren, vagy ha a nyaraláskor a mutogatásnál szofisztikáltabban akar érintkezni a pincérrel. Éppen ezért tökéletesen érthető, ha első idegen nyelvként csaknem mindenki angolul akar tanulni.

Idegen nyelvet ugyanis – kevés kivételtől eltekintve – nem szórakozásból tanulunk, és nem is korlátlan mennyiségben, hiszen a nyelvtudást nem ingyen adják: fáradságos munka, sok időbe és pénzbe kerül. Minthogy a nyelvtudás tőke, a döntésben igen fontos szerepet kap, hogy mit gondolunk, saját boldogulásunkhoz mely nyelvekre és milyen szinten lesz szükség. Rangsort állítunk hát föl, melyik a számunkra legfontosabb, melyik az, amelyiket a legjobban akarjuk tudni, melyikbe mennyi energiát vagyunk hajlandók fektetni, hány nyelvet tervezünk tanulni.

Természetesen sokkal szebb, magasztosabbnak hangzó választási szempontokat is ki lehet jelölni. Azért tanulunk nyelvet, hogy megismerjük az adott nép kultúráját – ez szép, de nem nagyon igaz. Talán kisebb nyelvekre igen, de a francia, német, orosz vagy spanyol (dél-amerikai) kultúrát bőven megismerhetjük fordításból, könyvekből. Az angolul tanulóknak a legritkább esetben tanítják mondjuk az ausztrál vagy új-zélandi kultúrát. Különben is, mi alapján választunk, hogy melyik kultúra „érdemli meg” a közelebbi tanulmányozást, melyik nem? Ráadásul nagy baj volna, ha csak azoknak a népeknek a kultúrájával ismerkednénk, amelyek nyelvét is tanuljuk. Vannak más érvek is. Elsősorban a latin mellett szokás azzal kampányolni, hogy a latin után majd könnyebben tanulunk más, hasznosítható nyelveket. Tragikus tévedés, nemcsak azért, mert mítoszon alapul,

és nem igaz, hanem mert kevés gondolkodással belátható, hogy észszerűbb mindjárt a hasznosítható nyelvet tanulni. Vannak egyedi okok: mert tetszik egy nyelv (a magyarok klasszikusan olaszul, spanyolul vagy franciául tanulnak azért, mert „tetszik”), valami miatt kötődöm hozzá (például megőrülök a finn vikingmetálért, kedvenc sportolóm holland, imádom a portugál történelmet), személyes okok miatt van rá szükségem (szerelem, munka, rokonság).

Amikor viszont a gyerekek, s még inkább a szüleik, azon tipródnak, hogy milyen idegen nyelvet tanuljon a gyerek, akkor az esetek döntő részében nem a rózsaszín/égszínkék kislány/kisfiúszobás álmódosítások irányítják őket, hanem mérlegelnek. Merthogy nagyon csinos mondás az „ahány nyelv, annyi ember”, de értelmetlen: van olyan nyelv, amely több kultúrához visz közel, vannak olyan nyelvek, amelyek önmagukon kívül más kultúrákat is megnyitnak, van, amelyekkel a fél világon elboldogulunk, és van, amelyekkel lényegében az egész földkerekségen. És hiába beszél valaki húsz egzotikus kisnyelvet, ha nem beszél egyetlen nemzetközi nyelvet sem, akkor nagyon korlátozottan jut hozzá a világ megismeréséhez.

A nyelvek árfolyamát sok tényező befolyásolja. Ezek közül némelyik nyilvánvaló: hogy hány anyanyelvi beszélője van, milyen gazdasági, politikai, kulturális hatalmat szimbolizál, mennyire régi és milyen kiterjedt az írásbelisége, a beszédhelyzetek milyen széles spektrumában használják, hány emberhez és milyen tudástárhoz biztosít hozzáférést. E tényezők eredője azonban még nem a végeredmény: egy nyelv erejét megsokszorozhatja, ha nem anyanyelvként, hanem második nyelvként, illetve idegen nyelvként sokan beszélik. Minthogy a nyelvek árfolyama – mint annyi minden más – hálózatos szerveződésben alakul, itt is érvényesül a MÁTÉ-HATÁS („adatik annak, akinek van”), azaz minél magasabb az árfolyama egy nyelvnek, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az árfolyam még magasabbra nőjön, hiszen minél több emberrel van esélyünk megértetni magunkat egy

nyelv segítségével, annál többen lesznek, akik szintén azt a nyelvet fogják első idegen nyelvként választani.

Így aztán a nyelvek hálózati vonzereje szerint beszélhetünk perifériális nyelvekről: a nyelvek 98 százaléka ilyen, nincs írásbeliségük, és kevesen beszélik őket, összesen még az emberiség 10 százaléka sem. A következő szinten olyan nyelvek helyezkednek el, amelyeknek van írásbeliségük, hivatalos beszédhelyzetekben, médiában, oktatásban is használatosak – általában egy-egy államhoz kapcsolódnak –, de közvetítőnyelvként csak kivételes esetekben szolgálnak. Ide tartozik a magyar, és Európa sok más nyelve szintén, például az észt, a finn, a holland, a norvég, a svéd, a görög, a lengyel, a román, a cseh.

E két szint anyanyelvi beszélői akkor tudnak másokkal érintkezni, ha tudnak más nyelvet is, és ha nem többnyelvű területen élnek, mint például a határon túli magyarok, akkor általában nem a szomszéd hasonló hálózati szinten lévő nyelvét tanulják meg, hanem egy olyan nyelvet, amelynek segítségével egy sokkal nagyobb hálózatba léphetnek be. Azaz: egy budapesti magyar és egy bukaresti román sokkal nagyobb valószínűséggel választja az angolt, a franciát vagy a németet, mint egymás nyelvét, hiszen ezek segítségével nem csak a szomszédos országban boldogul, hanem összehasonlíthatatlanul több emberrel tud szót érteni. A szupercentrálisnak is nevezett nagy közvetítőnyelvekből nem sok van: ilyen az arab, a kínai, a francia, a német, a spanyol, a portugál, az orosz, a hindi, a maláj és a szuahéli – az utóbbi kivételével mindegyiket százmilliónál többen beszélik anyanyelvként, **második nyelvként** vagy **idegen nyelvként**. És van egy kiemelt pozícióban lévő, hipercentrális nyelv: az angol. Logikus, hogy e hálózati hierarchiában mindenki olyan nyelvet igyekszik tanulni, amely saját anyanyelvénél „magasabb szinten” van, több kapcsolattal (beszélővel) rendelkezik, és az is logikus, hogy elsőként a hipercentrális angolt választjuk, hacsak nincs olyan egyedi motivációnk, amely felülírja az egyébként kézenfekvő döntést.

Az is nyilvánvaló, hogy van másfajta gazdasági húzóerő is: ha egy egyébként nagy gazdasági vagy politikai hatalommal rendelkező nyelvet egy-egy közösségben kevesen beszélnek, akkor az egyén számára fölértékelődhet az adott nyelv, hiszen ismerete kiváltságos helyzetet jelenthet. Minél kevesebben tanulnak Magyarországon oroszul, spanyolul, olaszul, vagy újabban már franciául, annál többet ér ezeknek a nyelveknek az ismerete – de az angol akkor is nélkülözhetetlen, ha akár az összes szupercentrális nyelvet beszéli valaki: mert nagyon sokan vannak a világon, akik anyanyelvükön kívül csak angolul beszélnek. A nagyon kevesek által ismert nyelvek tanulása – ha befektetésnek értelmezzük a nyelvtanulást – igen magas hasznot hozhat, de igen magas kockázattal is jár. Például ha valaki jól beszél kazakul, akkor akár kormánytoldmács is lehet, de erre azért elég kicsi az esély, és sok alkalom sincs arra, hogy munkát kapjon.

Ha esetleg valaki úgy érezné, hogy rettentő igazságtalanság ez mindenkivel szemben, akinek nem az angol az anyanyelve, vagy nem második nyelvként tanulja gyerekkorában, hanem csak iskolában vagy még később küzd meg vele, annak teljesen igaza van: az angol hipercentrális helyzete igazságtalan előnyt jelent mindenkinek, aki nem idegen nyelvként tanulja, és hátrányt okoz mindenkinek, aki igen. Igazságtalan, hogy vannak országok ásványokkal, nyersanyaggal, szigettömegekkel, középkori városokkal, tengerparttal, csipkézett sziklával, paradicsomi adottságokkal, másoknak meg alig jut valami. Igazságtalan a történelem, igazságtalan, hogy a volt gyarmattartó országok olyan versenyelőnnyel indultak, amit nehéz behozni, igazságtalanul sújtanak le a természeti katasztrófák. Az angol hipercentrálissá emelkedése persze nem szimpla természeti (piaci) jelenség, egyáltalán nem tudatos rásegítés nélkül történt: az alap valóban különféle tényezők véletlen egybeesése volt, de nem kis szerepet kaptak azok a gyakran karitatívnak álcázott üzleti fogások, amelyeket az angol nyelv terjesztése érdekében vetettek és vetnek

be, britek és amerikaiak egyaránt. (Önkéntes nyelvtanárok szétküldése a világba, egyetemi tankönyvek fordítási jogának erős vagy teljes korlátozása, stb.)

Erre viszont egyrészt azt mondhatjuk a többieknek, hogy tetszetek volna előbb fölébredni, másrészt ne feledkezzünk meg róla, hogy a franciák jóval nagyobb erőfeszítéssel próbálják megtartani a francia még mindig kiemelt pozícióját: szimbolikusan megmaradt az olimpiák egyik nyelvének, az európai intézményekben szintén erős protekcionizmus védi a francia egykori tündöklésének maradványait. Legyünk őszinték, az Unió azon nyelvpolitikai ajánlása, hogy a gyerekek minden országban tanuljanak legalább három idegen nyelvet, és ebből az egyik szomszédos ország nyelve legyen, álságos, és leginkább a frankofón lobbierészek érdekei sejtlenek föl mögötte: az első idegen nyelv az angol, de a második Európában még mindig a francia. Álságosnak meg azért álságos, mert egy francia gyerek az elvnek megfelelően tanulhat mondjuk angolul, németül és spanyolul, és máris négy világnyelvet beszél. A német gyerek tanulhat angolul, franciául és spanyolul, hiszen a szomszédsági kritérium a franciával teljesült. A lengyel gyerek szintén megússza a szomszédsági feltételt a némettel, még a magyar is – minthogy mindenki, akinek legalább egy világnyelv él a szomszédságában, nyilván azt választja, ezzel a húzással lényegében azt lehetne elérni, hogy a francia, német, spanyol, olasz oktatása is szépen virágozzon. Kérdés, hogy mit tanuljon a svéd gyerek – nagyjából a finn marad, mert a dán meg a norvégot (legalábbis az írottat) többé-kevésbé megérti anélkül is. És mit tanuljon a görög, a román és a bolgár gyerek szomszéd nyelvként?

Az angol megszerzett pozícióját nem lehet erőszakos intézkedésekkel elvenni, mert az is igazságtalan volna, mindenekelőtt azokkal szemben, akik azért tanultak angolul, mert tudták, hogy akkor térül meg a legjobban a nyelvtanulásba fektetett energiájuk, ha az angol szuperhálózatába lépnek be. Az ő érdekük éppen az, hogy minél több ember tudjon angolul. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem

lehet – pontosabban hogy nem kellene – az igazságtalanságokat kompenzálni, amennyire csak lehet.

Veszélyben van-e a magyar nyelv?

Lépjünk eggyel tovább. Ha már így egységesedik a világ, és úgysem tudunk tenni ellene, akkor nem örülnünk kellene inkább, hogy esetleg csak egy nyelv marad majd? Nem volna jó, ha mindenki egy nyelvet beszélne, és nem menne el iszonyú pénz tolmácsolásra, fordításra, hírek, könyvek, internetes tartalmak megsokszorozására, és akkor tényleg mindenki minden információhoz hozzáférhetne, és megszűnne az előbb említett diszkrimináció is? Gazdasági szakemberek időnként arra hivatkoznak, hogy gazdaságilag előnyös, ha sokféle nyelv helyett kevesebb világnyelvet beszélnek az emberek, és egyfajta intelligens sajnálkozáson túl nem találnak okot arra, hogy nyugtalanodjanak a kialakulóban lévő helyzet miatt.

A nyelvészek jelentős része azonban másképp látja mindezt: úgy tűnik, hogy a nyelvi sokféleség ugyanolyan szerepet tölt be a kultúrák adaptivitásának megőrzésében, mint a biológiai sokféleség az élővilág adaptivitásának biztosításában. Az empirikus adatokkal egyre inkább meg támogathatónak látszó nézet szerint ráadásul nem is csak egyszerű analógiáról van szó, hanem arról, hogy a nyelv mint az ember és az emberi kultúrák „tartozéka” része az ökoszisztémának. Ebből kiindulva mondják az ezzel foglalkozó kutatók – bármilyen meglepően hangzik –, hogy a nyelvi sokféleség csökkenése, a homogenizáció szükségképpen törékenyebbé és a környezet változásaival szemben kiszolgáltatottá teszi az egyes kultúrákat.

Ne felejtjük el azt sem: még ha semmilyen ökológiai szerepe nem volna a nyelvi sokféleségnek, általános emberi jogi alapállásból kiindulva akkor sem mondhatunk mást, mint hogy minden nyelv és kultúra önmagában is érték: az az árfolyam, amiről az előbb beszéltünk, semmilyen módon nem indokolhatja, hogy akár a legkisebb, néhány

száz ember által beszélt nyelvet értéktelenebbnek tartjuk, mint az angolt. A hálózati helyzet nem nyelvi és nem is általános értékrangsor: egy közösségnek saját, a kultúrájához, identitásához kapcsolódó nyelve nyilvánvalóan értékesebb, mint bármilyen világnyelv, ezért megőrzésük elősegítése ugyanolyan felelősség, mint a panda vagy az amuri leopárd túlélésének biztosítása. Ez alapvetően azt is jelenti, hogy komolyan kell vennünk az olyan ajánlásokat, mint a Barcelonai Nyilatkozat.

Jogok ide vagy oda, az a veszély nem hárult el, hogy beteljesedik a főntebbi jóslat a 21. századi tömeges nyelvhalálról. A világ nyelvészeit leginkább az nyugtalanítja, hogy a kevés anyanyelvi beszélővel rendelkező beszélőközösségek nyelveit a nagyobb, „gyilkos” nyelvek megölik, sőt sokszor e közösségek maguk is segítik ezt a folyamatot, s végül maguk döntenek a „nyelvi öngyilkosság” mellett, mert gazdasági és emellett többnyire politikai erők kényszere alatt értéktelennek, hasznavehetetlennek tekintik saját anyanyelvüket. Az anyanyelvi közösségek ilyen döntései ellen magától értődően a nyelvi jogi charták és kötelezettségek sem nyújthatnak védelmet. Érinthet-e mindez minket?

Szerencsére nem. A magyar nyelvet még a legpesszimistább elemzések alapján sem sorolják a veszélyeztetett nyelvek közé. Egy nyelvet akkor tekintenek veszélyeztetettnek, ha kevés az anyanyelvi beszélője, és gyenge a politikai státusza, különösképpen ha a gyerekek már nem tanulják meg, azaz beszélői már nem adják tovább a következő generációknak.

Magyarul sokan beszélnek: csaknem nagy nyelvnek számít a maga tizenhárom-tizennégy millió beszélőjével. A hangzó nyelveket átlagosan öt-hatezer ember beszéli, mintegy kilencvenöt százalékukat egymilliónál kevesebben, és több mint háromezer nyelvnek van még tízezernél is kevesebb anyanyelvi beszélője. A legtöbb anyanyelvi beszélője a mandarinnak van – nyolcszázötven millió, de összes beszé-

lőjének száma egymilliárdnál is több. Aztán következik háromszázhuszonkilenc millió anyanyelvi beszélővel a spanyol, majdnem ugyanennyivel az angol, aztán a hindi-urdu, az arab, a bengáli, a portugál, az orosz, a japán és a pandzsábi – ezek anyanyelvi beszélői százmilliónál többen vannak. A magyar az első hatvanöt–hetvenöt nyelv között van az anyanyelvi beszélők számát tekintve, több beszélője van, mint a svédnek, dánnak, norvégnek, finnek, csehnek, szlováknak, szerbnek, horvátnak, bolgárnak, észtnek, lettnek, litvának, katalának meg egy csomó más nyelvnek.

A magyar minden nyelvi funkcióban használatos, kiterjedt és igen régi az írásbelisége, hatalmas szépirodalma van – anyanyelvi beszélőinek nem érdekük, hogy ez a nyelv elvessen, az viszont igen, hogy fennmaradjon. Nagyon szorosan kapcsolódik az etnikai identitáshoz, ez szintén erősíti a pozícióját. Az föl sem merül, hogy Magyarországon élő magyar anyanyelvű szülők ne adnák át a nyelvet a következő generációnak. Egyetlen tényező lehet, ami a magyar anyanyelvűeket arra ösztönözhetné, hogy nyelvet váltsanak (ez tizen-négymillió beszélővel és stabil beágyazottsággal irreális, tehát inkább csak elvi lehetőségként, halvány ösztökélésként merül föl): az elzártság, a bezárkózás, másképp fogalmazva, az egynyelvűség, ami elrekesztene a világtól. Vagyis: a magyar nagyon erős pozícióját az erősítené még tovább, ha minél többen tudnának nyelveket – mondom politikai korrektül, de ha őszinte akarok lenni, kénytelen vagyok azt mondani, ha minél többen tudnának angolul –, elég hétköznapi, eligazodási, elboldogulási szinten. Félnünk nem kell tőle: sem a finneknél, sem a svédeknel, sem a hollandoknál föl sem merül, hogy veszélyeztetné az anyanyelvüket, hogy csaknem mindenki beszél többé-kevésbé angolul is. Gazdagítani minket gazdagítana: elvégre a világot kaphatnánk meg saját, csak a mi anyanyelvünkön elérhető világunk mellé.

15. fejezet

Intézményes nyelvirtás

...amelyben arról lesz szó, hogy tulajdonképpen mit hívnak nyelvhelyességi hibának, hogy mi a nyelvművelés, és miért kártékony; azt is megnézzük, mitől ilyen hatékony mégis; végül arról beszélünk, van-e esély a nyelvi normativizmus csökkenésére.

Az előző fejezet megnyugtató norvég példája által nyújtott reménykedés után – hogy egyáltalán nem kell egyetlen változatot favorizálni, nem fog szétesni a gazdaság, nem vész el a nemzeti öntudat, nem lesz káosz és anarchia – jöjjön a mi valóságunk hidegzuhánya. SKUTNABB-KANGAS több írásában is hangsúlyozza, hogy a kevés üdítő kivételtől eltekintve a nyelvi sokszínűség legmegátalkodottabb gyilkosa az iskola és a média. Olyannyira, hogy szerinte nyugodtan nevezhetjük **lingviciídiumnak**, azaz nyelvi genocídiumnak, *nyelvirtásnak*, ami szerte a világon az iskolákban zajlik. A genocídium ugyanis nem föltétlenül jelenti az egyedek elpusztítását, jelöli azt a megtervezett rombolást is, amely az emberek csoportját mint közösséget semmisíti meg: a politikai és társadalmi intézményrendszer, a gazdasági alapok, a kultúra, a közösségi érzés szétfelállítását, azoknak az alapoknak a tönkretételét, amelyekre a közösség léte épül. Skutnabb-Kangas szerint ennek megfelelően nyelvirtásnak számít, ha erőszakkal kényszerítik a gyerekeket, hogy egy másik nyelvi csoporthoz tartozzanak, mint ami a sajátjuk, ráadásul egyben súlyos lelki sérüléseket is okoznak ezzel.

Ez nem hangzik valami jól. Reménykedhetünk benne, hogy csak túloz? A szociolingvisták szerint nem. A második fejezetben elindított lift korábban már említett utasa, JAMES MILROY sem fogalmaz sokkal enyhébben (1998, 64–65): „Abban a korban, amikor a faj, a bőrszín,

a vallás vagy a nem alapján történő hátrányos megkülönböztetés nyilvánosan nem fogadható el, a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája az emberek nyelvhasználata alapján történő diszkrimináció” – azaz a **lingvicizmus** valami miatt továbbra is legitim. De hogyan maradhatott állva ez a bástya máig, Európa és Észak-Amerika azon országaiban is, ahol az azonos esélyek biztosítására nagyobb figyelem irányul, mint Európa keleti felében megszoktuk, s a társadalmi diszkrimináció egyéb formáit éles bírálókat érik? Mert hiszen a nyelvi diszkrimináció semmivel sem kevésbé ismeretes Nagy-Britanniában vagy az Egyesült Államokban, mint nálunk, vagy mint például Lengyelországban. A jelenség nyilvánvalóan nem egyetlen okra vezethető vissza, hanem okok egymást erősítő rendszerére.

Mi az a nyelvművelés?

A magyar kultúrában fölnőtt embereknek természetes, hogy nyelvhasználatuk alakítását nem csak szüleik, társaik, beszélgetőpartnereik kívánalmaihoz próbálják igazítani, hanem a *helyes* beszéd követelményeinek is igyekeznek megfelelni, legalábbis bizonyos alkalmakkor – amikor idegenekkel vagy nagyobb nyilvánosság előtt beszélgetnek, és kedvező képet szeretnének kialakítani magukról. Megszokták azt is, hogy a „helyes beszéd” követelményeit többnyire az iskolában tanulhatják meg, s később különböző nyelvművelő műsorok, írások segítségével tájékozódhatnak arról, mit használjanak és mit ne, ha „helyesen” akarnak beszélni. A nyelvművelésről a legtöbb magyar embernek ez a permanens nyelvi nevelés jut eszébe.

De nem mindenkinek, ezért érdemes tisztázni, miről is beszélünk. Találkoztam már olyannal, aki a svédekhez hasonlóan értelmezte – Svédországban a nyelvművelés a nyelv terminológiai modernizációját és nyelvi ismeretterjesztést jelent –, ezért aztán sokáig nem is értette, mi bajuk ezzel a társasnyelvészeknek. (Ezzel semmi.)

Az angolszász használat közelebb áll az általános magyar jelentéshez, egy nagyon fontos különbséggel: az angolban olyan laikusok (nem nyelvészek) által végzett preskriptív tevékenységet jelöl, amely esztétikai, nyelvtörténeti, logikai vagy morális alapon hozott értékítéletekből kiindulva próbálja terjeszteni a „helyes” nyelvhasználat szabályait. A magyarok viszont úgy tudják, hogy a nyelvművelők nyelvészek, és ezt terjeszti az 1980-as években kiadott, két kötetes *Nyelvművelő kézikönyv* is, ott azt olvashatjuk, hogy a nyelvművelés az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, „amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését”; valamint hogy „célja és tartalma nem örök és változatlan, hanem idő és hely függvénye; legidősebb feladatait mindig az adott társadalom szükségletei határozzák meg”.

A két meghatározás nincs összhangban egymással: azt a két nagy hagyományt tükrözik, amelyek végigvonulnak a magyar nyelvművelés történetén. Az egyik, a *nyelvközpontú nyelvművelés* kategorikus szabályokban gondolkodik, az egységesség híve, a logikai, történeti szempontokat részesíti előnyben, a nyelvi racionalitást és esztétikumot abszolút érvényűnek gondolja. A szemléletmód fókuszában a nyelv „jobbítása” áll. A másik, az *emberközpontú nyelvművelés* szintén „jobbna” véli a sztenderd változatot a többinél, de nagyobb teret enged mellette más változatoknak, elfogadja, hogy a nyelvhasználatban a szokás sokszor fölülírja a logika és a történetiség szempontjait, a nyelvi racionalitást és esztétikumot pedig – bizonyos megszorításokkal – relatívnak gondolja. Középpontjában a beszélőközösség és a megértés áll.

Elvben a két szemléletet megpróbálják összebékíteni, egymást kiegészítő elméletekként kezelni, a nyelvművelés legfontosabb hadálásainak számító iskolákban viszont továbbra is az első, szigorúbb változattal találkozunk. Tulajdonképpen érthetően: a beszélőközösség valódi nyelvhasználatából kiinduló tanácsadás ugyanis fából vas-

karika. Ezt az elméletet követve, ha a nyelvművelők értelmes tanácsokat akarnának adni, akkor naprakészen ismerniük kellene az összes magyar közösséget, kisebbeket és nagyobbakat, valamennyi nyelvhasználati szokásukkal együtt (beleértve azt, hogy milyen helyzetben, ki, mikor milyen stílusváltozatot használ, hogy melyik nyelvhasználati szokás megsértése milyen súlyú, és milyen jelentést hordoz). Minthogy még egyetlen, kicsike nyelvközösség összetett nyelvhasználati szokásainak összességét sem igen sikerült még soha senkinek minden apró részletre kiterjedően leírnia, ez viszonylag nagy feladatnak tűnik. De értelme sem sok lenne ennek a heroikus munkának: jön a nyelvművelő, megfigyeli, hogyan beszélnek a közösségben, és utána ugyanannak a közösségnek ad tanácsokat, amelyik közösség nyelvhasználatából az adott szabályt elvonatkoztatta?

Mielőtt továbbmegyünk, fontos tisztázni, mi a nyelvművelés tevékenységének tárgya, azaz mit neveznek *nyelvhelyességi hibának*, mert nem minden nyelvhez kapcsolt „hiba” számít annak. Nem az a beszédhiba (raccsolás, pöszeség, hadarás); nem az a gondolati zavarosság vagy üresség: hazudni, semmitmondani, mindenfélét összezagyválni, közhelyeket odakenni, blöffölni a legelőkelőbbnek számító sztenderd változatban is lehet. A nyakatekert mondatok, a beszédtervezési zavarok (pl. sok mondat-újrakezdés, egymásba fonódó, le nem zárt gondolatlánc stb.), a rosszul megválasztott szavak, a hallgató előzetes tudását figyelmen kívül hagyó viselkedés, a stílustalankodás nem nyelvhelyesség kérdése: segíthet az olvasás, a jó beszédek elemzése, a retorikatanulás, sok gyakorlás, az önbizalom, hogy ne rettegjünk a beszédetől, és az önfegyelem, hogy figyeljünk a hallgatóságra, próbáljuk fölmérni az elvárásaikat. De tartalmilag, szerkezetileg zavarosan, rossz beszédstratégiát választva vagy egyszerűen izgulva beszélni szintén lehet sztenderd és nemsztenderd nyelvváltozatban egyaránt. Értelemszerűen nem nyelvhelyességi hiba a helyesírási hiba sem.

Nem nyelvhelyességi hibák azok sem, amiket anyanyelvi beszélők soha nem követnek el, legfeljebb egészen kicsi korukban, nyelvelsajátítás közben, vagy az agy súlyos sérülése által okozott beszédzavar,

afázia következtében. Magyar anyanyelvű beszélők sosem tévesztik el a hangrendi illeszkedést, mert ez a magyar egyik legerősebb, legkorábban elsajátított hangtani szabálya. A magyar anyanyelvű beszélők sohasem helyezik a ragokat vagy a névutókat a főnevek elé, prepozícióként, mindig megkülönböztetik az igeragozásban az egyes és a többes számot, nem cserélik föl az *ajtó* és az *autó* vagy a *virág-világ* szavakat. Azokat a szabályokat, amelyeket a magyar anyanyelvűek sosem szegnek meg, joggal nevezhetjük a magyar nyelv szabályainak – éppen onnan ismerjük föl a külföldieket, hogy többségük ezek közül a nyelvi szabályok közül is eltéveszt egyet-kettőt (vagy sokat). A magyar nyelvtan szabályaitól való eltérés, tévesztés tényleg *nyelvi* hiba – nem főbenjáró bűn, csak annyit mutat, hogy az illetőnek nem a magyar az anyanyelve. A nyelvművelést ezek a grammatikai tévesztések hidegen hagyják.

Mi a „nyelvhelyességi hiba”?

A nyelvhelyességi hibának kinevezett alakok legfőbb jellemzője, hogy a magyarul tökéletesen tudó anyanyelvi beszélők nyelvhasználatából pécézik ki őket azok, akik hisznek a létezésükben – a nyelvészek az ilyesmit nem „nyelvhelyességi hibának”, hanem a sztenderdtől eltérő, de semmivel sem kevésbé autentikus magyar változatnak tartják. Az előíró szemlélet viszont nyelvtani (nyelvi) hibának állítja be őket: például hogy az elkövető figyelmen kívül hagyja, hogy nem használunk névelőt személynevek előtt, összetéveszti a kijelentő és a felszólító módot, az iktelen és az ikes ragozást, és így tovább. Csak-hogy. Ha egyszer egy nyelvközösség fele mégis használ névelőt a személynevek előtt, akkor nyelvész olyan mondatot nem írhat le, hogy „nem használunk névelőt személynevek előtt”, merthogy nyilvánvalóan használunk (pl. *mondtd a Pistának, hogy jöjjön?*) – akkor is, ha nem minden magyar anyanyelvű teszi, és sokan meg hol igen, hol nem. Vagyis: csak a nyelvművelők tartanák helyesnek, ha nem létezne ilyen szerkezet, de létezik – épp ez az előíró szemlélet lényege,

nem a valósággal foglalkozik, hanem saját vágyaival, azokat nevezi ki egyetemes érvényűnek.

Nézzük a nyelvek beállított „nyelvhelyességi hibák” közül a legmegbélyegzettebbeket. A szégyenrangsor élén három olyan hibásnak minősített forma áll, amelyet fejcsóváló sziszegéssel illik rosszallani, ha „megüti” a fülünket – annyira szörnyűségesek, hogy külön nevet is kaptak: ők a *nákolás*, a *süksükölés* és a *szukszükölés*.

Mi a baj a nákolással? Az általános iskolások is fújják: aki nákol, összetéveszti az egyes szám első személyű alakot (*én látnék*) a többes szám harmadik személyűvel (*ők látnák*), és képes olyat mondani, hogy *én látnák*. Ha így van, az tényleg nagy baj, hiszen nem szimpla butuskaság vagy rossz magyarság, ha valaki nem tudja megkülönböztetni az *én*-t az *ők*-től, hanem súlyos kognitív zavar, ez az indoklás tehát valójában azt mondja, hogy aki nákol, az súlyosan fogyatékos. A rossz hír az, hogy ha ezt elfogadjuk, akkor ezzel megállapítottuk, hogy a felnőtt magyarországi lakosság csaknem fele súlyosan szellemi fogyatékos. Legalábbis az egyetlen rendelkezésre álló, valamirevaló nyelvi fölmérés, a **Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat** (MNSZV) adatai szerint az adatközlők 46 százaléka nem ítélte hibásnak a nákolós mondatot. (Emlékeztetőül: ez a fölmérés reprezentatív mintán vizsgálta számos magyar nyelvi változó elterjedtségét az adatközlők végzettségét, életkorát, nemét, lakóhelye méretét illetően, és mérte többek között a nyelvhasználat és a mobilitás kapcsolatát.)

A jó hír, hogy mégsem retardált az ország fele, mert ez a „nem tudja megkülönböztetni”-érv mérhetetlen ostobaság. Kí az az olvasók közül, aki nem érti pontosan, hogy rólam vagy őroluk van-e szó, amikor azt mondom, hogy *ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni?* (Ez volt az MNSZV egyik megítélendő mondata.) Senki, hiszen a szöveggörnyezet azonnal eldönti, többszörösen, mert ráadásul nem is azonos ragozási sorból való az egyes szám első sze-

mélyű *kapnák* (határozatlan ragozás) és a többes szám harmadik személyű *kapnák* (határozott ragozás). Vagyis: (én) *látnák* egy *szobrot* – és (ők) *látnák a szobrot*. Ki nem tud itt különbséget tenni? De ha ezzel valakinek baja van, akkor miért nincs baja azzal, hogy a magas hangrendű igéket csakis egyféleképpen tudjuk mondani, sztenderd és nemsztenderd változatokban egyaránt, nevezetesen úgy, hogy *néznék egy filmet*, és *néznék a filmet*. És megint senkinek sem okoz gondot, hogy mikor van szó rólam, mikor róluk.

A következő érv az szokott lenni, hogy rendben, de ha a mély hangrendű igékben *lehet* különbséget tenni, akkor „őrizzük meg ezt a lehetőséget”. Jó – de minek? „Mert az a helyes.” És miért is? Félreértést a nemsztenderd alak sem okoz, ha igen, akkor a *néznék*-et is sürgősen *néznák*-ra illene változtatni. Melyik illik jobban a magyar nyelv rendszerébe? Figyelembe véve, hogy a magyar nyelv egyik leg-erőteljesebb szabálya a hangrendi illeszkedés, nem tudunk mást mondani, mint hogy a nemsztenderd, sokat szidott nákolás. Bizony, a magyar nyelv rendszeréből kilóg a sztenderd *látnék*, és belesimul a nemsztenderd *látnák*, ha tetszik, „a magyar nyelv szellemének” az utóbbi megfelel, a „helyes” alak meg nem. Akkor miért mondják, hogy hibás? Csak. Mert valaki, akinek elég tekintélye volt, hogy mások odafigyeljenek a szavára, ezt találta ki.

Nagyon hasonló a suksükölés és a szuksükölés ellen fölhozott összetévesztős érv: „aki suksüköl, szuksüköl, az nem tudja megkülönböztetni a felszólító és a kijelentő módot”. Valóban nem tudjuk, melyik a felszólító, melyik a kijelentő módú alak a *mevlássuk* és a *lássuk meg* közül? Ha nem, akkor a *mevnezzük* és a *nezzük meg* miért olyan egyértelmű? Azt is szokták mondani, hogy de a „suksükölés bánca a fülem” és „csúnya”. Dehát először is: a fülbántós tézis nem érv arra, hogy *miért* volna helytelen a suksükölés, hanem simpla betanított kis rigmus, a tanárok egyik kedvence, hogy megjegyezhetővé tegye a bűn mibenlétét. Másrészt ha a kijelentő módú *lássuk* csúnya, akkor hajszálpontosan ugyanolyan csúf a fölszólító módú is – mégis, mit mondjunk helyette?

A suksükölés és a szukszükölés szintén olyan nyelvi változás eredménye, amely a nyelvet rendszerszerűbbé teszi, mert ugyanúgy kivételt szüntet meg, mint a nákolás: szabályosabbá teszi a *t*-re végződő igék kusza paradigmáit. Ma az igeragozásban kétféle toldalék kezdődik *j*-vel (eredetileg az igeragban nem volt ott a *j*). Az egyik esetben a *j* egy toldaléklánc első eleme: a felszólító mód jele, ragozáskor ezt követik az igei személyragok: *vár-j-am*, *vár-j-uk* stb. A másik esetben, a határozott ragozás paradigmájában a *j* ma már egyszerűen a rag része, annak első hangja: *vár-juk*. A mély hangrendű sorban az egyes szám első és második személyben nincs ott ez a *j* (*várom*, *vár-od*), harmadik személyben ott van (*vár-ja*); a magas hangrendű sorban sem egyes számban nincs ott – harmadik személyben is mindenhol az eredeti *i* áll (*kér-i*, *fest-i*, *néz-i*) –, sem a többes számú alakokban, kivéve az első személyt (*kér-jük*). A nem *t*-re végződő igéknél semmi gondunk nincs a kétféle eredetű *j*-ből: egyszerűen egymáshoz kapcsoljuk az igét és a toldalékot, akár felszólító módról, akár kijelentőről van szó. A felszólító módú és a kijelentő határozott alak ugyanúgy hangzik (*várjuk*, *tépjük*, *rakjuk*, *védjük* stb.). A magyar nyelv változataiban (ma már) általánosan érvényes az a szabály, hogy ha *j*-vel kezdődő toldalék kapcsolódik *z*, *s*, *sz* tövű igékhez, akkor a *j* hasonul: *mossuk*, *hozzátok*, *halásszák*. Így van ez akkor is, ha az ige kijelentő módban áll, és akkor is, ha felszólító módban.

Most jön a kavár a *t*-végűekkel. Van egy másik általánosan érvényes szabály is, az, hogy a felszólító mód *j* jele előtt az *sz* és *st* végű igék *t*-je kiesik. Így aztán az előző szabály lép életbe, azaz: a *j* hasonul a szóvégi *s*-hez, *sz*-hez: *fesse*, *válassza*. Ha az ige *t*-re végződik, de előtte magánhangzó vagy más mássalhangzó (nem *s*, *sz*) áll, akkor a felszólító mód jelének nem a megszokott *j* alakjával, hanem az ebben a hangtani környezetben megjelenő változatával találkozunk: a felszólító mód *j* jelének *s* változata (allomorfja) jelenik meg. Ilyenkor a szó *t*-je magánhangzók után hasonul ehhez az *s*-hez (*lássá*, *üssé*), a mássalhangzó utáni *t* meg összeolvad az *s*-sel, és így *cs*-nek

hangzik: *rejtse, bontsa, oltsa*. A sztenderd változatban a *t*-re végződő igéknek csak a felszólító módú alakja viselkedik e szabályok szerint, a kijelentő határozott ragozású alakokban a toldalék kezdő *j* hangja a változatlan ige-tőhöz kapcsolódik (*látjuk, festjük, balasztják, bontjátok*).

Hogyan jön tehát létre a szuksükölés és a suksükölés? Úgy, hogy a nem *t*-re végződő, azaz minden más ige-re érvényes szabályt, hogy azonos módon viselkedik a felszólító mód *j* jele és a határozott (tárgyas) kijelentő igeragokat kezdő *j*, kiterjesztik a *t* végű igékre is. Vagyis: megszüntetnek egy kivételt.

A következő híres összetévesztős példa a *hol*, illetve a *hová* kérdésre válaszoló *-ban/-ben* és *-ba/-be* „keverése”. Valójában itt sincs szó semmiféle keverésről: a *-ban/-ben* ragnak van egy igencsak elterjedt, nem ritkán sztenderd beszédhelyzetben is fölbukkanó *-ba/-be* változata. Kétségtelen, hogy az irányhármasság megléte a magyar egyik fontos jellemzője, és jó régóta az, már a magyar elődnyelveiben is megvolt. De biztos, hogy sérül, amikor azt mondjuk, hogy *tegnap nem volt iskolába?* Van-e olyan olvasó, aki nem tudja eldönteni, hogy *hová nem volt tegnap* vagy *hol nem volt tegnap?* Mondok olyan mondatot is, ahol viszont nem fogjuk tudni eldönteni: ha azt halljuk, hogy *virágot ültettem a kertbe*, akkor a kérdés lehet *hová* és *hol* is. Csak itt meg teljesen mindegy, mert semmilyen félreértés nincs belőle, a következőképpen ugyanaz: a virág ott lesz a kertben. Az *n* elhagyása a *-ban/-ben* végéről sokkal kisebb indulatot vált ki, mint a nákolás vagy suksükölés – nincs saját neve sem, nem tartozik tehát a főbűnök közé. Az MNSZV-ben az *Éva nem bízott a férjébe* mondatban a megkérdezettek több, mint fele semmi kivetnivalót nem talált, és még olyan formális beszédhelyzetekben is gyakori az *n* elhagyása (pl. akadémiai előadásban), ahol az előadó is meg a hallgatóság is kész megesküdni rá, hogy az előadó helyesen beszél magyarul.

Ha valakit mégis birizgál legbelül az iskolai tan, miszerint ha egyszer van lehetőségünk megkülönböztetni valamiket, akkor miért hagyjuk elveszni e lehetőségeket, és gyakorlatibb bizonyítékot akar

arra, hogy nem pusztul bele a nemzet a nyelvromlásba, annak a magyar nyelvtörténetből példák tömegét lehet megnyugtatóképpen bemutatni. Az ómagyar korban még szorgalmasan ragozták a határozói igeneveket (a HALOTTI BESZÉDBŐL: *badlavá boltát* – ’hallotta, hogy meg fog halni’); aztán ott volt az a rengeteg múlt idő, és ma jól megvagyunk eggyel, névelőket az ősmagyar korban egyáltalán nem használtak a magyarok. Lényegében nem halljuk már a „helyes” többes szám első személyű határozott alakokat, a *mondanók*-ot, *néznők*-öt, és különösebben senkinek sem hiányzik, holott milyen szépen meg lehetett vele különböztetni a határozott meg a határozatlan tárgyas mondatokat (*néznők a filmet, néznénk egy filmet*). Ugyan ki követelné vissza, és minek?

Nem sikerült időben „elkapni” (értsd: olyan erősen megbélyegezni, hogy a nákoláshoz, suksüköléshez hasonló véteknek nyilvánuljon) egy olyan formát, amely viszont ténylegesen szerkezetkeveredésből állt elő: a *nyilván, hogy...*, *természetesen, hogy...*, *bizonyára, hogy* formáról van szó. Egyértelmű, hogy a *biztos, hogy* és a *biztosan* keveredése hozta létre a szerkezetet, és sokan még csak azt sem tudják, hogy bizony „helytelenül” beszélnek, akik használják: az MNSZV adatközlőinek 79 százaléka nem javította a *valószínűleg, hogy* szerkezetet tartalmazó mondatot. A *természetesen, hogy*-féle szerkezet jó példa arra, hogy a megbélyegzés jelenléte és ereje jórészt a véletlenül működik: az egyszerűsödést, rendszerszerűvé válást erősen megbélyegzi a magyar anyanyelvűek jelentős része, mert ezt tanították neki az iskolában, a szerkezetkeveredésről meg sokszor a legnormatívabb javítatók sem tudnak.

A megítélés változékonyságára az ikes ragozás a legjobb példa. Néhány évtizede csaknem olyan súlyú bunkóságnak ítéltetett az *eszék* és *iszók*, mint ma a nákolás vagy a suksükölés. A tanárok kitaratóan javították az eszékkel diákokat, a felnőttek kajánul vigyorogtak az iszokolókon. Ez már 1988-ra jelentősen megváltozott: az *iszók*-ot tartalmazó mondatot az MNSZV adatközlőinek fele helyesnek tartotta, ma pedig nem ritka, hogy ha megkérdezem a tanítványaimat,

mi a különbség az *eszeké* és az *eszem* közt, először nem is értik, minek kérdezek ilyet, majd azt mondják, hogy az egyik alanyi (határozatlan), a másik tárgyas (határozott) ragozás, és beszámolóik szerint egyre kevesebb tanár javítja a nem ikes ragozást. Őszintén szólva semmit nem veszünk vele: az ikes ragozás sosem teljesedett ki, fontos nyelvtani funkciója soha nem volt, már a 18. század végén is halódott, és ha RÉVAI MIKLÓS dörgedelmei nem lettek volna olyan hatékonyak a védelmében, mi már csak nyelvtörténeti érdekességként találkoztunk volna vele.

A megítélés relativitására pedig egy másik példa, a *kell legyen* szerkezet. Ez a változat Magyarországon senkinek nem szúr szemet, nem hasogat fület, mert itt kezdetben erdélyi jellegzetességnek számított, és az „erdélyi magyarnak” (nincs ilyen homogén változat per-se) magas a presztízse. Az erdélyi nyelvművelők, tanárok viszont ugranak rá, mert ott meg román tükörszerkezetnek tekintik. Vagyis ahol csaknem mindenki használja, ott meg van bélyegezve, ahol kevesen, ott nem vált ki különösebb izgalmakat.

A diszkriminológépezet

Mi a baj a nyelvműveléssel? Az előző fejezetek után már nem kell magyarázni, hogy a megfegyelmezős hozzáállás lényegében a nyelv legfontosabb tulajdonságait hagyja figyelmen kívül. Hogy a nyelv nem homogén, de annyira nem az, hogy nincs két ember, aki ugyanolyannak ismeri anyanyelvét; hogy a nyelvi szabályok nem kategorikusak; hogy a nyelv folyamatosan változik; hogy a társas szerepek, beállítódások jelzése nemcsak elválaszthatatlan tulajdonsága a nyelvnek, hanem valószínűleg elsődleges funkciója. Értjük már, hogy ha valaki a nyelvhasználatunkon gúnyolódik, akkor nemcsak minket néz ostobának, hanem azt a közösséget is sértegeti, amelyben anyanyelvünket tanultuk – hiszen nyelvhasználatunk egyben ennek a közösségnek a szimbolikus megjelenítése is, ahogyan beszélünk, azzal identitásunkat is kifejezzük.

Itt rövidre is zárhatnánk a dolgot, ha csak annyi volna a baj a nyelv-műveléssel, hogy nem tudományos. Hiszen attól még lehetne ártalmatlan időöltés, unaloműző bíbelődés valami teljesen értelmetlen dologgal. De a normatív hajlam többnyire nem arra sarkallja azokat, akikbe befészkelte magát, hogy saját nyelvhasználatukat pallérozgas-sák. A normatív hajlam, önnön legbensőbb természetéből adódóan, másokkal szeret foglalkozni, másokat szeret rendreutasítani, abajgatni, másokat oktat ki, és akar megnevelni – ha hatalom is társul mellé, akkor a következmény nem egyszerűen a lelkünknek kellemetlen és megalázó, hanem társadalmi szinten is káros. Ezért érde-mes továbblépni annál a megállapításnál, hogy „a nyelv-művelés nem tudományos”, és megnézni, hogyan működik a nyelvi diszkrimináció; elgondolkodni azon, hogy ha nem nyelvészet a nyelv-művelés, akkor vajon mi, és miért dőlnek be olyan sokan annak a saját tapasztalataikkal nyilvánvalóan szembenálló kijelentésnek, hogy ha nem művelik a nyelvet, akkor az majd jól elenyészik.

Hogyan működik tehát a nyelvi diszkrimináció? Egy kis csoport saját nyelvváltozatát nevezi ki a nyelv egyetlen „igazi” (jó, szép, művelt, helyes, választékos, gondozott) változatának, saját változatát azonosítja „a” nyelvvel, saját szabályait erőlteti rá a többiekre. Sőt: eléri, hogy a többiek is az ő változatát tekintsék kizárólagosan legitimnek, saját változatukat pedig hibásnak, műveletlennek, csökkent értékűnek, szégyellnivalónak.

E manipulációépítmény tartóköve a nyelvhelyességi hiba nyelvi hibának álcázása. Ezzel lehet elérni, hogy a nemsztenderd változatok beszélőit butának, műveletlennek, hazafiatlannak, lustának, nemtörődömnek lehessen tartani, arra hivatkozva, hogy hát hiszen még saját anyanyelvét sem képes vagy hajlandó kielégítően és tisztességesen megtanulni. Máris kész a szellemi, illetve erkölcsi deficit ideológiája, amivel már kényelmesen indokolható, miért nem kaphat jó jegyet, jó állást az, aki „nem beszél helyesen”, és atyáskodva vállon

lehet veregetni, hogy de ha megtanulja a sztenderdet, akkor kitörhet a nyelvi gettóból.

Sokan vannak, akik addig eljutnak, hogy a nyelvművelés nem nyelvtudomány, de hajlamosak osztani azt az álláspontot, hogy ha már egyszer ez a társadalmi követelmény, akkor jobb mégis megtanulni a sztenderdet, és a diszkrimináció réme máris köddé válik. Békésen megférhetne, mondják, egymás mellett a sztenderd és a nemsztenderd alapnyelv, hát beszéljük a sztenderdet, amikor az kell, beszéljük a nemsztenderdet, amikor arra van szükségünk. És jön a szokásos zoknizás: nem olyan bonyolult azt megtanulni, hogy ha színházba megyünk, másként öltözünk, mint ha otthon nézzük a tévét, semmi gond sincs a fehér frottír zoknival, ha otthon lebzselünk vagy futni megyünk, de fekete öltönyhöz, nagystélyihez mégsem illik. Mitől diszkrimináció az, ha azt kérjük a gyerekektől, ne vegyenek nyelvi fehér sportzoknit a nyelvi ünneplőhöz?

A válasz egyszerűbb, mint gondolnánk. Először is, a fehér zokni nem az agyunkban van, mélyen betapadva. Ahhoz, hogy valaki egy másik nyelvváltozatban beszéljen, mint ami neki a legkényelmesebb, erőfeszítéseket kell tennie, figyelnie kell, energiát kell pocsékolnia arra, hogy ne *ö*-t ejtsen, hanem *e*-t, hogy ne *olvasnák*-ot mondjon, mint egyébként normális esetben szokta, hiszen ezt hallja maga körül, ezt mondja ő is, neuronjai ezt a mintázatot építik föl a leggyorsabban. A sztenderdet beszélő gyerekeknek, ha válaszolnak a tanárnak, csak a tartalomra kell figyelniük, a nemsztenderdet beszélőknek viszont kényszerűen meg kell osztaniuk figyelmüket, talán nem olyan mértékben, de alapjában hasonlóan, mint a magyar anyanyelvűeknek, ha az iskola nyelve a szlovák, az ukrán vagy a román. Az iskola azonban nemcsak nem vesz tudomást erről az egyenlőtlen ségről, de még bünteti is azokat, akik eleve hátránnyal indulnak.

Másodszor: a fehér zokni nem szimbolizálja anyánkat. A nemsztenderd beszélőket nemcsak a megszokás, az elsődleges környe-

zetben hallott folytonos megerősítés mint pszicholingvisztikai kötöttség gátolja abban, hogy könnyen és kockázatmentesen elsajátítsák a sztenderdet: minthogy a nyelv identitást jelöl, a saját nyelvváltozat értelemszerűen a saját csoporthoz tartozást, a saját nyelv elhagyása szimbolikusan a saját csoport elhagyását jelenti. Ezért beszélnek a **rejtett presztízs** követői saját csoportjuk normái szerint akkor is, ha tisztában vannak vele, hogy ez a csoporton kívül megbélyegzésükhöz vezet. Ez a dacosság azonban nem változtat azon, hogy a saját nyelvváltozat leszólása anyázás: ha a tanár megbélyegzi a gyerek otthonról hozott nyelvi formáit, akkor azzal azt is kifejezi, hogy baj van azokkal, akiktől a gyerek beszélni tanult, akiktől otthon délután, este újra csak azokat a formákat hallja majd, amelyeket tanára délelőtt, az iskolában műveletlennek, csúnyának, rossznak, helytelennek, magyartalannak titulált. A szégyen és a tartózkodás nem csak akkor alakul ki, ha a tanár történetesen a kéjelegve megszegényítő fajta, hanem akkor is, ha a javítás szelíd és jószándékú – erre később látunk majd példákat. A gyerek vagy elhiszi, hogy szülei bunkók, még magyarul sem tudnak rendesen, és ettől rettentő rosszul érzi magát, szégyenkezik, és ha hagyják neki, akkor otthon ő is bőszen javítgat; vagy nem hiszi el, de akkor is rosszul érzi magát, közösségét titokban vállaló idegenként ücsörög a padban, megfelelő távolságtartással kezelve a lényt, aki szidalmazza anyját, apját, testvéreit.

Egy erdélyi tanárnő, Páll-Gecse Éva érzékletes történetben írta le, hogy mindez nem valamiféle lilaködös nyelvi emberi jogi finnyáskodás. Amikor egy háromszéki kis faluba, a Kárpát-medence délkéleti csücskében, a Nemere lábánál fekvő Kézdiszárzapatakra került tanítónak, tanításon kívül is, irodalomórán is könnyen szót értett a gyerekekkel. Aztán, – mint írja (1996, 77) – „az irodalomórán tapasztalt rajongó felém fordulásuk a nyelvtanórákon tartózkodó magatartásba merevedett, mintha nyelvtanóráimon nem ugyanazokat a tanulókat tanítottam volna. Sikerélményekben nem bővelkedtem, szüntelenül éreznem kellett bizonytalanságukat, a közénk épülő

csendfalat. Hosszú évek teltek el, mire sikerült megnyugtatnom tanulóimat, hogy nem akarok ártani nekik, nem marasztalom el őket tájnyelvükért, csupán gazdagítani akarom e csodálatos tárházat szükségessé és hasznos tudnivalókkal.” Pedig nem szégyenítette meg, nem nevette ki, nem pocskondiázta a gyerekek magyarját, ellenkezőleg, dicsérte és tisztelte, csak éppen a nyelvtankönyvben lévő sztenderdet próbálta nekik eladni „a” magyar nyelvként.

A gyerekek csendfala értetlenségből és döbbenetből épült: nyelvtankönyvük állítólag a magyar nyelvről szólt, ők meg pontosan tudták, hogy a leírt valaminek kevés köze volt ahhoz, amit ők magyar nyelvként ismertek. Egészségesen, öntudatosan válaszoltak: nem hitték el, amit nyelvtankönyvük sugallt, hogy sem ők, sem családjuk, sem a falu nem tud jól magyarul.

A szárazpataki gyerekeknek szerencsájük volt, érzékeny tanítót kaptak, és a faluban otthon ők beszéltek „helyesen”, azaz úgy, ahogy Szárazpatakon magyarul beszélnek. A diákok többsége sajnos nem ilyen mázlista, a sztenderd és a nemsztenderd nyelvváltozatok közötti felemás viszony következtében a nemsztenderd változatokat beszélő gyerekek az iskolában már induláskor hátrányban vannak; a nemsztenderd változatok beszélőinek mobilitása korlátozott. Minél normatívabb egy beszélőközösség, annál erősebb társadalmi diszkrimináció sújtja a nemsztenderd beszélőket, márpedig a magyar az erősen normatív közösségek közé tartozik.

A magyar embereket kisiskolás koruktól végigkísérő előíró szellem oda vezetett, hogy Magyarországon ma igen nagy a **nyelvi bizonytalanság**. A nyelvészetben így nevezik azt a jelenséget, hogy a beszélők nem érzik jól magukat a bőrükben, ha szűkebb közösségükből kiszakítva beszélniük kell, mert tartanak attól, hogy lenézik, megbélyegzik őket beszédük miatt. Ezt elkerülendő próbálnak igazodni az elvártnak gondolt nyelvváltozathoz, például azzal is, hogy minden rossznak érezhető formát kerülnek. Ha egy bizonyos hangalakról tudják, hogy valamilyen nyelvi funkcióban „helytelenek” szokták bélyegezni, használóját pedig „műveletlenek”, akkor ezt a formát a biztonság

kedvéért mindig kerülnek. Így jönnek létre a **hiperkorrekt** (túlhelyesbített) alakok – például a biztonság kedvéért akkor is *-ban-t* mondanak, ha *-ba-t* kellene (*bementem az osztályban*) –, minthogy ezeket is szívesen kipécézik, a hiperkorrekt alak szintén „nyelvhelyességi hibának” minősül, tehát újabb megbélyegzéshez vezet.

A nyelvi megbélyegzés pedig nemcsak az iskolában jár együtt diszkriminációval, hanem a munkaerőpiacon is. A sztenderd ismerete szűrőként működik: bizonyos állásokhoz csak úgy lehet hozzájutni, ha az ember beszél; vagy ha két jelölt közül a nemsztenderdet beszélő sokkal rátermettebb, akkor sem ő kapja a munkát, hanem a sztenderdet beszélő. Ezt nem pusztán hétköznapi tapasztalatból lehet tudni, a magyar beszélők normatív attitűdjéről készített ügynökvizsgálat világosan mutatta.

Kutatások tömege vizsgálta már, hogyan reagálnak az emberek a különféle nyelvekre és nyelvváltozatokra, milyen attitűdök mutatkoznak meg viselkedésükben: e vizsgálatokban biztosnak kell lennünk benne, hogy nem a beszélő személye – arca, magassága, alakja, öltözéke stb. – befolyásolja, adatközlőink mit gondolnak róla, mennyire találják értelmesnek, kedvesnek, barátságosnak, hanem kizárólag a nyelvhasználata alapján alakítják ki róla véleményüket. Ezért aztán olyan technikákat alkalmazunk ilyenkor, amelyek lehetővé teszik a pontos mérést.

E vizsgálatok sokat idézett klasszikus módszerét Wallace Lambert fejlesztette ki, ezt a technikát **ügynökvizsgálatnak** nevezik. Lambert különböző nyelvek és különböző dialektusok iránti attitűdöket is vizsgált ezzel a módszerrel: adatközlőit arra kérte, ítéljék meg, hogy aki beszél, milyen szellemi és fizikai tulajdonságokkal rendelkezik. A tulajdonságok egyik része a kompetenciával volt kapcsolatban (hatékonyság, önbizalom, értelmesség, intelligencia, meggyőzőerő) a másik az emberi viszonyok kialakításával (barátságosság, humorérzék, modor, kedvesség, csinoság), harmadik része pedig egyéb személyes tulajdonságokkal (megbízhatóság, segítőkészség,

ambíciózusság, szerénység, szigorúság). A magnóra vett beszédrészek között azonban volt kettő, amelyet ugyanaz a beszélő mondott, csak eltérő nyelven vagy nyelvváltozatban – erről az adatközlők persze nem tudtak. Az eredmények többnyire azt mutatják az ilyen vizsgálatokban, hogy a **nyílt presztízsű** változat beszélőjét kompetensebbnek, de kevésbé barátságosnak ítélik, a **nemsztenderd** változatot vagy az alacsonyabb presztízsű nyelv beszélőjét viszont barátságosabbnak vélik.

Vannak azonban kivételek is: Londonnak abban a városrészében, amelyben lényegében mindenki a nemsztenderd COCKNEY-változatot beszéli, minden szempontból a sztenderd beszélőt értékelték többre – nyilván a COCKNEY nagyon negatív megítélése miatt. Egy Szegeden és Budapesten végzett vizsgálatban hasonló eredményre jutottunk: ügynökünk nem magnószalag, hanem élő személy volt, és feladata szerint egyetemistákat kért arra, hogy töltsenek ki egy nyelvi kérdőívet, amelyet szakdolgozatához szeretne fölhasználni. A csoportok egy részében sztenderd magyart beszélt, a csoportok másik részében a vajdasági magyar palicsi változatát. Később bement a csoportot tanító tanár, és megkérte a hallgatókat, értékeljék az ügynököt, mondván, hogy végzés után szeretnék őt alkalmazni. A hallgatóknak egy kérdőíven kellett értékelniük, egyes tulajdonságokat milyen mértékben tartanak jellemzőnek az ügynökünkre.

A magyar normativizmus erejét mutatja, hogy más ügynökvizsgálatoktól eltérően itt nem volt olyan tulajdonság, amely szerint kedvezőbb besorolást kapott volna a vajdasági figura, mint a **sztenderd**: a sztenderded nemcsak intelligensebbnek, értelmesebbnek, határozottabbnak, meggyőzőbbnek, komolyabbnak, ambíciózusabbnak és hatékonyabbnak vélték, de barátságosabbnak, segítőkészebbnek, kedvesebbnek, szerényebbnek, jobb humorérzékűnek, megbízhatóbbnak – sőt jóképűbbnek is. Kiderült az is, hogy a budapesti egyetemisták valamivel negatívabban viszonyultak a nemsztenderd figurához, mint a szegediek.

De a gettó-érvben talán mégis lehet valami: elvégre ha egy ilyen normatív társadalomban az iskola nem tanítaná meg a gyerekeknek a sztenderd nyelvváltozatot, éppen azzal akadályozná meg az érvnyesülésüket: hagyná, hogy saját nemsztenderd nyelvváltozatuk gettójába zárva éljenek. Nem?

Nem. Mindjárt sorra vesszük, mi mindenért nem, de hogy érzékeljük ennek az érvnek az abszurditását, helyettesítsük be a magyar változatokat az európai nyelvekkel, a magyar sztenderdet meg az angollal. Az angol nemcsak Európa, hanem az egész világ első számú **lingua franca** nyelve, a tudományos életben csaknem egyeduralgó, ezért aztán sok tudományterület terminológiája először csak angolul teljes, az új szakkifejezések zöme később kerül át – kölcsönzés vagy tükörfordítás révén – a többi nyelvbe. Akkor jobb volna – hiszen a megértést könnyíti, a tudományok művelését egyszerűbbé teszi –, ha az iskolában eleve mindent angolul tanulnánk? E logika szerint sem kellene kiírtani a többi nyelvet sem, a „maguk helyén”, a családban, baráti körben miért ne élnének tovább, de mégis azok járnának a legjobban, akik otthon is angolul beszélnek. Bornírtóság? Ha igen, akkor miért nem az, ha a magyar nyelvhez tartozó változatokról van szó?

Az előző példa nem alap nélküli: a gettó-érvet nemcsak a sztenderd–nemsztenderd nyelvváltozatok viszonylatában, hanem többnyelvű államokban a domináns–kisebbségi nyelvek viszonylatában is gyakran emlegetik, és szeretik az asszimilációs törekvések „jószándékának” bemutatására is használni. Sztenderd–nemsztenderd viszonylatban pedig az 1960-as, 1970-es években néhány nyelvtervezésről szóló munkában nyelvész szerzőktől – Haugentől, Fishmantól – is olvashattuk: úgy látták, hogy a sztenderd nyelv terjesztése az oktatáson keresztül azért fontos, mert ez teszi demokratikussá a nyelvhasználatot, ez biztosítja a társadalmi mobilitás lehetőségét azoknak is, akik elsődleges szocializációjuk során valamilyen nemsztenderd változatot sajátítottak el.

Ezzel az okoskodással azonban alapvető baj, hogy hamis előfeltevésekből indul ki. Először is: nem tesz különbséget jog és kötelesség között. Egyáltalán nem mindegy, hogy az iskola *lehetőséget teremt* a sztenderd változat megtanulására, vagy *megköveteli*, hogy a gyerekek az iskolában (beleértve a szüneteket és a tanításon kívüli iskolai eseményeket) a sztenderdet használják. Ha lehetőséget teremt, hozzájárul a társadalmi esélyegyenlőség megteremtéséhez, ha megköveteli, akkor máris hátrányba hozza azokat, akik otthon nem a sztenderd változatot sajátították el (következésképpen képtelenek az iskolában azt használni) – azaz diszkriminál. A nemsztenderd változatot beszélők hátránya az iskolai évek alatt nemcsak tovább nő, hanem áttevődik más területekre: a „nyelvhelyességi hibát” a tanárok úgy kezelik, mintha a válasz *tartalmilag* lett volna rossz.

Másodszor: abból az előfeltevésből indul ki, hogy a sztenderd nyelvváltozat elsajátítása pusztán akarat és törekvés kérdése, ugyanolyan tanulás, mint a matematika, a kémia, az idegen nyelvek megtanulása. Ez a nézet abból a karteziánus fölfogásból eredeztethető, amely szerint anyanyelvünket ugyanúgy tanuljuk, mint az idegen nyelveket, ha ez korábban „nem sikerült” (értvén ezen, hogy nem a sztenderdet tanultuk meg), akkor majd az iskolában. Ez a százszázötven évvel ezelőtti gondolat népszerű maradt az előíró szemléletű írásokban, csak hát szöges ellentétben áll mindazzal, amit a nyelvészajátításról empirikus adatokból tudunk, de erről már beszéltünk (hogy a fehér zokni nem az agyunkban van). Nem veszi figyelembe ez az előfeltevés azt sem, hogy a zokni nem anyánkat idézi föl, erről is beszéltünk az előbb: a sztenderd más identitások vállalásával jár együtt, mint az **alapnyelv**.

Harmadszor: a gettó-érvben az az előfeltevés is meghúzódik, hogy „ez így van és kész”, azaz hogy a nyelvi diszkrimináció létezik, és nem tenni kell ellene, hanem föl kell készíteni rá az embereket, hogy van. Az okok megszüntetése helyett felületi kezelést javasol – márpedig így a gettósodás maga nem szűnik meg, hanem állandóan újratermelődik. Abban a pillanatban, amikor az iskolában a tanár azt

mondja, hogy a gyerek beszédével semmi baj ugyan, de *jobb neki*, ha megtanul egy *értékesebb, szélesebb körben alkalmazható* stb. változatot, leértékeli a gyerek (és közössége) változatát – azaz újabb téglát helyez a gettó falára.

A gettósodás nem abból származtatható, hogy valaki nem képes megtanulni a domináns nyelvet vagy nyelvváltozatot; nincs alkalma rá vagy nem akarja, mert konfliktusba kerülne miatta saját közösségével – ezek másodlagos okok, és akkor számítanak csak, ha a gettó már áll. A gettósodás abból származtatható, hogy a domináns csoporthoz tartozók csak akkor tekintik a többieket teljes jogú embernek, ha ők is a domináns változatot beszélik. A gettóból nem úgy kell kiszabadítani az embereket, hogy előbb gettókat építünk, majd az arra alkalmasnak ítélteteket megtanítjuk átmászni a palánkon, hanem úgy, hogy nem építünk gettókat. Ellenkező esetben – PETER TRUDGILL példáját idézve – úgy járunk el, mintha egy társadalomban, amelyben diszkriminálnak bőrszín vagy nemhez tartozás alapján, a bajok orvoslására azt javasolnák a diszkrimináltaknak, hogy változtassanak bőrszínt vagy nemet.

Hányan tudnak magyarul?

A nyelvhasználók vagy elfogadják a sok nyelvi okosságoknak szánt tanácsot, vagy beszélnek tovább kedvük szerint. Többnyire beszélnek tovább kedvük szerint. Arany János is ezzel gúnyolta SZARVAS GÁBOR purista mozgalmát:

Mi a nyelvet rontja, az a legfőbb veszély:
 Hogy még a paraszt is mind magyarul beszél.
 Grammatikát nem tud, hiába csináljuk,
 Mégis egyre darál, egyre fecseg szájuk.
 Ugy beszél mint apja, nem halad a korról,
 Nemes oltvány helyett él ősi vackorral.

Egyáltalán hány sztenderd beszélő van Magyarországon? Az MNSZV által vizsgált változók használatának eredményeit egymásra vetítették, hogy kiderüljön, hányan vannak, akik mind a tíz vizsgált változó szempontjából a nyelvművelői elvárásoknak megfelelően viselkednek. Kétféle adatsort néztek meg: az egyik mondatkiegészítésből (tehát formális beszédprodukcióból) származott, eszerint a felvétel idején a magyar lakosság mintegy harmada számított sztenderd beszélőnek. A másik adatsor azt mérte, hogy kevesebb figyelem mellett hányan fogadják el helyesnek a nemsztenderd alakokat. Az eredmény: mindössze hét százalék azok aránya, akik mind a tíz vizsgált változót illetően sztenderdek.

Volt olyan változó, amely helyesnek vagy helytelennek minősítésében az iskolázottság hatása erős volt – azaz a magasabb végzettségűek nagy valószínűséggel kevesebben ítélték helyesnek a nemsztenderd változatot –, ezek közé tartozott a nákolás, a suksükölés és a szukszükölés. De ha azt is megvizsgáljuk, hogy az adatközlő a szüleihez képest iskolázottabb-e, akkor viszont azt tapasztaljuk, hogy a saját végzettség sok esetben kevesebbet számít, mint a szülők végzettsége, azaz sem a diplomával, sem a jó értelmi képességekkel nem jár együtt a sztenderd nyelvhasználat – és fordítva, a sztenderd nyelvhasználatból sem a végzettségre, sem az értelmi képességekre nem lehet következtetni. Jócskán vannak műveltnek számító emberek, akik műveletlennek számító nyelvváltozatot beszélnek, és vannak csekélyebb képességű, de sztenderd környezetben felnőtt, ezért a sztenderdet beszélő emberek is.

Megrettenhetünk ettől az eredménytől, kétségbe eshetünk, hogy a magyarországi magyarok kilencvenhárom százaléka nem tud rendszeren magyarul – nagy a valószínűsége, hogy ha még több enyhén megbélyegzett változót vontak volna be a vizsgálatba, még többen lennének a magyarul „rosszul beszélők”. Temethetünk nyelvet, nemzetet, jövőt, s eljuthatunk nyílegyenesen oda, hogy még mindig nem szorongat eléggé a nyelvi szigor, erősíteni kell a normatív szemléletet. Csak hát az is kiderült az MNSZV-ből, hogy a nyelvművelő

műsorok nézése, hallgatása nem szükséges és nem is elégséges föltétele a sztenderd nyelvhasználatnak: sokan vannak, akik soha nem táplálkoznak nyelvművelő javakkal, mégis sok változó használatában sztenderdek, s jócskán vannak e műsorok fogyasztói között, akik akár a legmegbélyegzettebb változatokat is használják.

De viszonyulhatunk másképpen is ahhoz a tényhez, hogy a magyarországi magyarok kilencvenhárom százaléka tíz változóból legalább egynek a nemsztenderd változatát használja vagy helyesnek ítéli, köztük felsőfokú végzettségűek, nyelvművelő műsorokat hallgatók is. Föltehetjük a kérdést, hogy akkor ki beszél voltaképpen magyarul, s hogyan tarthat szellemi rabságban egy egész országnyi anyanyelvi beszélőt egy kis csoport hivatásos nyelvművelő generális – igaz, sok tízezer kiképzett nyelvművelő baka tanár és sok százezer önkéntes nyelvzsoldos segédletével. Mi teszi ennyire hatékonyá a purista ideológiát? Számos tényező: egyrészt a nyelvművelés értelemre és érzelmre is hat, és akarat is van benne bőven, másrészt nagyon erős az előíró szemlélet kulturális beágyazottsága. Nézzük sorban.

Miért kell javítani?

A nyelvművelők általában a *nyelv* vagy a *nyelvhasználók* igényeire hivatkoznak, mikor a nyelvművelés szükségességét indokolják, a helyesség megítélésében pedig az ésszerűsésre, a logikára, a gazdaságosságra, az érthetőségre, a nyelvtanra, a nyelvtörténetre, a nagy írók példájára, a szépségre. Ám ezek a nyelv szempontjából egyrészt lényegtelenek, másrészt szubjektívak, alkalmatlanok arra, hogy a „nyelvhelyesség” kérdéseinek eldöntésében külső, objektív mérceként használhassuk őket. Más, biztonságosan használható szempontok viszont nincsenek. A Lőrincze Lajos nyomán ma is emlegetett „helyzettől függő helyesség” elve (azaz hogy bizonyos helyzetben, például a helyi nyelvjárásban a nyelvművelő nem helyteleníti azt, amit a szélesebb nyilvánossághoz szóló szövegekben igen) engedékenyebb ugyan, mint az egyszerű tiltás, de semmivel sem könnyebb

a kívülállónak biztos fogódzót találnia annak megítéléséhez, hogy melyik helyzetben fogadható el egy forma, s melyikben nem, mint azt megítélni, hogy egy forma minden esetben „jó” vagy minden esetben „rossz”.

Részben a „nyelvhelyesség” szempontjainak felelnek meg a „helytelen” nyelvhasználatot minősítő ítéletek is. Ezek olykor egyértelműbbek (pl. „illogikus”, „fölösleges”, „nincs rá példa a magyar nyelv történetében”, „Arany nem így írta” stb.), olykor értelmezhetetlenek (nem lehet tudni például, pontosan mitől „pongyola”, „igénytelen” valakinek a beszéde). Ezekhez azonban más minősítések is társulnak, olyanok, amelyeket kizárólag a nyelvművelés háttérében álló politikai ideológia hoz létre; ez az ideológia határozza meg azt is, hogy egy-egy időszakban mely minősítések a legnépszerűbbek – ezt mindjárt megnézzük közelebbről is.

A „hibák” fölfedezése és javításuk nem a nyelvről szerzett ismeretekből, hanem a nyelvről kialakult mítoszokból indul ki. A hiedelmek közül sok arra a nézetre vezethető vissza, hogy a nyelv „igazi” formája az írott, „irodalmi nyelv”, ez a magyar nyelvművelés kiindulópontja is. A rögzített szövegeket etalonnak tételezve sokkal könnyebb romlásnak, mint javulásnak vagy egyszerűen változásnak értelmezni a nyelvben lejátszódó folyamatokat, ezért ijedeznek sokan a nyelvi változásoktól. Az iskolákban talán leggyakrabban elhangzó javítások – a „kerek, egész mondattal válaszolj” és a „háttal nem kezdünk mondatot” típusúak – szintén az írott nyelvben megkövetelt kidolgozottságot kéri számon a tanulókon; ezen kívül nem veszik figyelembe, hogy a beszélt nyelvnek olyan, alapvető fontosságú elemei is vannak (*beszélésjelzőknek* hívják őket), amelyek írásban ritkán jelennek meg – ilyen többek között a mondatkezdő *bát*.

Egy másik mítosz az, hogy „a nyelv a gondolatok közlésének eszköze”, s ezért úgy kell alakítani, hogy ezt a funkcióját a lehető leghatékonyabban töltsse be. Ez a hiedelem egy másik nagy hagyományban, a racionalitás mindennekfölöttvalóságába vetett hitben gyökerezik. Ez a szemlélet, láttuk a nyelvtervezésnél is, a nyelvet gépnek

gondolja, logikusan, gazdaságosan és pontosan (félreértések nélkül) működővé szeretné formálni. Aki így szemléli a nyelvet, az fölöslegesnek tartja azokat a változatokat, amelyek ugyanabban a grammatikai funkcióban szerepelnek; és bízik abban, hogy a nyelv „tökéletesebbé” tehető, szükség esetén „megjavítható”.

Mindkét mítosz a platonisztikus szemléletre vezethető vissza: hogy a nyelvnek egyáltalán *van* eszményi formája. Ezt az eszményi formát a nyelv esetében mindig zártnak és világosan körülhatárolhatónak képzelik el; ezért gondolják, hogy a nyelvi változások értelmezhetők „fejlődésnek” vagy „romlásnak” (az eszményihez való közeledésnek vagy attól való távolodásnak). Ehhez gyakran még az a 19. századból örökölt gondolat is hozzákapcsolódik, hogy a nyelv „szelleme” a nyelvet beszélő „nép lelkét” fejezi ki. Ezért tartják veszélyesnek, ha a nyelvi érintkezések révén „idegen elemek” bontják meg a magyar nyelv „magyarosságát” – meghatározatlanul hagyva, hogy mitől magyaros valami vagy mitől magyartalan, s figyelmen kívül hagyva azt is, hogy a magyarosnak minősített elemek származhatnak régebbi kölcsönzésekéből.

Ezekből a mítoszokból nő ki az a félelem, hogy a nyelv „elromolhat”, s innen egyetlen lépéssel el lehet jutni oda, hogy el is romlik, ha valakik nem tartják folyamatosan karban. Annyira hozzászoktunk a nyelvművelés jelenlétéhez, hogy sokan sosem gondolnak arra, hogy a nyelvművelés évtízezredekkel később jelent meg, mint a nyelv. Nem gondolnak erre akkor sem, amikor elhiszik, hogy rögzített szabályok nélkül olyan káosz alakulna ki, hogy végül a közösség tagjai nem értenék meg egymást, vagy hogy az emberek csak akkor tudnak egymással zavartalanul kommunikálni, ha ehhez külső segítséget kapnak.

Terepruhában

A nyelv művelés nemcsak értelmünket célozza meg azzal, hogy logikára, gazdaságosságra, nyelvtörténetre hivatkozik, hanem érzelmeinket is: az álcázás legfejlettebb módját, a fogalmi metaforákat veti be annak érdekében, hogy a nyelv művelést nélkülözhetetlen tevékenységnek tartsuk.

Kicsit följebb a generálisok, bakák és zsoldosok, most a kamuflázs emlegetése nem véletlen: a nyelv művelő irodalom legkedveltebb fogalmi metaforája a „háború”. Szorosan kapcsolódik a nyelv és a nemzet tudatos, tételszerű azonosításához: a nyelv a nemzet, s minthogy a nemzetet mint elvont fogalmat szintén metafora segítségével azonosítjuk saját csoportunkkal, azt pedig magunkkal, a nyelv végül mi magunk vagyunk. Így már nem értelmetlen arról beszélni, hogy a nyelvet védelmezni kell, mert támadások érik, idegenek fenyegetik, a létére törnek, ellenséggel szemben kell védekeznie. Az ellenség lehet egy-egy jelenség, amely ellen küzdeni kell, de lehet ellenség az is, aki a kifogásolt formákkal él, tehát maguk a nyelvhasználók. A magyar nyelv művelő irodalom tobzódik a háború fogalmi körébe tartozó kifejezésekben – a nyelv művelés *nyelvvédelem, csata, harc, küzdelem, hadviselés, háború, portya*; a nyelv művelő *őr, baka*; a nyelv művelő lap *könnyűlovasság*, a nyelvnek *őrei* vannak.

A másik két leggyakrabban használt metafora a „kert” és a „beteg”. A betegséggel való példalóztatás (például a *nyelv testét fekélyek borítják, koleraként pusztít benne egy-egy új jelenség* stb.) ijesztő gondolatokat és veszélyérzetet kelt, de már önmagában a folytonos *ápolás* is azt sugallja, hogy a nyelv alapállapota a betegség. Az *ápolás* természetesen a „kert” metaforának is része. Egy kert kapcsán lehetne éppen beszélni ültetésről, nemesítésről, öntözésről, virágzásról, a sokszínűségben való gyönyörködésről is, figyelemre érdemes, hogy a nyelvet „őrei” – vagy csőszei – mindig gyomosodó, elvaduló kerthez hasonlítják, amelyben folyton a fattyúhajtásokat kell nyesegetni, és a gazt kell irtani.

A „kert” kiterjeszhető „környezetté” és „városi környezetté” is: az 1930-as években nagy kedvvel azonosították a nyelvet a minket körülvevő környezettel, amit *előnt a szemét, eláraszt a szenny*, és ezért a nyelvművelés dolga a *tisztítás, söprés, nagytakarítás*. A „kert”-hez hasonlóan a természetbe való beavatkozás nélkülözhetetlenségét sugallja, amikor a nyelvművelők a folyószabályozó mérnök tevékenységéhez hasonlítják saját munkálkodásukat (*megfelelő mederben* akarják tartani a nyelv változásait). Újabban előfordul, hogy a katasztrófát előre jelezni képes szeizmográfhoz hasonlítják a nyelvművelést – mintha a többieknél jobban ismernék a veszélyek természetét, és segítőkészen előre jeleznék. Az uralkodó metaforák azonban továbbra is a „háború” és a „kert”.

A fogalmi metaforák erejét már ismerjük: észrevétlenül irányítják a gondolkodásunkat. Miután az emberek a nyelvet veszélyes ellenség célpontjának, gyomos kertnek, súlyos betegnek, a nyelvi változásokat pedig pusztító földrengésnek *képzelik el*, már nem kérdőjelezzik meg, hogy nyelvvédő háborúra és hadvezérre, gyomirtásra és kertészre, gyógyításra és orvosra szükség van (a szeizmográf szerepe egyelőre tisztázatlan, mert a földrengést megállítani akkor se lehet, ha tudjuk, hogy lesz). Azt a kérdést ezek után már szinte soha nem teszik föl, hogy *miért* volna egy szó ellenség, miért volna a nyelv gazos, beteg, vagy mit jelent az, hogy a nyelv „ki akar lépni a medréből”.

A politika szolgáólánya

Sokan meglepődnek rajta, noha természetes, hiszen az elit előjogainak fenntartása a célja, hogy a nyelvművelés milyen szorosan kötődik a politikai ideológiákhoz: érvényes vezéreszméit politikai tényezők alakítják, ezért aztán az egymást váltó uralkodó politikai eszméknek megfelelően változtak a „nyelvhelyesség” legfontosabb kritériumai, a legfenyegetőbbnek érzett „veszélyek” vagy a leggyakoribbnak gondolt „hibák” – s így a sürgetőnek vélt feladatok kijelölése is.

A mai értelemben vett nyelvművelés a 19. század utolsó harmadában kezdődött, a „csak egy lehet helyes” eszméje Szarvas Gábor színrelépésével jelent meg. Szarvast, a *Magyar Nyelvőr* (1872–) első szerkesztőjét a magyar nyelvművelés egyik legkiemelkedőbb alakjának tartják, s gondolatainak, eljárásainak hatása ma is érezhető. A korszak a gazdasági válság nyomán a liberális eszmékből való kiábrándulás kora volt, ezzel összhangban a központosított hatalomba és a hierarchia tiszteletébe vetett hit megerősödött. Szarvas nyelvművelő elvei nemcsak ebben követték a politikai hangulatot. Alapelvei szerint a „nyelvhelyességi” döntéseket a nyelv történetéből és a „tisztn” megőrzött népnyelvből származó adatokhoz mérten kell meghozni – ebben a századvégre jellemző „történetiség és nép” felé fordulást láthatjuk, hasonló operettes kivitelezésben: a „történetiség” kultusszá merevedett, a „népnyelv” Szarvas értelmezésében nem a létező nyelvjárásokat jelentette, hanem a népszínművek idealizált álnépiségét.

Szarvas Gábor halála után átmenetileg lecsendesült a nyelvművelő buzgalom, a nyelvművelés körüli állóvíz az 1920-as évek közepén kezdett fölkaravodni. Szaporodtak a napilapokban a nyelvművelő írások, s a „mozgalom” az 1930-as években végül újra erőre kapott, ez alkalommal minden korábbinál nagyobb dübörgéssel. 1932 januárjában önálló folyóiratot indítottak *Magyarosan* címmel. A két háború közötti nyelvművelést ehhez a folyóirathoz kötik, de az időszak nyelvművelő tevékenysége ennél sokkal szélesebb mederben folyt: napilapokban, nyelvvédő könyvekben, és megjelent a nyelvművelés az iskolákban is. Az 1930-as évek magyar nyelvművelését lényegében Szarvas Gábor nyelvművelő elveinek még dogmatikusabbá válása jellemzi. A középpontba a germanizmusok és az idegen szavak elleni harc került – a szómagyarító mánia az egész korszak legfőbb jellemzője volt –, sokszorosára nőtt a magyaroságra való hivatkozások aránya (kezdve rögtön a folyóirat címével); a *nyelvörködés*-t, *nyelvművelés*-t mint terminust pedig egyre inkább a *nyelvvédelem* váltotta föl – a *fajvédelem* mintájára.

A háború után, a romhalmaz tetején, a szegénységben, a politikai földcsuszamlások közepette az ország legkisebb gondja is nagyobb volt a művelt nyelvhasználat propagálásánál, úgyhogy egy ideig az Akadémia korábbi Nyelvművelő Bizottsága dőcögött tovább. 1950-től azonban a nyelvművelés körül is új, FÉNYES SZELEK kezdtek fújni: szovjet mintára átszervezték az Akadémiát, s vele a Nyelvművelő Bizottságot. A nyelvművelésben ugyanaz a két alapelv érvényesült, mint a társadalomban: egyrészt hogy a múltat végképp el kell törölni, másrészt hogy az új nyelvművelésnek a társadalmat kell szolgálnia, nem a nyelvet fetisizálnia. Ez így még rokonszenvesen is hangzana, csak hát a nyelvművelés legfőbb irányelveiben bekövetkezett változások olyasmi viszonyban voltak egy „emberségesebb nyelvműveléssel”, ahogyan az a politikai kurzus viszonyult a szociáldemokráciához, amely a háborút követő néhány év után ismét maga alá gyűrte a magyar társadalmat. Az 1950-es években megszületett a kommunista nyelvművelés, melynek központi célja az egységesítés volt – ez a legnagyobb pusztítást a „fölemelendő” nép nyelvében, a nyelvjárásokban végezte, de a tudománytól és minden szakmától is azt várták el, hogy szókincse – a „mindenki egyenlő” jegyében – közérthető legyen. Az egységesítést részben mint társadalmi szükségszerűséget („történelmileg így alakult”), részben mint társadalmi szükségletet mutatták föl: a nyelvművelő dolga, hogy megállapítsa, mi az, amire a társadalomnak szüksége van, s mi az, amire nincs: amire szüksége van, az helyes, amire nincs szüksége, az nem helyes. Szüksége pedig arra van a társadalomnak, ami egységesíti, minden, ami az egységességet veszélyezteti, kifejezetten káros: a „zsargon”, a nyelvjárás, a szleng.

Az 1960-as években a politikai életben fokozatosan szelídülni kezdett az erőszakos homogenizálás, és megemelkedett a falu és a népi kultúra presztízse. A diktatúra eresztékeinek lazulása egy idő után nálunk is megengedte, hogy Dubček prágai tavaszának „EMBERARCÚ SZOCIALIZMUSA” annak rendje s módja szerint, letompítva, „radikális elhajlásoktól” mentesen, de mégis „begyűrűzzön”.

Így aztán zöld utat kapott az egységesítésről lemondó, türelmesebb nyelvújító irányzat. A neve, nem sok kétséget hagyva politikai köztudását illetően, *emberközpontú nyelvújítás* lett, apostola pedig LŐRINCZE LAJOS. Lőrincze már korábban is megengedőbbnek bizonyult kollégáinál, az új irányzat ennek megfelelően végül eljutott oda, hogy a „helyességet” nem a nyelv, hanem a nyelvhasználó szemszögéből nézve kell megítélni: ugyanaz a nyelvi elem lehet helyes az egyik kontextusban, és helytelen egy másikban. Az új program legfontosabb eleme az volt, hogy elhagyta a kommunista nyelvújítás ideológiai alapelemét, az egységesítést, ezt egy azzal éppen ellentétes elv, a „nyelvhasználat” elve váltotta föl. Lőrincze szemlélete és alapelvei azonban nem tudtak behatolni a nyelvújító gyakorlatba, zömrel megmaradtak a rigorózus hagyományok.

Az 1980-as évek legvégén, s főként a fordulat után a nyelvújítás is új helyzetben találta magát. A korábban viszonylag túrhetően csordogáló pénzforrások kezdtek kiapadni; veszélybe került a nyelvújítás tekintélye, mert a viharos tempójú politikai és gazdasági átalakulások közben az emberek nagyrésze pártokkal, pártoskodással, saját helyének és saját boldogulásának a keresésével volt elfoglalva, s nem különösebben érdekelte a nyelvhelyesség kérdése. A bajokat tetézte, hogy az igazodni szerető nyelvújítás nehezen alkalmazkodott ahhoz a nyelvújító szempontból szerencsétlen körülményhez, hogy egyszeriben több politikai nézetrendszerrel is lehetett azonosulni. Az általánosnak mondható zavarodottságban és a korszellemnek megfelelően mindenki úgy és ott próbálkozott, ahogyan tudott – az 1990-es évek első fele a nyelvújító elvek kisvállalkozásainak kora.

Az új, nagyjából azonos tartalmú, de másként címkézett irányzatok nem váltak élesen el egymástól, kisebb-nagyobb eltérésekkel ugyanazt csinálták és ugyanúgy, amit és ahogyan korábban is csináltak. A változtatási javaslatok egy része a nyelvújítás megváltozott tudománypolitikai helyzetére keresett választ, azon igyekezve, hogy a nyelvújítást minél inkább a nyelvtudomány kebelén belülinek

tüntessék föl: ezért aztán újabb és újabb neveket javasoltak neki: hogy legyen *antropológiai, szociolingvisztikai, kommunikációközpontú, nyelvstratégiába ágyazott*. Az új irányzatok másik része viszont, a nyelv-művelés hagyományainak megfelelően, az új politikai ideológiákat követte. Az egyik a középosztályt célozta volna meg, úgy vélte, a nyelv-művelésnek „az ideális polgár” tulajdonságaira kell építenie – ez az irány gyorsan elhalt. Sokkal sikeresebb lett a *nemzetközpontú* nyelv-művelés: ennek már a neve is mutatja megszületésének ideológiai motivációit. Az új irány sem az elvek, sem a gyakorlat módosítását nem szorgalmazta, mindössze annyi történt, hogy a nyelv-művelők hirtelen fölfedezték, hogy Magyarország határain kívül több millió magyar anyanyelvű él, s hogy itt az ideje az ő nyelvhasználatuk irányítását is saját fennhatóságuk alá vonni.

Stockholm-szindróma

Sokszor próbáltam már nemsztenderdet (is) beszélő embereket meggyőzni arról, hogy az ő beszédük sem rosszabb, mint másoké. Nem megy könnyen. A magyar társadalom tagjainak zöme nemcsak lázadás nélkül elszenvedí, hogy „kijavítsák”, hanem természetesen tartja, hogy ő is megbélyegezzon másokat. Amikor a nyelvhelyesség kérdése kerül szóba, nem vitatják, hogy nem tudományos, nem kérdőjelezik meg a politikai ideológiákkal kiépített bensőséges kapcsolatát sem – ezek igen sok ember számára tökéletesen közömbös szempontok. A nyelv-művelés védelmezésébe akkor kezdenek felebarátaink, amikor azt hallják, hogy már a „helyesség” kérdésének fölvetése is értelmetlen: micsoda hülyeség, hogy nincs nyelvhelyesség, mikor a felebarátok saját bőrükön tapasztalják, hogy már hogyan lenne helyes meg helytelen beszéd, őket is büntették a helytelen miatt, és ők is lenézik, aki hibát vét. Aki ezt el akarja kerülni, beszéljen csak helyesen. Lehet, hogy nem tudományos a nyelv-művelés, lehet, hogy az uralkodó politikai széljárás szerint nyikorgatja

a szélkakasát hol oda, hol vissza, de szükség van rá, hogy valaki megmondja, hogyan kerülhetjük el a szégyent, hogy rosszul mondunk valamit. Mert ha valaki nem az elvárt módon beszél, akkor hátrányba kerül, műveletlennek, „falusinak”, faragatlannak, butának tartják. Éppen ezért elfogadják, hogy „nyelvhelyességi hibáik” javíthatása saját érdekükben történik, még ha nem kifejezetten esik is jól nekik az így kapott „segítség”.

Tökéletesen érthető, hogy nem olyan egyszerű kitérni a nyelvművelés hitéből – nem könnyű kitérni semmilyen hitből, amit természetessé, egyetlen választhatóvá, eleve elrendeltté, megkérdőjelezhetetlen tekintélyűvé szentesítve kaptunk, akartuk vagy sem. Mindenki, aki a diszkrimináció valamilyen formáját kutatja, ugyanezzel a jelenséggel szembesül: a hívők, legyen hitük tárgya egy kiválasztott rassz, kultúra, nem vagy nyelvváltozat felsőbbrendűsége, kevés kivétellel nem gonosztevők, nem bűnözők, csak egyszerűen fölnőttek valamilyen, készen kaptak egy ideológiát, és fogalmuk sincs, hitük mennyire kártékony, s hogy nevében mennyi igazságtalanságot művelnek – ők maguk is. Különösen nehéz lemondani az egyetlen igazság biztonságáról, ha valaki fáradtsággal, kínnal, keservvel tanulta végre meg a nagyra értékelt változatot, és valakik e munka értelmét és eredményeit kérdőjelezik meg, a nehezen megszerzett pozíciót ássák alá, most, amikor már végre ő, a nyelvhelyességi öregkatona csicskázthatja a nyelvhelyességi kopaszokat. A ráismerés mindenképpen kényelmetlen, de ezt azért túl lehet élni, ha az ember elrendezi magát, hogy megvezették, nem tehet róla, ezt örökítették rá, és úgy határoz, személyes döntése számít, és ő bizony kitör a számára immár fölismerten embertelen hagyományból. Ehhez erő kell, afféle MEDVE GÁBOROS elszántság és belső rend.

Mitől ilyen erősek a nyelvművelés pozíciói? A legkülönfélébb történelmi korokat éli túl lényegében sértetlenül, egymással szembenálló rezsimeket szolgál ki könnyedén váltva közöttük, mióta bekerült az iskolákba, azóta úgy elterpeszkedett bennük, hogy a tényleges nyelv és nyelvészet alig látszik tőle, uralja a közgondolkodást.

Az a néhány ügyes, a gondolkodásunkat átverő nyelvi trükk, de akár még a néha enyhébb, máskor süvítő politikai hátszél is kevés volna ilyen hatalomhoz.

A nyelvművelés azonban többszörösen ágyazódik be a magyar kultúrába, az európai hagyományba, s talán ennél még mélyebbre áshatunk, egészen valamiféle egykori evolúciós húzóerőig. Amíg mindezt nem értjük meg, kiszolgáltatottak maradunk ezzel a megsokszorozott erővel szemben. Addig újratermeljük a nyelvi diszkriminációt, és esélyünk sincs megszüntetni, s azt sem értjük, miért azok a nyelvhelyességi dogma legharcosabb védelmezői, akik sokat szenvedtek tőle, akik súlyos sebeket kaptak gyerekkorukban – pontosan ugyanúgy, ahogy a bántalmazók nagy eséllyel voltak annak idején bántalmazott gyerekek. Ha nem szélmalomharcot akarunk folytatni annak érdekében, hogy „a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája” leomoljon, akkor tanácsos ezt a tudást föltérképeznünk. A kérdés tehát: mi okból tartja a népi nyelvészeti tudás természetesnek a nyelvi diszkriminációt?

A nyelvjárások tömeggyilkosa

A nyelvművelés az iskolát az 1930-as évektől kezdve legfőbb szövetségeseinek, kiemelt fontosságú működési területének tekinti. PINTÉR JENŐ budapesti tankerületi főigazgató ekkor vezette be rendeltetéssel a nyelvművelést a közoktatásba, azóta „erkölcsi felelősége” minden magyar tanárnak, hogy kijavítsa tanulóit „nyelvhelyességi hibáit”. Pintér *Magyar Nyelvvédő Könyv*-et is írt, ez egyszerű, könnyen megjegyezhető előírásokat és tilalmakat s még egyszerűbb „magyarázatokat” tartalmazott (pl. „egy esetben az *és* kötőszót más szócskával kell megcserélnünk, mert nyelvünk szelleme így kívánja”). Nemcsak ezek a tételek, hanem a nyelvművelő irodalom egyéb tanácsai is könnyen váltak babonává a laikus nyelvművelők értelmezésében: még mindig gyakran hallhatjuk, hogy a *be van csukva* germanizmus, hogy az *ami* pongyola az *amely* helyett stb.

Ma sem jobb a helyzet. A tankönyvek közül több kifejezetten arra biztatja a gyerekeket, hogy ne vessék ki nyelvhelyességi hibát ejtő (azaz a sztenderdtől eltérő nyelvváltozatot beszélő) társaikat; a tanárképző intézmények magyar szakos oktatásában és a tanítóképzésben a nyelvművelés a mai napig megtalálható tantárgy; a tanárképző főiskolákon a nem magyar szakosoknak is kellett nyelvművelést tanulniuk. Így aztán a tanárok úgy hiszik, kötelességük „javítani” tanítványaik „helytelen” beszédét. A nyelvtanórákat szinte kizárólag a hagyományos értelemben vett, ráadásul előíró szemlélettel oktatott „nyelvtan” tölti ki.

Amikor az érvek, adatok, ismeretek nyomán megszülető saját ráismerés már csaknem ledönti a nyelvművelést körülölelő gondolati védműveket, a végére mindig marad még egy utolsó bástya: hogy jó, ez mind igaz lehet akkor, ha a tanárok megszegyenítik a gyerekeket, a felnőttek megalázzák egymást a „kijavítással”, de a javítgatások zöme nem bántó, hanem segítő. A szándék sokszor valóban az: tanárok tömegei javítgatnak lelkesen, a legjobb szándékkal, megfelelő a képzésük alatt elsajátított erkölcsi követelménynek, nevezetesen hogy segítsenek a rájuk bízott emberpalánták műveltségének, gondolkodásának pallérozásában, tanítsák meg beszélni őket. A következmények azonban súlyosan eltérnek a szándékolt hatástól, és erről a másokat segítőkészen javítgatók mit sem tudnak. Ezért nézzünk most néhány példát, hogy ne tornyosulhasson ott végső menedékként az öncsalás lehetősége.

Hosszú éveken át minden évben megkérdeztem magyar szakos tanítványaimat, hogy tanáraik milyen „hibákat” javítottak gyakran vagy ritkábban, milyen módon, s van-e valamilyen személyes élményük az ilyen javításokkal kapcsolatban: különösen emlékezetes eset, ami velük vagy osztálytársukkal esett meg. Alig fordult elő, hogy valaki ne írt volna kellemetlen emlékekről. Az ilyen beszámolók természetesen szubjektívák, de épp ezt akarjuk: azt szeretnénk tudni, hogy a nyelvművelés milyen érzelmi lenyomatot, emléket hagy bennünk

– erre az éppen felnőtté váló fiatalok vélhetően jól emlékeznek. De hogy a külső nézőpont is jelen legyen: voltak olyan tanítványaim, akik szakdolgozatot írtak arról, hogyan viszonyulnak a tankönyvek a nyelvhelyesség kérdéséhez, illetve mit és hogyan javítanak a tanárok – különféle órákra és korcsoportokhoz ültek be a tanári módszereket tanulmányozni, s közben a nyelvhelyességi javításokról készítettek följegyzéseket. Kívülről sem láttak mást, mint ami társaik emlékezetébe vésődött. A jó nagy dobozt megtöltő példatárból következik itt most néhány emlék.

„Amikor tanítottam, a szakvezetőm megkért rá, hogy csak a teljes, egész mondatokat fogadjam el. Egy kislánytól megkérdeztem: mennyi öt meg öt? Erre azt válaszolta: tíz. Azt kellett mondanom, hogy nem, mivel a kislány nem egész mondatdal válaszolt. A megoldása helyes volt, mégsem fogadhattam el. Rossz volt látni a csalódottságot az arcán.”

„Amikor nem otthon vagyok, próbálok úgy beszélni, hogy kerüljem az ő-t tartalmazó szavakat, nehogy elrontsam véletlenül. Tehát miközben beszélek, azon gondolkodom, hogy majd nem azt mondom a következő mondatban, hogy pénteken megyek haza, hanem hogy pénteken utazom haza.”

„Nálunk mindenki nákol otthon, a faluban is, általánosban nem volt belőle semmi probléma, nem szóltak érte. Aztán bekerültem gimnáziumba XXX-re, és ott többször kijavítottak. Nagyon rossz volt, mert addig nem gondoltam hibának. Az édesanyám is így mondja.”

„Órán egy szöveget kellett felolvasnunk. Az egyik lány értékelésekor a tanár elmondta, hogy ő volt a legjobb közülünk, a legérthetőbb, legértelmesebb felolvasást tőle hallotta, de négyest ad neki amiatt, mert a kijetésén érződik a tájszólása. Azt is hozzátette, hogy a tájszólás szép, nem szabad kiirtani.”

„Fiatalabb testvéremnek (7. osztályos) rajzórán plakátot kellett készítenie 'Az idegen szavak beszennyezik a szép magyar nyelvet' felirattal és mondanivalóval.”

„Alsóban a folyosón szaladgáltunk szünetben, és az egyik gyerek mondott valamit, amiben suksük volt. A felügyelő tanár odalépett, és tarkón legyintette.”

„Felső tagozatban a magyar terem falára ki volt függesztve egy kép 'Üldözzük a suksük nyelvet!' fölszólítással.”

„Az egyik szegedi elitiskolában a magyartanár a hatodikos gyerekeknek azt mondta, hogy ne suksükljenek, mert úgy a cigányok beszélnek.”

„Általános iskolában, ha valaki az E/1 személyben nákot használt, beléptették a 'hatökör klubba': tagja minden tanuló, aki egyszer is kiejtette a 'játszanák' szót és ennek társait. Hibánként 1 Ft fizetendő mint tagsági díj. Ha valaki azt mondta órán, hogy hetfű, píntek, akkor a tanár azt mondta neki: 'Apád paraszt volt, s te is az maradtál.'”

„Nálunk általános iskola alsóban az, aki helytelenül beszélt, szólalt meg órán, egy nagy, piros, madzagon lógó nyelvet kapott a nyakába. Addig hordta ezt, míg valaki más nem vétett a nyelv szabályai ellen.”

Kommentárra nincs szükség – enélkül is értjük, miért tartja Skutnabb-Kangas az iskolát a lingvicídium legfőbb terepének, olyan helynek, ahol súlyos trauma éri a gyerekeket nyelvhasználatuk miatt, és erőszakkal kényszerítik őket sajátjukból egy másik nyelvi csoportba. És érdemes elgondolkodnunk WILLIAM LABOV szavain is arról, hogy „az iskolát kezdő gyerek a nyelvi szabályoknak már rendkívül komplex készletét birtokolja – komplexebbet, mint amit ma bármely nyelvész képes leírni”.

Az előíró szemlélet beágyazottsága

Az iskola, bármennyire fontos erődje a nyelvi diszkriminációnak, csak az egyik oka annak, hogy a népi nyelvészeti tudás természetesenek tartja, hogy a „nyelvi javak” nem azonos módon oszlanak el –

azaz hogy vannak, akiket megbélyegeznek nyelvhasználatuk alapján, s vannak olyan „szerencsések”, akiket nem. Vannak további okok is.

Az egyik valószínűleg az lehet, hogy a nyelvi diszkrimináció rejtetten működik: az embereknek fogalmuk sincs arról, hogy a nyelvhasználat alapján az emberekről kialakított ítéleteik és döntéseik *pusztán* a nyelvhasználatra alapulnak. A tanár nem a *másik változatot* beszélő gyereket tartja butának (ekkor tudná, hogy diszkriminál), hanem a *butát* (akit annak vél), akinek butaságát az adott pillanatban a tanár szerint éppen az mutatja, hogy *még beszélni sem tud rendesen*. A munkát a nemstenderdet beszélővel szemben (azonos feltételek mellett) nem azért kapja a sztenderdet beszélő, mert sztenderdet beszél (ekkor a munkaadó észrevehetné, hogy diszkriminál), hanem mert a munkaadó szerint *hozzáértőbb* – amire abból következtet, hogy sztenderdet beszél. Vagyis az emberek a nyelvhasználatot nem szimbolikus, hanem indexikus természetű jelzéseknek tekintik, azaz úgy képzelik, hogy az emberek beszédének sajátosságai valamiféle belső összefüggésben vannak az emberek jellemével és szellemi képességeivel.

A másik ok a diszkrimináció öngerjesztő jellege lehet: minél több helyen és forrásból találkozunk vele az emberek, annál inkább megerősíti őket a tapasztalat abban, hogy aki el akarja fogadtatni magát, annak a megbélyegzőkhöz hasonlóan kell viselkednie. A nyelvi diszkrimináció esetében ráadásul nem is annyira nyilvánvaló ostobaság a „változtassa meg a beszédét, ha akar valamit” javaslat, mint a bőrszín vagy a nem esetében, mert az emberek nem tudják, hogyan működik az agyunkban a nyelv, s nem tudják, milyen funkciói és milyen sajátosságai vannak.

A következő ok, hogy a magyar kultúrába mélyen beépült az irodalom–nyelv–nemzet összekapcsolása. A 19. századi eleji függetlenségi törekvések legfőbb szimbóluma a nyelv elismertetése volt; s a nyelv pallérozása az adott időszakban éppen ennek az elismertetésnek a szolgálatában állt. A 18. század végén, és a 19. században a magyar irodalom a politikával is összefonódott s a nyelvpallérozással is (az etalon mindkét tekintetben Kazinczy). Az a kíváncsi

ma is általánosnak látszik, hogy az íróknak és a költőknek kizárólag a jellemábrázolás kedvéért, de akkor is önmérséklettel szabad csak alkalmazniuk „helytelen” nyelvi formákat. A „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós” és más hasonló idézetek az osztálytermek falán díszelnek, Aranyt és Kosztolányit „nyelvművészként”, s nem „csak” költőként tanítják.

De az előíró szemlélet kulturális beágyazottságának ennél régebbi, a közös európai kultúrában gyökerező rétegei is vannak – ezekről külön-külön esett már szó, ebben a vonatkozásban csak föl-sorolva: az aranykor-mítoszt máshol is kedvelik, a „tökéletes” nyelvet nemcsak a magyar közgondolkodásban, hanem az európai típusú kultúrákban általában is azonosítják az írott nyelvvel; máshol is hisznek abban, hogy minden nyelvek mércéje a latin, vagy hogy a nyelv akkor „jó”, ha „logikus”, „gazdaságos”, „tisztá” és lehetőleg legyen még ráadásul „esztétikus” is. Ezek a nézetek valószínűleg a középkori grammatika-felfogás és -oktatás lesüllyedt és folklorizálódott maradványai. Egy másik, későbbi tan hasonlóképpen népi szemléletté vált maradványa az, hogy a nyelvet többnyire „megjavítható” és „elrontható”, mechanikus gondolatközlő *gép*-nek képzelik. Egy harmadik, szintén folklorizálódott gondolat, hogy a nyelv „szelleme” a nyelvet beszélő „nép lelkét” fejezi ki, s ezért különösen „veszélyes”, ha a nyelvet „idegen elemek” bontják meg. A nemzetállam eszméjének 19. századi kialakulásával nemcsak a magyar, hanem több más nyelv sztenderdizációja is összefonódott. E vélekedések közös tulajdonsága, hogy valamennyi jól illeszthető ahhoz a platonisztikus fölfogáshoz, hogy a nyelvnek egyáltalán van helyes (eszményi) és helytelen (romlott) formája.

A nyelvi megbélyegzés mély kulturális beágyazottsága önmagában is elég volna ahhoz, hogy nehezen szabaduljunk meg a nyelvi előítéletektől. De van itt más is, egy sokkal nagyobb hatású, rejtett – és kiapadhatatlan forrásból táplálkozó, tehát megszüntethetetlen, mindig

újrászülető erő: az, hogy a nyelvi előítéletesség bele van kódolva a nyelvnek abba az alapvető tulajdonságába, hogy identitást jelez.

Nem véletlen, hogy lényegében minden emberi közösségben léteznek a saját és a más nyelvek viszonyát leíró nyelvi ideológiák: sok nyelvközösségben formálnak véleményt a nyelvhasználatról, ez természetes is, hiszen a nyelvet mindannyian naponta használjuk, állandóan szem előtt (fül előtt) van. A közös nyelv használata nemcsak Európában és Amerikában kapcsolódik össze szorosan az azonos csoporthoz tartozással, ahol a nyelvhasználat a nemzeti és társadalmi identitás részévé vált, hanem azokban a társadalmakban is, amelyek nem az előbbiekhöz hasonló iparosodott kultúrákban élnek. Pápua Új-Guineában vannak olyan szomszédos falvak, amelyek törzsei a kívülálló számára azonos nyelvet beszélnek – és nyilvánvaló, hogy ők is jól értik egymást –, mégis azt állítják, hogy a szomszéd faluban lakók más nyelvet beszélnek, hiszen más törzshöz tartoznak. Számos egykori és mai példa mutatja, hogy a saját nyelv használatát sok kultúrában az értelemmel kapcsolják össze: az eltérő nyelveket nem is tartják értelmes beszédnek, aki nem a saját nyelvet beszéli, az „barbár” vagy „néma”. Más esetekben a gyereket nem tartják teljesen embernek mindaddig, míg nem tanul meg beszélni.

Mínt hogy a nyelv identitásaink, csoporthoz tartozásunk fontos jelzője, a fülünknek szokatlan nyelvhasználat azért figyelemfölkeltő, mert arra utal, hogy beszélgetőtársunk nem a mi csoportunk tagja, vagy nem úgy értelmez egy beszédhelyzetet, mint mi, vagy megváltozott a helyzete a csoporton belül. A szokatlan nyelvhasználat értékelése lehet kedvező, semleges és elítélő is: tarthatjuk szépnek, érdekesnek, egyéninek; egyszerűen szokatlannak vagy furcsának; de minősíthetjük csúnyának, idegesítőnek is. A megítélésben szerepe lehet a kultúránkkal örökölt előítéleteknek: az erdélyi magyar nyelvhasználatról például sokan „tudják”, hogy a „legtisztább”, „legszebb” magyar változat – olyanok is mondogatják ezt, akik soha nem hallottak erdélyieket beszélni (vagy nem tudnak róla, hogy hallottak),

vagy akik a valódi erdélyi beszédet kifejezetten kedvezőtlenül ítélik meg (mondjuk lebunkózzák a suksükölés miatt, „parasztosnak” ítélik a kiejtés miatt, „korcsnak” a román kölcsönszavak miatt). Természetesen szerepet játszhatnak ítéleteink kialakulásában személyes vonzalmaink, ízlésünk – de az értékelés mindkét esetben nélkülöz mindenféle nyelvi alapot.

A természetes állapot tehát az, ha egy nyelv „igazi” változata mindenki számára a saját változata: a saját nyelv(változat) összeköt a csoporttagokkal, és elválaszt más csoportoktól. Volt már róla szó: evolúciós szempontból nézve a nyelvi változatosságnak ez a tulajdonsága adaptív a csoportszerveződés szempontjából, mert egyszerre biztosítja a csoportok közötti elszigetelődést, és növeli a csoporton belül az összetartozás érzését.

A mai, európai elvárásokon iskolázott olvasónak gyanús lehet, hogy a saját nyelvnek ez a kiemelt megbecsülése az ETNOCENTRIKUS gondolkodás része – és igaza van, az. Azt is tudjuk, hogy az entocentrikus szemlélet minden idegent, szokatlant rossznak, természetellenesnek, esetleg erkölcstelennek tart, de legalábbis gyanakodva, húzódozva fogad. A mai, összetett társadalmakban nem örülünk az ilyesminek, hiszen a bezárkózás, pláne a másik megbélyegzése sem kívánatos, ráadásul ennél súlyosabb következményekkel is járhat az etnocentrizmus, végül olyan ideológiák építhetők rá, amelyek célja egymás kiirtása. Ezt nyilván el akarjuk kerülni, de ettől függetlenül tagadhatatlan, hogy az etnocentrikus attitűdnek a csoportképződésben viszont fontos szerepe van.

Az európai kultúrában a „tiszta ráció” tana később szentesítette és tudományossá avatta az „így kell lennie, mert így logikus/erkölcsös” elvét, és megszoktuk, hogy dolgokat kikövetkeztessünk; megszoktuk azt is, hogy a logikából kiindulva jósoljunk. Haszontalan, ha a RACIONALIZMUS dogmatizált ábrándjaival helyettesítjük a megértést, és elvitatjuk, hogy a csoporthoz tartozás érzése ma is biológiai szükségletünk. A szociálpszichológusok számtalan példáját írták

már le annak, hogy a „mi-csoport” és „ők-csoport” képzése pöccintésre beindul bennünk: elég egy iskolai osztályt a sorversenyhez A és B csapatra osztani, elég felnőtteket bármilyen irracionális alapon két részre választani, a csoporttársakban azonnal kialakul a „mi”-érzés, a másik csoport tagjaival szemben az „ők” érzése. Ha ezt számításba vesszük, könnyebb a másik megértését megtanítani, mint ha azt állítjuk erkölcsi követelményként az emberek elé, hogy szabaduljanak meg az embert más fajoknál sokkal inkább jellemző csoportba szerveződés ösztönétől. (Elvégre az empátia, a megértés, a segítségnyújtás, az együttműködés is biológiai sajátossága az embernek, és ugyanezzel a csoportléttel függ össze.)

Arról is beszéltünk, hogy a nyelvváltozatok folytonos változása szintén előnyös a csoport szempontjából: az állandóan változó nyelv jócskán megnehezíti a potyázók dolgát, akik részesedni akarnak a csoportélet előnyeiből, de maguk semmivel sem akarnak hozzájárulni a csoport boldogulásához. Ahhoz, hogy a nyelv folytonos változásait követni lehessen, folyamatos jelenlétre van szükség, nem lehet időnként lelépni a csoporttól – ez a szleng lényege. Ez viszont azt is jelenti, hogy a csoporttól eltérően beszélők megkülönböztetése, kizárása a csoportból ugyanúgy előnyös a csoport szempontjából, mint ahogyan egyes evolúciós pszichológusok szerint a csoportra potenciálisan veszélyt jelentők megbélyegzése is az, bármilyen kegyetlenül hangzik is ez.

A félelmek létjogosultságát ugyanis nem lehet vitatni. A félelem az univerzális emberi tulajdonságok egyike, kultúráktól függetlenül, belénk kódolva létezik, és nagy szükségünk van rá: félelem nélkül valószínűleg soha nem lett volna az emberiségnek alkalma rettegni se a nyelv romlásától, se más kultúráktól – mert kihalt volna, még a nyelv kialakulása előtt. Az is igaz, hogy ha az emberek mindentől féltek volna, ami új, akkor is kihaltak volna. A tudatos tanítás–tanulás és a kultúra megjelenésével a tapasztalati félelmek – például hogy nem éli túl, aki leugrik a szakadékba, vagy aki beleesik a tűzbe, akit

elsodor a folyó, aki egy bizonyos termést, gombát evett – átadhatóvá váltak: ettől kezdve tabuk is keletkeztek. Azonban a kultúra elemei, így a tabuk is, önállósították magukat egy idő után, s olyan újabb félelmeket szültek, amelyek mögött többé az égvilágon semmilyen tapasztalat nem volt, csak analógiák, metaforák, képzelgések. Amit úgy hívunk, hogy „józan ész”, az tapasztalati tudás és a kultúránkkal örökölt tudás bennünk szét nem választódó elegye. A kategorizálás, az előítéletek, a sztereotípiák csúnya következményekhez vezethetnek, gusztustalan ideológiák építhetők rájuk. De vigyázzunk megint, hiszen láttuk, hogy a kategorizálás, az előítéletek, a sztereotípiák ugyanakkor a megismerés alapvető részei.

Összegezve: az emberi nyelv alapvető sajátosságai, a változatosság és a változás tehát nemcsak a lehetőségét hordják magukban annak, hogy a tőlünk eltérően beszélőket fölismerjük, ez a viselkedés kifejezetten hasznos is saját csoportunk szempontjából. De innen csak kis lépés a más csoportokhoz tartozók nyelvi megbélyegzése, ennek megfelelően emberemlékezet óta velünk van, valószínűleg a nyelvvel magával együtt született. Hogy igen régi, azt egy sokat idézett bibliai történet bizonyítja. A *Bírák könyvében* olvassuk (12: 56; Károli Gáspár fordítása):

És elfoglalták a Gileádbeliek Efraim előtt a Jordán réveit, és lón, hogy mikor az Efraim közül való menekülők azt mondják vala: Hadd menjek által: azt kérdezték tőlük a gileádbeli férfiak Efraimbeli vagy-é? És ha az azt mondotta: nem! Akkor azt mondták néki: Mondd: Sibboleth! És ha Szibbolethet mondott, mert nem tudta úgy kimondani, akkor megfogták őt és megölték a Jordán réveinél, és elesett ott abban az időben az Efraimbeliek közül negyvenkétezer.

A szám lehet túlzó, de a lényeg: echte genocídium volt ez, egyetlen apró nyelvjárási eltérés segítségével fölismert csoportthovatarozás alapján. A Sibboleth-történet azt mutatja, az emberek nemcsak viselkedésükben érvényesítették – öntudatlanul – a nyelvi megbélyegzést, hanem nagyon régóta tudatában is vannak annak, hogy

a nyelv alkalmas a más csoportokhoz tartozók fölismerésére, ha szükséges, kizárására, a példában sajnos ennél kegyetlenebb eljárásra is.

Van azonban egy nagyon fontos tulajdonsága a nyelvi megkülönböztetés és megbélyegzés első, hosszú évtizedes szakaszának: a csoportok viselkedése kölcsönös ebben az időszakban. Nemcsak a *Sibboleth*-et ejtők mézárólhatták le a *Szibboleth*-et ejtőket, történhetett volna ez fordítva is. Nemcsak az A csoport gondolta úgy, hogy a B csoport tagjai nem is emberek, hiszen nem tudnak beszélni, ugyanezt gondolták a B csoport tagjai is az A csoportról. Sőt: a csoportelkülönítő szerepnek önmagában nem kell előíró nyelvszemlélethez vezetnie: a csoporttagok fölismerik a hozzájuk tartozókat, de nem szükségképpen akarják előírni nekik, hogy ők is beszéljenek úgy, mintha a csoporthoz tartoznának – az ilyesminek zárt, független csoportok esetében nem is lehetett semmi értelme.

A csoportkülönbségek azonban szinte szükségszerűen válnak megbélyegzés alapjává, ha a csoportok összekapcsolódása és – legalábbis részlegesen – átjárhatóvá válása révén társadalmak alakulnak ki, amelyekben egy-egy csoport ellenőrzi a többit. Ebben a helyzetben, ha a nyelvnek nagy szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak, a hatalomra került csoport *elvárja*, hogy a többi azzal is kifejezze lojalitását, hogy elfogadja az ellenőrző csoport értékeit – például hogy elfogadja „a” nyelvnek azt a nyelvet, amit az ellenőrző csoport beszél. Amikor fölborul a csoportok közötti egyensúly, egy csoport a többi fölé kerekedik, és saját szabályait, szokásait, nézeteit, nyelvét nevezi ki a szabályok, szokások, nézetek, nyelv természetes, erkölcsös, helyes változatának, akkor az alávetett csoportokról kialakított vélemények – sztereotípiák – a megfigyelésből, jellemzésből az alávetettség jelévé: butaság, erkölcstelenség, alárendeltség bélyegévé válnak.

A nyelvi diszkriminációnak ez az utolsó, végső forrása az, ami ellen a legnehezebb tenni, hiszen a nyelv változatossága folyamatosan fenntartja annak a lehetőségét, hogy a különbséget bárki bármikor megbélyegzés alapjául használja föl.

És mégis van remény...

Mivel a csoportelkülönítő szerep a fönti értelemben biológiai beágyazottságú, és végső soron erre épül a mai előíró szemlélet, csaknem reménytelennek tűnhet, hogy tegyünk a nyelvi diszkrimináció ellen. Mégsem lehetetlen ez.

A rasszizmus, az etnocentrizmus ugyanazokon az alapokon nyugszik, mint a lingvicizmus. A lingvicizmusnak ugyanúgy csak a lehetősége van meg a csoportkötődésben, mint a rasszizmusnak és az etnocentrizmusnak. A rasszizmus és az etnocentrizmus csökkentését azonban nem gondoljuk sem lehetetlennek, sem szükségtelennek; intézményesen pedig (akadémiai testületek, kormánydöntések és az oktatás által) még kevésbé támogatják.

A népi nyelvészeti tudásnak nemcsak az része, hogy van egy tökéletes nyelv, hanem az is, még alapvetőbben, hogy „a” nyelv a mi csoportunk nyelve. Ha ebből a vélekedésből nem arrafelé mozdul tovább a gondolkodás, hogy „tehát beszélje mindenki az én nyelve-met”, hanem a relativista nézőpont felé, azaz hogy „ezt mások is ugyanígy gondolják, tehát nekik ugyanolyan fontos saját nyelvük, mint nekem az enyém”, akkor könnyebb megértetni, hogy az előíró szemlélet miért erőszakos és diszkriminatív.

Természetesen ma nem indulhatunk ennyire tiszta lappal. A nyelvi diszkriminációnak nemcsak a lehetőségét örököljük, hanem kidolgozott formáit is, több rétegben a kultúránkba rejtve. Ahhoz, hogy sikerrel próbáljuk a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyáját is ledönteni, valamennyi réteg sajátosságait és összekapcsolódásait figyelembe kell vennünk: az előíró gondolkodást támogató intézményrendszer, az elitkultúrában hagyományozódó, a folklorizálódott és az univerzális emberi réteget is.

Van jó példa arra, hogy a normatív hajlamot a saját kultúra és identitás erősítésére és egyben a más változatokkal szemben tanúsí-

tott türelem erősítésére használják. Norvégiában a normatív gondolkodás a helyi változatokat részesíti előnyben a sztenderd változatokkal szemben. Kedvezőtlen megjegyzések („felvágó”, „nagyképű”) a közösségitől a sztenderd irányába eltérő nyelvhasználatot kísérik, ha az adott közösséghez tartozó beszélőről van szó; az pedig elképzelhetetlen, hogy nyíltan akár csak észrevételt tegyenek arra, hogy egy másik közösséghez tartozó ember hogyan beszél, akár iskolában, akár a televízióban, akár más nyilvános helyen.

Igaz, a magyarhoz hasonlóan erősen központosító szemlélet jellemzőbb az európai típusú kultúrákra: a francia, a német, az olasz, a brit, a lengyel, de az észak-amerikai kultúra is meglehetősen sztenderdközpontú. Sokkal kevésbé az viszont a svájci vagy a görög – láttuk, az utóbbiban évtizedekig nem az volt a központi kérdés, hogy a sztenderd változatot „helyesen” beszél-e vagy sem, hanem az, hogy két lehetséges közül melyik legyen a sztenderd változat, és a „nyelvhelyesség” eszméje később sem erősödött föl, s a javítások is sokkal ritkábbak, mint ahogyan mi megszoktuk. Arra is van példa, hogy rövid időn belül elérhető a szemléletváltozás: a magyarhoz nemrég még nagyon hasonló svéd nyelvművelés az utóbbi néhány évtizedben átalakult, ma elsősorban nyelvészeti ismeretterjesztést, szókincsbővítést és helyesírási tanácsadást végez, sokkal kevésbé előíró szellemben, mint pár évtizede tette.

A sztenderd abszurd tekintélyének visszaszorításában segíthetnek a mobil, hálózott információs társadalom új kommunikációs formái. Ezek segítségével a modern városi környezetben élő emberek, akiknek mind ez ideig nélkülözniük kellett a szoros társas kapcsolathálózatok biztonságát, a földrajzi kötöttségektől mentesen újra kiépíthetik elsődleges közösségeiket. Ez megerősítheti a nyelv hagyományos funkcióit, és hozzájárulhat, hogy a nemsztenderd változatok sokat visszanyerjenek jogaikból. Ennek egyik oka, hogy az írásbeliség tekintélye csökken, részben mert az írásba, nyomtatásba, sokszorosításba és terjesztésbe ma sokkal kevesebb energiát kell fektetni, mint akár

húsz évvel ezelőtt, részben mert az adatrögzítés és információközlés más módjai is rendelkezésre állnak ma már. Ráadásul az új csatornákon megjelenő írott szövegek jelentős része (a közösségi oldalak posztjai és kommentjei, a chat, az informális ímélek) valójában nem az írásbeliség, hanem a szóbeliség birodalmába tartozik.

A másik ok: a hálózottság erősíti a közösségi identitást, ez pedig a közösségre jellemző nyelvváltozatokat támogatja. A tértől és időtől független kapcsolatteremtési lehetőség módot ad arra, hogy a „fontosnak” nevezett ügyeken kívül a valóban fontos ügyekről, azaz a hétköznapi élet legapróbb eseményeiről és hangulatainkról is azonnal tájékoztassuk közösségeink tagjait, s ezzel életünk részesévé tesszük őket. Személyes tartalmat viszont nehéz személytelen formában közölni; tehát valószínűleg közeledni fogunk saját közösségünk nyelvváltozatához, bármilyen fizikai közegben vagyunk éppen – és mások is így tesznek, tehát talán több nemsztenderd változatot hallhatunk egy idő után. Ez azt eredményezheti, hogy nemcsak nyelvi bizonytalanságunk csökken, hanem megbélyegző hajlamunkon is könnyebben uralkodunk. A rejtett presztízsz várhatóan egyre kevésbé lesz rejtett.

A már nem is annyira kódos jövő tehát azzal kecsegtet, hogy az írásbeliség és az elitiskoláztatás által létrehozott, több évszázadon át féloldalas presztízszviszonyok helyreálljanak, és a nyelv eredeti funkcióinak teljességében tudjon újra működni.

Fogalomtár

(A zárójelben álló számok azt jelzik, hogy melyik fejezetben található a fogalom bővebb körülírása. Ha nem áll szám a kifejezés mellett, az azt jelenti, hogy a fogalom a főszövegben előfordul, de az itt lévő a részletesebb kifejtése.)

afroamerikai angol

Az afroamerikai (alapnyelvi) angol az amerikai angol egyik változata. Kevés helyi (földrajzi) eltérést mutat, használata sokkal inkább etnikumhoz kötődik. Eredete vitatott, vannak, akik szerint egy valamikori kreol nyelv utóda, mások szerint a déli amerikai angol nyelvváltozatokból alakult ki eltávolodással. Számos fonológiai jellemzője közül a legismertebb talán a *th*-val jelölt hangoknak a sztenderd angoltól eltérő realizációja, a szóvégi *ng* helyett ejtett *n* és a nem magánhangzó előtti *r* nem ejtése. Közismert szintaktikai sajátossága a tagadólánc használata (*I didn't say nothing*), illetve a létige elhagyása (*she fine*). Az afroamerikai angol beszélőinek jelentős része az általános amerikai változatok valamelyikét is beszéli.

aktuációs probléma (11)

Az a kérdés, hogy miért éppen akkor és a rendszernek egy adott helyén indul el

egy nyelvi változás – miért nem korábban vagy később ugyanott, vagy miért nem a rendszer egy másik pontján.

alapnyelv (2)

Az a nyelvváltozat, amelyet elsőként sajátítunk el, és a legkisebb beszédrefigyeléssel, a legtermészetesebben beszélünk.

alkalmazkodás (10)

A beszédpartner beszédéhez való igazodás, többnyire szándéktalanul történik. Ez lehet közeledés, ha úgy változik meg a beszédünk, hogy közelebb kerül a beszélgetőtársunkéhoz – általában szimpátia, nyitottság, tisztelet jelzése – , és lehet távolodás, ha a nyelvhasználatunk távolabb kerül a beszédpartnertől, ez általában a társadalmi távolodás, esetleg ellenszenv jelzése.

antropológiai nyelvészet

Az antropológiai nyelvészet a nyelv és a kultúra kapcsolatát vizsgálja. A nyelv

segítségével tárja föl az adott kultúrát jellemző tulajdonságokat: mit tartanak egy nyelv beszélői természetesnek és természetellenesnek, alapértéknek, hogyan szerveződik a társadalom, hogyan osztja az adott kultúra kategóriákra a világban létező dolgokat, hogyan építi föl az elvont fogalmakat stb. Ebből következően az antropológiai nyelvészet az ember biológiájának és kogníciójának, valamint a nyelvnek a kapcsolatát is vizsgálja, hiszen a kategorizáció sokszor ezekkel is kapcsolatban van (például a színnevek rendszerének kialakulásában vagy az irányok meghatározására használt kifejezésekben).

arculat (4)

Az önmagunkról a külvilágnak mutatott kép, egyfajta gyűjtőfogalom, amelyhez hozzátartozhat a tekintély, a méltóság, a tisztelet, a státusz fogalma.

azonosság elve (11)

Az a geológiában, evolúcióelméletben is alkalmazott elv, amely szerint nincs okunk föltételezni, hogy a változási folyamatok másként működtek volna a múltban, mint amit megfigyelhetünk a jelenben.

beszédtartomány (4)

Azok a beszédhelyzetek, amelyekben a beszéd formalitását meghatározó

tényezők jellemző együttlőforulással jelennek meg.

beszélésnéprajz

Azt vizsgálja, hogy egyes kultúrákban a nyelvhasználatra milyen szabályok vonatkoznak: hogy ki kihez mennyit, mikor, hogyan beszélhet, mennyire kell nyíltan vagy elkendőzve fogalmazni, mik a hallgatás szabályai, milyen beszédpaneleket (köszönés, búcsúzás, köszöntés, sajnálkozás) és hogyan használnak stb.

beszélőközösség

Az azonosnak értelmezett nyelvváltozat-repertoárt használó, egymással gyakori és rendszeres interakcióban álló beszélők összessége.

bioprogram-hipotézis (8)

Derek Bickerton elmélete arról, hogy a gyerekek velükszületett nyelvtannal jönnek a világra, és amikor szükség van rá, a belénk kódolt bioprogram teljes értékű nyelvvé fejleszti a korlátozott nyelvtanú és szókincsű nyelvet. – Bickerton szerint a bioprogram működik, amikor a pidzsint beszélő közösségekben a gyerekek kreol nyelvet alakítanak ki.

dialektológia (3)

Eredetileg a nyelv földrajzi változataival foglalkozó nyelvtudományi ág, később, az 1960-as évektől az angol-

szász nyelvészetben már a nyelv változatosságát, a földrajzi és egyben társadalmi változatokat kutató nyelvészeti ág neve.

dialektus (3)

A klasszikus nyelvjáráskutatásban a földrajzi nyelvjárások neve. A társasnyelvészet nem tartja szétválaszthatónak a nyelv földrajzi és társadalmi változatosságát, ezért ebben az értelmezésben a dialektus egyszerűen nyelvváltozatot jelent, amelyet nem földrajzi vagy társadalmi jegyek jellemeznek, hanem a kettő elválaszthatatlan egysége.

diglossia (5)

Olyan hosszú ideig tartó, stabil nyelvi helyzet, amikor egy beszélőközösségben két, egymástól jelentősen elkülönülő, de ugyanahhoz a nyelvhez tartozó változatot beszélnek. Az egyik változat magas presztízsű, formális helyzetekben használt változat, jelentős írásbeli hagyománnyal, a másikat erősen leértékelik, noha ez a hétköznapi nyelve, s ezt tanulják meg első nyelvváltozatként. A tekintélyes változat senkinek nem anyanyelve, iskolában sajátítják el.

életkori változás (11)

Annak a jelenségnek a neve, hogy a társadalom legfiatalabb és legidősebb korcsoportjainak nyelvhasználata közelebb áll egymáshoz (kevésbé sztenderd), mint az aktív, kereső korosztályoké.

evolúciós nyelvészet (11)

Az egyik értelmezés szerint a nyelv kialakulásával foglalkozó, elsősorban a kognitív tudomány és az etológia eredményeire építő irányzat, a másik értelmezés szerint a társasnyelvészetben belül az a megközelítés, amely elsősorban a nyelvi változások elméletével foglalkozik. A két irányzat összeegyeztethető egymással.

fedetlen dialektus (7)

Olyan dialektusok, amelyek nyelviileg tartozhatnának valamely sztenderd változathoz, de kívül esnek annak kulturális és politikai hatókörén.

fogalmi metafora (12)

Akkor jön létre, amikor egy kevésbé ismert jelenséget (fogalmat) egy másik, jobban ismert fogalom segítségével értelmezzük, a kevésbé ismert fogalomra rávetítve az ismertebb tulajdonságait.

formális stílus (4)

A nagy odafigyeléssel létrehozott beszédre jellemző stílus, a változók tekintélyes változatának használata jellemzi. Távolságtartást fejez ki.

forrásnyelv (6)

Nyelvek érintkezésekor az a nyelv, amelyikből a vizsgált elemek a másik nyelvbe kerültek.

grammatikalizáció (11)

Az a nyelvi változás, amikor egy fogalmi jelentésű szóból nyelvtani funkciójú elem válik.

gyors, névtelen adatgyűjtés (3)

Olyan adatgyűjtési mód, amellyel rövid idő alatt nagy mennyiségű adatot gyűjthetünk, de az adatközlőkről nincsenek háttérinformációink. E két jellegzetesség miatt elsősorban nagyobb kutatások előtt, a kutatás megtervezését segítőként érdemes alkalmazni.

hiperkorrekción (túlhelyesbítés, 15)

A túllátalánosítás egyik változata: amikor egy nemsztenderd változat beszélői a sztenderd változatot akarják beszélni, és túllátalánosítják annak szabályait, hogy elkerüljék a nemsztenderd alakokat. Ilyenkor a megbélyegzett változattal azonosan hangzó sztenderd formák helyett is a „helyesnek” vélt formát használják, pl. *bementem a városban, festjük együtt ki a konyhát!*

H-változat (5)

Diglossziában a nagy tekintélyű változat neve (az angol *high* 'magas' rövidítéséből).

idegen nyelv

Olyan nyelv, amelyet iskolában vagy más szervezett körülmények között, nem természetes beszédhelyzetekben tanulunk.

idiolektus (9)

Az egyén tényleges nyelvhasználata. Minden nyelv(változat) az adott nyelvet vagy nyelvváltozatot beszélő egyedek egymással nagy átfedésben lévő idiolektusaiból áll.

implikációs skála (7)

A nyelvek vagy nyelvváltozatok használati megoszlását mutatja a beszéd-tartományokat sorba rendezve.

indikátor (10)

Olyan nyelvi változó, amelynek használati megoszlása nem mutat stílusrétegződést, hanem a nyelvi kontextushoz köthető. A beszélőközösség tagjai számára észrevétlen marad.

informális stílus (4)

Kis ráfigyeléssel beszélt stílusváltozat, a kötetlen beszédre, hétköznapi helyzetekre jellemző, meghittséget, közeli viszonyt fejez ki.

inherens (belső) változatosság (variabilitás) (9)

A társasnyelvészet empirikus vizsgálatainak eredményei szerint a nyelv változatossága nem úgy jön létre, hogy több homogén rendszer alkotja a nyelvet, hanem a változatosság valamennyi nyelvváltozat belső tulajdonsága, azaz nem találunk olyan szűken értelmezhető változatot, amelyben ne lenne jelen a változatosság, vagyis amely homogén lenne. Érvényes ez egyetlen

beszélő meghatározott kontextusban, meghatározott időben használt nyelv-változatára is.

innátizmus

A nyelvészetben Noam Chomsky elméletét nevezik így, amely szerint az emberi nyelv alapstruktúrái és fogalmai velünk születnek, nem a környezetből sajátítjuk el őket.

interferencia (6)

Általában azokat a nyelvi kölcsönhatásokat jelöli, amelyek még nem állandósultak (szemben a kölcsönzéssel) – társnyelvészeti keretben nincs értelme ilyen megkülönböztetésnek.

izoglossza (2)

Az a vonal, amely egy-egy nyelvi jelenség elterjedésének határát jelzi. Eredetileg csak a szóhasználati jellemzők elterjedésének határát jelölte, a fonetikai és fonológiai jegyek elterjedését jelző vonalat izofónnak nevezték. Ma már az *izoglossza* kifejezést többnyire bármilyen nyelvi – hangtani, nyelvtani, lexikai – jegy elterjedését jelölő vonalra alkalmazzák.

izoglosszanyaláb (2)

Több, egymással többé-kevésbé azonos vonalon futó izoglossza együttese. Minél vastosabb egy ilyen nyaláb, annál markánsabban határol körül egy-egy földrajzi változatot.

jelentésfordítás (kalk, 6)

Olyan kölcsönzés, amikor a kölcsönzött fogalom hangalakját nem veszik át, hanem az összetett vagy képzett szót szerkezeti elemenként fordítják le.

jelentéskölcsönzés (6)

Az a jelenség, amikor a forrásnyelvben lévő, többjelentésű szónak olyan jelentését is használni kezdik az átvevő nyelv megfelelő szavában, amely korábban ott nem kapcsolódott az adott szóhoz.

kalk I. jelentésfordítás

kérdőíves adatgyűjtés

A kvantitatív szociolingvisztika által használt adatgyűjtési mód. Nagy mennyiségű adat viszonylag gyors begyűjtésére, s aztán földolgozására ad lehetőséget úgy, hogy közben az adatközlők lényeges szociológiai jellemzőit is rögzíteni lehet.

kétnyelvűség (6)

Kétnyelvű az, aki két vagy több nyelvet használ mindennapi tevékenységei végzése közben. Általában egyénekre vonatkozik a kifejezés, közösségekre és területekre a többnyelvűség használatos.

kétnyíltszótagos tendencia (11)

Az a sok nyelvben megfigyelhető jelenség, amikor három vagy több szó-

tagú szóban két nyílt szótag kerül egymás mellé, és a második magánhangzója kiesik.

kodifikáció (14)

A sztenderdizáció egyik eleme, a kiemelt változat nyelvtanának és szókincsének normatív szándékú leírása.

kódváltás (10)

Az a jelenség, amikor a két nyelvet vagy nyelvváltozatot beszélők egy beszélgetésen belül az egyik nyelvről vagy változatról a másikra váltanak. Pszicholingvisztikai vagy szimbolikus oka lehet.

kódváltogatás (10) (kódkeverés)

Az a jelenség, amikor a két nyelvet vagy nyelvváltozatot beszélők egy beszélgetésen belül olyan gyakran váltanak az egyik nyelvről vagy változatról a másikra, és vissza, hogy nehéz megmondani, egy adott pillanatban éppen melyik nyelvet beszélik. Identitásképző szerepe lehet.

koinéizáció (11)

Annak a jelenségnek a neve, amikor egymással kölcsönösen érthető, de eltérő dialektusok keveredéséből új nyelvváltozat – koiné – alakul ki. Jellemzője az egyszerűsödés, és a szabályosság növekedése.

kommunikatív kompetencia (4)

Dell Hymes kifejezése annak a tudásnak a megjelölésére, amely irányítja, hogyan kell használni a nyelvet egy közösségben: ki kivel, mikor, hogyan, mennyit, milyen módon beszélhet.

kontaktusváltozat (6)

Olyan nyelvváltozat, amely jellegzetességeinek jelentős részét a két-nyelvű környezetnek (a nyelvek kölcsönhatásának) köszönheti.

korpusz

Adattár, az összegyűjtött adatok összessége.

kölcsönzés (6)

Kölcsönzésnek nevezzük, ha egy nyelv anyanyelvi beszélői más nyelvből emelnek át elemeket saját nyelvükbe, de megtartják eredeti anyanyelvüket. Sokszor csak azokat a nyelvi kölcsönhatásokat jelöli, amelyek állandósultak (szemben az interferenciával) – társasnyelvészeti keretben nincs értelme ilyen megkülönböztetésnek.

központosult nyelv

Olyan közösség nyelvváltozatainak összessége, amelyben kevesebb nyelvi identitást lehet kifejezni, szemben a **szórt** nyelvekkel. Általában olyan nyelvek, amelyeknek van sztenderd változatuk.

kreol nyelv (8)

Olyan nyelv, amelyben két nyelv erőteljes egymásra hatása figyelhető meg. Letelepedett közösségekben, ültetvényeken alakultak ki az ültetvényesek nyelvéből, s olyan szerkezeti átrendeződést mutatnak, amely egy közösség nyelvcsereje után szokásos: az egykori anyanyelv hatása szubszt-rátumként megjelenik az új nyelvben.

kreol szerkezet (8)

Azoknak a nyelvi sajátosságoknak az összessége, amelyek Derek Bickerton szerint azért jellemzők a kreol nyelvekre, mert a bioprogram hozza létre őket.

kritikai diszkurzuselemzés (13)

A diszkurzuselemzésnek az az iránya, amely elsősorban arra kíváncsi, hogyan termelődik újra a hatalom a nyelv által.

különálló nyelv (7)

Olyan nyelv, amely nemcsak politikai és szociokulturális megfontolások alapján számít önálló nyelvnek, hanem nyelvi sajátosságai alapján is.

kvantitatív szociolingvisztika (3)

Sok adatközlőtől, elsősorban kérdőívvel gyűjtött adatok statisztikai feldolgozására alapuló társasnyelvészeti vizsgálatok neve. Jól alkalmazható fo-

lyamatban lévő nyelvi változások föltérképezésére, az egyes társadalmi csoportok nyelvhasználatának leírására. A társasnyelvészet szinonimájaként is használták, mert William Labov kutatásai túlnyomórészt kvantitatívak.

láncváltás (11)

Eredetileg olyan hangváltozást jelentett, amelyben egy-egy hang kiejtése egy képzési mozzanattal módosult, és így másik hanggá vált, de a helyére másik – tőle szintén egy képzési mozzanattal különböző – hang lépett. Olyan nyelvtani változásokat is nevezhetünk így, amelyekben a változásban résztvevő formák nem lépnek egymás helyére, hanem az egyik változás asz-szociatív módon indítja el a másikat.

látszólagosidő-vizsgálat (11)

Olyan változásvizsgálat, amelyhez az adatokat ugyanabban az időben veszik föl, és az életkori csoportok eltérő nyelvhasználatából következtetnek a változás irányára.

lingua franca (8)

Eredetileg a középkorban, a Földközi-tenger hajósai és kereskedői által használt keveréknyelv neve volt. Ma minden közvetítőnyelvet így hívnak, amelyet a közös anyanyelvvél nem rendelkezők egymással használnak, függetlenül attól, hogy pidzsín vagy egy egyébként is használt nyelv.

lingvicídium (14)

Hirtelen nyelvhalál, amely erőszak hatására következik be – ez lehet a beszélők elpusztítása, de lehet a gyors nyelvcsere kieroszakolása is.

lingvicizmus (14)

A nyelvhasználat alapján történő diszkrimináció ideológiája.

L-változat (5)

Diglossziában az alacsony presztízsű változat neve (az angol *low* 'alacsony' rövidítéséből).

Magyar Nemzeti Szociolingviztikai Vizsgálat (MNSZV, 15)

1988-ban végezték, a felnőtt magyar lakosság reprezentatív mintájától gyűjtöttek hozzá adatokat. A kutatás eredményeit a 2003-ban megjelent *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon* című kötet foglalja össze.

marker (10)

Olyan nyelvi változó, amely társadalmi és stílusrétegződést is mutat, de a beszélők nem fűznek a változataihoz nyílt értékítéletet.

másodnyelv

Olyan nyelv, amelyet nem az elsődleges nyelvsajátításkor tanulunk meg (azaz nem anyanyelvünk), de természetes közegben, napi használatban sajátítunk el (nem szervezett tanóránkon, mint az idegen nyelvet).

megfigyelői paradoxon (1)

William Labov fogalma az empirikus nyelvészet legsúlyosabb módszertani problémájának jelölésére. A nyelvészek akkor szembesülnek vele, amikor azt a nyelvváltozatot szeretnék megismerni, amelyet a beszélők a legtermészetesebben, a legkevesebb beszédrefigyeléssel beszélnek – azaz azt kell megfigyelniük, hogyan beszélnek az emberek akkor, amikor nem figyelik őket.

nákolás (3)

Az illeszkedő toldalékolás neve az egyes szám első személyben, mély hangrendű, feltételes módban álló igéken (pl. *én olvasnák, én látnák*). Az egyik legmegbélyegzettebb magyar nemszenderd változat.

negatív udvariasság (4)

Az udvariasságnak az a típusa, amellyel azt fejezzük ki, hogy nem akarjuk korlátozni beszédpartnerünk cselekvési szabadságát, vagy átlépni személyiségének a határain, a köztünk lévő társadalmi távolságon.

nemszenderd változat

A sztenderden kívül minden, a sztenderddel azonos nyelvhez sorolt változat. Az alapnyelvként megtanult változatok többsége valamelyik nemszenderd változat.

nyelv (2)

Szavakból és nyelvtani szabályokból álló jelrendszer, amely lehetővé teszi, hogy valamiféle üzeneteket közöljünk egymással. A természetes emberi nyelvek inherensen heterogén, folytonosan változó rendszerek (jelentősen különböznek tehát a homogenitásra törekvő, zárt rendszerű mesterséges nyelvektől), amelyekben a heterogenitás fontos szerepet játszik: nemcsak a változások eredménye, hanem kiindulópontja is, és alkalmassá teszi a nyelvet arra, hogy nyelvi megnyilatkozásaink identitásokat jelöljenek. A nyelvek között kevés van, amely nyelvi jegyek alapján egyértelműen önálló nyelvnek minősíthető (többnyire azok, amelyek olyan jelentős változásokon mentek át, hogy nagyon eltávolodtak egykori rokonnyelveitől, vagy közeli rokonnyelveik kihaltak). Önálló nyelvnek saját beszélői többnyire nem nyelvi, hanem politikai, kulturális, társadalmi tényezők alapján minősítenek egy nyelvet.

nyelvatlasz (2)

Különféle nyelvi jegyek földrajzi elterjedését mutató térképlapok gyűjteménye. A hagyományos nyelvatlaszok csak azt jelölték, egy elem használata-e egy adott kutatóponton (az a település, ahol adatot vettek föl), vagy sem, és többnyire csak idősebb, iskolázatlan adatközlőktől vettek föl

adatokat. A társasnyelvészet modern atlaszai már azt jelzik, hogy egy adott területen mi egy-egy elem használatának valószínűsége.

nyelvésztés (14)

Olyan nyelvtervezési folyamat, amely megpróbálja megállítani és visszafordítani a nyelvcserét. Speciális változata a nyelvföltámasztás, amely egy már nem használt (holt) nyelvet próbál újra élő nyelvvé tenni.

nyelvérintkezés (-kontaktus, 6)

Két nyelv vagy nyelvváltozat kölcsönhatása. Akkor alakul ki, amikor a nyelvek (nyelvváltozatok) beszélői interakcióba kerülnek egymással.

nyelvi bizonytalanság (15)

A saját nyelvváltozattal szemben érzett negatív attitűdök következménye: amikor a beszélők attól tartanak, hogy az általuk beszélt nyelv helytelen.

nyelvi (emberi) jogok (14)

Olyan jogok, amelyek az egyéni vagy közösségi nyelvhasználathoz kapcsolódnak. Ezek közül némelyik ugyanolyan elidegeníthetetlen alapjog, mint a többi emberi jog – például hogy mindenkinek joga van a maga által választott nyelvet beszélni.

nyelvi norma

Egy nyelvváltozat szabályrendszere – minden beszélőnek más egy kicsit, mert

saját értelmezésétől és tapasztalataitól függ, de a szabályok többsége egy-egy beszélőközösségen belül nagy átfedéseket mutat. (A nyelvművelésben többnyire csak a sztenderd változat szabályait – vagy magát a sztenderdet – nevezik normának.)

nyelvi relativizmus (12)

Az az elmélet, amely szerint anyanyelvünk hatással van gondolkodásunkra. Két első kidolgozójáról Sapir–Whorf-hipotézisnek is nevezik.

nyelvjárás (2)

Meghatározott földrajzi területre jellemző nyelvi jegyeket mutató nyelvváltozat, amelyet beszélői nem tekintenek önálló nyelvnek. Hagyományosan csak azokat a nyelvváltozatokat tekintették nyelvjárásnak, amelyek minél több olyan sajátosságot mutatnak, amelyek a lehető legmesszebb álltak az adott nyelv sztenderd változatától.

nyelvmegtartás (7)

Így nevezik, ha kétnyelvű (általában kisebbségben lévő) közösségek nem cserélnék nyelvet, hanem megőrzik eredeti anyanyelvüket.

nyelvtervezés (14)

A nyelv megváltoztatását célzó folyamatok összefoglaló neve. Végezhetik nyelvészek is, de többnyire politikai

szereplők vesznek részt benne. Két alapvető változata egy nyelv vagy változat státuszának a megtervezése, illetve korpuszának kodifikálása.

nyelvváltozat (2)

Egy nyelv valamilyen szempont szerint jellemző jegyeket mutató entitása. Nem zárt, jól körülhatárolható egység, sőt, sokszor a beszélők nem is azonosítják önmaguk számára: valójában a nyelvészek konstruálják a nyelvváltozatokat, a nyelv leírásának megkönnyítésére. A nyelvváltozatot jellemző jegyek mutathatnak földrajzi kötődést (nyelvjárás), társadalmi rétegződést (szociolektus), formalitási szintet (stílusváltozat), lehetnek valamilyen tevékenységre jellemzők (regiszter). A nyelvváltozat terjedelme is igen különböző lehet, egyetlen beszélő idiolektusának egyetlen stílusváltozatától egy teljes nyelvig.

nyílt presztízs (10)

Egy nyelvközösségben elfogadott, elismert nyelvváltozat (általában a sztenderd) tekintélye.

patois (8)

Eredetileg a francia területen beszélt, írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek neve. Később így nevezték saját nyelvüket a karibi térség francia és angol alapú kreoljainak beszélői is.

pidzsin (8)

A pidzsin a kereskedelmi központokban kialakult keveré nyelvek, szókincsük szűk, nyelvtanuk egyszerű, funkciójuk pedig a közvetítésre korlátozódik, anyanyelvként nem használják őket. Többségük gyorsan kihal, de néha akár komplex, valódi nyelvvé válhatnak.

pidzsin–kreol-életciklus (8)

Az az elképzelés, hogy a kreol nyelvek a pidzsinből jönnek létre, ha anyanyelvként kezdik használni a pidzsin. E nézet szerint a kreol nyelvek közeledhetnek ahhoz a nyelvhez, amely szókincsüket adja (dekreolizáció), akár teljesen föl is szívódhatnak benne.

posztkreol kontinuum (8)

A kreol nyelvek és a szókészletet adó forrásnyelv között lévő változatok neve. Régebben úgy gondolták, hogy úgy alakul ki, hogy a kreol közeledik a lexifikáló nyelvhez, de valószínűbb, hogy fordítva van, a kreol a lexifikáló nyelvtől távolodva jön létre.

pozitív udvariasság (4)

Az udvariasságnak az a típusa, amellyel kifejezzük, hogy nagyra becsüljük beszédpartnerünket, elfogadjuk a személyét, együttérzünk vele, azonosulunk a szándékaival.

pragmatika

Az a nyelvészeti ág, amely azzal foglalkozik, hogy a jelentés fölépítésében milyen szerepet kap a kontextus és a hallgató előzetes tudása.

rejtett presztízs (10)

Egy nyelvközösségben a nyílt presztízzsel nem rendelkező nyelvváltozatok hallgatólagosan elfogadott tekintélye, amely egy ilyen változat beszélőinek a csoporthoz tartozást és a csoporthoz kapcsolódó értékeket fejezi ki.

rendezett változatosság (1)

A nyelv heterogenitása nem kaotikus: az egyes változatok előfordulásának valószínűsége nem azonos bizonyos kontextusokban. Megfelelő empirikus vizsgálatokkal föltárhatók a nyelv változatosságát elrendező tényezők (pl. a földrajzi hely, a település mérete, az iskolázottság, nem, a beszédhelyet formalitása stb.). Mindazok a tényezők, amelyek a közösséget strukturálják, a nyelvhasználatot is strukturálják, s épp olyan mértékben okoznak eltéréseket, amilyen erősséggel a közösséget strukturálják.

résztevő megfigyelés (10)

Az antropológiából átvett vizsgálati módszer: a kutató beépül abba a közösségbe, amelynek kultúráját és nyelvét vizsgálja.

RP

A *Received Pronunciation* rövidítése. A brit (főként angliai) angol sztenderd, regionális eltéréseket nem mutató kiejtésváltozata (olykor „BBC English”-nek is nevezik), a felső és felső középosztályra jellemző, de nagyon kevesen – mindössze 3–5% – beszéli.

Sapir–Whorf-hipotézis I. nyelvi relativizmus

stílusváltozat (4)

Egy nyelvnek azon változatai, amelyek abban különböznek egymástól, hogy a beszélő mennyire figyel beszédére, ennek megfelelően a változatok az informális és a formális végpont közötti skálán helyezkednek el. A beszédrefigyelés mértéke a beszédpartnerek közötti viszony összetevőitől és a kontextus különféle elemeitől függ.

strukturált interjú

Olyan adatgyűjtési módszer, amelyben az adatközlőknek föltett kérdések nem tetszőlegeseek, hanem irányítottak, hogy az adatok összevethetők legyenek egymással.

suksükölés (15)

Annak a nemsztenderd változatnak a neve, amely a *t*-végű igék határozott ragozású kijelentő alakját azonosan

képzi a felszólító módú alakkal, amikor a *t* előtt magánhangzó vagy nem sz áll. A legmegbélyegzettebb nemsztenderd változat.

szabályúteljesítés (3)

Az a jelenség, amikor egy rétegzett közösség (társadalom) második legmagasabb státuszú csoportja formális beszédhelyzetekben több sztenderd alakot használ, mint a legmagasabb státuszú csoport. A jelenség oka a nyelvi bizonytalanság mellett annak szimbolikus jelzése, hogy az illető a legmagasabb státuszú csoport irányába szeretne mozdulni, s máris odatartozónak akar látszani.

szemiotika

Jelelmélet, jeltudomány. Legismertebb területe a szemantika, amely a jelek és az általuk jelölt dolgok viszonyával, illetve a pragmatika, amely a jelek és a jelhasználók viszonyával foglalkozik.

szociolektus (3)

„Társadalmi rétegződés szerinti nyelvváltozat” jelentésben használják ezt a terminust, de ez megtévesztő, mert a társadalmi rétegekhez nem kapcsolhatók körülírható nyelvváltozatok, csak egyes változómegoszlási sajátosságok. Másrészt azt sugallja ez a megnevezés, mintha a nyelv társadalmi és földrajzi változatossága két külön skála része volna.

szórt nyelv

Olyan közösség nyelvváltozatainak összessége, amelyben sokféle nyelvi identitást lehet kifejezni, szemben a központosult nyelvekkel. Általában olyan nyelvek, amelyeknek nincs sztenderd változatuk.

sztenderd változat (2)

Egy nyelvnek a kiemelt változata, amely nyílt tekintéllyel rendelkezik. Többnyire ezt használják az írásbeliségben, a médiában, ez a tankönyvek nyelve, és sokszor ezt követelik meg az iskolában. A normatív közösségekben valamennyi nemsztenderd változatnál jobbnak, „helyesebbnek” tartják – ennek nem nyelvi, hanem társadalmi–kulturális okai vannak.

sztenderdizáció (14)

A nyelvtervezés azon folyamatainak összessége, amelyek a sztenderd változat megteremtését célozzák (kiválasztás, kodifikáció, elterjesztés, kidolgozás).

sztereotípiá (10)

Olyan nyelvi változó, amely társadalmi és stílusrétegződést is mutat, és a beszélők nyílt értékítéletet fűznek a változataihoz.

szubsztrátumhatás (7)

Nyelvcseré után a közösség előző anyanyelvének hatása az új anyanyelvben.

szukszükölés (15)

Annak a nemsztenderd változatnak a neve, amely a *t*-végű igék határozott ragozású kijelentő alakját azonosan képzí a felszólító módú alakokkal, amikor a *t* előtt sz áll. Az egyik legmegbélyezettebb nemsztenderd változat.

társalgáselemzés

A társas interakciók nyelvi és nem-nyelvi vonatkozásainak vizsgálatával foglalkozik. Eredetileg elsősorban a hétköznapi, nem hivatalos beszédhelyzeteket elemezték, később azonban a nyelvből föltárható hatalmi viszonyok földerítésére is alkalmazzák ezt a módszertant. (Például hogyan érvényesül a hatalom a bíróságon, orvos rendelőben, az iskolában, médiában, s ezt hogyan jelzi a nyelv.) Arra kíváncsi ez a megközelítés, hogy egy interakció résztvevői hogyan értelmezik saját szerepüket és másokét, s hogy ezek az értelmezések hogyan alakulnak ki.

társas beágyazottság (1)

A nyelvi elemeknek az a tulajdonsága, hogy minden nyelvi megnyilatkozásban minden egyes nyelvi elemnek ki-küszöbölhetetlenül van társas jelentése is – ha egy elem nem változó, azaz nem több változatban létezik, akkor a társas jelentése az, hogy semleges.

társas jelentés (1)

A különféle nyelvi formák (nyelvtani elemek és szavak) használati szabálya: melyiket ki, mikor, kivel, milyen kontextusban szokta használni. A társas jelentés identitást és pozíciót is jelöl: ki milyen csoporttal azonosul az adott beszédhelyzetben, illetve hogyan helyezi el saját magát a beszédhelyzet szereplőihez képest.

társas kapcsolathálózat (10)

Egy ember társas kapcsolatainak összessége. Erősségét az határozza meg, hogy az egyén ismerősei közül hányan (sűrűség) és milyen mód(ok)on (összetettség) ismerik egymást.

társasnyelvészet (1)

Annak a nyelvszemléletnek a neve, amely szerint a nyelvészetnek empirikus adatokra, s nem intuícóra kell építenie; a nyelv elválaszthatatlan részének tartja a társas jelentést, amit a nyelvelírás egyetlen szintjén sem hagyhatunk figyelmen kívül. Szintén elkülöníthetetlennek tekinti a folyamatos változásban lévő jelenkori „állapotot” azoktól a történeti folyamatoktól, amelyek létrehozzák. Mint-hogy a valódi nyelvhasználók valóságosan használt nyelve érdeklő, értelmezhetetlennek látja a nyelv és a beszéd (és a kompetencia és performancia) közötti különbségtételt.

tegezés–magázás (4)

Az igeragozásban megmutatkozó különbség a távolságtartó, formális (magázó) és a közvetlen, informális (tegezés) nyelvhasználat között. A tegezés és magázás szabályai kultúránként eltérnek (akár azonos nyelvet beszélők között is).

többszínűség (6)

Annak a jelenségnek a neve, amikor egy területen vagy közösségben két vagy több nyelvet beszélnek.

túláltalánosítás

Amikor egy nyelvváltozat beszélői egy másik nyelvváltozatot akarnak használni – vagy legalábbis közeledni hozzá beszédükben –, túláltalánosítják az adott változat szabályait. Ilyen például, amikor az ö-ző nyelvjárásokat akarják utánozni, akik nem ismerik az ö-zés szabályait, és minden egyes e helyett ö-t ejtenek (pl. *Köcskömét*). A túláltalánosítás egyik gyakori formája a hiperkorrekció (l. ott.).

túlhelyesbítés l. hiperkorrekció**ügynökvizsgálat (15)**

A nyelvi attitűdök vizsálatára kifejlesztett módszer: az adatközlők nem tudják, hogy a magnóról hallott, különböző nyelven vagy nyelvváltozatban beszélő személyek közül kettő azonos, így amikor az adatközlők a hallott be-

változat (3)

szélők személyiségét értékelik, valójában az általa beszélt nyelvre vagy változatra reagálnak.

valógosidő-vizsgálat (11)

Olyan változásvizsgálat, amelyhez az adatokat ugyanabban a beszélőközösségben, de eltérő időpontokban veszik föl, azaz megismételnek egy korábbi kutatást.

változó (3)

Olyan nyelvi formák együttese, ame-

lyek funkciója azonos, de eltérő a társas jelentésük, vagy az, hogy milyen nyelvi kontextusokban milyen gyakorisággal fordulnak elő. Az azonos változóhoz tartozó nyelvi formákat az adott változó változatainak hívjuk. A változó lehet indikátor, marker vagy sztereotípiá.

változat (3)

Az azonos nyelvi változóhoz tartozó nyelvi formák

Ki kicsoda? Mi micsoda?

A **2011-ES ANGLIAI ZAVARGÁSOK** kiváltó oka az volt, hogy a rendőrök lelőttek egy fekete férfit, Mark Duggant, aki ellen éppen nyomozás folyt, azt próbálták kideríteni, mi a szerepe a feketék közötti fegyveres összetűzésekben. A lázongások két nappal később kezdődtek, és öt napig tartottak: London kerületei után más angol nagyvárosokra is áttértek. A rendzavarásokban – garázdaság, fosztogatás, erőszak, mintegy három és félezer bűncselekmény történt – öten meghaltak, többen megsérültek, háromezernél több embert tartóztattak le, az okozott kár pedig kétszáz millió font körül volt.

AASEN, IVAR (1813–1896) norvég drámaíró, költő, lexikográfus és filológus volt. Paraszti családból származott, jórészt önképzéssel tanult irodalmat, nyelvtant és nyelveket. Fölmérte a norvég dialektusokat, és ezek alapján alkotta meg a nynorsk előzményét.

Az **AFRIKAANS** (régvi nevéen búr) a dél-afrikai holland bevándorlók nyelvéből vált önálló nyelvvé. A Dél-Afrikai Köztársaság egyik hivatalos nyelve, de más afrikai országokban is vannak beszélői. Anyanyelvként 7 millióan beszélnek.

AITCHISON, JEAN (1938) az Oxfordi Egyetem professzora, pszicholingvista, szociolingvista. Elsősorban a nyelvészajátítás, a nyelvi változás, valamint a média nyelvének kérdéseit kutatja.

Az **ANARCHOSZINDIKALIZMUS** az anarchizmusnak, azaz az állam teljes lebontását, és az emberek „testvéri”, önkéntes együttélését célzó ideológiának az a változata, amely a munkásszakszervezeteknek kiemelt jelentőséget tulajdonít.

ATATÜRK – MUSTAFA KEMAL (1881–1938) török katonatiszt volt, az 1. világháború után a Törökország területének jelentős csökkentését megakadályozó függetlenségi mozgalom és harcok vezetője. 1923-ban vezetésével kiáltották ki a Török Köztársaságot, ennek ő lett első elnöke. Reformjai célja az ország szekularizálása volt. Nevét ('a törökök atyja') tiszteletből kapta, ma is nagy kultusza van.

BACON, ROGER (1214 k.–1294) Oxfordban tanító ferences szerzetes, Arisztotelész műveinek egyik első komoly tanulmányozója, az empirizmus pro-

pagálója. Elsősorban a csillagászat, orvostudomány, alkímia és optika érdekelte, de polihisztorként nyelvészettel és etikával is foglalkozott. A tévedések okának a vak tekintélytiszteletet, a szokást, az előítéleteket és a látszattudást tartotta. Úgy vélte, a Biblia értelmezésének az eredeti szövegre kell alapulnia, a matematikát kell minden tudomány alapjává tenni, és minden tudásnak a tapasztalatból kell származnia. A nyelvről szóló nézeteiben kiemelt jelentőséget tulajdonított a metaforának és a beszélő szándékainak, jelelmélete pedig egészen modern volt: úgy gondolta, a jelentés a jel és a jelet értelmező közötti viszony.

BAHTYIN, MIHAIL (1895–1975) orosz filozófus, irodalmár, dialóguselmélete nagy hatással volt az irodalomelméleten kívül az antropológiára és a kommunikációelméletre.

BÁLINT SÁNDOR (1904–1980) a magyar néprajzkutatás kiemelkedő alakja. Szegeden, Alsóvárosban született, a helyi hagyományok kutatása révén kapta „a legszögédibb szögédi” címet. E kutatások részeként készítette el a *Szegedi szótár-t*, és több jelentős monográfiát, tanulmányt. Kutatásai azonban jóval túlmutatnak Szegeden: a folklorisztika, a népi vallásosság magyarországi kutatásának megalapozója, több más mellett a *Karácsony, húsvét, pünkösd* (1973) és a két-kötetes *Ünnepi kalendárium* (1977) című monográfiájával.

A **BEHAVIORIZMUS** a 20. századi pszichológia egyik legerőteljesebb irányzata, legismertebb korai képviselői John B. Watson és B. F. Skinner. A behavioristák szerint a pszichológiának nem a körülhatárolhatatlan és ellenőrizhetetlen belső folyamatokat (pl. gondolkodás, álom, értelmezés) kell vizsgálnia, hanem a kísérletekben jól megfigyelhető viselkedést. Abban hittek, hogy az ember tulajdonképpen bármilyenné nevelhető megfelelő környezeti megerősítések segítségével, a tanulás pedig nem más, mint kondicionálás eredménye: ingerre kialakított válaszreakció.

BICKERTON, DEREK (1926) a manoai egyetem nyelvésze. Neve elsősorban a bio-program-hipotézis kidolgozása miatt ismert, nemrégiben az emberi nyelv kialakulásáról jelentetett meg új teóriát.

BIZÁNCI POLITIZÁLÁSNAK a képmutató, mást gondoló, mást mondó, mást cselekvő, a tárgyalófelekkel álságosan kedves politizálást szokták nevezni.

BLAIR, TONY (1953) brit munkáspárti politikus, 1997-től 2007-ig az Egyesült Királyság fontos eredményeket felmutató miniszterelnöke, a Munkáspárt eddigi legsikeresebb elnöke.

BLOOMFIELD, LEONARD (1887–1949) Az amerikai strukturalista nyelvészet iskola-alapító vezéralakja volt. Kezdetben – a német újgrammatikusok tanait követve – összehasonlító indoeurópai nyelvtörténettel foglalkozott, kiemelten a germán nyelvekkel, később pedig az ausztronéz tagaloggal, illetve az algonkin csoportba tartozó amerikai indián nyelvekkel. 1933-ban megjelent *Language* című könyve az amerikai nyelvészeti strukturalizmus alapműve. Más strukturalistákhoz képest Bloomfield töprengett talán leginkább azon, hogy ha a nyelv zárt és homogén rendszer, mivel magyarázható a nyelvek változottsága. Megoldási javaslata szerint a nyelvek több, egyébként homogén alkódrendszerből állnak. Bloomfield nézeteit alapvetően meghatározta saját korának népszerű pszichológiai irányzata, a behaviorizmus.

BOAS, FRANZ (1858–1942) eredetileg természettudományokkal foglalkozott, fizikával és geográfiával, de a humán tudományok is érdekelték, az esztétikától a nyelvig sok minden.

BOLINGER, DWIGHT (1907–1992) a Harvard Egyetem professzora, elsősorban újlatin nyelvekkel és jelentéstanal foglalkozott. *Language – the loaded weapon* című könyve 1981-ben jelent meg.

A BOUNTY a brit királyi flotta kereskedelmi hajója volt, 1787 decemberében indult elhíresült – és utolsó – útjára. A kapitány és a legénység feladata az volt, hogy Tahitira hajózzanak, s onnan kenyérfát szállítsanak a Karib-térségbe, hogy az ott dolgozó rabszolgákat olcsón tudják élelemmel ellátni. A Tahitiból való kihajózás után azonban lázadás tört ki a hajón, William Bligh kapitányt és a hozzá hű matrózokat csónakba ültették, a Bounty pedig visszatért Tahitire, majd kis idő múlva a lázadók, tahiti nőket és férfiakat a fedélzetre véve Pitcairn szigetére hajóztak vele. A hajót ott semmisítették meg.

BOURDIEU, PIERRE (1930–2002) francia szociológus, a 20. század egyik legnagyobb hatású társadalomkutatója. Kutatásai központjában az állt, hogyan legitimálja és terjeszti ki az uralmon lévő csoport saját értékrendjét más csoportokra. A társadalmi küzdelmek fő színtere szerinte nem az osztályok között, hanem a hasonló társadalmi szerepeket egyesítő mezőkön (pl. művészeti élet, tudományos élet, média stb.) belül zajlik. Nagy figyelmet fordított a szocializációban elsajátított kulturális szokásrendre.

BUBER, MARTIN (1878–1965) német, később izraeli vallásfilozófus, a dialógus-filozófia képviselője, bibliafordító, a haszid folklór kutatója.

BURGENLAND (az Őrvidék) Ausztria Magyarországgal határos tartománya, székhelye Kismarton. Magyar lakosság az ezredfordulón Felsőőrben, Alsóőrben, Őriszigeten és Felsőpulyán volt, Felsőőrben tizenegyzren, a másik három településen mindössze pár százan éltek.

CAMPBELL, ALASTAIR (1957) brit újságíró és politikai tanácsadó, Blair stratégiai és kommunikációs stábjának irányítója.

A **CÁPA** Steven Spielberg filmje (*Jaws*, 1975) című filmjét 1974-ben forgatták Martha's Vineyardon. A film óriási siker és egyben igazi kasszasiker volt, sokszor minden idők egyik legjobb filmjének nevezik.

CEAUȘESCU, NICOLAE (1918–1989) román kommunista politikus volt. 1965-ben került hatalomra, diktatúrát épített ki, óriási személyi kultusz övezte. Uralkodása alatt Románia nyomorgott, ő maga luxusban élt, és megalomán építkezéseket kezdeményezett. Embertelensége hírhedt volt, a hetven éven felüliektől megvonta az egészségügyi ellátást, a népesség lélekszámának növelésére megtiltotta a fogamzásgátlást, „szisztematizálás” néven falu- és városrombolási programot indított. Ez utóbbi tervét nem sikerült befejeznie, 1989 karácsonyán a saját maga mellett szervezett tüntetés résztvevői ellene fordultak, hamarosan a katonaság is átállt. Feleségével együtt rögtönítélő bíróság elé állították, és kivégezték.

CHAMBERS, JACK (1938) kanadai nyelvész, a klasszikus kvantitatív szociolingvisztika egyik „nagy öregje”. Elsődleges kutatási területe a kanadai angol változatok leírása. Peter Trudgillal közösen jegyzett *Dialectology* (1980) című kötetük a kvantitatív szociolingvisztika egyik alapműve. Chambers komoly jazz-szakértő is, Miles Davisről például kétkötetes monográfiát írt.

CHAUDENSON, ROBERT (1937) francia kreolista, a Kreol Tanulmányok Nemzetközi Bizottságának elnöke. A kreol nyelvvel először a Franciaországhoz tartozó Indiai-óceáni szigeten, Réunionon találkozott először, katonai szolgálata közben. Ennek teljesítése után még tizenöt évig a szigeten maradt, a helyi kreol tanulmányozása céljából. Nézetei alapvetően megváltoztatták a kreol nyelvek kialakulásáról korábban forgalomban lévő föltételezéseket.

CHESHIRE, JENNY a londoni Queen Mary Egyetem professzora, variációs szociolingvisztikával foglalkozik, elsősorban nyelvtani változókkal és a serdülők nyelvhasználatával.

CHOMSKY, NOAM (1928) a nagyközönség számára a 20. század legismertebb nyelvésze, de nagy nyilvánosságot szoktak kapni radikális baloldali politikai nézetei is. Az általa alapított generatív nyelvészet alapelvei 1957-ben jelentek meg *Syntactic structures* című könyvében. Munkásságát elsősorban a Massachusetts Institute of Technology (MIT) tudósaként ejtette ki, nézeteit a kognitív tudomány egyik ágában, a matematikában, a mesterséges intelligencia kutatásában is sokat idézik. Ezzel együtt az utóbbi évtizedekben nem pusztán a társasnyelvészet, hanem a pszicholingvisztika és az etológia is súlyos ellenérveket hozott föl Chomsky teóriái ellen.

CLARK, ANDY az University of Edinburgh professzora, filozófus. Fő kutatási területe az elme filozófiája, a konnekcionizmus és a reprezentáció kapcsolata és a mesterséges intelligencia. Legismertebbé a „kiterjesztett elme” elmélete vált: e szerint az elme nem ér véget a koponyánkban, működéséhez tartozhatnak azok az eszközök, amelyeket különféle mentális műveletekhez segítségül hívunk.

A **COCKNEY** név eredetileg azokra vonatkozott, akik a londoni St Mary-le-Bow templom harangjainak hallótávolságán belül születtek, később a kelet-londoniakat, majd a londoni munkásosztályt jelentette. Nyelvészeti értelemben a londoni munkásosztály által beszélt angol nyelvváltozat neve.

COUPLAND, NIKOLAS a cardiffi egyetem professzora, a nyelvhasználat és az identitás összefüggéseivel, a korosztályok közötti nyelvhasználat, a globalizáció nyelvi hatásaival foglalkozik.

CSENETETT, MYLORD? Az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején készült brit vígjátéksorozat, a magyar televíziós csatornákon többször futott már. A sorozat fő humorforrása – a markáns karakterek mellett – az 1920-as évek merev brit osztálytagozódásának bemutatása.

A **CSOPORTSZELEKCIÓ** azt az evolúciós folyamatot jelöli, amelyben a szelekciós erők nem az egyedekre, hanem a csoportra hatnak. A csoport szelekció elvét Vero Copner Wynne-Edwards vetette föl 1962-ben, később az elméletet sokan bírálták, de az 1990-es évek közepétől módosított (a többszintű szelekciót hangsúlyozó) formában, elsősorban David Sloan Wilson és Elliott Sober munkássága nyomán újra népszerűvé vált.

CSÚRY BÁLINT (1886–1941) az egyik legnevesebb magyar nyelvjáráskutató, először a pesti, aztán a debreceni egyetem tanára. *Szamosháti szótár*-a (1935–1936) módszertanilag is példaértékű munka, de a nyelvjáráskutatására vonatkozó elvi, módszertani írásai, valamint szervezőmunkája is igen fontos volt a magyar nyelvjáráskutatás történetében.

DORIAN, NANCY (1936) amerikai nyelvész. Négy évtizeden át tanulmányozta a kihalóban lévő kelet-sutherlandi skót gael nyelvet. Kutatásai kezdetén még kétszáznál többen (plusz egy papagáj) beszélték ezt a kelta nyelvet három skót halászfaluban, mára mindössze három beszélője maradt. Dorian a nyelvhalál jelenségét tanulmányozta: milyen hatással van egy nyelv kihalása az adott nyelv tulajdonságaira.

ECKERT, PENELOPE a Stanford Egyetem nyelvészprofesszora, a kvantitatív szociolingvisztika jól ismert alakja. William Labov tanítványa volt.

Az **EMBERARCÚ SZOCIALIZMUS** az Alexander Dubček szlovák politikus, az egykori Csehszlovákia vezetője által 1968-ban, a „prágai tavasz” idején bevezetett, a korábbi sztálinista politikát korlátozott piacgazdaságra cserélő és a többpártrendszerrel előkészítő reformjainak neve.

Az **ENGLISH ONLY** politikai mozgalmat 19. századi és 20. század eleji előzmények után az 1980-as években indították újra annak érdekében, hogy az angolt tegyék hivatalos nyelvvé az Egyesült Államokban, céljuk a kisebbségi nyelvek és a kétnyelvűség visszaszorítása. A nyelvészek éles kritikával bírálják a mozgalmat.

EKMAN, PAUL (1934) a legtöbbet idézett amerikai pszichológusok egyike. Pályáját a nemverbális viselkedés kutatásával kezdte, valamivel később már csak az érzelmek és az arckifejezések összefüggéseivel foglalkozott – ezen a területen végzett kutatásai tették ismertté. Kutatásai szerint az alapvető érzelmekhez (például boldogság, félelem, undor, harag, meglepődés, szomorúság) társuló arckifejezések egyrészt univerzálisak, másrészt családokba rendezhetők, azaz egy-egy alapérzelemhez többféle, de egymással azonos csoportba sorolható arckifejezés tartozik. Az érzelmek biológiailag kódolt kifejezését a kultúra némiképpen módosíthatja. Ekman számos olyan „érzelmi atlasz” kidolgozásában vett részt, amelyek segíthetik az arcon megjelenő érzelmek kifejezését, az arcizmok mikromozgásairól szóló eredményeit például a hazugságvizsgálatokban is széles körben alkalmazzák.

Az **ESZPERANTÓ** a világ legelterjedtebb mesterséges nyelve. A 19. század utolsó negyedében alkotta meg egy orosz–jiddis anyanyelvű lengyelországi szemész, Lazar Zamenhof. A műnyelvről írt első könyve 1887-ben Doktoro Esperanto álnéven jelent meg, innen a nyelv elnevezése. Zamenhof semleges, a természetes nyelvektől független, könnyen elsajátítható közvetítőnyelvet akart létrehozni (ezért igyekezett minél szabályosabb nyelvet alkotni), hogy segítse a nemzetek közötti megbékélést. Az eszperantó mégsem független: az indoeurópai nyelveken alapul, erős szláv hatás (van, aki szerint jiddis) hatás érezhető rajta, szókincse elsősorban az újlatin nyelvekre alapul. Ma 160 és 300 ezer közötti létszámban beszélnek világszerte, körülbelül ezren lehetnek, akik egyik anyanyelvükként tanulták.

Az **ESSZENCIALIZMUS** szerint egy dolog tulajdonságai között vannak olyanok, amelyek megléte mindenképp szükséges, hogy a dolgot annak tekintsük, ami. Ez a tulajdonságeggyüttes Platónnál az idea, Arisztotelész szubsztanciának nevezte.

ETNOCENTRIZMUSNAK nevezik, amikor valaki saját kultúráján keresztül, annak értékeiből kiindulva, ahhoz képest ítél meg más kultúrákat, az abban szokásos viselkedést, vallást, hagyományokat.

FAIRCLOUGH, NORMAN (1941) a lancasteri egyetem tanára, a kritikai diszkurzus-elemzés egyik alapítója. Érdeklődésének fókuszában a hatalom nyelvi konstrukciója áll.

A **FÉNYES SZELEK** Jancsó Miklós 1968-ban készített filmje. Címe az 1946-ban alapított népi kollégiumi (NÉKOSZ) mozgalom indulójára utal (*Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják...*). A NÉKOSZ célja az volt, hogy kollégiumi hálózatával lehetőséget teremtsen a paraszti származású fiataloknak a továbbtanulásra. A film központi témája, hogy ez a mozgalom hogyan esett áldozatául a kommunista akaratnak – először amikor engedte, hogy a kommunista párt ideológiájának terjesztésére használja a mozgalmat, később – erre csak utalás van a filmben – amikor a rákosista politika fölszámolta a népi kollégiumokat.

FERGUSON, CHARLES (1921–1998) a Stanford professzora volt, elsősorban nyelvi kontaktusokkal és alkalmazott nyelvészettel foglalkozott. Az angol nyelvviszga sok magyar által is jól ismert tesztjének, a TOEFL-nek egyik kidolgozója.

FOUCAULT, MICHEL (1926–1984) a 20. század egyik legtöbbet idézett filozófusa, kutatásai központjában a hatalom és a tudás viszonya, és a társadalmi diszkurzusok működése állt.

A **FRIULI** indoeurópai nyelv, az újlatin nyelvek nyugati csoportjába, azon belül a rétoromán nyelvek közé tartozik. Olaszország északkeleti csücskében, Friuli tartományban beszélik. Anyanyelvi beszélőinek a száma egyes források szerint 300, más források szerint 600 ezer körülre tehető.

GAL, SUSAN (1949) a University of Chicago antropológia professzora. A kultúra és a nyelv kapcsolatával foglalkozik, számos területen vezető kutatónak számít: ilyen a nyelvi nacionalizmus, a dzsenderyelvészet, a kelet-európai poszt-szocialista országok politikai szimbólumainak és retorikájának változásai.

GILLÉRON, JULES (1854–1926) svájci francia nyelvész, az első nyelvatlasz, az 1902 és 1910 között megjelent *Atlas linguistique de la France* megalkotója.

GOFFMANN, ERVING (1922–1982) kanadai származású amerikai professzor, a 20. század legnagyobb hatású szociológusának tartják. Közismertté az emberek hétköznapi interakcióit a színházi produkciókhoz hasonlító elmélete tette – vagyis ahol a nyilvános, a „nézőknek” szánt „előadásokban” valamilyen képet próbálunk kialakítani magunkról, valójában önmagunk a „színpalak mögött” vagyunk. Fontosabb kutatási területe volt még a szimbolikus interakciók, a megbélyegzés, és a „totális intézmények” vizsgálata.

GOMBOCZ ZOLTÁN (1877–1935) a 20. század talán legkiemelkedőbb magyar nyelvésze. Kiválóan ismerte korának nyelvelméleti újításait, a magyar nyelv történetéről írott munkái ma is alapvetőek. Melich Jánossal a *Magyar etymológiai szótár* szerkesztője, de szerkesztette a *Nyelvtudományi Közlemények*-et és a *Magyar Nyelv*-et is. Pedagógiai – ifjú tudósokat nevelő – munkássága szintén figyelemre érdemes.

GORCSEV IVÁN Rejtő Jenő *A tizennégy karátos autó* című regényének főhőse. Kedvteléssel, mintegy sportból verekszik remélt leendő apósával, Gustave Laboux-val.

GÖNCZ ÁRPÁD (1922) író, műfordító, többek között *A Gyűrűk Ura* fordítója. 1956-ban a Bibó-perben életfogytiglani börtönre ítélték, 1963-ban kapott amnesztiát. Az SZDSZ egyik alapítója, 1990 és 2000 között köztársasági elnök volt.

GRIMM-TÖRVÉNY (első germán hangeltolódás) alapötletét Friedrich Schlegel és Rasmus Rask vetette föl, és Jacob Grimm dolgozta ki részletesen. A szabályosság a zár- és réshangok proto-indoeurópai és proto-germán közötti összefüggéseit írja le.

GROSJEAN, FRANÇOIS (1946) a pszicholingisztika egyik vezető tudósa, nemcsak a kétnyelvűséggel, hanem a jelnyelvi neveléssel és általában a beszédprodukciónal és -percepcióval kapcsolatos munkái is alapvetőek.

A **GUARANÍ** az indián nyelvek tupi csoportjába tartozik, csaknem ötmillióan beszélik, többségükben Paraguayban, kevesebben Argentínában, Bolíviában és Brazíliában. A paraguayiak majdnem háromnegyede beszéli a guaranít, a vidéki lakosság fele részben egynyelvű beszélőként. Még a magyarban is vannak végső soron a guaraniból útra kelt szavak, a *jaguár*, *tapír*, *piránya* (ha úgy jobban tetszik valakinek, *piranha*, *pirája*), ezek persze közvetítéssel kerültek hozzánk.

A **GULLAH** nyelvet egykor az USA délkeleti államaiban, Északkelet-Florida, Georgia, Dél-Karolina és Észak-Karolina partvidékén és a parttal párhuzamosan húzódó homokpadokból kialakult szigetvilágban beszélték, mára a terület Georgiára, Dél-Karolinára és a parti szigetekre szűkült. Ma mintegy negyedmillióan beszélik, és a gullah etnikai csoport igen öntudatosan őrzi nyelvét és kultúráját – pár éve már first lady-jük is van, Michelle Obama családjának egyik ága gullah származású. A nyelvészek egy része úgy gondolja, hogy a gullah előzményét már Afrikában, az emberkereskedő központokban is használták, mások szerint csak Amerikában alakult ki.

GUMPERZ, JOHN (1922–2013) a University of California (Berkeley) nyelvészprofesszora volt. Dell Hymesszal együtt a beszélésnéprajz kutatási területének kidolgozója, az interakciós szociolingvisztika alapítója. A nyelv szimbolikus szerepéről írt, antropológiai nyelvészeti, és társalgáselemzéssel foglalkozó munkái is jelentősek.

A **GUUGU-YIMITHIRR** az ausztráliai őslakosok egyik nyelve, ötven–százezer beszélővel – és talán a leghíresebb, mert ebből származik a *kenguru* szó.

HABERMAS, JÜRGEN (1929) német szociológus, a társadalmi nyilvánosság szerkezetével és a társadalmi kommunikáció kritikai vizsgálatával foglalkozik, a jelenkor egyik legnagyobb hatású gondolkodójának tartják.

A **HALOTTI BESZÉD ÉS KÖNYÖRGÉS** a legkorábbi magyar szövegemlék, 1192 és 1195 között keletkezett, és a Pray-kódexben maradt fenn latin nyelvű szövegek között. Egy felvidéki bencés kolostorban írhatták, Boldván vagy Jánosiban.

HERDER, JOHANN GOTTFRIED (1744–1803) német filozófus, költő, teológus, a *Sturm und Drang* és a weimari klasszicizmus nagy alakja. Különösen nagy hatása volt a nemzet, nyelv és kultúra összefüggéseit tárgyaló munkáinak. Herder úgy vélte, hogy anyanyelvünk hatással van gondolkodásunkra, és a nép sajátos kultúrájával együtt a nyelv szellemisége formálja nemzeti karaktert, ezért ezt legjobban a népnyelvből, a nyelv történetéből a néptáncból, népzeneből és a folklórból lehet megismerni.

Az **HERNANI** Victor Hugo romantikus drámája, 1830. február 25-én mutatták be Párizsban. A bemutató fő szenzációja nem is maga a darab volt, sokkal inkább a gesztus, amellyel Hugo a romantika számára birtokba vette a színházat is, szembeszállva a klasszicista irodalmi előírásokkal. A két értékrend, a klasszicizmus és a romantika nyílt és hangos – bár tettelegességig nem fajuló – összezapását később az Hernani csatájának nevezték.

HOCKETT, CHARLES (1916–2000) amerikai strukturalista nyelvész volt, a Cornell és a Rice professzora. Széles körben legismertebb talán az a listája, amelyben az ember és az állatok kommunikációjának jegyeit sorolta föl azzal, hogy e jegyek összessége csak az embernél található meg.

HORGER ANTAL (1872–1946) a szegedi, majd a kolozsvári egyetem tanára, nyelvtörténész. Elsősorban szó- és hangtörténettel foglalkozott, egy hangváltozási tendenciát is elneveztek róla (ez a „Horger-törvény”, ma inkább két-nyíltszótagos tendenciának nevezik), de ő készítette az első magyar nyelvjárás térképet is.

HUDSON, RICHARD (1939) angol nyelvész, leíró nyelvészeti, elméleti és alkalmazott nyelvészeti munkái is jelentősek. Különösen sokat publikált arról, mi lehet a nyelvtan tanításának és a nyelvészetnek a szerepe az oktatásban. Szociolingvisztika-tankönyve (*Sociolinguistics*, 1980, 1990) a legjobbak között van – ez azért érdekes, mert Hudson nem tartja magát szociolingvistának. Egyetemén viszont, a University College Londonban a nyelvészet a viselkedéstudományok része, ez a szemlélet határozza meg a kötetet, s emeli ki a többi közül.

HUMBOLDT, WILHELM VON (1767–1835) a 19. század legjelentősebb nyelvfilozófusa volt, Goethe és Schiller barátja, magas politikai pozíciók betöltője, a később róla elnevezett berlini egyetem alapítója. A nyelvet folyton formálódó, alakulásban lévő folyamatnak, az ő szavával *energeiá*-nak tartotta, olyan teremtőképességnek, amely véges számú elemből végtelen mondatot képes létrehozni. Lényegében erre a gondolatra épül Chomsky generatív nyelvészete. Humboldt nyelvszemléletét mégis sokkal inkább a nyelvi relativizmusnak nevezett irányzat (és a társasnyelvészet) vitte tovább. Humboldt ugyanis az egyes nyelvek sajátosságait legalább olyan fontosnak tartotta, mint a nyelvek közös jellemzőit, s úgy vélte, a nyelv arra törekszik, hogy minél pontosabban fejezze ki egy nép gondolkodását, szellemét – ma inkább úgy fogalmazzunk, hogy a nyelv pontosan tükrözi (és részben alakítja is) azt a kultúrát, amelynek része.

HUNFALVY PÁL (1810–1891) neve a nagyközönség előtt elsősorban a finnugor nyelvrokonság melletti heves harcai révén ismeretes. Hunfalvy jogásznak tanult, 1840-től kezdett nyelvészettel foglalkozni. Kezdetben támogatta Czuczor Gergely és Fogarasi János etimológiai munkálkodását, később azonban meg akarta akadályozni szótárak megjelenését (hasonlóképpen: korábban elfogadta, hogy a magyar a török nyelveknek is rokona, később nem). Nézetei leginkább Budenz József hatására változtak meg. Úgy vélte, ha a nyelvész elfogulatlanul elemzi a nyelvet, egyértelmű tényeket tárhat föl, s ebben lényegében csak tudatlansága vagy a tudatos csalás akadályozhatja meg. Hunfalvy szerint anyanyelvünket ugyanúgy tanulnunk kell, mint az idegen nyelveket, a nyelvészek feladata, hogy e nyelvtanulásban ismereteik alapján segítsék az anyanyelvi beszélőket.

A **HUNGARIKUMOK** körét 2012. júliusától törvény szabályozza: „Megkülönböztetésre, kiemelésre méltó érték, amely a magyarságra jellemző tulajdonságával, egyediségével, különlegességével, minőségével a magyarság csúcsteljesítménye, amelyet külföldön és belföldön egyaránt a magyarság eredményeként, kiemelt értéként tartanak számon, védett természeti érték, kiváló nemzeti termék, amit a Hungarikum Bizottság hungarikummá minősít, és

ami a törvény erejénél fogva hungarikum.” A közbeszédben a hivatalos listában nem szereplő magyarokra jellemző dolgok, találmányok, állatok is ide sorolódnak. **HAUGEN, EINAR** (1906–1994) norvég származású amerikai nyelvész, a kétnyelvűség, nyelvérintkezések kutatója, az óészaki germánról írt nyelvtörténeti munkái is jelentősek.

HYMES, DELL (1927–2009) a társasnyelvészet nem kvantitatív vizsgálódásainak, az antropológiához közelebb álló kutatási irányzatok modernizált változatainak megteremtője. A nyelvi relativizmus hagyományát (Boas és Sapir is nagy hatással volt rá) folytatva hozta létre a nyelvészeti antropológiának nevezett irányzatot, jelentős impulzusokat kapva a szociológus Goffman, az antropológus Birdwhistell és több neves etnometodológus (például Garfinkel, Sacks és Schegloff) munkáitól. Hymes alapította – és szerkesztette huszonnégy évig – a társasnyelvészet egyik legnagyobb presztízsű folyóiratát, a *Language in Society*-t.

JAKOBSON, ROMAN (1896–1982) a 20. század egyik legjelentősebb strukturalista nyelvésze: a szemiotika egyik alapítója, munkásságát nemcsak a nyelvészetben, hanem az irodalomelméletben is jegyzik. Tőle származik a széles körben elterjedt „kommunikációs modell” és a hat kommunikációs fajta elkülönítése; elveit, módszereit a zene és a film kutatásában is használják. Nagy hatással volt a kulturális antropológia strukturalista irányára, például Claude Lévi-Straussra. Jakobson Oroszországban született, 1920-tól élt Csehországban – így lett a fonológia fejlődéséhez jelentősen hozzájáruló Prágai Iskola egyik alapítója. A 2. világháború elől az Egyesült Államokba menekült, élete második felében ott tanított.

A **JAMAICAI BESZÉD** vagy angolul *Jamaican Patois* valójában a Jamaicán és a jamaicai diaszpórákban beszélt kreol nyelv gyakran használt neve. Az angolnak abból a változatából alakult ki, amelyet a rabszolgatartók beszéltek. Még mindig elsősorban beszélt nyelv, de már egy évszázada írásban is használják.

A **JANZENIZMUS** 17. századi katolikus mozgalom volt, a jezsuiták ellenfelei, központjuk Port Royal volt. A Vatikán eretnekségnek minősítette, és üldözte, ezért sok követője Hollandiába települt át.

JESPERSEN, OTTO (1860–1943) dán strukturalista nyelvész volt, általános nyelvészettel, fonetikával és angol leíró nyelvészettel foglalkozott. Jelentősek a nyelvtanítást reformáló javaslatai.

JOHNSON, SAMUEL (1709–1784) angol író, irodalomkritikus, szerkesztő, szótáríró kilenc évi munkával állította össze angol szótárát (1755), amely az angol szókinccs megkérdőjelezhetetlen tekintélyű leírásává vált.

A **JORUBA** egy nyugat-afrikai népcsoport és e népcsoport nyelvének neve. A jorubák Nigéria délnyugati részén és Beninben élnek, körülbelül harmincöt milliónyian – ezzel Afrika legnagyobb etnikai csoportjai közé tartoznak. A joruba nyelv a niger–kongói nyelvek egyike.

KÁNYÁDI SÁNDOR (1929) erdélyi – székelyföldi – költő, a kortárs magyar költészet egyik legjelentősebb alakja. Verseskötetei mellett több mesekötetet is megjelentetett, számos díj és kitüntetés birtokosa.

KARÁCSONY SÁNDOR (1891–1952) filozófus, a magyar neveléstudomány meghatározó alakja, református evangelizátor, Sík Sándor társelnökeként a cserkészmozgalom vezetője. Debrecenben a nyelvészet, a filozófia és a pedagógia doktorává avatták. Országosan ismert előadó, valódi sztárprofesszor volt. 1944-től visszahúzódnak kényszerült, mert a Gestapo figyelte. 1945 és 1948 között aktívan szervezte a népművelő munkát, de a kommunista hatalomátvétel után nyugdíjazták. Hosszú időre kiretusálták a magyar művelődéstörténetből, csak az 1980-as években kezdtek megjelenni a munkásságát nyelvészeti, pedagógiai, filozófiai szempontból értékelő tanulmányok.

KÁROLY SÁNDOR (1920–1994) nyelvész, a szegedi egyetem általános nyelvészet professzora volt, a jelentéstan kiemelkedő magyar kutatója.

A **KATALÁN** Spanyolország észak-keleti részén, Katalóniában beszélt, 7 milliónál több anyanyelvi beszélővel rendelkező újlatin nyelv.

A **KECSUA** Dél-Amerikában, elsősorban az Andokban beszélt, egymással szoros rokonságban álló indián nyelvek neve. A kecsua beszélőinek száma 8 és 10 millió között van.

A **KELTA NYELVEK** az indoeurópai nyelvek nyugati csoportjához tartoznak a germán és az újlatin nyelvekkel együtt. Közéjük tartozik a még beszélt ír (gael), a skót gael, a velszi, a Bretagne-ban beszélt breton; próbálkoznak a korni (cornwalli) és a Man-szigeten beszélt manx fölélesztésével is.

KENNEDY, JOHN F. (1960–1999) jogász, újságíró és lapkiadó volt, az elnök John F. Kennedy fia. Nővérével és feleségével együtt akkor halt meg, mikor magánrepülőjükkel a tengerbe zuhantak egy Martha's Vineyard-i esküvőre utazva.

A **KÉPZELT KÖZÖSSÉG** Benedict Anderson terminusa az olyan „közösségekre”, amelyek tagjai között nincs tényleges ismeretség, valóságos kapcsolat, de ők maguk e konstruált közösség tagjainak értelmezik magukat. A képzelt közösség klasszikus példája a nemzet.

KERSWILL, PAUL hosszú ideig a readingi, majd a lancasteri egyetem nyelvésze, most Yorkban professzor. Kutatási területe a variációs szociolingvisztika, elsősorban a dialektusérintkezések, a koinéizáció, az új nyelvváltozatok keletkezése.

A **KLASSZIKUS KOGNITIVIZMUS** az elme működését egymástól jól elkülöníthető, a természetes nyelvi fogalmaknak megfelelő szimbólumokkal végzett logikai műveletnek feltételezte. A fogalmak és a műveleteket előíró szabályok több kutató szerint velünk születnének, és a kontextus nem volna hatással a fogalmakra. Az elme ebben a megközelítésben egy szimbólumokkal és meghatározott szabálykészlettel dolgozó számítógépre hasonlítana leginkább.

KNUDSEN, KNUD (1812–1895) norvég filológus, nyelvész, a bokmål előzményének megalkotója. A norvégosítás híve volt, azaz javaslata szerint, ha lehetőség van rá, az idegen szavakat norvég szavakkal kell helyettesíteni az írott szövegekben.

A **KOMMUNISTA SZOMBAT** olyan „önkéntes” munkavégzés volt a szovjet blokk országaiban, amelyért nem járt fizetés, a dolgozók az államnak „ajánlották föl” aznapi munkájukat. (Valójában természetesen kötelező volt részt venni benne.)

A **KOMPLEX ADAPTÍV RENDSZER** egymáshoz hasonló, és egymással részben kapcsolatban lévő elemek szerveződése, amely egységként adaptálódik a környezethez, s növeli ezzel meg saját túlélési esélyeit. Ilyen többek között a sejt, az agy, az ökoszisztéma, az államok, különféle társadalmi csoportok, például a céhek, szakszervezetek, politikai pártok vagy civil szervezetek.

A **KONNEKCIONIZMUS** a kognitív tudományok, a mesterséges intelligencia kutatása, az elmefilozófia egyik, mára meghatározóvá vált irányzata. A konneccionizmus az elme működését az egymással kapcsolatban lévő elemi egységekből emergensen létrejövő mintázatokkal tartja leírhatónak.

KONTRA MIKLÓS (1950) a nemzetközi értelemben vett társasnyelvészet, elsősorban a kvantitatív szociolingvisztika magyarországi meghonosítója, az első Élőnyelvi konferenciák egyik állandó szervezője, a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (1988) és a határon túli magyar nyelvváltozatokat vizsgáló nagy kutatás (1995–1996) vezetője. Számos, a nemzetközi szakirodalomban is jegyzett munkát írt a magyarban a 20–21. század fordulóján vizsgálható változók társadalmi vonatkozásairól.

KRETZSCHMAR, WILLIAM a középkori skót költészet tanulmányozásával kezdte pályáját, de ma az amerikai angol változatok egyik legjobb ismerőjeként tartják számon. Az amerikai nyelvatlasz szerkesztője, kvantitatív szociolingvista.

LABOV, WILLIAM (1927) a kvantitatív szociolingvisztika vezető alakja – jórészt ő dolgozta ki a diszciplína módszertani alapjait, munkássága nyelvészek sokaságát inspirálta és irányította. Három kötetes nagy munkájában (1994, 2001 és 2010) összegezte a kvantitatív nyelvészeti vizsgálatok első fél évszázadának eredményeit. Legismertebb kutatásait a nyelvi változások és változatoság, a New York-i nyelvi rétegződés és az afroamerikai angol leírásának tárgyában végezte. Labov egyébként 1961-ig ipari vegyészként dolgozott, akkor kezdett nyelvészetet tanulni. 1963-ban mesterdiplomájának megszerzéséhez készítette azt a disszertációt, amely a folyamatban lévő nyelvi változások leírásának módját alapozta meg, doktori disszertációját egy évvel később Uriel Weinreich tanítványaként védte meg.

LAKOFF, GEORGE (1941) kognitív nyelvész, a Berkeley professzora, politikai tanácsadó, a fogalmi metaforák elméletének kidolgozója.

LE PAGE, ROBERT (1920–2006) a kreol nyelvek modern kutatásának úttörője és meghatározó alakja. Pályáját a korai angol versprozódiaival kezdte, a jamaicai kreol akkor kezdte érdekelni, mikor Jamaicára került tanítani. Az érdeklődésből egész életre szóló pályamódosítás lett. Le Page 1960-ban adta ki a jamaicai kreol leírását. További, a pidzsin és kreol nyelvekre vonatkozó elméleti kutatásai mellett továbbra is a kreolkutatásokra alapozva még egy igen fontos területen meghatározó a szerepe: a nyelv identitásjelző szerepének föltárásában.

LÉVI-STRAUSS, CLAUDE (1908–2009) francia antropológus, a strukturális antropológia legnagyobb alakja. Elsődlegesen a különböző kultúrák eltérő jelenségeinek közös alapja, háttere foglalkoztatta – ezt kereste a mítoszok elemzésekor, az emberi elme működésében, az egymástól akár nagyon eltérő rokonsági rendszerek mögött.

LÓRINCZE LAJOS (1915–1993) valószínűleg a legismertebb és legkedveltebb magyar nyelvűvelő volt. Népszerűségét elsősorban az 1952-ben indított *Édes anyanyelvünk* című rádióműsornak köszönhetette – és talán annak, hogy nyelvi tanácsadásában és ítéleteiben sokkal megengedőbb volt, mint pályatársai.

LUCY, JOHN amerikai nyelvész és pszichológus, kutatási területe a nyelv és gondolkodás viszonya, a nyelvi relativizmus hipotézisének kísérletes vizsgálata.

LYELL, CHARLES (1797–1875) tehetős skót családból származott, jogászként is dolgozott egy ideig, de geológiai munkájával, elsősorban *Principles of Geology* című könyvével vált sokat idézett tudóssá, a geológia nagy alakjává. Az azonosság (uniformitás) elvének megfogalmazója, erre az elvre épül Darwin evolúcióelmélete.

A **MADÉFALVI VESZEDELEM** a császári csapatok vérengzésének neve. Mária Terézia 1762-ben székely határőrség szervezését rendelte el, de a szabad székelyek nem vállalták a sorozást. 1763 decemberében a rekrutálást szervező Siskovics altábornagy elől a férfiak elmenekültek, és Madéfalva környékén gyűltek össze. 1764. január 7-én hajnalban a császári csapatok megtámadták őket, és több százat lelőttek közülük. Ezt az öldöklést emlegetik az évszámot is magában rejtő SICULICIDIUM néven.

A **MADELEINE** kagyló formájú francia aprósütemény, Marcel Proust tette világhírnévű: *Az eltűnt idő nyomában* című könyvében a tea és a madeleine íze kelt a főszereplőben öntudatlanul fölidéződő emlékeket.

A **MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG** az Akadémia elődje, alapítására 1825. november 3-án, a pozsonyi országgyűlésen ajánlotta föl birtokai egyéves jövedelmét Széchenyi István. Kezdeményezéséhez több főnemes csatlakozott. A Társaság 1830-ban kezdte meg működését.

A **MAJA NYELV** a maja nyelvek jukaték csoportjába tartozó nyelv, a Yucatán-félszigeten beszélik hét-nyolcszázezren.

A **MALÉV** volt 1946-tól 2012-ig a magyar nemzeti légitársaság.

MALINOWSKI, BRONISŁAW (1884–1942) lengyel származású brit antropológus, a funkionalista szociálintropológia megalapítója.

MANDELSON, PETER (1953) brit munkáspárti politikus, a párt reformjának egyik vezéralakja. Volt gazdasági és az észak-ír ügyeket felügyelő miniszter, 2004-től 2008-ig az EU kereskedelmi biztosa.

A **MAORI** a keleti polinéz nyelvek egyike, Új-Zéland őslakosainak nyelve, 1987-től az ország egyik hivatalos nyelve, körülbelül 60 ezer anyanyelvi beszélője van.

MÁRAMAROS a mai Románia és Ukrajna határán húzódó terület, Kárpátalja keleti és a Partium északi részén.

A **MÁTÉ-HATÁS** Robert Merton szociológus elnevezése a tőke, a hírnév, a társadalmi befolyás eloszlásának leírására: eszerint a felsoroltak 80 százaléka az elosztásban résztvevők 20 százalékánál van: ez a skálafüggetlen hálózatok

kapcsolatainak megszokott eloszlása a csomópontok között. Az elnevezés a Máté evangéliumában (25: 29) idézett Jézus-szövegre utal: „Mert mindenkinnek, akinek van, adatik, és megszorítottatik; akinek pedig nincsen, attól az is elvétetik, amije van.” (Károli Gáspár fordítása)

MATULA BÁCSI szerepét Fekete István *Tüskevár* című regényének 1966-ban készült televíziós változatában Bánhidi László játszotta, emlékezetes „nyelvjárásias beszéddel”. Valójában kiejtése közel állt a sztenderdhez, inkább több nyelvjárásra is jellemző elemeket tartalmazott, beszédét egyéni hangsúlyozása és beszédritmusa tette sajátossá.

A **MAX PLANCK TÁRSASÁG** az 1911-ben alapított Vilmos Császár Társaság utóda, 1948-tól viseli egyik korábbi elnökének a nevét. A Társaság nyolcvannál több, kiemelkedően sikeres független kutatóintézet hálózata. Az intézetek néhány kivétellel Németországban működnek, a pszicholingvisztikai intézet Hollandiában, Nijmegenben.

A **MEDIATIZÁCIÓ** annak a jelenségnek a neve, hogy a tömegmédiá a maga igényei szerint formálja át a politikai kommunikációt, s ezzel jelentősen alakítja a politikai folyamatokat.

MEDVE GÁBOR Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének főszereplője; igazságérzete és tartása kiemeli a többiek közül, nem hajlandó elfogadni az erőszak rendjét.

MEILLET, ANTOINE (1866–1936) a francia nyelvészet egyik legismertebb alakja Saussure tanítványa volt, később ő vette át egykori tanára óráit. Indoeurópai nyelvészettel foglalkozott, kiemelten az örménnyel. Igen jelentős nyelvtörténeti munkássága is, jeles tanítványai (például André Martinet vagy Émile Benveniste) ezt, illetve strukturalista örökségét vitték tovább.

MERKEL, ANGELA (1954) német kereszténydemokrata politikus, 2005 óta Németország kancellárja. Európa vezető politikusa, 2013-ban a világ második legbefolyásosabb emberének minősítették.

MÉSZÖLY GEDEON (1880–1960) a szegedi egyetem professzora volt, nyelvtörténészként elsősorban a magyar nyelvemlékekkel és szótörténettel foglalkozott. A nyelvészeti problémákat komplex nyelvészeti-etnográfiai (ma vélhetően antropológiainak hívnánk) szemlélettel közelítette meg, és ebből indul ki stíluselméleti, irodalomtörténeti és műfordítói munkája is. Szerinte a műfordításnak kulturális fordításnak is kell lennie, ezért fordította magyarra páros rímű tizenkettesekben az Odüsszeiát.

A **MEZŐSÉG** Máramarossal délről szomszédos terület, ma Románia.

MILROY, LESLEY angol nyelvész, korábban a Michigan Egyetem professzora. Férje **JAMES MILROY**, szintén nyelvész. Együtt végezték a belfasti vizsgálatokat, és sokat foglalkoztak a nyelvi diszkriminációval, ideológiákkal is.

MONTÁGH IMRE (1935–1986) logopédus, a Gyógypedagógiai és a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára volt. Országosan ismertté az 1980-as években vált, televíziós ismeretterjesztő sorozatai révén, melyek a verbális és nemverbális kommunikációról szóló alapismereteket közvetítették.

MUFWENE, SALIKOKO kongói származású nyelvész, a chicagói egyetem professzora. Pályája kezdetén jelentéstannal, mondattannal és lexikográfiával foglalkozott, ismertté elsősorban az angol alapú kreol nyelveket és az afro-amerikai alapnyelvi angolt elemző kutatásai miatt vált. Újabban az emberi nyelv eredetéről publikál – nemcsak ez utóbbi, hanem kreolista vizsgálódásait is hangsúlyozottan evolúciós elméleti keretben végzi.

A **NAVAHÓ** nyelv az Egyesült Államok délnyugati államaiban beszélt nyelv, százhetvenezer beszélőjével Észak-Amerika legnagyobb indián nyelve.

A **NEMZETKÖZI PEN KLUBOT** 1912-ben alapították Londonban, azóta másfélszáz központja jött létre különböző országokban. Az írókat fogja össze, de egyben a világ legrégebbi emberi jogi szervezete.

Az **ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM** az első ismert magyar vers, és egyben a magyar nyelv egyik legkorábbi emléke. A 13. század végén készült, latin eredetiről, de a magyar költő nem szolgai fordítást, hanem önálló költeményt írt.

A **PALÓC** a magyar nyelvterület északi részének nyelvjárása, a szlovákiai magyar nyelvterület jelentős részén is ezt beszélik. A Vágtól keletre eső terület, délen magába foglalja a Jászság északi részét, keleten eléri a Sajó–Hernád vonalát.

PAUL, HERMANN (1846–1921) német nyelvtörténész, az újgrammatikus iskola kiemelkedő alakja. Nézete szerint a valóságban csak az egyes emberek nyelvhasználata létezik, minden más (nyelvjárás, nyelv) csak absztrakció.

PIERCE, CHARLES SANDERS (1839–1914) sokoldalú tudós volt, természettudományokkal, matematikával, logikával, filozófiával és nyelvészettel is foglalkozott.

PINKER, STEVEN (1954) a Harvard Egyetem professzora. Pszichológus, vizuális feldolgozási folyamatokkal és kognitív tudománnyal, pszicholingvisztikával, ezen belül elsősorban a nyelvelsajátítással foglalkozik. Több sikeres népszerűsítő könyv szerzője.

PINTÉR JENŐ (1881–1940) pozitivistá – és már saját korában is vaskalaposnak tartott – irodalomtörténész volt. A Magyar Pedagógia társaság alelnöke (1921-től), majd elnöke (1938-tól).

- A **PITCAIRN** a Csendes-óceán egy azonos nevű szigetcsoportjának egyik vulkáni szigete. A mindössze három és fél kilométer széles szigetnek 2013-ban 56 lakosa volt, de önálló közigazgatással rendelkezik. Nagy-Britannia új-zélandi biztosának felügyelete alá tartozik. A szigetlakók valamennyien a Bounty lázadói és a magukkal vitt tahitaiak utódai. A sziget a 19. század közepére „túlnépesedett” – már csaknem kétszáz lakója volt – így egy részük a Norfolk-szigetre telepedett át.
- A **PITKERN** a Bounty lázadóinak és a magukkal vitt tahiti nőknek és férfiaknak a nyelvéből a Pitcairn-szigeten létrejött kreol nyelv. Ma már alig egy pár beszélője van, de a belőle létrejött norfuk nyelv a pitkernből származik, amelyet a Norfolk-szigetre áttelepültek vittek magukkal a 19. században. Ez közelebb esik Új-Zélandhoz és Ausztráliához, így a gyakoribb kapcsolatok miatt a norfukra erősebben hatott az angol, mint a pitkernre. Ez azonban veszélyezteti is: ugyan van még pár száz beszélője, és próbálják is életben tartani a nyelvet, de éppen a turizmus miatt szorult vissza a használata az angol javára.
- A **POINTILIZMUS** az impresszionizmusból a 19. században kinőtt festészeti irányzat. Képviselői nem a palettán keverték a színeket, hanem a három alapszínt használva sűrűn egymás mellé tett pöttyözéssel érték el a kívánt optikai hatást.
- A **PORT ROYAL-I ISKOLÁT** az a nyelvtan hozta létre, amelyet a janzenizmus követői jelentettek meg 1660-ban. A nyelvtanra Descartes volt nagy hatással. Alaptételük volt, hogy a nyelvtan az elme működése, és minden emberben azonos, a nyelvtan tehát univerzális.
- PRIESTLEY, JOSEPH** (1733–1804) angol lelkész, nevét elsősorban a természettudósok és a tudományfilozófusok ismerik jól: több gázt ő fedezett föl, köztük az ammóniát, a kén-dioxidot, hozzájárult a fotoszintézis fölismeréséhez, ő találta föl a szódavizet. Presbiteriánus lelkész létére a vallás- és a polgári szabadság védelmezője volt, kiállt a francia forradalom mellett. Azt hirdette, hogy a hitet össze kell egyeztetni a materializmussal. Később csaknem minden keresztény dogmát elvetett, áttért az unitárius hitre, és 1794-ben az Egyesült Államokba menekült. Politikai nézetei szintén összhangban voltak természetfilozófiájával: az egyén szabadságát védte, bírálta a rabszolgatartást és a gyarmatosítást, szorgalmazta, hogy a nőket is vonják be az oktatásba, és szoros barátságban állt a Függetlenségi Nyilatkozatot fogalmazó bizottság tagjaival.
- A **PROGRAMZENE** olyan hangszeres zene, amely hangzásával tematikusan szándékozik képi, hangulati asszociációkat kelteni a hallgatóban.

PSZÜCHÁRISZ, JÁNNISZ (1854–1829) Odesszában született, gyerekkorában Konsztantinápolyban is élt, tizennégy éves korában került Franciaországba, ott lett később a keleti nyelvek professzora – és a vallástörténetről, valamint a nemzeti identitás kérdéseiről alapvető munkákat ránk hagyó filozófus, Ernest Renan veje.

A **RACIONALIZMUS** filozófiai irányzat, amely szerint a tudás legfőbb forrása a ráció, az értelem. Az igazság megismerését tisztán intellektuális úton is lehetségesnek tartja, mert úgy véli, hogy fogalmaink a tapasztalattól függetlenül is léteznek. A következtetésen alapuló, logikai úton kikövetkeztetett tudást elsődlegesnek tekinti a tapasztalathoz képest.

RÉVAI MIKLÓS (1750–1807) piarista szerzetes, egyetemi tanár, nyelvtörténész. A 19. század eleji helyesírási vitában is a történeti szempontot – azaz a szóelemzés elvét – képviselte, és harcosan kiállt az ikes ragozás mellett.

RÉMUSZ BÁCSI meséi címmel 1963-ban jelent meg mesekönyv, 1967-ben készült a mesékből bábsorozat a Magyar Televízióban. A mesék bábokkal előadott változata körül minden epizódban volt egy rövid kerettörténet, amelyben élő szereplők játszottak: többnyire a mesét kérő kisfiú és az öreg néger szolga – ez utóbbit feketére sminkelt arcú színész (Horváth Jenő) alakította. A könyv és a sorozat első meséje vált talán a legismertebbé, ez arról szól, hogyan ragadt hozzá a Nyúl a Róka csapdájához, a szurok-babához, s aztán hogyan szabadult ki fondorlattal.

ROSCH, ELEONOR (1938) a Berkeley professzora, a kognitív pszichológia ismert alakja, elsősorban a kategorizációval kapcsolatos munkájával, a prototípuselmélet megalkotásával vált híressé.

SAFIRE, WILLIAM (1929–2009) amerikai publicista, Nixon elnöki beszédírója. A New York Time Magazine *On Language* című, 1979-től 2011-ig hetente megjelenő sorozatának gyakori szerzője. A sorozatban az angol nyelvről – például egyes szavak történetéről, a nyelvhasználat újításairól – szóló írások jelentek meg.

SAPIR, EDWARD (1884–1939) Németországban született, s gyerekként került az Egyesült Államokba, a Columbián Boas tanítványa volt, de nyelvészetet is tanult. Számos indián nyelvet ismert és kutatott, de sok más nyelvben is jártas volt. A nyelvi relativizmus elméletének egyik kidolgozója. *Language* (1921) című könyve átfogó nyelvészeti munka, felöleli a nyelvészet teljes spektrumát. Irodalomelméleti munkássága szintén jelentős.

SÁRBOGÁRDI JOLÁN fiktív szerző, *A test anygala* című regény szerzője volna – a kötet valójában Parti Nagy Lajos stílusparódiája.

SAUSSURE, FERDINAND DE (1857–1913) svájci nyelvész volt, általában őt tartják a strukturalista nyelvészet atyjának. Azt a művet viszont, amelyből tanait szerte a világon megismerték (*Cours de Linguistique Générale*, 1916-ban jelent meg), nem ő maga írta, hanem már halála után állították össze tanítványai, előadásai alapján. Európában több, elsősorban fonológiával foglalkozó iskola (a prágai és a koppenhágai iskola) alapvetően Saussure nézeteit fejlesztette tovább, az Egyesült Államokban Leonard Bloomfieldre volt erős hatással.

SCHUCHARDT, HUGO (1842–1927) német nyelvész. A családfaelmélet megalkotójának, August Schleichernak volt a tanítványa, de már az 1870-es években bírálta egykori mesterét e modell miatt, rámutatva, hogy nem képes leírni a tényleges nyelvi folyamatokat, s hogy az erős kölcsönzés is kialakíthat olyan közös tulajdonságokat, mintha a két nyelv közös őstől származna. Schuchardt a nyelvi változás terjedését modellező hullám-, illetve szivárványelmélet megalkotója (sok mindenben azonosan vélekedve, mint Schleicher másik tanítványa, Johannes Schmidt), és az első kreolistának is őt tartják. Nyelvszemlélete és nézetei saját korában egyedinek, különcnek számítottak, de az empirikus adatok végül őt igazolták.

SCHWEITZER, ALBERT (1875–1965) elzászi német evangélikus lelkész, orgonista és orvos – Gabonban kórházat alapított és tartott fenn, betegek ezreit gyógyította. 1952-ben Béke Nobel-díjat kapott.

SÍK SÁNDOR (1889–1963) piarista tartományfőnök, irodalomtörténész, költő.

SKUTNABB-KANGAS, TOVE a nyelvi emberi jogok, nyelvésztés, kétnyelvű oktatás, lingvizmuszakértője, számos nemzetközi intézmény nyelvi jogokkal kapcsolatos projektjében vett részt tanácsadóként, ötvennél több kötetet írt, illetve szerkesztett, több száz cikket publikált a fenti témákban.

SMOLENSKY, PAUL (1955) a konnekcionista modellek egyik korai képviselője. Kognitív tudományi kutatásai részeként olyan formalizált nyelvészeti elméletet dolgozott ki (optimalitáselmélet), amely szerinte konnekcionista megoldásokkal képes helyettesíteni a szimbolikus reprezentációkra és szabályokra alapozott nyelvelírást.

SPIRÓ GYÖRGY (1946) író, drámaszerző, műfordító. Csirkefej című, 1985-ben bemutatott drámája nyelvi realizmusával – bőven vannak benne trágár kifejezések – meglepte a korabeli közönséget, sokan nem is tudtak mit kezdeni vele.

STARKEY, DAVID (1945) brit történész, médiaszemélyiség. 1977-től szerepel a BBC programjaiban, vitaműsorokban is, dokumentumsorozatokban is, számos könyvet írt a Tudor-házzól.

STOWE, HARRIET BEECHER (1811–1896) amerikai író, az abolitionista mozgalom, azaz a rabszolgaság eltörléséért küzdő mozgalom jeles képviselője volt.

SZÁMI (régvi nevén lapp) nyelveket vagy változatokat (a különféle felosztások tízet vagy többet különítenek el) Finnország, Norvégia, Svédország és Nyugat-Oroszország északi területein beszélnek néhány tízezen.

SZARVAS GÁBOR (1832–1895) pesti gimnáziumi tanár volt, 1872-ben ő lett az induló Magyar Nyelvőr szerkesztője. Rigorózus nyelvtisztogató volt, úgy vélte, a nyelvben nincs helye semminek, amit a nyelv története nem igazol azaz az addigra meggyökeresedett nyelvújítási szavaknak sem. Vaskalapos és vitriolos ítéletei miatt korán magára haragította többek között korának magyar irodalmi életét.

SZEKFÚ GYULA (1883–1955) történész, akadémikus.

SZENT ÁGOSTON (354–430) az egyik legnagyobb hatású keresztény filozófus, Hippó püspöke, az egyházatyák egyike. Filozófiájára nagy hatással volt Platón.

A **SZOMSZÉDOK** az első magyar teleregény volt, 1987 és 1999 között vetítették hetente, háromszáznál több részből állt. Egyik jellegzetessége volt, hogy a szereplők – koruktól és foglalkozásuktól függetlenül – mind gondos szztenderdet beszéltek, többnyire túlargikulálva a szövegüket. Ez a legfőbb az állami gondozásban felnőtt nyomdász, Vágási Ferit alakító Nemcsák Károly beszédében volt.

A **TAXONÓMIA** a dolgok osztályozására szolgáló rendszer, sokszor kategóriákkal, alkategóriákkal és az alkategóriák alkategóriáival.

TELEKI JÓZSEF (1790–1855) nemesi családból származott, a kolozsvári református főiskola elvégzése után Göttingenben tanult, bejárta Európát, hazatérése után hamarosan magas állami hivatalokat töltött be (táblabíró, majd főispán, végül a bécsi magyar udvari kancellária tanácsosa lett). Már a Magyar Tudós Társaság alapításában és működésének előkészítésében is nagy szerepet vállalt, 1830-ban pedig őt választották az első elnökké, haláláig ő töltötte be ezt a tiszteket. Közben 1840-ben koronaórré, 1842-ben Erdély kormányzó-jává választották. Huszonnégyezer kötetből álló könyvtárának átadásával, később pénzügyi támogatással is segítette az Akadémiai Könyvtár létrehozását.

TRUDGILL, PETER (1943) angol nyelvész, a legismertebb és -elismertebb kvantitatív szociolingvisták egyike. Labov New York-i vizsgálatait után nem sokkal, a norfolki Norwichban az 1970-es évek elején végezte azóta alapvetőnek számító empirikus kutatásait. Számos könyv szerzője, ezek közül a kvantitatív szociolingvisztika klasszikusának számít Jack Chambersszel közösen írt, több kiadást megért, *Dialectology* című kötetük. Szociolingvisztika-tankönyve szintén sok kiadásban, több nyelven is megjelent, nyelvészek generációi tanultak belőle. Sok munkájában foglalkozik az angol nyelv változataival, a nyelvi megbélyegzéssel és diszkriminációval. Ismeretterjesztő tevékenysége szintén jelentős.

TWAIN, MARK (1835–1910, valódi neve Samuel Langhorne Clemens) amerikai író, újságíró. Magyarul is számos kötete jelent meg, regényei, novellái, humoros írásai egyaránt.

Az **ÚJ MAGYAR TÁJSZÓTÁR** öt kötetes, 120 ezer szócikket tartalmazó munka, főszerkesztője B. Lőrinczy Éva. Anyaga mintegy négyezer településről, az 1890 és 1960 közötti időből való. A szótár anyaggyűjtési munkái 1950 és 1960 között folytak, 1969-ben kezdtek a szerkesztéshez, a kötetek megjelenési dátuma 1979, 1988, 1992, 2002, 2010.

VERES PÉTER (1897–1970) a baloldali népi írók egyik vezető alakja, 1947–1948-ban honvédelmi miniszter.

VIGOTSKIJ, LEV (1896–1934) nagy hatású orosz pszichológus, fejlődéslélektan szerint a nyelvsajátítás és a magasabb kognitív funkciók is a gyerek társas interakciói során alakulnak ki.

A **VOLAPÜK** mára lényegében kihalt mesterséges nyelv, 1879-ben alkotta Johann Martin Schleyer német katolikus pap főként angol, német és újlatin szavak átalakításával. Nyelvtana az indoeurópai nyelvekre épül, de erős agglutináló jelleggel.

WEBSTER, NOAH (1758–1843) amerikai szerkesztő, tankönyvíró, lexikográfus. 1828-ban megjelent szótára helyesírási referencia is volt, az amerikai angol helyesírási egyszerűsítései az ő reformjának köszönhetőek.

WEINREICH, MAX (1894–1969) az akkor Oroszországhoz tartozó Lettországból született. Anyanyelve a német volt, de orosz gimnáziumba is járt, és korán megtanult jiddisül. Nyelvészetet Németországban tanult, 1939-ben, a 2. világháború kitörése után telepedett le New Yorkban. Tanulmányai, könyvei és szervezőtevékenysége révén is a legnevesebb jiddiskutatók közt tartják számon. Fia, Uriel Weinreich szintén kiváló nyelvész volt.

WEINREICH, URIEL (1926–1967) Vilniusban született, Max Weinreich fia. Családjával a második világháború előtt az Egyesült Államokba menekült, doktori fokozatát már a Columbián szerezte. Fájdalmasan rövid pályáját jiddiskutatással kezdte, ezen belül jiddis–angol és angol–jiddis szótárt állított össze. Még legalább két területen hozott létre korszakalkotó műveket: a nyelvérintkezések modern kutatásának elméletét *Languages in contact* (1953) című munkája, az evolúciós nyelvészet elméleti alapjait tanítványival, William Labovval és Marvin Herzoggal közösen írt tanulmánya (*Empirical foundations for a theory of language change*) tartalmazza. Nagyon fiatalon halt meg, ennek ellenére életműve a 20. század legjelentősebb nyelvészei közé emeli.

WHORF, BENJAMIN LEE (1897–1941) amerikai nyelvész, a nyelvi relativizmus tézisének egyik megfogalmazója. Vegyészmérnöknek tanult, kezdetben önképzéssel tanult nyelvészetet, később a Yale-en Sapir tanítványa lett. Példanyagának jelentős része az általa tanulmányozott indián nyelvekből, főként a hopiból származik.

WITTGENSTEIN, LUDWIG (1889–1951) a 20. század egyik legnagyobb hatású filozófusa, és legjelentősebb nyelvfilozófusa. Munkásságának két korszaka közül a korai az analitikus filozófiára volt nagy hatással, a kései korszakban írt, korábbi nézeteit sok mindenben korrigáló, csak halála után megjelent munkája a társasnyelvészet nyelvfilozófiai háttereként értelmezhető.

WUNDT, WILHELM (1832–1920) német pszichológus, a modern, kísérletes pszichológia megteremtője. Wundt tíz kötetes néplélektani munkában fejtette ki, hogy szerinte a nyelv, a mítoszok és a hagyományok csak a társas létben alakulhattak ki.

A YALE (New Haven), a **HARVARD** (Cambridge, Massachusetts) és a **COLUMBIA** (New York) az Egyesült Államok elit magánegyetemei, egyben a világ vezető egyetemei közé tartoznak.

YUP'IK NYELV A yup'ik mintegy húszezer beszélővel a legnagyobb Alaszkában beszélt Indián nyelv, az eszkimó–aleut nyelvek egyike.¶

Fölhasznált alapirodalom

- Aitchison, Jean 1978. *Linguistics*. Sevenoaks: Kent, Hodder & Stoughton.
- Aitchison, Jean 1991. *Language change: Progress or decay?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Aitchison, Jean 1994. *Words in the mind. An introduction to the mental lexicon*. Oxford: Blackwell.
- Aitchison, Jean 1996. *The seeds of speech. Language origin and evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Allport, Gordon W. 1999. *Az előítélet*. Budapest: Osiris.
- Andersson, Lars-Gunnar 2000. *Language cultivation in Sweden*. In: Sándor K. (szerk.), *Issues on language cultivation*, 85–98. Szeged: JGYF Kiadó.
- Andersson, Lars-Gunnar és Peter Trudgill. 1990. *Bad Language*. London: Penguin.
- Angermüller, Johannes, Domonique Maingueneau és Ruth Wodak 2014. *The discourse reader*. Amsterdam: John Benjamins.
- Auer, Peter 1999. From code-switching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech. *International Journal of Bilingualism* 3, 309–332.
- Arlotto, Anthony 1972. *Introduction to historical linguistics*. Boston: University Press of America.
- Bailey, Charles-James 1973. *Variation and linguistic theory*. Arlington: Center for Applied Linguistics.
- Ball, Martin J. (szerk.) 2010. *The Routledge handbook of sociolinguistics around the world*. London–New York: Routledge.
- Barlow, Michael és Suzanne Kemmer (szerk.) 2000. *Usage-based models of language*. Stanford: Center for the Study of Language and Information.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla (szerk.) 2007. *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Bauer, Laurie és Peter Trudgill (szerk.) 1998. *Language myths*. London: Penguin.
- Baugh, John 1999. *Out of the mouths of slaves*. Austin: University of Texas Press.
- Békés Vera 1997: *A biányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk.
- Bennett, W. Lance és Robert M. Entman (szerk.) 2001. *Mediated politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berg, Thomas 1998. *Linguistic structure and change: An explanation from language processing*. Oxford: Oxford University Press.
- Berlin, Bengt és Paul Kay 1969. *Basic color terms. their Universality and evolution*. Berkeley: University of California Press.
- The widening debate*. London–New York: Routledge.
- Bezeczky, Gábor 1995. The *Course*, of course. *Journal of Literary Semantics*. 24/1, 57–78.
- Bezeczky Gábor 2002. *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bichakjian, Bernard H. 2002: *Language in a Darwinian perspective*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Bickerton, Derek 1984. The language bioprogram hypothesis. *Behavioral and Brain Sciences* 7, 173–221.
- Bickerton, Derek 1990. *Language and species*. Chicago: University of Chicago Press.
- Blom, Jan Petter és John Gumperz 1972. Social meaning in linguistic structures: Code-switching in Norway. In: J. Gumperz és D. Gymes (szerk.), *Directions in sociolinguistics*, 407–434. New York: Holt, Rhinehart and Winston.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York: Henry Holt.
- Boas, Franz 1975. *Népek, nyelvek, kultúrák*. Budapest: Gondolat.
- Bolinger, Dwight 1980. *Language, the loaded weapon: The use and abuse of language today*. London: Longman.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvszere*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály.
- Bourdieu, Pierre. 1994. Férfiuralom. In: Hadas (szerk.), *Férfiuralom*, 7–54. Budapest: Replika Kör.
- Boyd, Robert. és Peter J. Richerson. 1985. *Culture and the evolutionary process*. Chicago: Chicago University Press.

- Bright, William (szerk.) 1975. *Sociolinguistics*. The Hague–Paris: Mouton & Co.
- Cameron, Deborah (szerk.) 1998. *The feminist critique of language*. London–New York: Routledge.
- Chambers, Jack K. 1995. *Sociolinguistic theory*. Oxford: Blackwell.
- Chambers, Jack K. és Peter Trudgill 1998. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chambers, Jack K., Peter Trudgill és Natalie Schilling-Estes 2002. *The handbook of language variation and change*. Oxford: Blackwell.
- Cheshire, Jenny, Paul Kerswill, Sue Fox és Eivind Torgersen 2011. Contact, the feature pool and the speech community: The emergence of Multicultural London English. *Journal of Sociolinguistics* 15, 151–196.
- Cheshire, Jenny és Peter Trudgill 1998. *The sociolinguistic reader I–II*. London–New York–Sydney–Auckland: Arnold.
- Chilton, Paul 2004. *Analysing political discourse*. London–New York: Routledge.
- Chomsky, Noam 1980. *Rules and representations*. New York: Columbia University Press.
- Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of language. Its origins, knowledge and use*. New York: Praeger.
- Chomsky, Noam 1988. *Language and problems of knowledge*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Chomsky, Noam 1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest: Osiris.
- Clark, Andy 1996. *A megismerés építőkövei*. Budapest: Osiris.
- Cobarrubias, Juan és Joshua Fishman (szerk.) 1983. *Progress in language planning. International Perspectives*. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton.
- Cosmides, Leda és John Tooby 1992. The Psychological Foundations of Culture. In: Barkow, Cosmides and Tooby (szerk.), *The Adapted Mind*, 19–135. Oxford: Oxford UP.
- Coulmas, Florian 1997. *The handbook of sociolinguistics*. Oxford: Blackwell.
- Coupland, Nikolas 1998. What is a sociolinguistic theory? *Journal of Sociolinguistics*, 2, 110–117.
- Coupland, Nikolas 2007. *Style. Language variation and society*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Coupland, Nikolas és Adam Jaworski (szerk.) 1997. *Sociolinguistics. A reader and a coursebook*. New York: St. Martin's Press.
- Coupland, Nikolas és Adam Jaworski (szerk.) 2000. *The new sociolinguistic reader*. London–New York: Palgrave Macmillan.
- Croft, William 2000: *Explaining language change: an evolutionary approach*. Toronto: Longman.
- Croft, William 2008: Evolutionary linguistics. *Annual review of anthropology* 37, 219–234.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris.
- Crystal, David 2000. *Language death*. Cambridge: Cambridge University Press
- Crystal, David 2003. *English as a global language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csányi Vilmos 1999. *Az emberi természet*. Budapest: Vince.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Csernicskó István 2013. *Államok, nyelvek, államnyelvek*. Budapest: Gondolat.
- Danison, Norman 1969. Some observation on language variety and plurilingualism. In: Pride, J. B. és J. Holmes (szerk.), *Sociolinguistics*, 65–77. Harmondsworth: Penguin.
- De Swaan, Abram. 2004. *A nyelvek társadalma. a globális nyelvrendszer*. Budapest: Typotex.
- D'hondt, Sigurd, Jan-Ola Östman és Jef Verschueren (szerk.) 2009. *The pragmatics of interaction*. Amsterdam: John Benjamins.
- Donald, Merlin 1991. *Origins of modern mind: Three stages in the evolution of culture and cognition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Donald, Merlin 1999. Mimesis and the executive suite: missing links in language evolution. In: Hurford, Studdert-Kennedy and Knight (szerk.), *Approaches to the evolution of language*, 44–67. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dor, Daniel, Chris Knight és Jerome Lewis 2014. *The social origins of language*. Oxford: Oxford University Press.
- Dorian, Nancy C.1989. *Investigating obsolescence. Studies in language contradiction and death*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Downes, William 1998. *Language and society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunbar, Robin 1993. Coevolution of neocortical size, group size and language in humans. *Behavioral and Brain Sciences* 16, 681–735.
- Dunbar, Robin 1996. *Grooming, gossip, and the evolution of language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dunbar, Robin 1998. Theory of mind and the evolution of language. In: Hurford, J. M. Studdert-Kennedy and C. Knight (szerk.), *Approaches to the evolution of language*, 92–110. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duranti, Alessandro 1997. *Linguistic anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eckert, Penelope 2000. *Linguistics variation as social practice*. Oxford: Blackwell.
- É. Kiss Katalin (szerk.) 2014. Magyar generatív történeti mondattan. Budapest: Akadémiai.
- Ekman, Paul 1972. *Emotion in the human face*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elman, Jeffrey L. et al. (szerk.) 1996. *Rethinking innateness. A connectionist perspective on development*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Evans, Vyvyan 2014. *The language myth: Why language is not an instinct*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairclough, Norman. 1995. *Critical discourse analysis*. Harlow: Longman Group UK Limited.
- Fairclough, Norman 2000. *New Labour, new language?* London and New York: Routledge.
- Fairclough, Norman 2001. *Language and power*. Harlow: Longman Group UK Limited.
- Fairclough, Norman (szerk.) 1992. *Critical language awareness*. London–New York: Longman.
- Fasold, Ralph 1984. *The sociolinguistics of society*. Oxford: Blackwell.
- Fasold, Ralph 1990. *The sociolinguistics of language*. Oxford: Blackwell.
- Fenyvesi, Anna (szerk.) 2005. *Hungarian language contact outside Hungary*. Amsterdam: John Benjamins.

- Ferguson, Charles A. 1959. Diglossia. *Word* 15, 325–340.
- Ferguson, Charles A. 1991. Epilogue: Diglossia revisited. In: Hudson A. (szerk.), *Studies in diglossia*. Special issue of *Journal of the Linguistic Association of the South-west* 10, 214–234.
- Figueroa, Esther 1994. *Sociolinguistic metatheory*. Oxford: Pergamon.
- Fishman, Joshua A. 1967. Bilingualism with and without diglossia; Diglossia with and without bilingualism. *Journal of Social Issues* 23, 29–38.
- Fishman, Joshua A. 1991. *Reversing language shift: Theory and practice of assistance to threatened languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Fishman, Joshua 1996. Language revitalization. In: H. Goebel, P. H. Nelde, Z. Starý és W. Wölck (szerk.), *Contact Linguistics* 1., 902–906. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Fishman, Joshua A. (szerk.) 2001. *Can threatened languages be saved? Reversing language shift, revisited: A 21st century perspective*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Fodor, Jerry A. 1983. *The modularity of mind*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Foley, William A. 1997. *Anthropological linguistics*. Oxford: Blackwell.
- Fowler, Joy 1986. *The social stratification of (r) in New York City department stores, 24 years after Labov*. Manuscript, New York: New York.
- Gal, Susan 1978. Peasant men can't get wives. *Language in Society* 7, 1–16.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York–London: Academic Press.
- Gal, Susan 1991. Kódváltás és öntudat az európai periférián. In: Kontra M. (szerk.), *Tanulmányok a határokon túli kétnyelvűségről*, 123–156. Budapest: Magyarországtudató Intézet.
- Gauntlett, David 2002. *Media, gender and identity*. London–New York: Routledge.
- Gee, James Paul 1999. *An introduction to discourse analysis. Theory and method*. London–New York: Routledge.
- Gee, James Paul 2008. *Social linguistics and literacies. Ideology in discourses*. London–New York: Routledge.
- Geeraerts, Dirk, Gitte Kristiansen és Yves Peirsman (szerk.) 2010. *Advances in cognitive sociolinguistics*. Walter de Gruyter.

- Goatly, Andrew 2007. *Washing the brain. Metaphor and hidden ideology*. Amsterdam: John Benjamins.
- Goffman, Erving 1959. *The presentation of the self in everyday life*. New York: Anchor Books.
- Goffman, Erving 1974. *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27, 1–11.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris–Forum–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Grosjean, François 1982. *Life with two languages*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Grosjean, François 1988. Exploring the recognition of guest words in bilingual speech. *Language and Cognitive Processes* 3, 233–274.
- Grosjean, François 1996. Living with two languages and two cultures. In: I. Parasnis (szerk.), *Cultural and language diversity and the deaf experience*, 20–37. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Grosjean, François 1999. The bilingual's language modes. In: J. L. Nicol (szerk.), *One Mind, Two Languages: Bilingual Language Processing (Explaining Linguistics)*. Oxford: Blackwell.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gumperz, John J. és Dell Hymes (szerk.) 1972. *Directions in sociolinguistics*. New York: Holt, Rinehart and Winston Inc.
- Gumperz, John J. és Stephen C. Levinson 1996. *Rethinking linguistic relativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guy, Gregory R. 1996. Post-Saussurean linguistics: Toward an integrated theory of language. In M. Meyerhoff (szerk.), *University of Pennsylvania. Working Papers in Linguistics 3,1. (N)WAVES and MEANS: A selection of papers from N/WAVE 24*, 1–24. Pennsylvania: University of Pennsylvania.
- Gyivicsán Anna 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Haugen, Einar 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language* 26, 210–231.
- Haugen, Einar. 1966b. Linguistics and language planning. In: W. Bright (szerk.), *Sociolinguistics*, 50–71. The Hague: Mouton.

- Haugen, Einar 1987a. Language Planning. In: U. Ammon, N. Dittmar és K. J. Mattheier (szerk.), *Sociolinguistics*, 626–637.
- Haugen, Einar 1987b. *Blessings of Babel: Bilingualism and language planning*. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Hoenigswald, Henry. 1966. A proposal for the study of folk-linguistics. In: W. Bright (szerk.), *Sociolinguistics*, 16–26. The Hague: Mouton.
- Holmes, Janet 1992. *An introduction to sociolinguistics*. London–New York: Longman.
- Holmes, Janet és Kirk Hazen 2014. *Research methods in sociolinguistics*. Blackwell.
- Horger Antal 1926. *A nyelvtudomány alapelvei*. Budapest: Kókai Lajos Kiadványa.
- Hout, Roeland van és Pieter Muysken. 1994. Modelling lexical borrowability. *Language Variation and Change* 6, 39–62.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. *Válogatott írásai*. Budapest: Európa.
- Hudson, Richard A. 1996. *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. *Válogatott írásai*. Budapest: Európa.
- Hymes, Dell (szerk.) 1966. *Language in culture and society*. New York–London–Tokio: Harper.
- Jahr, Ernst Håkon 2000. On the use of dialects in Norway. In: Sándor K. (szerk.), *Issues on language cultivation*, 75–84. Szeged: JGYF Kiadó.
- Jahr, Ernst Håkon és Karol Janicki 1995. The function of the standard variety: a contrastive study of Norwegian and Polish. *International Journal of the Sociology of Language* 115, 125–145.
- Jakobson, Roman 1962. Sur la théorie des affinités phonologiques entre des langues. In: *Selected writings*, 1: 234–246. The Hague: Mouton.
- Janicki, Karol. 1999. *Against essentialism. Toward language awareness*. München–New Castle: LINCOM Europa.
- Jaspers, Jürgen, Jan-Ola Östman és Jef Verschueren (szerk.) 2010. *Society and language use*. Amsterdam: John Benjamins.
- Jernudd, Björn 1983. Evaluation of language planning – What has the last decade accomplished? In: Cobarrubias és Fishman szerk. 1983, 345–378.
- Johanson, Lars 1992. *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Jones, Nicholas 1999. *Sultans of Spin*. London: Orion.

- Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Karácsony Sándor 1985. *A magyar észjárás*. Budapest: Magvető.
- Karmiloff-Smith, Anette 1992. *Beyond Modularity: A Developmental Perspective on Cognitive Science*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Keller, Rudi 1994. *On Language Change. The Invisible Hand in Language*. London: Routledge.
- Kiss Jenő (szerk.) 2003. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris.
- Knight, Chris 1999. Ritual/speech coevolution: a solution to the problem of deception. In: Hurford, Studdert-Kennedy és Knight (szerk.), *Approaches to the evolution of language*, 68–91. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koerner, Konrad 1989. The sources of modern sociolinguistics. In: R. M. Brend and D. G. Lockwood (szerk.), *The Fifteenth LACUS Forum, 1988*, 343–353. Lake Bluff: Linguistic Association of Canada and the United States.
- Koerner, Konrad. 1991. Toward a history of modern sociolinguistics. *American Speech* 66/1, 57–70.
- Kontra Miklós 1994. Milyen hatása van a mai magyar nyelvművelésnek? *Magyar Nyelv* 90, 333–345.
- Kontra Miklós 1997. Szlovákiában szlovákul – Amerikában angolul. *Valóság* 1997/5, 60–72.
- Kontra Miklós 1999. *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris.
- Kontra Miklós 2000. Language cultivation in Hungary: An overview. In: Sándor K. (szerk.), *Issues on language cultivation*, 35–41. Szeged: JGYF Kiadó.
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Kontra Miklós 2001. „Három a magyar igazság.” Egy mondattani változás három megközelítése. *Magyar Nyelv* 97, 53–64.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Kontra Miklós és Hattyár Helga (2002). *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Kontra Miklós és Saly Noémi (szerk.). 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris.
- Kontra Miklós et al. (szerk.) *Language: A right and a resource*. Budapest: CEU Press.

- Kretzschmar, William A. 2009: *The Linguistics of Speech*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kristiansen, Gitte és René Dirven (szerk.) 2008. *Cognitive sociolinguistics. Language variation, cultural models, social systems*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Kurzban, Robert és Mark Leary 2001. Stigmatization: the functions of social exclusion. *Psychological Bulletin* 127/2, 187–208.
- Labov, William 1965/1972. On the mechanism of linguistic change. In: J. J. Gumperz and D. Hymes (szerk.), *Directions in sociolinguistics. The ethnography of communication*, 512–537. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Labov, William 1972a. *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Labov, William. 1972b. The logic of non-standard English. In: P. P. Giglioli (szerk.), *Language and social context*, 283–307. Harmondsworth: Penguin.
- Labov, William 1982a. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11/2, 165–201.
- Labov, William 1982b. Building on empirical foundations. In: W. P. Lehmann and Y. Malkiel (eds.), *Perspectives on Historical Linguistics*, 17–92. Amsterdam: Benjamins.
- Labov, William 1994. *Principles of linguistic change. Internal factors*. Oxford: Blackwell.
- Labov, William 1995. The two futures of linguistics. In: Lee (szerk.), *Linguistics in the morning calm*, 113–147. Seoul: Hanshin Publishing Company.
- Labov, William 2001: *Principles of linguistic change. Social factors*. Malden, MA: Blackwell Publishers.
- Labov, William 2010: *Principles of linguistic change. Cognitive and cultural factors*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire, and dangerous things*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Lakoff, George 2004. *Don't think of an elephant!* White River Junction: Chelsea Green.
- Lakoff, George. *Moral politics*. 2002. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Lakoff, George és Mark Johnson 1980. *Metaphors we live by*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Lakoff, Robin Tolmach 2004. *Language and woman's place*. Oxford: Oxford University Press.

- Lamb, Sydney M. 1998. *Pathways of the brain. The neurocognitive basis of language*. Amsterdam: John Benjamins.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony: Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Le Page, Robert és Andree Tabouret-Keller 1985. *Acts of identity: Creole-based approaches to language and ethnicity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Léglise, Isabelle és Claudine Chamoreau (szerk.) 2013. *The interplay of variation and change in contact settings*. Amsterdam: John Benjamins.
- Lippi-Green, Rosina 1998. *English with an accent*. London–New York: Routledge.
- Lightfoot, David 1999. *The development of language*. Oxford: Blackwell
- Llamas, Carmen, Louise Mullany és Peter Stockwell szerk. 2007. *The Routledge companion to sociolinguistics*. London–New York: Routledge.
- Magga, Ole Henrik, Diversity in Saami terminology for reindeer, snow, and ice, *International Social Science Journal* Volume 58, Issue 187, pages 25–34, March 2006.
- Mallinson, Christine, Becky Childs és Gerard Van Herk szerk. *Data collection in sociolinguistics. Methods and applications*. New York–London: Routledge.
- Martinet, André. 1955. *Economie des changements phonétiques*. Berne: Franke.
- Mather, Patrik-André 2012. The social stratification of /r/ in New York City: Labov's department store study revisited. *Journal of English Linguistics*. 40, 338–365.
- May, Stephen 2011. *Language and minority rights: Ethnicity, nationalism and the politics of language*. New York: Routledge.
- Maynard Smith, J. és Eörs Szathmáry. 1995. *The major transitions in evolution*. Oxford: W. H. Freeman/Spektrum.
- Mazzoleni, Gianpiero 2002. *Politikai kommunikáció*. Budapest: Osiris.
- McMahon, April M. S. 1994. *Understanding language change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McMahon, April M. S. 2000. *Change, chance and optimality*. Oxford: Oxford University Press.
- McMahon, April és Robert McMahon 2012. *Evolutionary linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meillet, Antoine 1921. *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Champion.

- Meyerhoff, Miriam és Erik Schlef szerk. 2010. *The Routledge sociolinguistic reader*. London–New York: Routledge.
- Milroy, James 1987. *Observing and analysing natural language*. Oxford: Basil Blackwell.
- Milroy, James 1992. *Language variation and change*. Oxford: Blackwell.
- Milroy, James 1998. Exploiting linguistic variation to explain language change. *Sociolinguistica* 12, 39–52.
- Milroy, James 1998. Children can't speak or write properly anymore. In: Bauer és Trudgill, 58–65.
- Milroy, James és Lesley Milroy. 1991. *Authority in language*. London–New York: Routledge.
- Milroy, Lesley 1980. *Language and social networks*. Oxford: Blackwell.
- Mithen, Steven 1996. *The Prehistory of the Mind. The Cognitive Origins of Art, Religion and Science*. London: Thames and Hudson.
- Moravcsik, Edith 1978. Language contact. In: J. H. Greenberg (szerk.), *Universals of Human language*, 1: 93–122. Stanford: Stanford University Press.
- Mufwene, Salikoko 2008: *Language evolution. Contact, competition and change*. London: Continuum International Publishing Group Ltd.
- Murray, Stephen O. 1998. *American sociolinguistics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Muysken, Pieter. 2000. Retrieving the lexicon in language contact: From hierarchies to factors and processes. In: Fenyvesi A. és Sándor K. (szerk.), *Language contact and the verbal complex of Dutch and Hungarian*, 130–154. Szeged: NIAS.
- Nerlich, Brigitte 2005: *Change in language. Whitney, Bréal and Wegener*. London: Routledge.
- Neumer Katalin 1999. *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Budapest: Osiris.
- Nordberg, Bengt (szerk.) 1994. *The sociolinguistics of urbanization: The case of the Nordic countries*. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Obler, Loraine K. és Kris Gjerlow 1999. *Language and the brain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Obler, Loraine K.; Robert J. Zatorre; Linda Galloway és Jyotsna Vaid. 1982. Cerebral lateralization in bilinguals: Methodological issues. *Brain and Language* 15, 40–54.

- Omdal, Helge 2000. Changes in the linguistic climate in Norway? In: Sándor K. (szerk.), *Issues on language cultivation*, 63–74. Szeged: JGYF Kiadó.
- Páll-Gecse Éva 1996. Kisebbségi sorban a tájnyelv megtartó erő. In: Csernicskó I. és Váradi T. (szerk.) *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*, 75–77, Budapest: Tinta Kiadványszerkesztő és Könyvkiadó Bt.
- Pap Mária és Szépe György (szerk.) 1975. *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat.
- Pinker, Steven 1999. *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Budapest: Typotex.
- Pinker, Steven és Paul Bloom 1990. Natural language and natural selection. *Behavioral and Brain Sciences*, 13/4, 707–784.
- Pitcher, George 2003. *The death of spin*. Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
- Pléh Csaba 1995. On the dynamics of stigmatization and hypercorrection in a normatively oriented language community. *International Journal of the Sociology of Language* 111, 31–45.
- Pléh Csaba 2007: A tudomány jövője: a kognitív tudomány példája a tudományok tagolódásáról és diverzifikálódásáról. *Magyar Tudomány* 168, 1118–1129.
- Pléh Csaba 2012. *A társalgás pszichológiája*. Budapest: Libri.
- Pléh Csaba (szerk.) 1997. *A megismeréskutatás egy új útja: A párhuzamos feldolgozás*. Budapest: Typotex.
- Pléh Csaba és Győri Miklós (szerk.) 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest: Pólya.
- Pléh Csaba és Lukács Ágnes (szerk.) 2014. *Pszicholingvisztika 1–2*. Budapest: Akadémiai.
- Preston, Dennis 1989a. *Sociolinguistics and second language acquisition*. Oxford–New York: Basil Blackwell.
- Preston, Dennis 1989b. *Perceptual dialectology*. Dordrecht–Providence: Foris.
- Preston, Dennis R. és Nancy A. Niedzielski 2000. *Folk Linguistics*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Pullum, Geoffrey K. 1991. *The great Eskimo vocabulary Hoax and other irreverent essays on the study of language*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Ray, Punya S. 1963. *Language standardization: Studies in prescriptive linguistics*. The Hague: Mouton.

- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ritt, Nicolaus 1995. Language change as evolution: looking for linguistic 'genes'. *Vienna English Working Papers* 4, 43–56.
- Ritt, Nikolaus 2004. *Selfish sounds and linguistic evolution. A Darwinian approach to language change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roeper, Thomas. 1999. Universal bilingualism. *Bilingualism: Language and Cognition* 2, 169–186.
- Romaine, Suzanne 1982. *Socio-historical linguistics. Its status and methodology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Romaine, Suzanne 1995. Internal and external factors in socio-historical explanations of change: a fruitless dichotomy? In: J. Ahlers et al. (szerk.), *General session and parasession on historical issues in sociolinguistics/ social issues in historical linguistics*, 478–490. Berkeley, CA: Berkeley Linguistics Society.
- Romaine, Suzanne 1994. *Language in society. An introduction to sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Rosenthal, Marilyn S. 1974. The magic boxes: Pre-school children's attitude toward black and standard English. *The Florida FL Report* 1974, Spring/Fall 55–62, 92–93.
- Ross, Karen. 2002. *Women, politics, media. Uneasy relations in comparative perspective*. Cresskill: Hampton Press
- Sándor Klára 1995. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. *Regio* 1995/4, 121–148.
- Sándor Klára 1998a. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: Sándor K. (szerk.), *Nyelvi változó – nyelvi változás*, 57–84. Szeged: JGYF Kiadó.
- Sándor Klára 1999a. Békés Vera: A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 1999/11, 1387–1392.
- Sándor Klára 1999b. A megtalált paradigma. *Magyar Filozófiai Szemle* 1999/4-5, 595–606.
- Sándor Klára 1999c. *The connectionist approach as a theory for language variation and change*. Előadás, The 28th New Ways of Analyzing Language Variation Conference, Toronto, 1999. október 15.

- Sándor Klára 1999d. Contempt for linguistic human rights in the service of the Catholic Church: The Case of the Csángós. In: *Language: A right and a resource. Approaching Linguistic Human Rights*, 317–331. Eds. Miklós Kontra, Robert Philipson, Tove Skutnabb-Kangas and Tibor Várady. New York: CEU Press.
- Sándor Klára 2000. Language cultivation in Hungary: Further data. In: Sándor K. (szerk.), *Issues on language cultivation*, 43–61. Szeged: JGYF Kiadó.
- Sándor Klára 2001a. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Sándor K. (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*, 7–48. Szeged: JGYF Kiadó.
- Sándor Klára 2001b. A nyelv „gyenge pontjai”. In: Károly L. és Kincses Nagy É. (szerk.), *Néptörténet – nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*, 119–135. Szeged: SZTE BTK Altajisztikai Tanszék.
- Sándor Klára 2001c. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor K. (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*, 153–216. Szeged: JGYF Kiadó.
- Sándor Klára 2001d. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika* 2001. november, 241–259.
- Sándor Klára 2003a. Magyar nyelvésztés? Megjegyzések a csángó beiskolázási kísérletről. In: Osvát A. és Szarka L. (szerk.), *Anyanyelv, oktatás, közösségi nyelvhasználat*, 153–182. Budapest: Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Sándor Klára 2003b. The fall of linguistic aristocratism. In: Nyíri K. (szerk.), *Mobile Communication. Essays on Cognition and Community*, 71–82. Wien: Passagen Verlag.
- Sándor Klára 2008. Women and the language of Hungarian politics. In: J. Laakso (szerk.), *Woman and Nation*, 74–83. Wien: Lit Verlag.
- Sándor Klára 2013. Mennyire evolúciós az evolúciós nyelvészet – és mennyire legyen az? In: Kontra M., Németh M. és Sinkovics B. (szerk.), *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*, 34–52. Budapest: Gondolat.
- Sándor Klára (szerk.) 2000. *Issues on Language Cultivation*. Szeged: JGYF Kiadó.
- Sándor Klára (szerk.) 2001. *Nyelv, jog, oktatás*, Szeged: JGYF Kiadó.
- Sándor Klára és Kampis György 2000. Nyelv és evolúció. *Replika* 2000. június, 125–143.
- Sándor Klára, Juliet Langman és Pléh Csaba. 1998. Egy magyarországi „ügynök-vizsgálat” tanulságai. *Valóság* 1998/8, 27–40.
- Sapir, Edward 1949. *Language*. New York: Harvest.

- Sapir, Edward 1971. *Az ember és a nyelv*. Budapest: Gondolat.
- Saussure, Ferdinand de 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Saussure, Louis de. 2002. Manipulation, cognitive pragmatics and discourse analysis. Előadás a *Manipulation in the Totalitarian Ideologies of the Twentieth Century c.* konferencián. Ascona, 2002. szeptember 30.
- Saville-Troike, Muriel 1989. *The ethnography of communication*. Oxford: Blackwell.
- Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sebba, Mark 1993. *London Jamaican: language systems in interaction*. London: Longman.
- Senft, Gunter, Jan-Ola Östman és Jef Verschueren (szerk.) 2009. *Culture and language use*. Amsterdam: John Benjamins.
- Shuy, R. W. 1990. A brief history of American sociolinguistics 1949–1989. *Historiographia Linguistica* 17, 183–209.
- Sifianou, Maria 2000. Language cultivation in Greece? In: Sándor K. (szerk.), *Issues on language cultivation*, 11–34. Szeged: JGYF Kiadó.
- Silverstein, Michael 1981. The limits of awareness. *Sociolinguistic working paper #84*. Austin, TX: Southwest Educational Development Laboratory.
- Skutnabb-Kangas, Tove és Robert Phillipson (szerk.) 1994. *Linguistic human rights. Overcoming linguistic discrimination*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Slobin, Dan Isaac et al (szerk.) 1996. *Social interaction, social context, and language*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Sperber, Dan 1996. *Explaining culture*. Oxford: Blackwell.
- Sperber, Dan és Deirdre Wilson 1995. *Relevance*. Oxford: Blackwell.
- Szépe György 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs: Iskolakultúra.
- Szépfolusi István, Vörös Ottó, Beregszászi Anikó és Kontra Miklós 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Budapest–Alsóőr–Lendva: Gondolat–Imre Samu Nyelvi Intézet–Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- Tagliamonte, Sali A. 2012. *Variationist sociolinguistics. Change, observation, interpretation*. Oxford: Wiley–Blackwell.
- Thomason, Sarah Grey és Terrence Kaufman 1988. *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press.
- Sober, Elliott és David S. Wilson. 1998. *Unto others*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Teleki József 1988. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által*. Budapest: Szépirodalmi.
- Thomas, George 1991. *Linguistic purism*. London–New York: Longman.
- Thomason, Sarah Grey és Terrence Kaufman 1988. *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1998. *Nyelvi tervezés*. Budapest: Universitas.
- Tollefson, James 1991. *Planning language, planning inequality. Language policy in the community*. Longman: London and New York.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- Tomasello, Michael 2010. *Origins of human communication*. Cambridge: MIT Press.
- Tomasello, Michael 2014. *A natural history of human thinking*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tooby, John és Leda Cosmides 1992. The psychological foundations of culture. In: Barkow, Cosmides and Tooby (szerk.), *The adapted mind*, 19–136. New York: Oxford University Press.
- Tsunoda, Tasaku 2005. *Language endangerment and language revitalization*. Berlin: Mouton De Gruyter.
- Trudgill, Peter 1974. *The social differentiation of English in Norwich*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trudgill, Peter 1975. *Accent, dialect and the school*. London: Eward Arnold.
- Trudgill, Peter 1983. *On dialect*. Oxford: Blackwell.
- Trudgill, Peter 1992. *Introducing language and society*. The Penguin Group.
- Trudgill, Peter 1995. *Sociolinguistics. An introduction to language and society*. New edition. Penguin.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.
- Trudgill, Peter 1998. The meanings of words should not be allowed to vary or change. In: L. Bauer és P. Trudgill (szerk.), *Language Myths*. Penguin.
- Trudgill, Peter 2004. Ausbau et Abstand: La sociolinguistique des minorités linguistiques. *Dans: Des langues collatérales. Problèmes linguistiques, sociolinguistiques et glottopolitiques de la proximité linguistique* 1. 2004: 69–76.

- Trudgill, Peter 2011. *Sociolinguistic typology: Social determinants of linguistic complexity*. Oxford: Oxford University Press.
- Vázsonyi Endre 1995. *Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Vogt, Hans 1954. Language contacts. *Word* 10, 365–374.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris–Századvég.
- Wei, Li (szerk.) 2000. *The bilingualism reader*. London–New York: Routledge.
- Weinreich, Uriel 1953. *Languages in contact*. The Hague: Mouton.
- Weinreich, Uriel, William Labov és Marvin I. Herzog 1968. Empirical foundations for a theory of language change. In: W. Lehmann és Y. Malkiel (szerk.), *Directions for historical linguistics*, 95–188. Austin: University of Texas Press.
- Whitney, William Dwight 1867: *Language and the study of language: Twelve lectures on the principles of linguistic science*. London: N. Trübner and Co.
- Whitney, William Dwight 1874: On Darwinism and language. *North American review* 119, 61–88.
- Whitney, William Dwight 1875: *The life and growth of language*. New York: D. Appleton and Company.
- Wodak, Ruth (szerk.) 1989. *Language power and ideology: Studies in political discourse*. London: Benjamins Publishing Company.
- Wodak, Ruth és Paul Chilton (szerk.) 2005. *A new agenda in (critical) discourse analysis*. Amsterdam: John Benjamins.
- Wodak, Ruth és Fritz Peter Kirsch (szerk.) 1995. *Totalitäre Sprache – Langue de bois – Language of dictatorship*. Wien: Passagen.
- Wolfram, Walt, Carolyn Temple Adger és Donna Christian 1999. *Dialects in schools and societies*. Mahwah–London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Worden, Robert 1999. The evolution of language from social intelligence. In: Hurford, Studdert-Kennedy and Knight (szerk.), *Approaches to the Evolution of Language*, 148–166. Cambridge: Cambridge University Press.